

შენსტარქივი

საქართველოს არქივი

წიგნი II

სამეცნიერო დაწესებულებათა მთავარმართებელთა

თბილისი
1927

გ. ბ. გ. გ.
გ. ბ. გ. გ.
გ. ბ. გ. გ.

ცენტრალური ბაზრების

საქართველოს არქივი

წიგნი II

29/26

სამეცნიერო დაწესებულებათა მთავარბარათველთა

თბილისი
1927

საბჭოთაო ბიბლიოთეკა

ბიბლიოთეკის მუშაობის შესახებ

დაიბეჭდა ცენტრარქივის სამეცნიერო საბჭოს განკარგულებით

საბჭოს თავმჯდომარე და ცენტრარქივის
დირექტორი ალ. წერეთელი.

შ ი ნ ა ა რ ს ი.

გიორგი გოჯალიშვილი	1. 1832 წლის შეთქმულების მასალებიდან გვ. 1 2. გლეხთა მდგომარეობის ისტორიის მასალებიდან მე-19 ს. პირველ მეოთხედში „ 7
იასე ცინცაძე	1. დავით მეფის სიგელი „ 14 2. გუგუნბერიძეთა სასისხლო სიგელი „ 16 3. თამარ მეფის გელათისადმი ბოძებული სიგელი „ 20 4. არსენ ჯყონდიდელ მწიგნობართუხუცესის ახლად მოპოვებული სიგელი 1240 წლ. ახლო დროისა „ 24
დ. კარიჭაშვილი	ვინ არის კალმასობის ანუ ხუმარ სწავლად წოდებული ქართული ენციკლოპედიის ავტორი „ 29
შალვა შარაშანიძე	ძველი რუსეთის დიდმპყრობელურ პოლიტიკის ნიმუში განათლების დარგში „ 48
მ. ღიაკონაძე	პოლიტიკური ძიების ორგანიზაცია კავკასიაში 1905—1917 წლებში . „ 57
ს. მსაძე	ქურთთა საკითხი იმპერიალისტური ომის დროს 1914—1917 წლებში კავკასიის ფრონტზე „ 72
დავს. კროვ. გრ. წერეთელი	ბერძნულ-რომაული დროის ეგვიპტის ბიბლიოთეკათა კატალოგები . „ 95
ლ. მ.-ბ	„სომხეთის ისტორიის არქივი“ 103

3. ბაკსა	ცენტრარქივის ბიბლიოთეკის ამო- ცანები „ 106
პროფ. მ. პოლივკატოვი	საარქივო მასალები 1832 წლის შეთ- ქმულების ისტორიისათვის საქარ- თელში „ 110
შალვა ჩხეიძე	არქივთმეცნიერების შესავალი . . „ 124
3. თოფურია	ფონეტიკური დაკვირვებანი ქართვე- ლურ ენებში. III, 3 და ხ სიბილანტ- აფრიკატებთან მეზობლობაში . . „ 175
დ. კარიჭაშვილი	დამატებითი შენიშვნა წერილისათ- ვის: „ვინ არის „კალმასობის“ ანუ „ხუმარსწავლად“ წოდებული ქართუ- ლი ენციკლოპედიის ავტორი“ . . „ 187
საინფორმაციო განყოფილება „ 188

მიორგი მოგალიშვილი.

1832 წლის შეთქმულების მასალებიდან.

საქართველოს ცენტრარქივში, ძველი საბუთების განყოფილების განსაკუთრებული მნიშვნელობის საქმეთა ფონდში, ინახება საქმე № 170 სახელწოდებით: „Иссыма и сочинения иеромонаха Филадельфа Кикнадзе и переводы с оных, из коих большая часть приобщена к Следственному Делу о Грузинском Заговоре“. საქმეში დაცულია ფილადელფოსის მიერ სხვადასხვა პირთადმი და აგრეთვე სხვებისგან მისადმი მიწერილი წერილები და სხვა მასალა შეთქმულების შესახებ. ამათ შორის ყველაზე უფრო საინტერესოა თხელი, წითელი ტყავის ყდიანი წიგნაკი, რომელიც საქმეში შემდეგაა ჩაკერებული იმ ადგილას, სადაც საქმე შეიცავს ფილადელფოსის თხზულებათა რუსული თარგმანის ფურცლებს. რომ წიგნაკი შემდეგშია იქ ჩაკერებული, ამას ჰმოწმობს ჯერ თვით ჩაკერების ტეხნიკა, შემდეგ ის, რომ საქმის ფურცლების აღრიცხვის დროს ის მხედველობაში არ არის მიღებული და ერთი მეორის მიმყოფ, სახელდობრ 25-ე და 26-ე ფურცელთა შორის არის აღურიცხავად მოქცეული. ამის გარდა იმ მასალის რუსული თარგმანი, რომელსაც ეს წიგნაკი შეიცავს, მთლიანად არ შეესაბამება მას, უმეტეს შემთხვევაში თარგმანი უფრო ვრცელია. ეს კი იმას ნიშნავს, რომ თარგმანი ამ წიგნაკის მიხედვით კი არ არის შესრულებული, არამედ რომელიღაც სხვა ვარიანტიდან არის ნათარგმნი. წიგნაკი მაშინ მოუპოვებიათ, როდესაც საქმე უკვე შემდგარი ყოფილა და აქ, შესაფერ ადგილას ჩაურთავთ.

წიგნაკის ფურცლები დანომრილი არ არის. მისი პირველი დაწერილი ფურცელი შეიცავს შეთქმულების წესდების, ანუ როგორც აქ ეწოდება, „სჯულნი გონიურისა აკტისანი“-ს შესავალს ამ სათაურით: „აკტი გონიური“. მეორე ფურცლიდან იწყება თვით „სჯულნი გონიურისა აკტისანი“, რომელსაც 21½ ფურცელი უჭირავს, შემდეგ მისდევს „სჯულნი გონიურისა აკტისანი“-ს განმარტება 1½ ფურცელზე და ბოლოს „ფიცი წევრთა“ გვერდნახევარზე. ყველაფერი ეს დაწერილია ფილადელფოსის ხელით. წიგნაკის დანარჩენი ფურცლები დაუწერავია.

თუ როდის ან სად არის შედგენილი წიგნაკში მოთავსებული „სჯულნი გონიურისა აკტისანი“ და სხვა, ჯერჯერობით სავსებით გამორკვეული არ არის ჩვენ ხელში მყოფი ცნობების მიხედვით. საამისო მასალა, სხვებთან ერთად, ინახება ლენინგრადის არქივში, შეთქმულების გამო მოწყობილ საგამომძიებლო კომისიის საქმეებში, რომლის იქ არსებობაც ჩვენ გასული წლის გაზაფხულზე გამოვარკვი-

ეთ შეთქმულების შესახებ მასალებზე მუშაობის დროს, რის შედეგადაც ცენტრარქივის მეცნიერ-თანამშრომელ პროფ. მ. ა. პოლიევქტოვს, ლენინგრადში მივლინებულს, დაევალი ხსენებული საქმეების ადგილობრივ მოძებნა იმ ცნობების მიხედვით, რომლებიც ჩვენ გამოვკრიბეთ და გადავეცით მას. პროფ. პოლიევქტოვის მიერ ამ მიზნით წარმოებული მუშაობის შედეგები, რამაც საკვებით გაამართლა ჩვენი მოლოდინი, იბეჭდება წინამდებარე წიგნში საიდანაც ჩანს, რომ მთავარი და მნიშვნელოვანი მასალა შეთქმულების შესახებ ინახება იქ. სხვათა შორის, იმ მასალებში, როგორც ეს მოსალოდნელი იყო, ყოფილა „სჯულნი გონიურისა აკტისანი“-ს ორიგინალი და რუსული თარგმანი, რომელთა შედარება ჩვენს ხელში მყოფ მასალებთან საინტერესო იქნებოდა. იქვე ყოფილა ფილადელფოსის ფრიად საინტერესო თხზულება „გოდება იერემიასი“-ს ორიგინალიც და რუსული თარგმანიც. ჩვენ საქმეშიაც არის ამის რუსული თარგმანი დაცული, რომლის გამოქვეყნება ჩვენი აზრით ნაადრევი იქნებოდა ორიგინალთან შეუდარებლად.

როგორც ვთქვით, „სჯულნი გონიურისა აკტისანი“ ლენინგრადშიაც ყოფილა; იგი შეიძლება უფრო სრულიც იყოს ჩვენს ხელთ მყოფთან შედარებით, მაგრამ ამ უკანასკნელის გამოქვეყნება იმ სახით, რა სახითაც აქ არის დაცული, ინტერესს მოკლებული, ვფიქრობთ, არ უნდა იყოს, თუნდაც იმ მხრივ, რომ მის გვერდით არსებული რუსული თარგმანი მისგან საკმაოდ განსხვავდება, რის გამოც ისმის კითხვა მის სხვადასხვა ვარიანტებად არსებობის შესახებ; მართლაც შერჩენილი ცნობების თანახმად „სჯულნი გონიურისა აკტისანი“-ს სამი ვარიანტი ყოფილა. შესაძლებელია ისინი სხვადასხვა პირთა მიერ იყო შედგენილი, ან თვით ფილადელფოსის მიერ იყო მისი სამი პროექტი დამზადებული, რომელთაგან ერთმა, შეთქმულების წევრთა საერთო კრებაზე მოწონებულმა, აქვე მიიღო საბოლოო შინაარსი და რედაქცია. ჩვენი ვარიანტი საინტერესოა აგრეთვე იმიტომაც, რომ ის თვით ფილადელფოსის ხელით არის დაწერილი.

ამ ეამად რუსული თარგმანის მხოლოდ ერთ მომსხო განსხვავებაზე მიუთითებთ: იქ არის განსაკუთრებული თავი-წევრთა მოპოებისათვის (о приискивании членов), რასაც წიგნაკში ვერ ვპოულობთ და რომლის გამოქვეყნებაც, აგრეთვე, ზემოთ გამოთქმული მოსაზრების გამო ნაადრევია.

ეს გარემოება კვლავ მიუთითებს იმაზე, რომ ამ საქმეში დაცული რუსული თარგმანი არ წარმოადგენს ფილადელფოსის წიგნაკში მოთავსებული მასალის თარგმანს, და რომ მთარგმნელს სხვა ვარიანტი ჰქონია ხელში — ეს გარემოება კი ადასტურებს „სჯულნი გონიურისა აკტისანი“-ს და სხვათა ვარიანტების არსებობას და იწვევს ვრცელი და სრული ვარიანტის მოპოების უფრო მეტ სურვილს.

ტექსტის შინაარსის შესწავლა-გამოკვლევისთვის საჭიროა ხელსაყრელი პირობები, ე. ი. ლენინგრადში მყოფ საბუთების გაცნობა. მაშინ საშუალება გვექნება ყველა საჭირო მასალები განვიხილოთ და შევაჯეროთ¹. აქ აღენიშნავთ

¹ ცენტრარქივმა განათლების სახალხო კომისარიატის საშუალებით აღძრა სათანადო შეამდგომლობა ხსენებული მასალების დროებით შესწავლის მიზნით მისთვის გადაცემის შე-

მხოლოდ, რომ ქვემოთ დაბეჭდილი მასალის ავტორი არის ბერი ფილადელფოს კიკნაძე, რომელიც შეთქმულების ერთ-ერთი ინიციატორთაგანი და შეთქმულთა შორის ცენტრალური თვალსაჩინო ფიგურაა მასწავლებელ სოლომონ დოდაშვილთან ერთად. როგორც სათანადო მასალების განხილვიდან ირკვევა ფილადელფოსი მეტის მეტად აქტიური და შეთქმულების პირდაპირ სულის ჩამდგმელი წევრი ყოფილა. საერთოდ იგი ფრად საინტერესო ტიპია როგორც კერძო ისე საზოგადოებრივი ცხოვრების თვალსაზრისით.

მასალა იბეჭდება უცვლელად იმ რიგზე, როგორც წინააღმდეგობა მოთავსებული.

აპატი გონიური

ჭი სრულიად საჭიროო, ყოვლად საუკუნეო დასაბამო და დასასრულო, დაუსაბამოდ და დაუსრულებლად მოძრაო არსებასა შინა არსთასა, მიზეზო მიზეზთაო, და მოქმედო.

ხელთა შენთა ქმნეს დასაბამსა კაცი უფალო, ყოვლად დაუსრულებელ სივრცედმდე განრთხმულთა მკლავთა შენთა წყუდიადსა შინა და უფსკრულსა ნივთებათასა ყოვლით კერძოთი გამოიძინეს, წინააღმდეგნი ესე სხეულისა ჩტუნისა ნივთიერებანი და ერთადრე შემოკრებულთა მათთა, ძლიერთა მოქმედთა ხელთა საშუალ შთაბერე მას კავშირი სიმტკიცისა, რომლისა გარდა აწცა ნივთიერებანი იგი იბნევიან ყოვლად მიუწომელობასა შინა ნივთებათასა, ვიდრემდის კვალად ძლიერი ხმა შენი არ შემოკრებს მათ მეორისა განცხოველებისადმი.

შენ მოქმედო შემკრებლობისაო, და კავშირო სამღთოისა ძლიერებისაო, შემოკრიბე განბნეულება ჩტუნი, მოავლინე სიყუარული შენი, ვითარცა სამღთო კავშირი მრავალ განუკუტებელთა შორის ერთ-სულობით შეერთებად, და ერთ პირ დიდებად სამ პირებითისა ღვთაებისა შენისა. კანონიერ ჰყავ მადლითი შეილებაი ჩტუნი შენდამი, წინამძღვანელ სამღთოი სული შენი წმიდა ჩტუნთანა, ძალსა შინა და შემძლებელობასა დაცვისადმი სჯულთა გონიურისა ამის აკტისათა:

საჯულნი გონიურისა აპატისანი:

1.

ღმერთი სიყვარული არს, და რომელი ეგოს სიყვარულსა ზედა, ღმერთი მისთანა ჰგიეს, და იგი ღვთისათანა (იოანე, თავი 4, 16)

ამისთვის პირველად სათანადო არს, რათა ყოვლისა სულითა, და ყოვლისა გულითა გვრწამდეს რომელ წევრთა შორის გონიურისა ამის აკტისათა, პირველი წევრი, და ავტორი ღმერთი იესო ქრისტე არს მოქმედი ძალთა მცველი, და სათანადო მყოფი, ძლიერად გამოხატვად აზრსა შინა რომელ თითო-

სახებ. როდესაც ეს წერილი უკვე დასაბეჭდად იყო გამზადებული, ცენტრარქივმა მიიღო ცნობა ლენინგრადიდან მასალების გადმოგზავნის შესახებ. ასე, რომ ლენინგრადიდან გადმოგზავნილი მასალებით სარგებლობა ვერ მოვახწვრ.

ეულთა წევრთა, რაოდენ სიყვარული თვისთა წევრთა, ეგოდენ თვით ღმერთი თანა სდევს ყოველთა ყოველგან, ვითარცა სხეულსა შინა ჩჳსნსა სული ჩჳსნი, რომლისათვისცა სათანადო არს მტკიცე სიყვარული და პატივის ცემა რელიგიისა, რწმუნებად ქეშმარიტებისა მისისა, და რაოდენ შესაძლო არს დაცვად სამღთოსა სჯულისა, და მცნებისა მისისა, ვითარცა უბედნიერებისა საშუალობისა, არა ხედვად და არცა განკითხვად, რომელთამე უგუნჳრთა სამღუდლოთა, არამედ თვით ჩჳსნ შორის გარე შეცჳად რომელ, ყოველი წმინდისა ეკლესიისა, და სჯულნი მისნი არიან უწმინდესნი კვალნი ნეტარებისადმი კაცობრიობისა.

2.

ყოველნი ხელმწიფებანი ღვთისა მიერ განწესებულ არიან, და რომელი ადგებოდეს ხელმწიფებასა-ღვთისა ბრძანებასა ადგების, (რომაელთა, თავი 13, მუხლი 10): რომლისათვისცა სათანადო არს რწმუნებად მტკიცედ რომელ ხელმწიფენი და მეფენი ქჳსყანასა ზედა არიან საკუთრითა ნებითა საღმრთოითა დადგინებულნი სახედ და მაგალითად, ცათა შინა მყოფისა მეთუფებისა ღვთისა, და რათა რომლისა ქჳსშე ვიყვნეთ, გვაქვანდეს სიყვარული, შიში და მორჩილება სრული ვითარცა უმარჯჳსისა ბედნიერებისათვის ჩვენისა, არა განმსჯელთა მას შინა არარაისა თვნიერ ოდენ მაშინ, რათა არა იყოს წინააღმდეგ სამღთოსა რელიგიისა, მტკიცედ უნდა გვწამდეს რომელ წევრსა შინა ამის გონიურისა აქტისასა აქვს მას უპირველესი ადგილი, და ვსახვიდეთ მას წევრად ჩჳსნისა აქტისა.

3.

ჯერ არს რათა მეგობარმან მეგობრისათვის სული თვისი დასდვას (იოანე, 15, 13). თითოეული წევრი შეკრულ არს სამისა თავშეწირულებისა, სრულის სიყვარულით, და სრულის შეძლებით, ღვთისადმი, ხელმწიფისა, და მეგობრისა ესე იგი წევრისა თვისისა, რათა ყოველთვის მზა იყოს მისთვის თავდადებულად.

4.

ყოველი წევრი უნდა ეძიებდეს შეძინებად წევრთა გონიერებით, არა ჯერ არს რათა პირველმან მპოვნელმან წევრმან უთხრას მეორესა თვისგან მოპოებულსა წევრსა მომპოვნელი მისი წევრი, ხოლო ყოველთვის სათანადო არს რათა წევრი მოპოვნელი წევრისა ყოველი განუტყუადებდეს პოვნითა თვისგან წევრთა, მოპოვნელსა თვისსა წევრსა

5.

წევრთა შორის ყოველივე თანამდებ არიან უსამღთოესისა სიყვარულისა ქონებად შეწევნად ურთი ერთისა ვითარცა თავისა თვისისა, სარჩლად სიტყვათა შინა, ძიებად ურთიერთისა ბედნიერებისა, და ყოვლისა მის რაიცა მოითხოვბის სამღთოისა სიყვარულისაგან.

6.

უკეთუ რომელიმე მტერთა ჩჳსნთავანი აღმოჩნდეს სხვით გზით რომელ, იგი რომლისამე წევრისაგან შექმნილა წევრად ამის აქტისა, ჯერ არს რათა დაიხსნას იგი მტერობა და ვიყვნეთ ვითარცა წევრისადმი.

7.

არა ჯერ არს ანგარებად წევრთა შორის არა თხოვად რაისამე ნივთისა, თვინიერ დიდისა საჭიროებისა, ხოლო უკეთუ საჭირო არს მისდა ანუ ძალ-გვიტს ჩვენ რათა შევეწეოდეთ წევრსა, დაუბრკოლებლად.

8.

მტკიცედ უნდა იცოდეს ყოველმან წევრმან დაცვად საიდუმლოსა, რათა არავის განუცხადოს სხვასა, გარდა მისსა, რომელსაცა მიიყვანს წევრად.

9.

ყოველმან მპოვნელმან წევრმან უნდა იხმაროს სიმკაცრე, რათა პოვნილნი მისგან წევრნი იქცეოდნენ კეთილად სჯულსა ქვეშე აქტისასა, უნდა აქვნდეს სი-ფრთხილე არა შემოგებაროსთ კაცი ვნებულის, ზნემოშლილი, დადებულის და დახლილი, არამედ ოდენ მგრძნობელი სულისა მგრძნობელსა მეტისა კეთილბე-დნიერებისასა და კეთილშობილურთა სწავლულთა, ანუ ბუნებით განათლებულთა, არა ჯერ არს განცხადება ლიტონთა და მდაბიოთა გვამთადმი, ყოველმან წევ-რმან უნდა უწყოდეს მოთმინებაი წყენათა, რათა არა განაცხადოს სხვაგან საი-დუმლო რწმუნებული წევრთაგან.

10.

ჯერ არს, რათა ფიცი, და ხელმოწერილი აქტის სჯულები პოვნილისა წევ-რისა აქვნდეს მპოვნელსა, და არა აქვნდეს მპოვნელისა პოვნილსა:

11.

უკეთუ წევრთა შორის გარდახდეს რომელიმე სჯულთა და უარყოს, ანუ ვერ იქცეოდეს მას შინა, რათა განუცხადებდეს მპოვნელი მისი მპოვნელსა თვის-სა ვიდრე უპირველეს აქტისადმდე შორის წერილით და ახლის სიტყვით.

ნიშანი არს რომლითაცა ანიშნებს წევრი წევრსა, მარჯუანის ხელის ნე-კით მოიფხანს შუბლსა, უკეთუ შემხედველი წევრი არს მივალს და ამბორს უყოფს ვითარცა ძმასა და წევრსა.

სჯული გონიურისა აქტისა არს სამღთო და საბედნიერო ცხოვრებისა კა-ცთასა, უკეთუმცა არა წაბლალულ იყო წერილი იგი ბუნებითი, საცთურითა სოფლის მთავრისათა, მაშინ ჩუქნ ბუნებითად ვიქნებოდითმცა აქტსა ქუჩაშე გონიურთა ყოველნი კაცნი, და გვეყვარებოდაცა ყოველი კაცობრიობა ესრეთ ვი-თარცა თავი ჩუქნი, გარნა ვინაითგან ესრეთ განიყო ნათესავი კაცთა ქუჩაყა-ნასა ზედა რომელ ყოველნივე ოდენ არიან მოყვარე თავთა თვისთა, და არა სხუათა, და თუმცაღა საჭიროებისა ძლით იყოლიებენ მცნობსა და მეგობარსა, გარნა არა მტკიცე არს, და არცა არს კავშირი მათ შორის, მხოლოდ ოდენ სა-ჭიროება, და ბუნება, მიიზიდავთ მათ თქმად ურთიერთისადმი მეგობრად, რო-მელიცა თავისუფლად მალ გარდაიქცევიან ოდესმე მტერობად, გარნა მაშინცა არა შესაძლო არს ყოფა კაცისა ქუჩაყანასა ზედა თვინიერ კეთილის მყოფელი-სა, და ეგრეთჲც არა შესაძლო არს რათა ყოველნი კაცნი იყვნენ ჩუქნდა კეთი-

ლის მყოფელ, მაშა სადამე სათანადო არს განრჩევად კეთილის მყოფელნი ჩტუნ-
ნი საზოგადოისა ერისაგან რათა განმსჭუტულ იყოს მათ შორის კავშირი, და
პატიოსნება; ვინათგან ცხოვრებამან სოფელსა შინა დაამტკიცა რომელ არ ძალ-
გვიცს ცხოვრებად უკეთუ არა სიყუარულითა, და შეწევნითა ურთიერთისა-
თა, მაშა ჯერ არს რათა აქტუნდეს კანონნი:

ყოველთა ერთა შორის ძტპლთა, და ახალთა საცა არიან ერნი, რომელთაც
უწყიან კავშირი დადებად კეთილის მყოფელობისა, რომელთამე ერთა უწყიან
კავშირად სიყუარულისა რომელ აიღებენ დაუგრეხელსა ნამჯასა ყანისასა, და
გასწყუტენ მეტყუელნი: გასწყდეს ესრეთ წელი და გული მისი, რომელმან
ჩტუნ შორის უღალატოსო ერთმანეთსა ვიდრე სიკუდილადმდე, და ამით კავ-
შირითა იქნებოდინ განუწყვედელ კეთილის მოქმედ ურთიერთისა, რომელთამე
უწყოდინ რომელ კაცსა მსმელსა ღვინისასა შთაუგდიან თასსა შინა ვეცხლი, და
ამით იქნებოდინ განუწყვედელ კეთილის მოქმედ, ხოლო ერთა ძტპლისა ატ-
ტიკისათა უწყოდინ რომელ დასწვავდნენ ფრჩხილთა და თმათა ვისთამე, და
მსმელნი ნაცრისა მისისანი წყლითა იქნებოდინ თავშეწირულ ვიდრე სიკუდი-
ლადმდე მისთვის, რომლისაცა იგი იქნებოდა ფრჩხილნი და თმანი, ამისთვის
ჩტუნ დამამტკიცებელთა ამისთა რომელ ესევეთარი აქტი წარმოებს თვით ბუ-
ნებისაგან, გარნა არა მოყვანებულ არს კანონსა შინა, ჯერ არს რათა აქუნდეს
მას კანონნი, და მსარგებლებელთა მას შინა დაუმტკიცოთ თავთა ჩტუნთა, ახა-
ლი აღყუავებული, სიხარული სამღთო და ნეტარება.

შინი წმინდა.

თაყვანის ვცემ მამასა და ძესა და წმინდასა სულსა, და ვფუცავ სახელსა
მისსა წინაშე ცისა ქტყანისა, წინაშე გონებისა ჩემისა, წინაშე ძალთა რაო-
დენი რა არს ცათა შინა, და რაოდენი რა არს ქტყანასა ზედა, და რაოდენი
რა არს სიღრმეთა შინა, ვფუცავ ცხოველს მყოფელსა ჯვარსა, და სახარებასა
და სარწმუნოებასა ჩემსა რაოდენსაცა რას აღიარებს სარწმუნოება ჩემი, ვფუ-
ცავ რომელ ვიქმნები ყოვლისა გულითა, სულითა, ყოვლის შეძლებით დამცველ
საიდუმლოსა აქტისა სჯულთასა ვიდრე სიკუდილადმდე აღვასრულებ და ვეგები
მას შინა, ხოლო უკეთუ არა დავიცვა იგი სრულის ჩემის შეძლებით, და ვეც-
რუო რომელსამე წევრსა, მაშინ წყეულიმცა ვარ სახელითა ყოვლად ძლიერითა
ღვთისათა და შეჩტუნებულმცა, უკეთუ განვაცხადო სხვისა ვისთანმე გარდა
მოპოვებულისა წევრისა საიდუმლო ესე, შეჩტუნებულმცა ვარ მაშინ წმინდისა
ეკლესიისაგან, და სისხლისაგან იესო ქრისტესსა რომელსაცა ვეზიარებით მან
ყოს შურის გება ჩემზედა, და აღასპოს სახელი ჩემი ქვეყანით შვილითი შვი-
ლადმდე ამინ, ამას ზედა თაყვანის ვცემ წმინდასა ჯვარსა ანუ ხატსა, და მრწამს,
აქა ამბორი.

გლეხთა მდგომარეობის ისტორიის მასალებიდან მე-19 ს. პირველ მეოთხედში.

ცენტრარქივის განსაკუთრებული მნიშვნელობის საქმეთა ფონდში მოიპოვება 1813 წლის პატარა ტანის საქმე, სულ ოცდაერთი ფურცლის შემცველი 180 №-ით აღრიცხული, შემდეგი სათაურით: „Дело по прошениям казенных крестьян о защищении их от присваивания частными людьми во владение.“ ეს პატარა საქმე შეიცავს საყურადღებო მასალას გლეხთა და ყმათა მდგომარეობის შესახებ მე-19-ე საუკუნის პირველ მეოთხედში და თვალსაჩინოთ გვიჩვენებს იმდროინდელი საზოგადოებრივი და ეკონომიური ცხოვრების ზოგიერთ ხაზებს.

როგორც მასალიდან ჩანს, ყმა, გადაუხდიდა რა თავის ბატონს მოთხოვნილ „ფასს“—მიიღებდა მისგან სათანადო თავდახსნილობის სიგელს, რომელიც მას თავისუფალი მოქალაქის უფლებას ანიჭებდა; მის ხელახლად ყმად გადაქცევის პრეტენზიებს ველარავინ განაცხადებდა, მას თავი გამოსყიდული ჰქონდა. თავდახსნილობის სიგლით ხელში ის მიდიოდა ამორჩეულ მოქალაქეებთან, რომელთაც შეჰქონდათ იგი მოქალაქეთა სიაში; ამიერიდან იგი ითვლებოდა სახელმწიფო კაცად; მას ევალეობდა მალისა და მახტის გადახდა ხაზინის სასარგებლოდ, როგორც მოქალაქეს. მაგრამ ნამდვილი თავისუფლების მოპოება არც ისე ადვილი საქმე იყო, პირაქით, მას თან სდევდა მრავალი უკუღმართობანი.

საქმე იმაშია, რომ თუმცა ყმა, მიიღებდა რა თავდახსნილობის სიგელს, უნდა გამოირიცხულიყო მეზატონის ყმათა რიცხვიდან და მიჰკუთვნებოდა სახელმწიფო ყმათა რიცხვს, მაგრამ სინამდვილეში საქმე ცოტა სხვანაირად იყო. თავდახსნილი ყმა ბატონის ყმათა სიიდან ვერ ამოიშლებოდა იმ დრომდე ვიდრე ხალხის ხელ-ახალი აღწერა არ მოხდებოდა და მეზატონეს მისგან უკვე თავგამოსყიდულ ყმაზედაც ეთხოვებოდა გადასახადი, ე. წ. „სურსათი“. რასაკვირველია, მეზატონე თავის ბელლიდან არ მისცემდა ყმის მაგიერ გადასახადს და ეს ყოფილი ყმა, აწ თავდახსნილი მოქალაქე, იძულებული იყო ესეც ეხადნა სახაზინო გადასახადთან ერთად, იმ დროს, როდესაც, როგორც ქვემოთ დაბეჭდილი საბუთი ჰმოწმობს, მალისა და მახტის გადამხდელი მოქალაქე განთავისუფლებული იყო სურსათის გადასახადისაგან. საბუთში ნათქვამია: „...სახელმწიფო კაცი მახთისა და მალის მძლეველი სურსათის გამორთმევასა შინა არ შევარდება“ ამ გვარად ყმა პირადად თავისუფლდებოდა, მაგრამ ეკონომიურად კარგახნით უარეს პირობებში ვარდებოდა.

ყურადღების ღირსია აქ მოხსენებული გადასახადები.

მალი, როგორც პროფ. ივ. ჯავახიშვილის ლექციებიდან ვიცით, ფულადი გადასახადი იყო საქართველოში მონგოლთა დროიდან შემოღებული. ი. ბახტაძე მალს ასე განმარტავს: „მალი ანუ სულზე გადასახადი—ამას იხდიდნენ მოქალაქენი და ქალაქში მცხოვრები სახაზინო გლეხები: ოჯახის პატრონები—1 მ. და 20 კაპ., უცოლონი 60 კაპ., ამ გადასახადის დანიშნულება, რომელსაც სათათროს ეძახდნენ, სამხედრო კონტრიბუციით გამოწვეული ხარჯების დაფარვა უნდა ყოფილიყო“. (Ввод материалов по изучению экономического быта государственных крестьян закавказского края, ტ. I, ნაწ. III, გვ 6; თბილისი 1888.)

შესაძლებელია, უწინ, ყოველ შემთხვევაში ამ გადასახადის ახლად შემოღების ხანაში, მას მართლაც საკონტრიბუციო დანიშნულება ჰქონდა, სამხედრო გადასახადი იყო, და ეს ადგილი წარმოსადგენიც არის, რადგან იგი დაკავშირებულია სწორედ მონგოლთა საქართველოში შემოსევისთან, მაგრამ შემდეგში, განსაკუთრებით მე-18-19 საუკუნეებში რომ მალს ამ გვარი მიზანი და შინაარსი აღარა ჰქონდა, ამაზედ ცნობების მთელი რიგი მიუთითებს.

დასტურლამალის ცნობებიდან ირკვევა, რომ მალი სხვადასხვა სახის და დანიშნულების გადასახადი ყოფილა. მისი ერთი ადგილიდან ჩანს, რომ მალს იხდიან დავთარში ჩაწერილი მოქალაქენი და სახელმწიფო გლეხები, რასაც დარეჯან დედოფლის წერილიც კმოწმობს, სადაც იგი ამბობს რომ „ქალაქის დავთრის კაცებიდამ ხუთას მანეთს შემოსავალს იღებდა“ (АКТЫ, I ტ. გვ. 223). ამასვე ადასტურებს ქვემოთ დაბეჭდილი საბუთებიც. ერთ მათგანში ნათქვამია: „და იმ დროს უკან აღრიცხა თავი თვისი სხვათა ტფილის მცხოვრებელთა თანა სახელმწიფოდ და იმათ მსგავსად აძლედა ყოველთვის სახაზინო მალსა და მალთას“ დასტურლამალში კი ასე სწერია: „პირველზე ახალს მალის გამომღებს, რომ დავთარში ჩაავდებენ“ და სხვა (გვ. 85). დასტურლამალისვე ცნობით მალი შეძლებაზეც ყოფილა შეწერილი: „მალი მამულიანზედ თავზედ ხუთი აბასი ბატონისა, ორი შაური სამოკელეო; ბოგანოზედ ათი შაური ბატონისა, ორი შაური სამოხელიო“ (გვ. 97). მეორე ადგილას ნათქვამია: „მალი ვენახზედ სძევს: საწყალკურთხეო სანთელი ლიტრა—ვ, სამარხო კოდი—ზ, ნივრისთვის ან ფასი და ან ლიტრა ზ, როსცა მოგვინდება, ლეინოსა და კვერნასა ვჰსთხოვთ“ (გვ. 121). მაშასადამე მალს იხდიდნენ როგორც ფულით ისე ნატურით; ეს გადასახადი სხვადასხვა ადგილს სხვადასხვა რაოდენობით იყო დადებული: ტფილისში და გორში ცოლიანი იხდიდა ექვსს, უცოლო სამს აბაზს (დასტ. გვ. 85, АКТЫ,) ყაიყულში იგი ექვს შაურს უდრიდა: „არის ბატონისათვის მალი თავზედ ექვსი შაური“ (დასტ. გვ. 10).

როგორც ჩანს, მალი სახელმწიფო თავური გადასახადი ყოფილა. მისგან თავისუფლდებოდნენ მოხუცი, რომელთაც მონაგრება აღარ შეეძლოთ: „რომელიც მალის გამომღები კაცი დაბერდების, ასრე რომე მოგება აღარ შეეძლოს, იმისთანას მალი აღარ ეთხოვების“ (დასტ. გვ. 75), აგრეთვე თუ შვილი დაიწყებდა მალის ძლევას მამა თავისუფლდებოდა ამისგან... „და როდესაც შვილი დაუქორწილდების და მალის ძლევას დაიწყებს, მამას აღარ ეთხოვების (ibid. გვ. 19—20).

მალის ნაწილი ხმარდებოდა მოხელეთა სარგოს დაკმაყოფილებას (დასტ. გვ. 75, 10—20). ტფილისში ყოფილა მალის ამკრეფი განსაკუთრებული მოხელე „მემალე“, რომლის სარგოდაც გადადებული იყო ექვსი აბაზიდან ორი შაური (ibid. 124).

მახტი (მახტა, მალთი, მახთი) გვან უნდა იყოს შემოსული საქართველოში. მისი დაწესების თარიღის დაახლოებით გამოანგარიშებაც შეიძლება. დასტურლამალი მას არ იცნობს, ცხადია, მისი შედგენის დროს ეს გადასახადი არ უნდა არსებულებო. ერთი ცნობის მიხედვით იგი თეიმურაზ მეორისა და ერეკლე მეორის მეფობაში შემოღებულად ჩანს. ყაზახის მცხოვრებნი სთხოვენ გენერალ

კნორინგს განთავისუფლებას მახტისაგან, რომელიც მათ დაადგეს თეიმურაზმა და ერეკლემ (АКТЫ, I ტ. გვ. 593). რასაკვირველია, აქედან იმ დასკვნის გამოტანა, რომ ხსენებული გადასახადი ამ მეფეთაგან იქნა საერთოდ შემოღებული სავსებით სწორი არ იქნებოდა, ვეგებ იგი ადრევე არსებობდა საქართველოში, ყაზახებზე კი ამ მეფეთა დროს-გავრცელდა. მაგრამ, რადგან ამაზე ადრე ეს გადასახადი არ იხსენიება, ამიტომ შესაძლებელი ხდება, ამ ცნობაზე დამყარებით, მისი შემოღების თარიღის დაახლოვებით განსაზღვრა. სხვათა შორის ტფილისის მოქალაქეთა იმავე კნორინგისადმი მიმართული თხოვნის შინაარსი იძლევა ისეთი დასკვნის გამოტანის შესაძლებლობას, რომ მახტა შედარებით ახალი გადასახადი უნდა იყოს. ეს ორი ცნობა თითქოს ერთი მეორეს ავსებს და შეიძლება ითქვას, რომ მახტი მე-18 საუკუნეში თეიმურაზისა და ერეკლეს დროს უნდა იყოს შემოღებული.

ეხლა საკითხავია, რა გადასახადი იყო იგი?

ზემოხსენებული ი. ბახტაძე მას ასე განმარტავს: „მახტა-ფულით გადასახადი, შეწერილი იყო მოქალაქეებზე და როგორც ქალაქში ისე სოფელში მცხოვრებ სახაზინო გლეხებზე. მასვე იხდიდა თათართა დისტანციების მოსახლეობა. ზოგიერთ ადგილას მახტას იხდიდნენ სხვანიც, უმთავრესად მაჰმადიანთა პროვინციებიდან გამოსული, აგრეთვე ისინი, ვინც სხვა არავითარ გადასახადს არ იხდიდნენ. მახტის გადასახადი ქალაქსა და სოფელში ერთნაირი იყო. საბატონო გლეხები მახტის გადასახადისაგან სრულებით თავისუფალნი იყვნენ“. (დასახ. წიგნი, გვ. 6).

ტფილისის მოქალაქენი მოახსენებენ კნორინგს: „...ბოლოს მთელ ჩვენ საზოგადოებას შესწირდა ყოველწლიურად 4.000 მანეთი გადასახადი მახტის სახელწოდებით, რომელსაც ვიხდიდით სპარსთა მიერ ტფილისის აოხრებამდე, და რადგან ამ დროიდან დღევანდლამდე შფოთისა გამო ვაჭრობა და საწარმოონი ჩვენი დაეცა, აგრეთვე მოსახლეობის რიცხვი საგრძნობლად შემცირდა, მისი ნაწილის დატყვევების (რომელთა გამოსყიდვასაც ვაწარმოებთ), ხოლო ნაწილის ლტოლვის გამო—ამიტომ გთხოვთ ჩვენი პატივის ცემით და ლტოლვილთა დასაბრუნებლად წაქეზების მიზნით, დაანებოთ თავი ამ გადასახადის აკრებას ჩვენი ქონებრივი მდგომარეობის გაუმჯობესებამდე“-ო (АКТЫ, I ტ. გვ. 492). როგორც ამ ცნობიდან ჩანს, მახტა დადებული ყოფილა მთელს საზოგადოებაზე გადაწყვეტილი და არა კაცის თავზე, როგორც მალაი. ეტყობა მოქალაქენი მას თავიანთ შორის შეძლებისდა მიხედვით ანაწილებდნენ, რასაც ქვემოთ დაბეჭდილი საბუთებიც ადასტურებს. იქ ნათქვამია: „...რომელიც ვაძლევ ყოველ წლივ შესახვედრს ხარჯსა მალსა და მალთასა“...

მახტის სახით იკრიბებოდა მთელს საქართველოში 35.000 მანეთი. მის ასაკრებად განსაკუთრებული დრო იყო დანიშნული. ჰკრებდნენ შემოდგომაზე. თუმცა ტფილისში მისი აკრება დამოკიდებული იყო მეფის ნება-სურვილზე. (АКТЫ, I ტ. გვ. 330). ტფილისში მახტა უმთავრესად ფულით იყო დადებული, პროვინციებში კი ფულადაც და პურადაც, თუმცა სულ ფულად იკრიბებოდა (ibid).

ჯერჯერობით მხოლოდ იმის თქმა შეიძლება, რომ მახტა სახელმწიფო გადასახადი იყო, რომელსაც იხდიდნენ მოქალაქენი და სახელმწიფო გლეხები, აგრეთვე მუსლიმანთა მოსახლეობაც¹.

როგორც ქვემოთ მოყვანილ ქართველ თავად ექსპერტთა ოქმიდან ჩანს „სურსათი“ ერეკლეს მიერ იყო შემოღებული.

ი. ბახტაძე სურსათზე ამბობს: „სურსათი იკრიბებოდა საეკლესიო და სახაზინო გლეხთაგან სამი კოდის რაოდენობით ოჯახზე ანუ კომლზე, ამაში ორი წილი ხორბალი იყო, ერთი ქერი. ეს გადასახადი არ ვრცელდებოდა მუსლიმანთა პროვინციებზე, მოუსავლიან წელიწადში სურსათის ნაცვლად კოდზე ერთ მანეთს იღებდნენ—“ო (დასახ. წ. გვ. 6-7).

ეს განმარტება არ არის სავსებით სწორი. რომ სურსათს ართმევდნენ არა მარტო საეკლესიო და სახაზინო, არამედ—საბატონო გლეხებსაც და რომ იგი სახელმწიფო გადასახადი იყო ყველა ჯურის გლეხებზე შეწერილი, ამას ადასტურებს აქ დაბეჭდილი ყველა საბუთები და განსაკუთრებით კი ექსპერტების ოქმი. არც ის არის მართალი, ვითომც მუსლიმანთა მოსახლეობა ამ გადასახადისაგან განთავისუფლებული ყოფილიყო.

აქტების ცნობით: „სურსათი იკრიბება საჭიროების დროს: ყაზახში 3.000 მან., შამშადილში—1500 მან, შულავერში 1000 მან. და სხვა. (I ტ. გ. 197).

აქტების მეორე ცნობით, პირიქით, სურსათი თითქოს მხოლოდ თათრებზე იყო დადებული და განსაკუთრებულ შემთხვევაში იკრიბებოდა 8,250 მანეთამდე, საქართველოში კი სამეფო, საეკლესიო და საბატონო სოფლებიდან იმავე შემთხვევებში იღებდნენ ექვს ფუთ ხორბალს (იქვე გვ. 330.) სხვა ადგილის მიხედვით სურსათი იყო თავური გადასახადი მიწაზე (ibid. გვ. 411).

ეს ცნობები ერთი მეორის წინააღმდეგ ლაპარაკობენ, მაგრამ ფეიქრობთ, ამ შემთხვევაში უპირატესობა ჩვენ მიერ ქვემოთ-დაბეჭდილ საბუთთა ცნობებს უნდა მიეცეს, საიდანაც შეიძლება დავასკვნათ, რომ სურსათი ერეკლეს მიერ იყო შემოღებული, როგორც სახელმწიფო გადასახადი, რომელსაც როგორც სამეფო, ისე საბატონო და საეკლესიო გლეხებიც იხდიდნენ. ჩვენზე საბუთის ცნობით: „სახელმწიფო კაცნი მალთისა და მალის მძლეველი სურსათის გამოსაღებსა შინა არ შევარდება“.

გამოქვეყნებული მასალის მნიშვნელობა, რასაკვირველია, ზემოთქმულით არ ამოიწურება. მასალა საინტერესო ცნობებს შეიცავს ბატონყმობის შესახებ. მაგ. ერთი ყმა გიორგი ბახტაძე სამჯერ ყოფილა გაყიდული, ე. ი. ოთხი სხვადასხვა ბატონის ხელში გამოუვლია.

გარდა ამისა ამ მასალის საშუალებით ვეცნობით რუსთა ახლად შემოღებულ მართველობის სურათს; ასე, მაგ. სახაზინო ექსპედიციას საქმეზე განაჩენის გამოტანამდე მიუმართავს ქართველ თავად ექსპერტებისათვის—ექსპედიციის „სოვე-

¹ ჩვენა გვაქვს ცნობები, რომ მახტა გავრცელებული უნდა ყოფილიყო საქართველოში სხვადასხვა სახით. მაგ. ქართლის მთიან ნაწილში დღესაც არის მისი სახელი შენახული, აქ იგი თითქო მიწის გადასახადი ყოფილა, ხოლო თუშეთში მისივე სახელით სახელმწიფო ფულადი გადასახადია ცნობილი. პროფ. ივ. ჯავახიშვილის ცნობით მახტა საბატონო გადასახადად ჩანს. სამწუხაროდ, სათანადო წერილობითი ცნობების შეკრება ამ ჟამად ვერ შეეძლებოდა.

ტნიკებისათვის“, — მაგრამ მათი დასკვნა სავსებით არ გაუზიარებიათ ექსპედიციის წევრთ, თუმცა არც რუსული კანონის მიხედვით გადაუწყვეტიათ და საბოლოო მსჯავრის დასადგენად საქმე სამხედრო და სამოქალაქო გუბერნატორისათვის გადაუციათ. აქ ყურადღებას იპყრობს „სოვეტნიკ-ექსპერტთა“ ინსტიტუტი, რომელიც თვით ექსპედიციასთან ერთად ცალკე გამოკვლევის ღირსია. მასალა იბეჭდება რიგზე, უცვლელად.

**მაღალ საპარტოზლოს მმართველობას ხაზინის მმართველობასა შინა,
ტფილის მცხოვრებელის ნიკოლაი ტერმოხესოვიანგან**

თხოვნა:

უწინარეს თორმეტის წლისა მამა ჩემმა გრიტურამ თავი თვისი გამოიხსნა თავადის ქავთაროვის ყმობიდან და იმ დღის უკან აღრიცხა თავი თვისი სხვათა ტფილის მცხოვრებელთა თანა სახელმწიფოდ, და იმათ მსგავსად აძლევდა ყოველთვის სახაზინო მალსა და მალთას რომელ თვით ამისი ცნობა შეიძლება აღმორჩეულთ მოქალაქეთაგან, და შემდგომ მამის ჩემის სიკვდილისა მეცა ვცხოვრებდი დღევანდლამდინ ყოვლისა კაცის უდავებლად აგრეთვე სახელმწიფოდ და ახლა ხსენებულის ქავთაროვის სიძეს თავადს იოვანე ბარათოვს თავი ჩენიცა უჩვენებია სხვათა თვისთა ყმათა შორის სურსათის მძლეველად ამისთანას იმედით რომ მე მყოფი თორმეტის წლისა და ობოლი ვერ შევიძლებ ჩემის მცირეს წლებით ამისთანას დაჩაგვრისაგან გამოხსნასა რომლის გამოცა დღეს მერვე დღეა რაც ტფილისის პოლიციასა შინა დაჭერილი ვარ, და რადგანაც ამა ექსპედიციას ცნობილ აქვს, რომ სახელმწიფო კაცნი მალთისა და მალის მძლეველი სურსათის გამორთმევასა ქვეშე არ შევარდება სხვის შეწამებით, ამისთვის ამასთან წარმოვადგენ თავდახსნილობის სიგლის პირს სასამართლო ადგილთაგან დამოწმებულს და ვითხოვ უმორჩილესად დამიფაროთ ესეთის უსამართლოს ძალდატანებისაგან და გამოიხსნათ საპყრობილიდან და თუ ვისმე ქონდეს ჩემზე როგორიმე დავა იმან იძიოს ჯეროვანს ალავს სადაცა პირ წარუყენებ საკმარებელს საბუთებსა ჩემსა;

წლისა ჩეიგ-სა რათგან ნიკოლაი წიგნი არ იცოდა ამის თხოვნით...
სექტემბრის 11-სა ... (მერე დაზიანებულია).

უზენაეს საპარტოზლოს კაზონის მმართველობასა შინა.

თავადის იოვანე ბარათოვის მიერ

თხოვნა

ჩემმა სიდედრმა კნინა ნინომ თავის მკვიდრს ყპას ტერ-ფიჩხულაშვილს ხარაზ გიქუას თავი დაახსენებია გუბერნიის გახსნის შემდგომ, და რადგან თავდახსნამდინ მარადის სახელმწიფოს სურსათის აძლევდა ჩვენს კაცებთან, და დღესაც მაგის სურსათი ჩვენ გვეთხოვება, საქართველოში მრავალნი არიან ამ გუარად თავდახსნილნი და გაყიდულნიც მაგრამ საკელმწიფო სურსათისაგან კი ვერ განთავისუფლდებიან, როდესაც სახელმწიფო სურსათი შესწერდებათ და თავი-

ანთ მებატონეთ ეთხოვებათ იმ თავ დახსნილს და გასყიდულს კაცთ თავიანთ ზეედრს სურსათს შეახედნენ და სახაზინოთ მიაცემინებენ მანამდის მეორე აღწერა მოხდება, იმ ხსენებულის კაცის სურსათისათვის ჩემს სიდედრს გამოერთვა ოთხი თუმანი და რამდენიმე მინალოთუნი თეთრი ფული ეს კაცი რომ ვერ ჩაიდეს კელში ამის გულისათვის იმას გამოართვეს, და ამ თეთრზე ამავე ექსპედიციას უბრძანებია პოლიციისათვის ეს ხსენებული თეთრი გამოერთვას ტერფიჩხულაშვილებს და მიეცეს ჩემს სიდედრს რომელ ამ ჟამამდინ ჯერაც არ მისცემია, ეკითხოს სადაც ში რომელიც კაცს გაჰყიდის ანუ თავს დაახსნევენებს საკელმწიფოს სურსათს მისცემს ანუ არა მეორედ აღწერამდინ უმდაბლესად ვითხოვ სადაც ჯერ იყოს ებრძანოს რომ საკელმწიფო სურსათიც გამოერთვას და ხსენებული თეთრიც რომელიც ამათს გულისათვის ჩემს სიდედრს გამორთმევია: თავადი იოანე ბარათოვი.

საქართველოს უზენაესის მმართველობის სახაზინო მსახურისათვის

ტფილისში მოხალისე საკელმწიფო ყმის გიორგი ბახტაძისაგან

მოხსენება

მე იმავ თავობით ვიყავ თავადის ჯავახიშვილის ყმა იმან გამყიდა ბეციას და შიოშას გედევანისშვილებზედა, მათაც გამყიდეს ბარათოვს გოგიას ნაზირზედა და როცა მოკვდა ბატონი ჩემი ბარათოვი, მაშინ იმისმან კნენამ ნინომ გამყიდა ჰეკიმ აღას შვილს აქიმ დავითზედა ამ დავითმა მიიღო ჩემგან ჩემი სრული ფასი და განმათავისუფლა ყოვლისაგანვე თავისის კელმოწერილის სიგლითა, რომელიც ეს განთავისუფლების სიგელი წარმოდგენილია აგერ სამი წელიწადია ამავე ექსპედიციაში, და თავი ჩემიცა საკელმწიფო ყმათ მაქვს შეტანილი, რომელიც ვაძლევ ყოველ წლივ ჩემს შესახედრს ხარჯსა მალსა და მახთასა და ვჰწერივარ დავთარში მოქალაქებთანა. ამ ჟამად მე მოთხოვს სურსათსა იმ ჩემის ნაბატონარის ბარათოვის სიძე და მემკვიდრე თავადი ნინია საამას შვილი, რომლისაცა არა მმართვებს რა და თავისუფალი საკელმწიფო ყმა ვარ, მე ამისთვის აღვირჩიე და შემოვეფარე კელმწიფის მფარველობაში რომ უბრალოთ აღარ ვიტანჯო და ეს როგორ შემიძლია რომ ცალკე საკელმწიფო ხარჯი ვსწიო დავთარში მოქალაქებებთანა, და ცალკე, ჩემის ნაბატონარის სურსათი ვსწყვიტო, რადგანაც ეს შეუძლებელია და ჩემის თავის დახსნაზედ ვალიც დამატყდა, ამისთვის მორჩილად ვითხოვ ამავე ექსპედიციისაგან მიპატრონოთ, გამომისხნათ საამასშვილის მოთხოვნისაგან და შარშანაც რომ ექვსი მოჰკითხოთ რომ რაღათ წამართვა რათგანაც კელმწიფის ყმა ვარ. წელსა ჩვივ ღვინობისთვის იე დღესა.

რადგან გიორგი ბახტაძემ წერა არ იცოდა იმისი თსოვნით ხელს ვაწერ მეღქო ხითაროვ.

გამოცხადება ქართველთ სოციალიზმისათვის საზინის მსახურისათვის.

მოვისმენთ რა საქმესა გარემიდრეკილებისათვის ტფილისის მცხოვრებელისა ნიკოლაი ტერ-მოსესოვისასა და გიორგი ბახტაძისაგან, თავდახსნილისა მებატონ-

ნახსა (sic) მისისა კნეინა ნინო ბარათოვის მიერ, მიცემისაგან ხაზინისადმი პუ-
რის ხარკისა, წოდებულისა სურსათად, საჭიროდ ვრაცხთ გამოცხადებად, რო-
მელ თუმცა ჰსჯულთა შინა მეფისა ვახტანგისათა ესე ვითართა გამორთმევათა-
თვის თავდახსნილთა ყმათაგან სურსათისათა არა რაჟმე თქმულ არს, ვინაჟ-
თგან ჟამსა მეფისა ვახტანგისასა დებულება გამორთმევასა ზედა სურსათისასა
საქართველოსა შინა არა იყო, ხოლო შემოდებულ იქმნა იგი მეფობასაზე მე-
ფის ირაკლისასა, გარნა მყოფისა საქართველოსა შინა ჩჴსლებისამებრ, ვი-
თარცა შეირაცხების ჰსჯულთა შინა მეფის ვახტანგისათა კანონად, თავდახსნილ-
ნი ანუ გასყიდულნი ყმანი შეკრულ არიან ძლევად სახაზინაო სურსათისა მიუ-
ცილებლად მომავალისა აღწერამდე და უნდა ირიცხებოდნენ უწინარესთა თვსთა
მებატონეთა თანა თუმცალა თავდახსნილობის წერილში მისთვის არა თქმულ
იყოს რა, და არცა დასახელება მისი საჭირო არს უწყიან რა მებატონე-
თა მათ, რომელ ხაზინა თავისასა არა ჰკარგავს, ამისთვის რომელ ყმანი
თავდახსნითა განთავისუფლებიან ოდენ ძლევისაგან მათ ხარკთა და გამოსაღებ-
თასა, ვითარცა მიცემად ივინი შეკრულ არიან მებატონეთადმი, და არა სახა-
ზინაო სურსათისა, რომლისაგანცა მათ, რასაკურველია თან თავისუფლებად.
თანასწორადცა ხაზინის შესახჴსდრის გარიგებად არა აქჴსთ სამართალი. ვი-
თარნიცა მაგალითნი საქართველოსა შინა ძლევასა ზედა ხაზინისადმი თავ-
დახსნილთა დ გასყიდულთა ყმათაგან სურსათისა, ფრიად საკმაო არს, ესე იგი:
ყმანი თავადთა დავით თაყაშვილისა ბარათოვისა, სულხან გერმანოზოვისა, ზაქა-
რია თუმანოვისა, აზნაურისა გოგია შანშიევისა და სხჴათაცა მრავალთა. ოკტომ-
ბრის 3 დღესა ჩყივ წელსა. სოვეტნიკი თავადი კვერ როსებ ჯანდიეროვი სო-
ვეტნიკი თავადი დიმიტრი თარხანოვი, თავადი შიოშ თუმანოვი, თავადი გრი-
გოლ ვახვახოვი.

იასო სინსაპე.

დავით მეფის სიგელი.

დავით აღმაშენებლის სიგელთაგან ჩვენამდე მხოლოდ ორმა მოაღწია, ანუ უფრო სწორედ რომ ვსთქვათ, ჯერ-ჯერობით ორია ცნობილი, რომელთაგან ერთი ეტრატზე ნუსხა ხუცურად დაწერილი ჩვენს საისტორიო ლიტერატურაში დავით აღმაშენებლის ანდერძადაა ცნობილი. სამწუხაროდ დედანი ამ სიგელისა დღეს სამუდამოდ დაკარგულად უნდა ჩაითვალოს, თუ მხედველობაში არ მივიღებთ იმ მცირე ნაფლეთს, რომელიც საქართველოს ცენტრარქივშია დაცული. მეორე სიგელი, დავით აღმაშენებლისად ცნობილი და ჩვენამდე მოღწეული, ნიანია გვლ მაოკრებელიშვილისადმია ბოძებული. დღეს ისიც საქართველოს ცენტრარქივში ინახება № 1015 და დაცულია ისე, როგორც იგი გასულ საუკუნეში მის პირველ გამომცემელს თედო ჟორდანიას უნახავს¹.

თედო ჟორდანიას მიერ გამომცემული ამ სიგელის ტექსტი შეცთომებითაა ამოკითხული და დაბეჭდილი. ერთგან მთელი წინადადებაა გამოტოვებული, ხოლო მეორე ადგილას სიტყვების ცუდად ამოკითხვის გამო მთელი აზრი მახინჯდება. ასე მაგალითად, დედანში ვკითხულობთ: „მო[ვიდა] ჩენ წე არიშიანი და გუეჰაჯა: რაითამცა: გაუშუით და გავა[თა]ვისუფლეთ: ნიანია გვლ მაოკრებელისა შვილი მისითა მამუ[ლი]თა ვეძისკევითა: დაგუაჯერა ღწ და ვისმინეთ მოკსენებაი და ჰაჯაი არიშიანისაი: და გაუშუით ნიანია ნიანიას ძე გვლ[მაოკრ]ებელისაშვილი მისითა მამულითა ვეძისკევითა“. თედო ჟორდანიას მიერ ამ სიგელის დაბეჭდილ ტექსტში კი მთელი წინადადება, დაწყებული სიტყვიდან „დაგუაჯერა“ ბოლომდე, გამოტოვებულია.

შეცდომით წაუკითხავს განსვენებულ ისტორიკოსს შემდეგი ორი სიტყვა, რომელიც დედანში გარკვევით ასე იკითხება: „ჩნიცა დიდად ნამსახური [იყო] და ბერი კაცი იყო“. თ. ჟ. უკანასკნელ ორ სიტყვას კითხულობს „ბერი ვალი იყო“¹.

ამას გარდა არის სხვა წვრილმანი შეცთომებიც.

ზემოაღნიშნულ გარემოებათა გამო, პრ. ბ-ნ ივ. ჯავახიშვილის რჩევით, გეტყდავთ ხელმეორედ, პირველად თ. ჟორდანიას მიერ გამომცემულს „დავით აღმაშენებლის“ ხსენებულ სიგელს.

¹ იხ. თ. ჟორდანიას, შიო მღვ. მონასტ. ისტ. საბუთ. გვ. 21.

² იხ. იქვე გვ. 21.

სიგელი დაწერილია ქალღმრთელ ზომით 52X25 სმ. ბოლო აკლია, სიგლის გადარჩენილი ნაწილიც ალაგ-ალაგ დაზიანებულია, ამის გამო ძველადგანვე (რა თქმა უნდა შემდეგ საუკუნეებში) სიგელი გადაუწებებიათ სქელ ქალღმრთელ. თვით სიგლის ქალღმრთელი მოყვითალო, ჩალის ფერისაა, სისქით შემდეგი საუკუნეების ქალღმრთელთან შედარებით თხელია და როგორც სჩანს გამძლე.

ტექსტი დაწერილია მდივანმწიგნობრულად შესანიშნავი კალიგრაფიულად გამართული ხელით. მელანი შავია, რომელსაც საუკუნეების მანძილზე ფერი გადასვლია და დედნის მთელი ტექსტის დამწერლობა მკრთალადაა წარმოდგენილი. სტრიქონები ერთმანეთს საგრძნობლად დაშორებულია (4 სტ.) და ამ მხრივ, აგრეთვე დამწერლობითაც, ძალიან მიაგავს ბაგრატ მე-IV ოპიზის განაჩენის სიგელს.

როგორც აღნიშნული იყო, სიგელს ბოლო აკლია, და ამის გამო საჭირო ხდება თარიღის დაახლოებით დადგენა. მაგრამ სანამ თარიღს შევეცებოდეთ, უნდა აღინიშნოს, რომ ჩვენ ექვმიუტანლად არ ვიცით სიგელი რომელი დავით მეფისაგანაა ბოძებული.

თ. ჟორდანიას შეეხო ამ საკითხს და ამტკიცებდა, რომ სიგელი არ შეიძლება ეკუთვნოდეს დავით მე-IV¹. სრულიად სამართლიანია განსვენებული იატორიკოსის შენიშვნა—იგი შეუძლებელია დავით მე-IV ეკუთვნოდეს. სხვას რომ თავი დავანებოთ, პალეოგრაფიულად ხსენებული სიგლის მე-XIII საუკუნის მეორე ნახევარში გადატანა შეუძლებელია. მაგრამ დავით მე-IV-მდე მე-XII საუკუნის მეორე ნახევარში, სახელდობრ 1155-6 წლებს შორის დავით მე-III მეფობდა², რომელიც თ. ჟორდანიას მხედველობაში არ მიუღია. ის გარემოება რომ ხსენებული მეფე სულ 6 თვე მეფობდა და ამ ხნის განმავლობაში სამეფო სახლში დიდი შფოთი და ოჯახის წევრთა შორის უკმაყოფილება სუფევდა, მაინც არ გვაძლევს უფლებას ექვი არ გამოითქვას ჩვენი სიგლის მბოძებელის ვინაობაზე, მანამდე რა თქმა უნდა, სანამ უტყუარი ახალი საბუთი არ აღმოჩნდება და დავით აღმაშენებლისად არ დადასტურდება.

თუ კი სიგელს დავით აღმაშენებლის მიერ ბოძებულად ჩავთვლით, ისე როგორც ეს თ. ჟორდანიას მიაჩნდა, მაშინ იგი დაახლოებით ასე შეიძლება დათარიღდეს.

სიგლის თავში ნათქვამია: „აწცა მო[ვიდა] ჩენ წე არიშიანი და გუეჰაჯა: რაითამცა: გაუშუით და გავათავისუფლეთ ნიანია“, როგორც ვხედავთ დავით მეფის წინაშე შუამდგომლობს არიშიანი ნიანიას გასაშვებლად და განსათავისუფლებლად. არიშიანი ისტორიაში ცნობილია როგორც ჰერეთის დიდებული და დავით აღმაშენებლის ერთ-ერთი დამხმარე კახეთის და ჰერეთის დაპყრობაში. დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსს, სხვათა შორის ნათქვამი აქვს: „რამეთუ ესე აღსართან კახთა მეფედ კსენებული შეიპყრეს ჰერეთა დიდებულთა არიშიანმან და ბარამ... და მისცეს მეფესა და აღიხუნა მეფემან ჰერეთი და კახეთი“-ო³.

¹ ისტ. საბ. შ. მღ. მონას. გვ. 21.

² ივ. ჯავახიშვილი ქართვ. ერის ისტ. გვ. 552.

³ მ. დდ'ფ. ქ. ცხ'ბა გვ. 292.

ჰერეთის და კახეთის დაპყრობა დავით აღმაშენებლის მიერ, როგორც გამორკვეულია, 1104—1105 წლებში მომხდარა¹. ამ წლებზე აღრე, თუ ჰერეთის გარდა სხვა არიშიანი არ იყო, არ შეეძლო დავით მეფესთან შუამდგომლობა გაეწია არიშიანს. ამასთანავე სიგელში აღნიშნული მეფის ტიტულაცია ჰმოწმობს, რომ დავით მეფეს კახეთი უკვე თავის სამფლობელოდ ჰქონია: „ნებითა ღთისათა აფ[ხა]შთა და ქართველთა რანთა და კახთა მეფისა“. (იხ. ქვემოთ)

მაშასადამე სიგელი შეუძლებელია კახეთის დაპყრობამდე დაწერილიყო, ე. ი. 1105 წელი არის სიგლის თარიღის *t. ante quem non*.

რაკი დავით აღმაშენებლის გარდაცვალების თარიღი გამორკვეულია², ცხადია, სიგელი 1105—1125 წლ. შორის უნდა დაწერილიყო.

სიგელი იბეჭდება უცვლელად დედანში დაცულ ნიშნებით.

:ქ: სახელითა ღთისითა დავითის გლნ(sic): ნებითა ღთისათა აფ[ხა]შთა დაქართველთა: რანთა დაკახთა მეფისა აწცა მო[ვიდა]
ჩუენ წე არიშიანი და გუეჰაჯა: რაითამცა გაუშუით და გავა[თა]
ვისუფლეთ: ნიანია გგლ მოკრებელისა შვილი მისითა მამუ
[ლ]ითა ვეძისკევითა: დაგუაჯერა ღნ და ვისმინეთ მოკსენებაი და
:ჰაჯაი არიშიანისაი: და გაუშუით ნიანია ნიანისძე გგლ [მაოკრ]
:ებლისა შვილი მისითა მამულითა ვეძისკევითა ვინათგან[ნ]
პლცა ზითვად ჰქონებოდა და ჩნიცა დიდად ნამსახური [იყო]
და ბერი კაცი იყო ლაშქრობაი აღარ შეეძლო
:აწ გაგუშუთა ნიანია მისითა მამულითა ზითვად ნაქონები
ვეძისკევითა: და გაგუთავისუფლებია: ყოვლისა [გამო]
:საგლისა და შესავლისა საკელმწიფო [ი]სა დას....
და ყოლისა')..... [საკ]მრთა და უკმრითა.....

გუგუშნაგრიძეთა სასისხლო სიგელი.

საქართველოს ცენტრარქივის მიერ შეძენილ იქნა აქამდე უცნობი სასისხლო სიგელი, რომელიც ამ ჟამად ამავე არქივის ძველი ქართული საბუთების განყოფილებაშია დაცული № 8072. მანამდე კი იგი მოქ. ს. გოგიბერიძის ოჯახში ინახებოდა, როგორც მათი საგვარეულო სიგელი. ს. გოგიბერიძე იმერეთის სოფ. ქეტიტში სახლობს. მას, როგორც თვით განაცხადა, ამ სიგელს გარდა სამი სხვაც ჰქონია, მაგრამ ვინაიდან ისინი მეტის-მეტად დაზიანებული ყოფილან, ოჯახის წევრებს გადაუყრიათ. შეძენილი სასისხლო სიგელი დაწერილია ქალაღზე ზომით 109X19 სანტ.. ბოლო აკლია, თვით სიგლის ტანიც ოდნავ დაზიანებულია და ამის გამო „თხრობის“ ტექსტში ზოგიერთი ასოები არ იკითხება. სიგლის თავი მოხატულია წითელი და შავი მელნით, შუაზე ჯვარია გამოყვანი-

¹ იხ. პროფ. ივ. ჯავახიშვილი, ქართვ. ერის ისტ. წ. II გვ. 511.

² სიტყვა „ყოლისა“ სტრიქონს ზემოდანაა მიწერილი.

ლი, რომლის გარშემო მთავრულად იკითხება: „ჯი, ქი, ძა მა“. ჯვარს ქვემოდ ორნამენტებით შემკული არშიაა, რომელშიაც ოთხი ოთხკუთხედი შემდეგი შინა-არსის წარწერას აქვს დათმობილი: „სახელით ღმრთისათა ჩვენ ღთ გვირგვინოსანთა მეფეთ მეფემან პატრონმან როსტომ“. (აღნიშნული სიტყვები წითელი მელნითაა დაწერილი.) თავდაპირველად სიგელი ჩვეულებრივ თხელ ქაღალდზე ყოფილა დაწერილი, მაგრამ შემდეგში სქელ რუხი ფერის ქაღალდზე დაუწებებიათ, და რომ მეფის ხელრთვა, რომელიც სიგლის მეორე გვერდზეა მოთავსებული, არ დაფარულიყო, რუხი ქაღალდი ოთხკუთხედათ ამოუჭრიათ, და გარკვევით იკითხება როსტომ მეფის ხელრთვა „როსტომ“. სიგლის ამ მეორე გვერდზე, რამდენადაც დაწებებული ქაღალდი ამის საშვალებას იძლევა, ჩანს რომ მაზედ ტექსტისაგან განსხვავებული ხელით რაღაც წერებულა, მაგრამ მელნის სიმკრთალის გამო სიტყვების ამოკითხვა შეუძლებელი ხდება. საერთოდ უნდა ითქვას, რომ იმდენად, რამდენადაც ყოველი აქნობამდე ცნობილი სასისხლო სიგელები წარმოადგენენ ინტერეს დიპლომატიკისათვის, ახლად მოპოებული სასისხლო სიგელიც საკმარისადაა დაცული.

იგი იმ ნატყუარ სასისხლო სიგელების ჯგუფს ეკუთვნის, რომელნიც აქნობამდე იბეჭდებოდა სხვა და სხვა ქართულ პერიოდულ გამოცემებში, როგორც უტყუარი საისტორიო მასალა. პროფ. ივანე ჯავახიშვილის მიერ გაწეულ შრომის შემდეგ, ყველასათვის აშკარა გახდა ყველა გამოკვეყნებულ სასისხლო სიგელების რაობა, და მათი უმნიშვნელო ღირებულება საქართველოს ისტორიის მკვლევარისათვის. მაგრამ თუ კი მაინც დღეს ასეთს ცენტრარქივის ორგანოში იდგოდა დაეთმო, მხოლოდ ერთი მოსაზრებით: იგი ყალბ ქმნილი სიგლის ერთ-ერთი ახალი და კარგი ნიმუშია და, როგორც ასეთი, უკვე საფუძველ ჩაყრილ ქართულ დიპლომატიკის მომავალ მკვლევარისათვის მნიშვნელობას არაა მოკლებული.

წინამდებარე დაბეჭდილი სასისხლო სიგელი, როგორც შინაარსიდან ჩანს, „ზარდია იმარიდო და შიოშ გუგუნბერიძეთათვის“ უბოძებია გიორგი მეფეს, რომლის თანამეცხედრედ დედოფალი ნესტანდარეჯანია მოხსენებული, ხოლო ძეთ ალექსანდრე. ამ ისტორიულ პირთა ასეთ დამოკიდებულებაში ერთად მოხსენიება ცხად ჰყოფს, რომ სიგელი თითქოს მე-XV საუკ. მეფე გიორგი ალექსანდრეს-ძეს უნდა ებოძებინა 1446—1476 წლებს შორის (იხ. პრ. ივ. ჯავახიშვილი, ქართველ ერის ისტორია წ. IV გვ. 40—43.) სიგლის შინაარსიდანვე ირკვევა, რომ გუგუნბერიძეთ სასისხლო სიგელი წინადაც ჰქონებოდათ „მაგრამ სოფლისა ვითარობისა და ჟამისა აშლილობისა დაწვა აოხრებასა საქმეშიდა“ დაზიანებოდათ, და გიორგი მეფეს იგი თითქოს განუახლებია — „აწ ჩვენ ამა სიგლითა გაგიახლეთ და გ[იბო]ძეთ“-ო. (იხ. ქვემოდ.) როგორც აღვნიშნეთ, სიგელს ბოლო აკლია და ამის გამო თარიღიც არ ჩანს, მაგრამ კიდევაც რომ ყოფილიყო, მას არავითარი მნიშვნელობა და ღირებულება არ ექნებოდა.

საქმე ის არის, რომ სიგელს თითქოს ტექსტის მიხედვით მე-XV საუკუნის გიორგი მეფე უბოძებს, მაგრამ რა შუაშია სიგლის ტექსტის ზემოდ ორნამენტებში მოქცეული მეფეთმეფე პატრონი როსტომ, ან და სიგლის ბოლოში მეორე გვერდზე მისი ხელრთვა? თუ ვიფიქრებთ, რომ სიგელი როსტომ მეფეს წარუ-

დგინეს დასამტკიცებლად, მაშინ განსხვავება უნდა იყოს მე-17 საუკუნის მიწაწერასა და ძირითად ტექსტს შორის, მაგრამ სიგლის გამსინჯველი აშკარად დაინახავს ერთსა და იმავე ხელს. ამას რომ თავი დავანებოთ, როსტომ მეფის ხელრთვა არც ისე ძნელი შესამოწმებელია, რომ მისი ყალბ ქმნა ვერ შეამჩნიოს ადამიანმა. საქართველოს ცენტრარქივში დაცულ სიგელთა შორის, ჩვენ თხუთმეტი სიგელი გავსინჯეთ სხვა და სხვა წლებში როსტომ მეფის მიერ ბოძებული და ხელმოწერილი, ყველა სიგელზეში როსტომ მეფის ხელრთვის ახასიათებს ასო „ტ“-ში (როსტომ) ყველა დანარჩენ ასოების მოთავსება, ისე რომ „ო“ „რ“-ს ბოლოკიდურადაცაა გამოყენებული. გუგუნბერიძეთა სასისხლო სიგელში მართალია ავტორი ცდილა როსტომის ხელრთვა გადაეღო, მაგრამ ცუდი მხატვარი ყოფილა და, ამის გამო, თუმცა სერთო მოხაზულობა გადაუღია, მაგრამ ისე უთავბოლოდ ჩაუყრია ასო „ტ“-ს მუცელში სახელის დანარჩენი შემადგენელი ასოები, რომ აშკარაა იგი როსტომ მეფეს არ ეკუთვნის. თვით სიგლის თავის ორნამენტებში მოთავსებული წარწერა, რომელშიაც როსტომი იხსენიება, უაზროდ და უადგილოა, რას აკეთებს ეს როსტომი—ახლებს თუ ამტკიცებს სიგელს—ტექსტიდან არაფერი ირკვევა. აღსანიშნავია, რომ სიგლის ავტორი ცდილა მე-15 საუკუნის ხელიც დაეცვა, და ყოველგან, მაგალითად, ასო „პ“ პირშებრუნებულადაა დაწერილი, სწორედ ისე, როგორც ეს მე 15—16 საუკუნეებში და ამაზე ადრე გვხვდება ქართულ ძეგლებში. თუმცა მე-17 საუკუნეში უკვე „პ“ მობრუნებულია ე. ი. ისეა, როგორც ეხლა ეხმარობთ, მაგრამ ჩვენი სიგლის ავტორს, იმ ადგილას, სადაც როსტომი ჰყავს მოხსენებული, სიტყვაში „პატრონმან“ „პ“ ძველებურად დაუწერია. სხვა შემთხვევაში ყველა ზემოაღნიშნული გარემოებანი შესაძლებელია გადაწერის ნიადაგზე აგვეხსნა ე. ი. ჩვენს ხელთ მყოფი სიგელი რომელიღაც ჩვენთვის დაკარგულ დედნის პირად ჩაგვეთვალა, მაგრამ სიგლის შინაარსი და მისი შეუსაბამობა სინამდვილესთან, მაინც ხომ უდავოთ სწყევტს სიგლის სიყალბის საკითხს. (იხ. სასისხლო სიგელ. შესახებ ივ. ჯავახიშვილი ქართული სიგელთმცოდ. ანუ დიპლომატიკა. გვ. 156—188).

ასეთია გუგუნბერიძეთა სასისხლო სიგლის ნატყუარობის გარეგანი ნიშნები. ხოლო რაც შეეხება შინაარსს, ვინაიდან ჩვენი სიგელი შინაარსით თითქმის ანალოგიურად არ განსხვავდება სხვა გამოკვეყნებულ სასისხლო სიგელებისაგან, რომელთა შესახებაც ვრცელი გამოკვლევაა პრ. ივ. ჯავახიშვილის ახლად დაბეჭდილ ნაშრომში, ჩვენ მას ამ მხრივ არ შეგვხვდით.

სიგლის ტექსტი:

სახელითა:.. ღთისათა:.. ჩვენ:.. ლთგვირგვინოსანთა:.. მეფეთ:.. მეფემან:.. პატრონმან: როსტომ.

გიორგისაგან:.. იესიან:.. დავითიან სოლომონიან ბაგრატიანსაგან და თანა მემცხედრისა ჩვენისა ბატონის დედოფალთ დედოფლისა ნესტადარეჯანისაგან და ძისა ჩვენისა ყოვლადვე სასურველ საწადელისა საყუარელისა ალექსანდრესისაგან ნებითა ღთისათა აფხაზთა ქართველთა რანთა კახთა მეფისა შარავანშე და ყოვლისა საქრისტიანოსა აღმოსავლეთით დასავლეთამდის ჩრდილოეთითა აფხაზეთის ლიხთიმერთისა და ლიხთ:.. ამიერისა:.. ორისავე ტახტისა და სახელმწიფოსა:.. თვით მეფობით:.. ხელმწიფედ:.. მტკიცედ მპყრობელისა:.. მოვიდეს წინაშე ჩვენსა ჩვენი დაიდალ:.. ერდგული და ნამსახური:.. და მოსამსახურენი

გუგუნბერიძენი. ზარდიაი. და. იმარიდო. შიოშეი. მათა. შვილებითა. და მომავალთა. ყოველთავე. მას. ჟამსაოდეს. დაგვეჯენით. და ვისმინეთ აჯა და. მოხსენება თქუენი და. გიბოძეთ სიგელი. ესე სასისხლო. მოკითხული ვქენით და. ძველადაც გკონებოდა ჩვენთა [...]თავანა. მაგრამ. სოფლისა. ვითარობისა. და ჟამისა. აშლილობისა დაწვა. აოხრებასა. საქმეშიდა. წაგხდომოდა აწ ჩვენ ამა სიგლითა. გაგიახლეთ და გ[იბო]ძეთ. ნუშკა იკადრებს. უბრალოსა კაცისა სიკვდილი. და სისხლისა ღვრასა. თუ ეშმაკის მანაქანებით შენის გვარის კაცი ვისმე. შემოაკვდეს. ასოცი. ათასი. ძველი. კირმანეული. თეთრი. დაგიუროს. ამას. გარეთ. ათიათასი. ძველი. თეთრი. სანახშირედ. დაგიუროს. ვინცა. ცოლი. მოგიტყნას. ანუ. წაგიღოს. ნახევარი სისხლი. დაგიუროს. ვინცა. გრძინულობა შემოგწამოს. და მართალი. გამოხვიდე ნახევარი სისხლი. დაგიუროს. ვინცა ექუსთა ასოთავან დაგიშაოს მექუსდით. სისხლი. დაგიუროს. ვინცა შენი გვარის ქალი. უმიზეზოდ დაგიგდოს. ნახევარი. სისხლი დაგიუროს ვინცა დარბაზს ბატონსა შეგაბეზლოს მესამედი[სისხ]ლი დაგიუროს. ვინცა. უომარი. [...]ი. გიცეს. ათასი. თეთრი. დაგიუროს. ვინცა სასაფლაო. გაგიტეხოს. ხუთასი თეთრი. დაგიუროს. ვინცა [...]ანუ. სეფექალი გიცეს. ათასი თეთრი. დაგიუროს. თუ. მოგიკლას. მისის გვარის სეფექალი მოიკითხე. ისრე სისხლი. დაგიუროს. ვინცა. ცეცხლი შემოგიდვას რვა. ათასი თეთრი. დაგიუროს. ვინცა დალი. დაგვას. საჩინოსა ალაგსა ათასი. თეთრი. დაგიუროს. ვინცა გერში გადინოს. ხუთასი. თეთრი. დაგიუროს. ვინცა მწყესი. გიცეს. და. საჯოგე. გაგიტეხოს. ათასი თეთრი. დაგიუროს სხვა. უპატიობა. რაგინდარა. უკადრისობა. საქმე დაგემართოს. ეს. ჩვენგან განაჩენი. სიგელი. დაიდევით. წინა. იმრიგად. ანგარიში ჰქენით. იმრიგად. დაგეურობოდეს. და სხვანო. ჩვენო. ჩამომავლო. მყოფნო. და. დედოფალო. თქვენცა. აგრე დაუმტკიცეთ. და გაუთავეთ. სხვანო ჩვენისა. ერისთავთ. ერისთავთ. და კარისა ჩვენისა. თავადთა. და დარბაისელ დიდებულთა. აზნაურის. შვილთა. დაიდთა. და მცირეთა. ყოველთა. ამა წესითა. დაუმტკიცეთ. და. ნუვინ. რას. დააკლებთ. თვინიერ. თანა. დგომისა და შემატებისა. ვინმე (sic) თქუენ. რისტეს. ღთის. მიერ. კურთხეულმან. ქარაღისა. და აფხაზეთისა კოზნო. ეფისკოპოზმან. და ღდელო. მოძღვარო. თქვენცა. ასრე. დაუმტკიცეთ. ოდიშისა. ბედიელ. დრანდელ. მოქუელო. ჩაიშელო. ჭელენჯიხელ. ჭყოინდელი ქუთათისისა. ქუთათელი გურიას. გურიელო. და. მისნო. ეფისკოპოზებო. და. საპატიო. თავადებო. თქუენცა. ასრე. დაუმტკიცეთ. და. სხვანო. ჩვენი. კარისა. კაცნო. დაიდო. და მცირე. მოხელენო. მეკულუხენო. მესტუმერნო და მზარეულნო. ამ ჩვენს. ერდგულსა და. კარგვარად. ნამსახურს. გუგუნბერიძესა. და. მათ. გვარის. კაცსა. და მათ. შვილთა. და. მომავალთა უპირობოთ. არა. სთხოთრა. არც. გამოართვათ. უსამართლ[და]წყენით. ესე. ყოველი. სამართლიანის. საქმით. დაუმტკიცეთ. და. სხვანო[...]ნო ბოქულო. და. ბოქულო. უხუცესო. მეჯინიბე. და. მეჯინიბეთ უხუცესო. ბაზიარო. და. ბაზიერთ. უხუცესო. მეწყერნო. და [...]უფალო. თქვენცა. ასრე. დაუმტკიცეთ. ეს ჩვენი. სიგელი. ვინცა[.]ნცა. კაცმან. ხელყოს. ამის. დაშლად. და.... მამა. ძე. და. სუ[ლი]წმიდა. ნესტორესა. და. აგროსინეს (sic) თანამ.... წყეული შეჩვენებულ აქა. დამამტკიცებელ....

ხვეულად მეორე გვერდზე „როსტომ.“

თამარ მეფის გელათისადმი ბოძებული სიგელი.

თედო ჟორდანიამ თავის „ქრონიკების“ მე-2 ტომში¹ დაბეჭდა თამარ მეფის 1189 წელს გელათის ლავრისადმი ბოძებული სიგელი. იგი მას დაზიანებული უნახავს გელათშივე, მაგრამ ამ 30 წლის განმავლობაში, ე. ი. იმ დროიდან, როცა საბუთი განსვენებულ ისტორიკოსს გადაუწერია, დღემდე, იგი საგრძნობლად დაზიანებულია. სამწუხაროდ, როგორც გამომცემელი აღნიშნავს, დროის უქონლობის გამო „სიგელი ერთის თვალის გადავლებით“ შეცდომებით წაკითხული, გაუსინჯავი და გაუზომავი გამოუქვეყნებია. ამის გამო გაურკვეველი რჩება, თუ რამდენი აკლია სიგელს. როგორც თედო ჟორდანის მიერ დაბეჭდილი ტექსტიდან ირკვევა, სიგელს დღეს ორი უკანასკნელი კეფი უნდა აკლდეს, ე. ი. ყველა ის ნაწილები, რომლებზედაც თედო ჟორდანის მიერ უკვე დაბეჭდილი მინაწერები ყოფილა მოთავსებული.² ამის გამო მათი ხელახლა დედანთან შემოწმება შეუძლებელი ხდება. ხსენებული სიგლის გადარჩენილი ნაწილი, დღეს ცენტრარქივში დაცული, 5 კეფისაგან შედგება (ზომით 209×29-ს ტ.), რომელთაგან პირველი და მეოთხე ძალზე დაზიანებულია, ამის გამო სიტყვების ამოკითხვა ფერხდება ან სრულებით შეუძლებელი ხდება. პირველ შემთხვევაში აზრის მიმდინარეობით აღდგენილი სიტყვები და ასოები ჩვენს მიერ დაბეჭდილ ტექსტში ფრჩხილებშია ჩასმული, ხოლო იქ, სადაც სიტყვის ამოკითხვა და ტექსტის აღდგენა ეტრატის გაცვეთისა და მელნის სიმკრთალის გამო შეუძლებელი გახდა, მრავალი წერტილია დასმული.

სიგლის პირველი ოთხი კეფი ერთმანეთზედ მიკერებულია წითელი აბრეშუმის ძაფით, ხოლო მე-5 კეფი, რომელზედაც თედო ჟორდანის აზრით თამარ მეფის ხელრთვაა წარმოდგენილი, ცალკე ნაგლეჯადაა დაცული. სამწუხაროდ, ამ უკანასკნელი კეფის წარწერა იმდენად დაზიანებულია, რომ მისგან რამდენიმე სიტყვის ამოკითხვაც შეუძელით. ხსენებულ ხელრთვას თავი და ბოლო აკლია, შუა ადგილიც მელნის სიმკრთალის გამო აღარ იკითხება. ამოკითხვის შესაძლებლობას აბრკოლებს ის გარემოებაც, რომ ხელრთვა ხვეულადაა წარმოდგენილი, და მრავალი ხაზები ასოების სამკაულების სახით, დაზიანებულ სტრიქონების, მელნის სიმკრთალის გამო, ნახევრად გადასულ ასოებს, გაუგებარს ჰხდის. ხელრთვის ავტორის ვინაობის შესახებ უნდა ითქვას, რომ, რამდენადაც ს. კაკაბაძის მიერ გამოცემული 1202 წლის თამარ მეფის ხელის მოწერის ფოტოგრაფიული სურათი შედარების საშვალებას იძლევა, იგი თედო ჟორდანის მიერ სამართლიანადაა თამარ მეფისად ცნობილი.

სიგლის ის ადგილიც, სადაც თარიღია მოხსენებული დაზიანებულია, დაზიანებულია ისე რომ თამარის მეფობის ინდიკტიონის რიცხვის აღმნიშვნელ სიტყვის შუა, ორი ასოს დამტევი ეტრატის ნაწილი გამოხეულა, და ასე ირჩევა „[და]იწერა ბბაი და სიგე[ლი] ეს[სე][ჩ]ემი ინ[დიკტიონსა] [მეფო]ბისა ჩემისასა მე[...თესა]“. თედო ჟორდანი უკანასკნელ სიტყვას „მეხუთეს“, ჰკითხულობს.

¹ იხ. გვ. 72.

² იხ. გვ. 74.

როგორც მის მიერ დაბეჭდილი ამ სიგლის ტექსტიდან ჩანს თ. ჟორდანიას დრო-საც ეს სიტყვა დაზიანებული ყოფილა ისევე, როგორც იგი დღეს არის, მაგრამ განსვენებული ისტორიკოსი, ემყარება რა იმ მოსაზრებას, რომ სიგლის თავში დავით სოსლანი მოხსენებული არ არის, დაასკვნის: „ამის გამო ცხადია სიგელი დაწერილია მაშინ, როდესაც თამარს ქმარი არ ჰყოლია“. ¹ შესაძლებელია თ. ჟორდანიას მიერ წარმოდგენილი აღნიშნული სიტყვის წაკითხვა, სწორედ იყოს, მაგრამ ერთი გარემოება საეჭვოდ ჰხდის დასაბუთებას.

საქმე ის არის, რომ თამარ მეფის დროს მიუტოლებელ წესად მიჩნეული არ იყო სიგლის თავში სამეფო სახლის წევრთა მოხსენიება; სხვათა რამ არა იყოს რა, ამას თამარ მეფის შიომღვიმისადმი 1202 წ. ბოძებული სიგელიც ცხად ჰყოფს. იგი ასე იწყება: „[ქ. სახელ]ითა: ღთისითა: თამარისგან: ბაგრატი [ონია-ნისა:] [აფხაზთა:] და ქართველთა: რანთა: კახთა: და სმეხთა: მეფისა: და დედო-ფლისა:] და ყლისა: აღმოსავლეთისა: და დასავლეთისა: ფლობით მპყრობელი-სა:] მოვიდა ჩუენ წე.,“ და სხვა ².

თამარ მეფის ეს სიგელი გარკვეული თარიღის მქონეა—1202 წ. ე. ი. და-წერილია მაშან, როცა თამარს ქმარიც ჰყავდა და შვილებიც, მაგრამ, როგორც, ვხედავთ, სიგლის თავში არცერთი მოხსენებული არ არის. ამიტომ თედო ჟო-რდანიას ეს დებულება, დაზიანებულ ტექსტის იმ გვარად აღსადგენად, როგორც იგი მას აქვს წარმოდგენილი, და აქედან სიგლის დათარიღება, არ გამოდგება.

ეს გარემოება გვაიძულებს გადავშინჯოთ სიგლის დათარიღების საკითხი. სიგელში ინდიკტიონის რიცხვის აღმნიშვნელი სიტყვის გადარჩენილი ნაწილები დედანში ამ გვარად იკითხება: „მე[...].თესა“. ეხლა თუ მოვიგონებთ, რომ ქარ-თულ ენაში რიგობითი თვლის დროს დაბოლოება „თესა“ შეიძლება ჰქონდეს მხოლოდ 5, 10, 21, 25., (შემდეგი რიცხვები ჩვენთვის საინტერესო არ არის, რადგანაც თამარ მეფემ სულ 29 წელი იმეფა ³, და განვიხილავთ მათ წერით გამოხატულებას, დავრწმუნდებით, რომ ზემო აღნიშნულ ოთხ რიცხვში ორი უკა-ნასკნელი შეუძლებელია დაზიანებული სიტყვის ადგილას წერებულყო.

„მეოცდაერთესა“ ან „მეცდახუთესა“ რომ ყოფილიყო, დაზიანებულ ადგი-ლს პირველსა და მეორე შემთხვევაშიც ასო უნდა დაეჭია ე. ი. „მე[ოცდა-ერ]თესა“ ან „მე[ოცდახუ]თესა“. სიგლის დედანში კი ჩანს, რომ სულ ბევრი ორი ასოს დამტევი ეტრატია ამოგლეჯილი. ამ რიგად საკითხი მიდგა პირველ ორ რიცხვზე 5, 10; ამათ გარდა სხვა სიტყვიერათ გამოხატული რიცხვი სიგელ-ში შეუძლებელია ყოფილიყო, მაგრამ რომელი ამათგანი ეწერა დედანში, „მე-[ხუ]თესა თუ „მე[ა]თესა“? არც ერთი მათგანი, თუ მათ წერით გამოხატუ-ლების თვალსაზრისით მიუდგებით, ექვს არ იწვევს. მართალია, მეორე შემთხვე-ვაში ერთი ასო „ა“ არის აღსადგენი, ხოლო ჩვენ აღვნიშნეთ, რომ ეტრატის ამოგლეჯილი ადგილი ორი ასოს დამტევიყო, მაგრამ მე-XII საუკუნის ხელთნაწერ-ში ერთი ასოს ფარგლების ზედმიწევნით განსაზღვრა, ისიც დივანწიგნობრულში

¹ იხ. „ქრონ.“ II. გვ. 92.

² იხ. ს. კაკ. შიო მღვ. სამი სიგელი, გვ. 7

³ იხ. ივ. ჯავახიშვი. ქართვ. ერ. ისტ. წიგ. II.

შეუძლებელია, ამით ჩვენ იმის თქმა გვინდა რომ არის შესაძლებლობა წერებუ-
ლიყო „მე[ს]ათესა“. თუ ამ შესაძლებლობას მივიღებთ, მაშინ ჩვენი სიგელი და-
წერილია 1194 წელს .

ხოლო თუ პირველ შესაძლებლობას მივიღებთ, ე. ი. სიგლის დაზიანებულ
ადგილას წავიკითხავთ „მე[ხუ]თესა“, მაშინ სიგელი დაწერილია 1189 წელს ე. ი.
ისე, როგორც ეს აღნიშნა თედო ჟორდანიამ. მაშასადამე სიგელი მიცემულია ან
1189 ან 1194 წ..

როგორც აღვნიშნეთ, სიგლის თავში თამარ მეფის დროს სავალდებულო არ
იყო სამეფო ოჯახის წევრთა მოხსენება, და ამის გამო თედო ჟორდანიას მოსა-
ზრებაში, რომ სიგელი 1189 წელსაა ბოძებული, ეჭვი შევიტანეთ.

მაგრამ სიგელში არის მეორე ადგილი, რომლიდანაც საფიქრებელი ხდება,
რომ სიგელი მართლაც 1189 წელსაა ბოძებული. სიგლის მე-2 ნაწილში—„თხო-
ბაში“—სხვათა შორის ნათქვამია: „ვითა მას მონასტრისა შინა: მყოფნი: ძმანი:
დასხდებიან: ეგრევე: იყო: თორმეტი: მწირი: დასხდებუდეს: და ჰქუნდეს ტრა-
პეხით: პური: და ულოცვიდენ: მეფობას: ჩემს სოფელსა: ამას შინა: წარმართე-
ბისათუის: და სიგრძისათუის დღეთასა: და მერმესა: მას საუჯუნესა შესანდბე-
ლად ჩემდა: ჰქუნდეს: არგუთის“.... და სხვა. სიგელი რომ 1194 წელს ყოფი-
ლიყო ბოძებული ძალიან საეჭვოა (თუ აქ მწიგნობრის დაუდევრობას არ აქვს
ადგილი) რომ თამარ მეფეს მაშინ უკვე ორი წლის პირმშო შვილი გიორგი ლა-
შა არ მოეხსენებინა და მის „დღეთა სიგრძისათუის“ ლოცვა არ დაევალებინა
გელათის მწირათუის. ეს გარემოება, როგორც ვთქვით, საფიქრებელს ჰხდის
1189 წელი მივიჩნიოთ სიგლის ნამდვილ თარიღად, და ინდიკტიონის აღმნი-
შნელი რიცხვი წავიკითხოთ ისე, როგორც ეს აღუდგენია თედო ჟორდანიას.¹

სიგელი შესანიშნავის მხედრული ხელითაა დაწერილი, ყოველი სიტყვის
შემდგომ ორი წერტილია ნახმარი; სიგლის დასასრულს „ბრძანებულებაში„ იქ
სადაც სახელმწიფო მოხელეთადმი მოწოდებაა, თვითოეულ მათგანის ჩამოთვლის
შემდგომ ორი წერტილი და ხაზია დასმული.

ტექსტი იბეჭდება უცვლელად დედანში დაცულ ნიშნებით.

:ქ: სახელითა: ღ:თა: მე თამარ ბაგრატიუნიანმან [ნ]ებითა: ღ:თა აფხაზთა:
და ქართველთა: რანთაყახთა: და სომეხთა: მეფემან და დედოფ[ალ]მან: შარვან-
შა: და შაჰანშა: დაყ:ვლისა: აღმოსავლეთისა: და დასავლეთისა: თუით: მფლო-
ბელმან [ვი]ნებე [რ]თმცა: წარსამართებ[ელად] მეფობის: ჩემისად: და: კუ[დ]ცა[
შემდგომითი შ]მდ: მომავლისა- ჩემისა: სინათლისა: ი...ოის: ქ:ტეს ღ:...რდ
გომასა ჟამსა სალხინებელად სოლ[ისა] [ჩემ]გან მცირი ქველის საქმე ჩენილიყო:
ღ:ვ: გურიგუნიანთა მეფეთა: პაპათა ჩემთაგან: სრულ ქნილსა ყ:ვლთურთ შემ-
კობილსა საყოფელსა დედისა ღს:სა: სამკვიდრებელსა: დიდსა მონასტერსა: გე-

¹ ბ-ნ ს. კაკაბაძეს ეს ადგილი აღუდგენია, ანუ ამოუკითხავს ამ გვარად: „[და]იწერა:
ბ-ბაი: და სიგელ[ი] ესე ჩემი ინდიკტიონსა მე[ქ]ობისა ჩემისა მე[ა]თესა[“]. (იხ. Изв. Кавк.
Ист. Арх. Инст. Т. III გვ. 117.) აქედან ისე გამოდის, თითქოს ინდიკტიონის რიცხვის აღმნი-
შნელ სიტყვას უკანასკნელი ოთხი ასო აკლდეს. ხოლო პირველი სამი კი იკითხებოდეს; სიგლის
დედანში კი, როგორც აღნიშნული გვექონდა, იკითხვის წინა ორი და უკანასკნელი ოთხი. ხოლო
შუა ასოების ადგილის ეტრადი სრულებით დაკარგულია.

ლათსა შინა რ'ლთა აღეშნა: სალოცველად სოლისა მათისად: და წარსამართე-
ბელად შე'დ: მათსა: მომავალთა: ტახტსა: მათსა ზე'და მსხდომთა მეფეთა და:
არ იყო დაკლებული: და გაუგებელი: მის მონასტრისა: საქმე ამისგან კიდე:
რ'ლ: აღშენებისავე: მის მონასტრისასა ზე'და: თორმეტი მწირი იყო დაწესებუ-
ლი: სპონდიოსა გარეთ: და არ იყო საზრდელ მათდა: თუნიერ: რ'ლ: თუ ვინ:
გარეთმან: გარდაიკადოს: აღაპი: მაშინ შეუშუნი: ტრაპეზსა: და სხუებრ: არლა
[ა]ქუნდა ტრაპეზისაგან: და ყვ'ლითურთ: უღონონი: გარეთ უცხ[ო]თასა: საზრდე-
ლისა მომლოდენი: იჭირვოდეს: ესე ეწყინა: მეფობასა ჩუენსა: რათგან განწესე-
ბულად ჩნდეს: სხუისა: კელთშემხედვარობაი: ამის თუის შევსწირე და მოვაცე-
ნე დიდსა: ლს'სა: და: მუნ: შინა: დაუსრულებლად: განჩენილსა ტრაპეზსა: არგუე-
თს ჭორვილაი: კავაისძისა ტოლეული ჰქუნდეს. ტრაპეზსა: მიუ'კენ: და დასხდე-
ბუდიან: ყდ'ვე დაოცადებულად: იგი: მწირნი: თორმეტნივე: ტრაპეზს: ვითა მას
მონასტერსა შინა: მყოფნი: ძმანი: დასხდებიან: ეგრევე: თორმეტი: მწირი და-
სხდებუდეს: და ჰქუნდეს ტრაპეზით: პური: და ულოცვიდენ: მეფობას: ჩემსა
სოფელსა: ამას შინა: წარმართებისათუის: და სიგრძისათუის დღეთასა: და მე-
რმესა: მას საუკუნესა შესანდებლად ჩემდა: ჰქუნდეს არგუეთს: ჭორვილაი: კავაი-
სძის ტოლეული წმ'ასა ლსმზოებელსა ხახულისასა და მუნ შინა განჩენილსა: ტრა-
პეზსა: მითითა: ბარიტა: ტყითა: ველითა: წყლითა წისქულითა: და ყვ'ლითა:
სამართლიანითა: ზღვრითა: და მიმდგომითა: მისითა საკმრითა: და უკმრითა:
მკუიდრად: თავისუფლად: დაშეუვალად: ყოვლისა: შესავლისა: და გამოსავლისა-
გან: ვითა: თუით სხუანი საქუნელნი: მის მონასტრისანი: აზადნი და შეუვალნი
არიან: და არავინ გბ'ბია: მშლელი: და მაქცეველი: ბ'ბლისა: ამის ჩუენისაი:
არცამეუნებლე: მავნებელი: და დამაკლებელი მისი: და თუ ვინმე იკადროს:
ამას ჩემსა: გაგებულსა: შეცვალებად გინა თუ კელმწიფემან: ანუ რამანცა გუა-
რმან კაცმან: რისაც მიზეზისა: შემოღებითა: გამცაურისხდების: მამაი: ძე და
სული: წმ'აი: შემცაედების: ძრწოლი კაცნისი: შიშთვილი: იუდაისი: დანთქმა:
დათან და აბირონისი: და კრულიცა არს: სიტყუითა: ლსითა: მკუდარი და ცო-
ცხალი გაუგსნელად: და ნუმცარა წარემართების: მისთუის საუმჯობესოდ ქნი-
ლი: აწ ვინცა ჰნახოთ: ბბ'აი: და სიგელი ესე ჩემი შედ'ითი შე'დ: მომავალთა
მეფეთა ე'ევთა:—ე'ვთა:—აზნაურთა ოთხმესდურთა:—ნაცვალთა:—აჯამეთის აბ-
რიმდათა: ტყისმცველთ: უბ'თა:—გოგნისა საციხი[სთვოსც] იხისთავთა:—კელის'უ-
ფალთა: გზირთა: და ყვ'ელთა საქმი[სმოქმედ]თა: ჩუენთა: დიდთამცირეთა დაუმ-
ტკიცეთ: და ნუგინ უ[შალავთ] ბ'ბასა ამას ჩუენსა, ნუტარასგინ დააკლებთ: ნუ დი-
დსა ნუ[მცი]რესა თუნიერ შეწევნისა და თანა[დ]გომ[ის]სა და თქ'უნ წი'დანო:
კზ'ნო: და წიდანო მღღელთმოძლ[უარ]ნო უჯ[უ]არობით[ა] [დაუმტკიცეთ და]იწერა
ბ'ბაი და სიგე[ლი] ე[სე] [ჩ]ემი ინ[დიკტიონსა] [მეფო]ბისა ჩემისასა მე[ხუ] თესა[კე-
ლით]სა საწოლისა და საჭურ[ჭ]ლის ჩუენისა მწიგნობრ[ისარ]სენი სამძივარი[საითა].

. . . . ვალენ შენ ყოლად წიდა ლთისმზობელო ამ ებრთა
თანაღსა და ჩემთამცა ცდვათა და ბრალთა მზღვეველ არს დღესა მას
განკითხვისასა და სიტყუა იგი მას ზედამცა აღესრულების სისხლი მაგისი ჩუენ-
ზედა და შვილთა ჩუენთა ზედა:—ქ:. მედა... ს: ა...კ

არსენ ჭყონდიდელ მწიგნობართ უზუცესის ახლად მოკო- ბული სიგელი 1240 წლ. ახლო დროისა.

1925 წელს ცენტრარქივის მიერ შეძენილ იქნა არსენ ჭლ. მწ. უცესის მგელა აბულახტარის ძისადმი ბოძებული სიგელი. იგი პატარა გამოკვლევის წარმდგარებით იმავე წელს გამოსცა ბ-ნმა ს. კაკაბაძემ¹. მაგრამ ტექსტის ამოკითხვისას მას მნიშვნელოვანი შეცდომა გაეპარა და ამასთან დაკავშირებით უმართებულო მოსაზრებანი აღეძრა.

წინამდებარე წერილს მიზნად არ აქვს პასუხი ვასცეს ს. კაკაბაძის მიერ ყველა ამ სიგლის გამოკვლევაში აღძრულ საკითხებს, რადგანაც იგი ბევრ დროს მოითხოვდა.

ხოლო ვინაიდან არსენ ჭყონდიდელის სიგელი ფრიად მნიშვნელოვანია, მისი გამოცემული ტექსტის ერთი ადგილი კი შეცდომითაა გამომცემლის მიერ დედნიდან ამოკითხული, და ამის დროზე აღუნიშვნელობას შეუძლია მკვლევარი შეცდომაში შეიყვანოს, ვფიქრობთ ამ პატარა წერილში შენიშვნის სახით აღვნიშნოთ სიგლის ტექსტის ნაამდვილი ვითარება და მისგან გამომდინარე საკითხები.

ს. კაკაბაძის მიერ ამ სიგლის დაბეჭდილ ტექსტში ვკითხულობთ:

„ესე: დაწერილი: მე: ულისმან: არსენი ჭლ მწ: უხუცესმან: დაგიწერე: ჩემსა ჭყონდიდისა ქონებასა შიგა: შენ: **აბულხატარისძესა:** მგელასა: და შვილთა: შენთა:..... და ფეროზს: მას: ჟამს: ოდეს: ღთმან: და ვიკადრო: გამზრდელმა ჩემმა: მეფეთმეფემა: რუსუდან: **ბათლისსა:** გამგზავნეს: სამსახურად:²“.

სიგელის დედანში კი ნაამდვილად ეს ადგილი იკითხება ამ გვარად: „ესე: დაწერილი: მე: ულისმან: არსენი ჭლ მწ: უხუცესმან: დაგიწერე: ჩემსა: ჭყონდიდისა ქონებასა შიგა: შენ აბულახტარისძესა: მგელასა: და: შვილთა: შენთა:..... და ფეროზს: მას: ჟამს: ოდეს: ღთმან: და ვიკადრო: გამზრდელმა ჩემმა: მეფეთმეფემა: რუსუდან: **ბათლისსა:** გამგზავნეს: სამსახურად:“

როგორც ვხედავთ „ბათლის“ ნაცვლად ს. კაკაბაძის მიერ დაბეჭდილ ტექსტში სწერია „ბათლისი“. „ბათლისი“ ს. კაკაბაძის აზრით თანამედროვე ბითლისი უნდა იყოს, სადაც სახელმწიფოებრივი დავალებით მწ. უხუცესი არსენი გაუგზავნიათ.³

როგორც აღნიშნული იყო სიგლის დედნიდან ვტყობილობთ, რომ არსენი ჭ. მწ. უხუცესი რუსუდან მეფის დავალებით ბათო ყაენთან გაუგზავნიათ, რომელიც იმ ჟამად თანამედროვე სამხრეთ რუსეთში იჯდა და მის მიმდგომ ქვეყნებს ჰყოლობდა.

როგორც ვხედავთ ამ ორ სიტყვას „ბათო“ და „ბათლის“ — შორის არსებითი განსხვავებაა და რუსუდანის მეფობის ხანაში სხვადასხვა მომენტებს აღნიშნავს.

¹ იხ. საისტორიო მოამბე 1925 წ. წიგ. II გვ. 123.

² იხ. იქვე გვ. 131—132.

³ იქვე გვ. 123.

როდის უნდა მომხდარიყო არსენ ჭყონდიდლის ბათო ყაენთან გამგზავრება? ჟამთა აღმწერელი რუსუდანის სიცოცხლეში ორ შემთხვევას გვაძენებს ბათო ყაენთან ქართველების გამგზავრების შესახებ. მისი სიტყვით პირველად ავაგ ათაბაგი გაემგზავრა: „ავაგ რომელი სპასალარობისაგან ათაბაგ იქმნა მეფისა რუსუდანის მიერ, წარავლინა ჩაღატა ნოინ წინაშე დიდისა ყანბათოსსა და ხლათისა სულტანი წარვიდეს უცნაურსა და ყოვლადვე ქართველთა ნათესავისაგან უვალსა გზასა და ვითარ მიიწინეს წინაშე ბათოსა“...¹ უფრო ხაზგასმით იმ გარემოებას, რომ პირველად ავაგი გამემგზავრა მონგოლთა ყაენთან, ჟამთა აღმწერელი მეორე ადგილას აღნიშნავს, სახელდობრ იქ, სადაც დავით ნარინის ბათოსთან გამგზავრების შესახებ აქვს საუბარი: „და წარვიდა შემდგომად კუალსა ავაგისა და ხლათის სულტნისასა, რამეთუ პირველ იგინი წარავლინეს თათართა და მიიწინეს წინაშე ზემოხსენებულისა ბათოსა“...²

ჟამთა აღმწერელს დაწვრილებით მოთხრობილი არ აქვს, თუ ვინ ახლდა ავაგს ამ უცხო ქვეყანაში გამგზავრებისას, მაგრამ შეგვიძლია ვიფიქროთ, რომ ამ პირველ გამგზავრების დროს არსენ მწ. უხუცესი ავაგს არ ჰხლებია. ჯერ ერთი იმიტომ, რომ თუ არსენი მწიგნობართ უხუცესი გაემგზავრებოდა, ავაგი მას უნდა ჰხლებოდა, და თუ ამ გამგზავრებულთა შესახებ ისტორიკოსი სიტყვას ჩამოაგდებდა, მწიგნობართ უხუცესი, როგორც ვაზირთა შორის უპირველესი, პირველად უნდა მოეხსენებია, აქ კი არც პირველად იხსენიება და არც მეორედ: ამას რომ თავი დავანებოთ, ზემო მოყვანილ ტექსტიდან აშკარად ჩანს, რომ ქართველების ეს გამგზავრება ყაენთან ჩაღატა ნოინის ბრძანებით იყო, ხოლო არსენ ჭყონდიდელი, როგორც თვითონ ამბობს, რუსუდან მეფეთ-მეფის მიერ იქნა „სამსახურად გაგზავნილი“ ბათოს წინაშე.

მეორე შემთხვევა რუსუდანის სიცოცხლეში ბათო ყაენთან ქართველების გამგზავრებისა ჟამთა აღმწერელის მიერ თავის თხზულებაში აღნიშნული, შეეხება დავით ნარინის იძულებით ბათოსთან გაგზავნის ცნობას: „მოიწია მეფე რუსუდან ტფილის და ძე მისი დავით ნოინთა წინა წარავლინა. და ინებეს დავითის წარვლინება დიდსა ყანს ბათოსასა და მიერ ყარყურუმს მანგუყანისასა და ვითარ ცნა რუსუდან ტკივილითა უზომოთა მწუხარებითა შეიცვლებოდა..... ვითარ არლარა იყო ღონე წარვიდა ნარინ დავით და თანა წარატანა მეფემან რუსუდან მცირედ თანაშეზრდილნი მისნი ქართლისა ერისთვის სურამლის გრიგოლის შვილი ბეგი და საგურკლელი მახუჯავის-ძე ამირეჯიბი ბეშქენ და თვალნიცა ორნი დაუმალნა ძუირად საფასონი და წარვიდა შემდგომად კუალსა ავაგისა და ხლათის სულტნისასა რამეთუ პირველ იგინი წარავლინეს წინაშე ზემოხსენებულისა ბათოსსა, რომელმან კეთილად იხილნა ნარინ დავით მეფე ორის წლისა ჟამთა თავისთანა იპყრა და მიერ წარავლინა ჩინ მაჩინს და ყარყურუმს მანგუყანს წინაშე, რომელი მიიწია რა კეთილად შეიწყალა და ავაგს შეეყარა და მასთან იყოფოდა“...³

¹ იხ. მარიამ დღუ. ქცბა. გვ. 607—608.

² იქვე გვ. 621.

³ იხ. მ. დღუ. ქცბა გვ. 620—621—622.

როგორც ჟამთა აღმწერლის ამ სიტყვებიდან სჩანს, ნარინ დავითს „უცხოთა ნათესავთა შორის და უცნაურთა გზათა“ გამგზავრებულს, რუსუდანი თან აყოლებს გრიგოლ სურამლის შვილს ბეგას, საგურკლელ მახუნჯავის-ძეს და ამირეჯიბს ბეშქენს. შესაძლებელია, ჟამთა აღმწერლის ეს ცნობა სრული არ იყოს, ახალგაზრდა მეფეს, შესაძლებელია, სხვა პირებიც გაჰყოლოდნენ, მაგრამ იმისი თქმა, რომ დავით ნარინს თან ეახლა არსენ ჭყ. მწ. უხუცესი, და ჟამთა აღმწერელმა არ მოიხსენია, მეტის მეტად საეჭვოა. ამ ეჭვს აძლიერებს ის გარემოება, რომ სიგელში არსენ ჭყონდიდელი დავით ნარინთან თანამგზავრობის შესახებ არას ამბობს. აქედან უნდა დავასკვნათ, რომ ნარინ დავითს ბათოსთან გამგზავრებისას არსენ ჭყ. მწ. უხუცესი არ ჰხლებია.

მაშასადამე სიგელში მოხსენებული ბათოსთან გამგზავრება სხვა შემთხვევაა, რომლის შესახებ ჟამთა აღმწერელი არას გადმოგვცემს.

სომეხთა ისტორიკოსს კირაკოს განძაკელს მოეპოება ერთი ცნობა, რომლიდანაც საფიქრებელი ხდება, რომ სიგელში მოხსენებული არსენ ჭყონდიდლის ბათოსთან გაგზავნა სხვა დროს უნდა მომხდარიყო.

კირაკოს განძაკელს, როგორც ვიცით, სულ სხვა სახით აქვს აღწერილი რუსუდან დედოფლისა და დავით მეფეების ისტორია, ვინემ ჟამთა აღმწერელს. უკანასკნელის ცნობით ლაშავიორგის-ძე ულო დავითი ქართველებმა მხოლოდ მაშინ მოიკითხეს, როცა რუსუდანი გარდაიცვალა, ხოლო მისი შვილი ნარინ დავითი ყარაყორუმს იმყოფებოდა, და მისი ბედის შესახებ არაფერი იცოდნენ. თითქოს ულო დავითი, მხოლოდ მაშინ, ამ უმეტობის დროს მოავონდათ ქართველებს, მოიყვანეს და მეფეთ უნდოდათ დაესვათ.

კირაკოს განძაკელი კი სულ სხვა ნაირად მოგვითხრობს ამ ამბავს, მისი ცნობით როცა ძლევა მოსილი მონგოლთა მხედართ-მთავრები რუსუდანს დამორჩილებას და მისი პირმოძო ძის დავით ნარინის მათთან გაგზავნას ურჩევდნენ, რუსუდანი უარზე იდგა და არ თანხმდებოდა. მაშინ მონგოლთა გადმოუყვანიათ საბერძნეთის სულტანთან მყოფი გიორგის-ძე ულო დავითი და უკურობებიათ მეფეთ. ამ გარემოებით საგონებელში ჩაგარდნილი რუსუდანი აფხაზეთსა და სვანეთში გადასულა, უშუალოდ ბათო ყაენთან ელჩები გაუგზავნია და მოლაპარაკება გაუმართავს.¹

შესაძლებელია, სწორედ ამ დესპანობაში მიეღოს მონაწილეობა არსენ ჭყ. მწ. უხუცესს, მაგრამ ჯერ-ჯერობით გადაჭრით ამის თქმა ძნელია, რადგანაც ამ ხანის შესახებ ცნობები მეტის მეტად არეულია, ქართულ წყაროებს არ ეთანხმება სომხური, სომხურ წყაროებს ეწინააღმდეგება სპარსული.² ამის გამო შეუძლებელი ხდება სიგლის ზედმიწევნითი თარიღის დადგენა.

¹ *„ჩუკ ზორაოიკე ზირა მთავრისა ჰერს ცოთა დან, ქაჩხია კაჩხიოგხე ს ქარსუქ ირეოთჲ ჩუროქ მისა ზაქსია, ს კესაე გესაყანთ ათ მისა გორაგოლჲ ქაქორქი, ირომ ანოთჲ ჰე ჩაქსია, ადგასკან ჯანსჲ, ირ ქესჲქე ქ ქესაე ანეე დირაე, ირე სჲს ქ მოდჲ ს ქოსჲქჲ, ს ქ ზორეანჲ, ჟანჲქ ზა ჰე ქსო ჯანსჲ, ჰაქ ზამა ზნაყანჲ: ზა ზა ზრამაქსაე ზამა ზათჲქ ქ შქიქსია. ს თჲჲა იჯ გნეექსამაყან, ჟანჲქ გნეე ათიქსი გნეე ათჲ მხისაჲ ჰე ჯანსჲ“*: კირაკოზ განძ, *«შათათიქსიან ჯაიყე»* 1909 წ. გვ. 274.

² იხ. პროფ. ივ. ჯავახიშვილის აღნიშნულ ხანის ისტორია. ტფ. სახელმწ. უნივერსიტეტიდან წაკითხული.

წერილს ამაზნად შევწყვეტდით, რომ ერთი გარემოება არ იყოს აღსანიშნავი. სახელდობრ, ს. კაკაბაძე ამ სიგლის ხელრთვითა შესახებ სხვათა შორის ამბობს: „აღსანიშნავია უპირველეს ყოვლისა, რომ სიგელს, რომელიც მიცემულია არსენი ჭყონდიდლის მიერ, ხელს აწერს მეორე ჭყონდიდელიც. ბასილი მწიგნობართ უხუცესი. ხელის მოწერის ადგილი და ხასიათი თითქმის უეჭველად ყოფს, რომ ბასილ ჭყონდიდელს ხელი მოუწერია სიგელზე საბუთის შესრულებისათანავე. მაშასადამე, საბუთის დაწერისას საგულისხმებელი იყო ორი მწიგნ.-უხუცესი—თვით არსენი და ბასილიც. რადგან საქართველოს სახელმწიფოებრივმა პრაქტიკამ იცოდა ყოველს შემთხვევაში ამ დრომდის ერთი მწიგნობართ უხუცესი, ამიტომ ეს საკითხი საჭიროებს გარკვევას“-ო.¹

სიგლის დაკვირვება ცხად ჰყოფს, რომ ზემოდ მოყვანილი მოსაზრება უსაფუძვლოა, არც „ხელის მოწერის ადგილი“ და არც „ხასიათი“ არაფერს იმის მსგავს არ გვიჩვენებს, რომ უეჭველად ბასილი ჭყონდიდლის ხელრთვა სიგელზე „საბუთის შესრულებისათანავე“ ყოფილიყოს მოწერილი. აზრის უფრო ნათელსაყოფად მივმართავთ სიგლის ზედმიწევნით აღწერას. სიგელი დაწერილია ეტრატზე (ზომით $179 \times 25\frac{1}{2}$ სტმ.) მდივანმწიგნობრული დამწერლობით. მელანი შავია ნახშირი. ტექსტის არც ერთი ადგილი დაზიანებული არ არის და ამის გამო იგი ადვილად იკითხვის, თუ მხედველობაში არ მივიღებთ განგებ ამოჭრილ ორ ადგილს, რომელზედაც ექვმიუტანლად მგელა აბულახტარიძის ერთ-ერთი შვილის სახელი უნდა წერებულყო.² სიგელი ოთხი, ერთმანეთზე წითელი აბრეშუმის ძაფით გადაკრებულ კეფისაგან შედგება. პირველ ორ კეფზე (თვითოეული ზომით 45—46 სანტ.) წარმოდგენილია თვით სიგლის შინაარსი მთლიანად და სამ ისტორიულ პირთა ხელრთვა, თვით არსენ ჭ.-მწ. უხუცესის, რუსუდან და დავით მეფეების, ხელრთვის ქვეშ იმავე კეფზე შეკიდული ბეჭედი უნდა ყოფილიყო. რასაც აშკარად ამტკიცებს ბეჭდის ზონარისათვის ორ წყებად ექვს-ექვსი ლამაზად ამოჭრილი თვლები. ბეჭდის ადგილი და ამ კეფის ბოლო ნაწილი ცარიელია დაახლოებით 7 სანტიმ. მესამე კეფიდან უკვე იწყება ხელრთვითა მთელი რიგი, რომელიც გრძელდება მეოთხე კეფის ბოლომდე. პირველი ხელრთვა მესამე კეფზე კათოლიკოსს ეკუთვნის, ხოლო მეოთხე კეფის პირველი ხელრთვა ავაგ ათაბაგს. მაშასადამე, მოკლედ რომ გავიმეოროთ. სიგლის ოთხი კეფიდან ორი უკავია თვით სიგლის შინაარსს, მბოძებლისა, მეფეთა ხელრთვას და შეკიდულ ბეჭდის ადგილს. დანარჩენი ორი კეფი წირმოგვიდგენს მე-XIII საუკუნის სხვადასხვა სახელმწიფო და საეკლესიო საკვლო პატივების მქონე პირების ხელრთვას. პირველი ორი კეფის ერთმანეთზე მისაკრებელი ძაფი და თვით ნაკერაობის ხელობა განსხვავდება დანარჩენებისაგან: ძაფი წვრილი და სუფთაა, ნაკერავი ლამაზადაა შესრულებული, ძაფების ეტრატის ზედაპირზე გამოსული ნაწილები ერთმანეთთან ახლო ახლოა. დანარჩენი ორი კეფის ნაკერავი და ძაფები, შედარებით ზემო აღწერილთან, მსხვილია და უხეში ხელობის შთაბეჭდი-

¹ იხ. საისტ. მოამბე 1925 წ. წ. II გვ. 124

² იხ. ამის შესახებ იქვე გვ. 133.

ლებას სტოვებს. საფიქრებელია, რომ უკანასკნელნი, შემდგომ სხვა პირის მიერ იყვეს შესრულებული. როგორც აღვნიშნეთ, ბასილი ჭყონდიდლის ხელრთვა მესამე კეფზეა წარმოდგენილი ქართლის კუხის ხელრთვის შემდეგ; არავითარი ეჭვი არ შეიძლება ვიქონიოთ, რომ იგი შემდეგ არის მიწერილი. ყოველი შესაძლებლობაა, რომ სიგლის დაწერის რამოდენიმე ხნის შემდგომ იყოს მიწერილი, როცა არსენი კ. მწ. უხუცესი გარდაცვლილი იქნებოდა ან ჭყონდიდლობიდან გადამდგარი. ამიტომ ორი მწიგნობართ უხუცესის ერთსა და იმავე დროს არსებობა ამ სიგლის მინაწერებით ჩვენის აზრით არ არის მართებული და ს. კაკაბაძის მიერ დასმული კითხვაც უნდა მოიხსნას.

დ. კარიჭაშვილი.

ვინ არის კალმასობის ანუ ხუმარაწავლად წოდებული ქართული ენციკლოპედიის ავტორი.

კალმასობად ცნობილს თხზულებას ჩვენ ვიცნობთ მხოლოდ ჟურნალ ცისკრის 1862 წლის (პირველი ნაწილის) და 1867 წლის (მეორე ნაწილის) გამოცემით, რადგან მისი ორიგინალი დაკარგულია. როგორც ცისკრის რედაქცია, ისე კალმასობის წინასიტყვაობის დამწერი დიმიტრი ბაქრაძე ამ თხზულების ავტორად იოანე ბატონიშვილს აცხადებენ. ჩვენ არ ვიცით, თვით ორიგინალში ყოფილა იოანე ბატონიშვილი ავტორად აღნიშნული თუ ბაქრაძე და ცისკრის რედაქცია ზეპირგადმოცემას დამყარებიან და ავტორად იოანე ბატონიშვილი ჩაუთვლიათ. ეს კია, რომ დ. ბაქრაძეს ექვცი არ შესდის იოანე ბატონიშვილის ავტორობაში, დიდს ქებას ასხამს მას და სწავლულ ადამიანად მიაჩნია.

იოანე ბატონიშვილის ავტორობას ადასტურებს პროფ. ალ. ცაგარელი, რომელიც 1886 წ. დაბეჭდილს თავის წიგნში სწერს: „სანკტპეტერბურგში ყოფნის დროს იოანე ბატონიშვილმა დასწერა წიგნი სახელად კალმასობა, რომელიც სამოციან წლებში დაიბეჭდა ტფილისში დ. ზ. ბაქრაძის რედაქციით“ (Свед. о пам. груз. письм. в I, стр. IX).

ზ. ჭიჭინაძე კალმასობის თავის 1896 წლის გამოცემის ბოლოსიტყვაობაში სწერს: „ჩვენ ვსთხოვეთ განსვენებულ დ. ბაქრაძეს, რომ გამოცემის შრომა მიეღო და კალმასობა მის წინანდებული წინასიტყვაობით გამოსულიყო. ბაქრაძემ სიამოვნებით მიიღო ჩვენი დავალება და სთქვა, რომ ჩემი წინასიტყვაობა უნდა შეიცვალოს, რადგან მე იქ ივანე ბატონიშვილზე მაქვს საუბარი, მას ვაკუთნებ კალმასობის დაწერას და ახლა კი ლაპარაკობენ, რომ ვითომც კალმასობა იონა ბერს ეკუთნისო. ამ კითხვებს ჩვენ ჯეროვანი ყურადღება მივაქციეთ და საცა რამ ძველი წიგნების კატალოგები ან ცნობები იყო დაშთენილი, ყველა ესენი გადავშინჯეთ, ზედმიწევნით გავიცანით იონა ბერის ცხოვრება, შრომა და მოღვაწეობა, ასევე იოანე ბატონიშვილისა, მაგრამ ვერსად რამ ცნობა ვპოვეთ, რომ მის მეოხებით კალმასობა ან ერთის გამხდარიყოს ან მეორის. რადგან კალმასობის დამწერის ვინაობა ჩვენ არ ვიცოდით, ამიტომ დროებით ამის გამოცემა შევაჩერეთ. შევაჩერეთ მით უფრო, რადგანაც კალმასობის დამწერი ხშირად აღგვიწერს ხოლმე თვით ივანე ბატონიშვილს, ამის მოქმედებას და ცნობებს. ასევე ხშირად შეხვდება მკითხველი კალმასობაში იონა ბერის სახელსაც. ერთიცა და მეორეც კალმასობის ფურცლებზე ხშირად იქებიან და იდიდებიან დამწერისგან, რასაც ჩვენ ერთობ ექვში შევყევართ. საზოგადოდ კი

შენიშნულია, რომ ჩვენს ძველს მწერლობაში ამ კილოთი და ენით წერა, როგორც **კალმასობა** არის ნაწერი, უფრო იონა ბერს სცოდნია, იმის თხზულებათა უმეტესი ნაწილი ასეა ნაწერი“.

სამწუხაროდ, ზ. ჭიჭინაძე არ ამბობს მკაფიოდ, თუ რა აზრისა იყო დ. ბაქრაძე და რა ცვლილების შეტანას სთვლიდა საჭიროდ თავის წინასიტყვაობაში. ბაქრაძეს შეეძლო თავის წინასიტყვაობის შეცვლა ორნაირის მიმართულებით: ან უნდა უარეყო ის აზრი, რომელიც იონა ხელაშვილს აკუთნებდა **კალმასობის** ავტორობას. ან უნდა ეს აზრი დაესაბუთებინა. მის ნალაპარაკების გადმოცემაში ფრაზა „ახლა კი ლაპარაკობენ, რომ ვითომც **კალმასობა** იონა ბერს ეკუთნისო“ პირველი, მიმართულების ცვლილებას ამჟღავნებს. ე. ი. ბაქრაძეს არ შეუუცვლია თავის აზრი იოანე ბატონიშვილის ავტორობაზე.

ჩვენ არ ვიცით, დ. ბაქრაძე ვის გულისხმობდა, როდესაც ზ. ჭიჭინაძეს ეუბნებოდა. „ახლა კი ლაპარაკობენ, რომ ვითომც **კალმასობა** იონა ბერს ეკუთნისო“. ვიცით მხოლოდ ის, რომ ერთი ამნაირად მოლაპარაკეთაგანი უნდა ყოფილიყო თ. ჟორდანიას, რომელსაც, როგორც გავგიჟონია, კიდეც გამოუთქვამს თავისი აზრი გაზეთში. მისი აზრი გაზეთში არ წავიკითხია ან, თუ წავიკითხია, არ გვახსოვს, სამაგიეროდ წაკითხული გვაქვს და კარგადაც გვახსოვს შემდეგი შენიშვნა, წარწერილი თ. ჟორდანიას საკუთარი ხელით იონა ხელაშვილის ქადაგებათა კრებულის ერთს ხელთნაწერზე იქ, სადაც თავდება იონას ნაწერთა ჩვეულებრივი სია (იხ. სიძველეთა საცავის ხელთნაწერი № 1145 სმ): „აქ ჩამოთვლილი წიგნები ნათარგმნია ანუ ნასიბრძნი თვით იონა ბერის (ხელაშვილის), რომელმაც განათლება მიიღო თელავის სემინარიაში, მერე რუსეთს გადაეყვა ბატონიშვილებს და კურსი შეასრულა ს.-პეტერბურგის სასულიერო აკადემიაში (მაშინ სემინარიაში). იქვე რუსეთს გარდაიცვალა 1837 წელს. უმთავრესი შრომა ამ იონასი არის **კალმასობა**, რომელიც მიეწერება იოანე ბატონიშვილს. და ლექსიკონი. რომელიც ხელში ჰქონია განსვენებულს ჩუბინაშვილს. მაგრამ არ გამოუცხადებია იონას სახელი. ჩუბინაშვილი პროფესორი იყო დიდი უეცი ქართულს ენაში. მაგრამ მისი ბიძის ნიკოლოზის და იონა ხელაშვილის ნაღვაწი ლექსიკონებით თავი ისახელა და პროფესორობა მიიღო. თევდორე ჟორდანიას. 1897 წ. 14 სექტემბერს“. ამ შენიშვნაში, რომელიც დაწერილია ზერელედ, სავნის გამოუკვლევლად და ანაზღაფლად თავში მოსულის აზრის სისწორის კრიტიკულად შეუმოწმებლად. ჩვენთვის საინტერესოა ის, რომ ჟორდანიას **კალმასობის** ავტორად სთვლის იონა ხელაშვილს. მაგრამ, სამწუხაროდ, იგი ერთს სიტყვასაც არ ამბობს ამ აზრის დასაბუთებლად.

ა. ხახანაშვილი ერთს მხრით ტრადიციის მიხედვით, მეორე მხრით ჭიჭინაძის ორჭოფული განცხადების გავლენით **კალმასობის** ავტორობაში იოანე ბატონიშვილთან ერთად იონა ხელაშვილსაც წილს უდებს. იგი სწერს: „**კალმასობას** დაწერენ არა მარტო იოანე ბატონიშვილსა, არამედ იონა ხელაშვილსაც. ჯერ არ არის გადაწყვეტილი თუ ვინ არის ავტორი **კალმასობისა**. მეთვისამეტე საუკუნის ამ ქართული ენციკლოპედიისა. იოანე ბატონიშვილს უცილობდნენ იოანე სინელის **კლემაქსის** მიბაძვა (ლექსად 1807 წ.) და ვრცელი მოხსენება რომელიც მან მიაბრთვა გიორგი მე-XIII-ეს 1799 წ.. საქართველოს შინაური მართვა-გამგეობის შესახებ. ამ მოხსენების ზოგიერთი თავები (მაგალ. სამხედრო

სასამართლოს და მმართველობის შესახებ) რომ შევადაროთ **კალმასობას**, მსგავსებას ვნახავთ, რაიცა გვიძღულებს **კალმასობა** უმეტესად იოანეს მივაწეროთ. შესაძლებელია, რომ იონას შეევსოს მისი ხელთნაწერი ზოგიერთი ცნობებით“ (Очерки по истор. груз. литер. т. III, стр. 344-345). იმის შესახებ თუ რატომ არის ეს შესაძლებელი, ხახანაშვილი არას ამბობს.

1911 წელს სამსონ ცომაიამ **სახალხო გაზეთში** დაბეჭდა წერილი, რომლითაც საზოგადოებას აუწყა, რომ მას პეტერბურგის საჯარო ბიბლიოთეკაში უნახავს დაბეჭდილის **კალმასობის** გაგრძელება და რომ ეს გაგრძელება წარმოადგენს ერთს დიდს ტომს. ამ ხელთნაწერის აღწერილობის მოცემის შემდეგ ცომაია სწერს: „ჩვენ არას ვიტყვით აქ იმაზე თუ ვინ უნდა იყვეს **კალმასობის** ავტორი — იოანე ბატონიშვილი, როგორც აქამდე ჰფიქრობდნენ, თუ სხვა ვინმე, და არც იმაზე თუ სად და რომელს წლებში დაიწერა **კალმასობა**, თუმცა ყველა ამ კითხვების გადასაწყვეტად საკმაო მასალა მოგვეპოვება“ (სახ. გაზეთი 1911 წ. № 228). ცომაია დაგვიბრდა თავის კვლევა-ძიების გამოქვეყნებას შემდეგში, მაგრამ აქამდის არ შეუსრულებია თავის დაპირება.

ბოლოს პროფ. კ. კეკელიძე თავის **ქართული ლიტერატურის ისტორიის** პირველ ტომში (ტფ. 1823 წ.) ვრცლად შეეხო **კალმასობის** ავტორობის საკითხს და გამოსთქვა თავისი გადაჭრილი აზრი, რომლის მიხედვით **კალმასობის** ავტორი ყოფილა იონა ხელაშვილი.

მოჰყავს რა თვით იონა ხელაშვილის მიერ შედგენილი მის თხზულებათა სია, პროფ. კეკელიძე ამბობს: „ყველაზე მნიშვნელოვანი თხზულება, რომელიც ამ სიაში არაა დასახელებული, არის **კალმასობა**, რომელსაც ზოგიერთები სრულიად უსაფუძვლოდ მიაწერენ იოანე ბატონიშვილს“. მეორე ადგოლს იგი სწერს: „1832 წელს 17 მარტს იონას აძლევენ სიგელს დედოფალი მარიამ და ბატონიშვილები ბაგრატი. თეიმურაზი, ილია, ოქროპირი და ირაკლი შემდეგი შინაარსისა: „დღე და ღამე არ დაცხრები შენ შრომისათვის და შესთხვე შენ წიგნნი სამღვთისმეტყველონი, რომელთამე განმარტებანი, ქადაგებანი, სადღესასწაულონი წელიწადისა და კვირიაკეთა დღეთანი, ლექსიკონი ვრცელი ქართულისა ენისა, შესხმანი და სხვადასხვანი ეპისტოლენი სასულიეროთა მიმართ და სიბრძნის მოყვარეთა კაცთადმი და კვალადცა არ ატარებ დღეთა შენთა უქმად და მარადყამ შრომობ“.

ამნაირად **კალმასობა** არც თვით იონა ხელაშვილს აქვს მოხსენებული თავის თხზულებათა სიაში, რომელსაც ის ურთავდა ხოლმე თავში ან ბოლოში ყოველ თავის თხზულებას, არც სიგელის მიმცემთ მოუხსენებიათ იონას თხზულებად. ამის მიუხედავად პროფ. კეკელიძე სწერს: „ამ წიგნს (**კალმასობას**) ის ზედი სწევია, რაც **ლექსიკონს**: **ლექსიკონი ვრცელი ქართულისა ენისა**, გინა თუ **ლექსიკონი შავად დაწერილი**, რომელიც მოხსენებულია ბატონიშვილების სიგელში და ზემოთყვანილ ნუსხაში და რომელზედაც სული ამოხდა იონას, დღეს დღეობით არსად არა ჩანს, ჰფიქრობენ ის ვიღაცამ მიიჩიემაო; **კალმასობის** შესახებაც ასეთი აზრია ამ ბოლო ხანს: ის იონა ხელაშვილს დაუწერია, მერე თითქმის ისიც იოანე ბატონიშვილს მიუთვისებიაო“. აქ შენიშვნაში უმატებს: „საერთოდ ცნობილია, რომ ბატონიშვილი იოანე სხვის შრომებს ითვისებდა. მაგალითად, პეტრე ლარაძის **დილარიანი**“. პროფ. კეკელიძე, იზიარებს რა ამ აზრს

(რომ **კალმასობა** იონა ხელაშვილს დაუწერია), შემდეგი მოსაზრებით ასაბუთებს მას: „მართლაც, თხზულების ენციკლოპედიური ხასიათი იოანე ბატონიშვილის სახელს ვერ ურიგდება. პირიქით, იონა ხელაშვილის გარდა იმ ეპოქაში ჩვენ სხვას ვერავის ვუჩვენებთ, რომელსაც შეძლება ჰქონოდეს ასეთი თხზულების დაწერისა... უდიდესი ნაწილი თხზულებისა, განსაკუთრებით თეოლოგიური შეუძლებლად ხდის იოანეს ავტორობას: ამ შრომის დამწერს მიღებული აქვს სისტემატიური სასკოლო განათლება, რაც იოანეს შესახებ არ ითქმება“.

იონას ავტორობის საბუთად პროფ. კეკელიძეს მოჰყავს კიდევ ის, რომ **კალმასობის** იოანე ბერი ხელაშვილი ბაასის დროს ეუბნება ციციშვილს: მე ათის წყნების და ცხრა ნეტარების განმარტებასაც გეტყობი, მაგრამ ორნივე მგზავრნი ვართ. **სამნაწილედში** იხილე ამათი განმარტებაო. **სამნაწილედად** კი იონას ღვთის-ნეტყველება იგულისხმებაო.

თავის საბუთებს პროფ. კეკელიძე ავსებს შემდეგით: „უკანასკნელ დროს პეტროგრადის საჯარო წიგნთსაცავში აღმოჩნდა გაგრძელება **კალმასობისა**, რომელიც დაბეჭდილზე უფრო დიდია¹ და სხვათა შორის შეიცავს იმ ისტორიულ-ლიტერატურულ კრებულს, რომელსაც ეწოდება **მცირე უწყება ქართველთა მწერალთათვის** და რომლის ავტორი ამდენხანს ცნობილი არ იყო. მიტროპოლიტს ამბროსი პოკოიდოვს უკითხავს ერთხელ იონასთვის — ვინ და რით იყო საქართველოში ცნობილი, განსაკუთრებით სამწერლო ასპარეზზე; პასუხად იონას დაუწერია დასახელებული **მცირე უწყება**“.

მიმოვიხილეთ რა ჩვენს ლიტერატურაში არსებული ყოველივე ცნობა **კალმასობის** ავტორის ვინაობის შესახებ, ახლა მოვახსენებთ ჩვენი ძიების შედეგს ამ საგნის შესახებ.

ნესტორ წერეთლის საგვარეულო არქივში, რომელიც ახლა სახელმწიფო უნივერსიტეტის სიძველეთა საცავში ინახება, აღმოჩნდა ერთი ფრიად ჭაზიანებული ხელთნაწერი (№ 5374 წკ.), რომლის შესწავლასაც ჩვენ შევუდევით. თავში ხელთნაწერს ბევრი აკლია, ხოლო ბოლოში თორმეტს ფურცელს მოხვეია სიგრძეზე ნახევარ-ნახევარი ფურცელი. ყდისგან დარჩენილია მარტო ზურგის ტყავის ნახევარი და ქვედა გვერდის ძირი. ხელთნაწერი ანუსხულია რვეულობით და ფურცლობით. ფურცელი ზომით არის 34,5 სანტ. სიგრძეზე, 21 სანტ. სიგანეზე, ხოლო ტექსტის ზომა არის 28 სანტ. სიგრძით, 15 სანტ. სიგანით. თვითებული რვეული შედგება რვა ფურცლისაგან. იქცევეს ყურადღებას ის გარემოება, რომ ფურცლობრივი აღნუსხვა არ ეთანხმება რვეულობრივს აღნუსხვას. მაგალ., ოცდამეთერთმეტე რვეულის პირველ ფურცელს აზის ფურცლის რაოდენობის აღსანიშნავად რიცხვი 161, თუმცა რვეულობრივი ანგარიშის მიხედვით უნდა ყოფილიყო 241. განსხვავებაა 80 ფურცელში. ამნაირივე განსხვავებაა ყველა დანარჩენი ფურცლების აღრიცხვაში, რაიცა იმას მოასწავებს, რომ დაკარგულ ფურცელთაგან აუნუსხავი ყოფილა ფურცლობრივ 80 ფურცელი. აღნუსხულ ფურცელთაგან ხელთნაწერს აკლია თავში მიყოლებით 1-149 ფურცელი; შემდეგ შიგადაშიგ: 151, 152, 153, 154, 155, 158, 159, 160, 176, 177, 210-215, 218-225, 232, 248, 249 და 257. ბოლო ფურცლებს (285-296) ნახევარ-ნახევარი

¹ იგულისხმება სამ. ცომაიისგან ნახული ხელთნაწერი.

აქვს მოცვეთილი. უკანასკნელი რვეული არის ორმოცდამეშვიდე. ამნაირად სრული ხელთნაწერი 47 რვეულისაგან ყოფილა შემდგარი. თავდაპირველად ხელთნაწერს ფურცლები არ ჰქონია ანუხსული, მხოლოდ შემდეგ, როდესაც თავში დაკარგულა 80 ფურცელი, ფურცლობითაც აუნუსხიათ. იქცევს აგრეთვე ყურადღებას ის გარემოება, რომ ხელთნაწერის ზურგის დარჩენილი ტყავი არის ჩამოჭრილი სიგრძეზე მჭრელი იარაღით. მისი სივანე არის სწორედ იმდენი, რავდენიც საკმარისია ხელთნაწერის დარჩენილის ზურგის დასაფარავად. ზურგის ტყავის მეორე ნაჭერი გაჰყოლია დაკარგულს ნაწილს.

ამ სახით შენახულს ხელთნაწერში მოთავსებულია იოანე ბერის მოგზაურობა და გზადაგზა სხვადასხვა პირებთან სხვადასხვა მეცნიერებაზე, ხელოვნებაზე, მოვლენებზე და ამბებზე მისი საუბარი. რადგან ეს თხზულება არის იმავე ხასიათისა, როგორც **კალმასობად** წოდებული დაბეჭდილი თხზულება, რომელშიც აწერილია იმავე იოანე ბერის მოგზაურობა, ამიტომ საფიქრებელი შეიქნა, რომ იგი უნდა ყოფილიყო დაბეჭდილი **კალმასობის** გაგრძელება. ეს ფიქრი სავსებით დაადასტურა ამ ხელთნაწერის შინაარსის შედარებამ დიმიტრი ბაქრაძის მიერ გადმოცემულს **კალმასობის** შინაარსთან. საქმე ის არის, რომ **კალმასობის** წინასიტყვაობად დაბეჭდილი დ. ბაქრაძის წერილი პირველად ცალკე წერილად დაიბეჭდა 1861 წლის **ცისკარში**. ამ წერილში ბაქრაძე იხილავს **კალმასობის** ხელთნაწერს და გადმოგვცემს მის შინაარსს. ეს შინაარსი გაცილებით მეტია, ვიდრე დაბეჭდილი **კალმასობისა**, რაიცა ნიშნავს იმას, რომ ბაქრაძის მიერ ნანახი **კალმასობის** ხელთნაწერი მთლად არ ყოფილა დაბეჭდილი. ნესტორ წერეთლის არქივის ხელთნაწერის დარჩენილი ნაწილის შინაარსი წარმოადგენს სწორედ იმას, რითაც ბაქრაძისაგან გადმოცემული შინაარსი მეტობს დაბეჭდილი **კალმასობის** შინაარსს. ამასთან თუ სახეში მივიღებთ ბაქრაძის განცხადებას, რომ მის მიერ განხილული **კალმასობის** ხელთნაწერი მან ნახა ქუთაისში ალექსანდრე წერეთელთან, რომლის ძმისწული და მემკვიდრე იყო ნესტორ წერეთელი, ცხადი ხდება, რომ სწორედ ნესტორ წერეთლის არქივის ხელთნაწერის დაკარგული ნაწილი ყოფილა დაბეჭდილი **კალმასობის** დედანი, ხოლო მისი გადარჩენილი ნაწილი ამ დედნის გაგრძელება.

ამ გაგრძელების ტექსტი ხელთნაწერის პირველს შენახულს ფურცელზე იწყება ნახევარ-ფრაზით და შეეხება იმისთანა საგანს, რომელზედაც დაბეჭდილი **კალმასობის** ბოლოს არ ყოფილა ლაპარაკი. ეს მოასწავებს იმას, რომ შენახულს ტექსტს და დაბეჭდილს ტექსტს შორის ყოფილა რაოდენიმე ტექსტი, რომელიც დაკარგულია. ის გარემოება, რომ შენახულს პირველს ფურცელზე საუბარია ისევ ალექსანდრე ბატონიშვილსა და იოანე ხელაშვილს შორის, როგორც დაბეჭდილი კალმასობის უკანასკნელ ფურცელზე, თითქმის ნებას გვაძლევდა გვეფიქრა, რომ დაკარგული ტექსტი გაგრძელებისა არ უნდა ყოფილიყო დიდი, მაგრამ გადაჭრით მისი ოდენობის წარმოადგენა შეუძლებელი იყო, რადგან ამ თხზულებაში საუბარი ერთსა და იმავე პირებს შორის ხშირად დიდხანს გრძელდება ხოლმე და ხანდახან ასეთს საუბარს რავდენიმე ათეული ფურცელი უჭირავს ხოლმე. საბედნიეროდ, იმავე არქივის

წყალობით არამც თუ გამორკვეულ იქმნა ამ ტექსტის ოდენობა, არამედ თვით ტექსტიც იქნა აღმოჩენილი.

აწერილს ხელთნაწერთან ერთად წერეთლის არქივში ჩვენ ვნახეთ მეორე ხელთნაწერი (სიძვ. საცავის № 5375 წკ) შედარებით უფრო გვიანდელი, რომელიც ანუსხულია ფურცლობით. ანუსხვის მიხედვით ხელთნაწერს თავში აკლია 147 ფურცელი, შუაში 168-183 და 206-227 ფურცელი და ბოლოში 249-ე ფურცლის ყველა მიმყოლი ფურცლები. ამას გარდა ცარიელებია (დაუწერავი) 148-ე, 151-ე და 152-ე ფურცელი. 149-ე ფურცელის უკანასკნელი 3 $\frac{1}{2}$ სტრიქონის და დანარჩენი ფურცლების ტექსტი იგივეა, რაც პირველის ხელთნაწერისა იმ განსხვავებით, რომ ორთოგრაფია სულ ახალია. თუმცა პირველი ხელთნაწერის ზედა სტრიქონითადაც არ არის ამ ხელთნაწერში წარმოდგენილი იმის გამო, რომ შუაში მთელი ორი რვეული აკლია (ზემოდ აღნიშნული ფურცლები) და ბოლო რვეულებიც დაკარგულია, სამაგიეროდ მასში შენახულია ტექსტის ის ადგილები, რომელნიც ყოფილან მოთავსებულნი პირველი ხელთნაწერის ზოგიერთს დაკარგულს ფურცლებზე, სახელდობრ, 149, 153, 154, 155, 158, 159, 160, 232, 248 და 249 ფურცელზე. შენახულია აგრეთვე 257-ე ფურცლის 7 პირველი სტრიქონი. ცხადია, ეს ხელთნაწერი გადაწერილია პირველი ხელთნაწერიდან მაშინ, როცა მას ჰკლებია 148-ე, 151-ე და 152-ე ფურცელი. გარდა იმ 80 ფურცლისა, რომლებიც მას აკლდა ფურცლობრივ აღნუსხვამდე, რაიცა ჩანს იქითგან, რომ ამ სამის ფურცლის გვერდები დაუწერავია.

შესამჩნევი ამ მეორე ხელთნაწერში არის ის, რომ მის 149-ე ფურცელზე პირველი ოცი სტრიქონი წარმოადგენს დაბეჭდილი კალმასობის უკანასკნელს ოცს სტრიქონს. ამ სტრიქონების შემდეგ იმავე გვერდზე დაწერილის ცხრა სტრიქონის და მეორე გვერდზე დაწერილის 28 $\frac{1}{2}$ სტრიქონის შემდეგ მისდევს ის ტექსტი, რითაც იწყება პირველი ხელთნაწერის პირველი შენახული ფურცელი (150-ე). ამნაირად ირკვევა, რომ დაბეჭდილის კალმასობის გაგრძელების ის ნაწილი, რომელიც პირველს ხელთნაწერს აკლია, ყოფილა შემდგარი სულ ოცდაჩვიდმეტი სტრიქონისაგან და შენახულა მთლიანად მეორე ხელთნაწერში.

ყველა ზემოდ აღნიშნული ცნობების მიხედვით კალმასობის დაბეჭდვის და მის დედნის ამბავი ასე წარმოგვიდგება. დ. ბაქრაძეს ალექსანდრე წერეთლის სახლში უნახავს ერთი დიდი 47-რვეულიანი ხელთნაწერი, წაუკითხია და თავის დაბეჭდილების შედეგად დაუწერია წერილი, ცისკარში დაბეჭდილი 1861 წ. ამ წერილის გავლენით ცისკრის რედაქციას მოუნდომებია ხელთნაწერის დაბეჭდვა და წერეთლისთვის უთხოვინია დედნად ხელთნაწერის ის ნაწილი, რომლის დაბეჭდვა გადაუწყვეტია. წერეთელს აუღია და ხელთნაწერი გადაუჭრია იმ ადგილზე, სასადამისაც მიუთითებიათ. ხელთნაწერი მაშინ ჯერ კიდევ არ ყოფილა ფურცლობრივ ანუსხული. წაღებული ხელთნაწერის ნაწილი ჰქონიათ ტფილისში რადენისაჲე წლის განმავლობაში (1862-1868 წ.), შემდეგ დაუბრუნებიათ, მაგრამ როგორც ჩანს, პირველი ათი რვეული ან 80 ფურცელი სხვადასხვა რვეულისა დაკარგულა თუ ტფილისშივე არა ქუთაისში დაბრუნების შემდეგ. ამ 80 ფურცლის დაკარგვის შემდეგ ხელთნაწერი აუნუსხიათ ფურცლობრივ. ასე ანუსხული ხელთნაწერი 148-ე, 151-ე და 152-ე ფურცლის დაკარგვის შემდეგ გადაუწერიათ. ამის შემდეგ ორსავე ხელთნაწერს განუცდია კლება. პირველს ხელთნა-

წერს დაჰკარგვია 1-147, 153, 154, 155, 158, 159, 160, 176, 177, 210-215, 218-225, 232, 248, 249 და 257 ფურცელი, მეორე ხელთნაწერს კი უმეტესი ნაწილი და შერჩენია მხოლოდ სამი რვეული, რომელთაც, საბედნიეროდ, შეუნახიათ პირველი ხელთნაწერის დაკარგულ ფურცელთა დაბეჭდილი **კალმასობის** გაგრძელების ტექსტიდან ათი ფურცლის ტექსტი, ასე რომ დღეს პირველი ხელთნაწერის სრული ტექსტიდან ჩვენ გვაქვს დაკარგული უკვალოდ მხოლოდ ცხრაშეტი ფურცლის ტექსტი.

წერეთლის პირველი ხელთნაწერის უკანასკნელი გვერდის სულ უკანასკნელი სიტყვა არ არის დასრულებული და შემდეგ ფურცელზე გადასატანი მისი ნაწილი იქვეა, ჩვეულებისამებრ, სტრიქონ ქვეშ დაწერილი. ეს გვიჩვენებს იმას, რომ ხელთნაწერი არ წარმოადგენს დასრულებულ თხზულებას, რომ მას ჰქონია გაგრძელება. ეს შეუძნეველი დ. ბაქრაძეს და კიდევაც შეუტყვია დანამდვილებით, რომ მის მიერ ნახული ხელთნაწერი ყოფილა მხოლოდ პირველი ნაწილი **კალმასობისა** და რომ მის მეორე ნაწილი ჰქონია პეტერბურგში მცხოვრებს იოანე ბატონიშვილის შვილისშვილს ივანე გრუზინსკის. ბაქრაძეს ისიც კი გაუგია, რომ ამ მეორე ნაწილში აღწერილი ყოფილა იოანე ხელაშვილის მოგზაურობა იმერეთში.

1911 წ. სამ. ცომაიამ განაცხადა **სახალხო გაზეთში**, რომ პეტერბურგის საჯარო ბიბლიოთეკაში მოიპოვება ერთი დიდი ხელთნაწერი, რომელიც უნდა **კალმასობის** გაგრძელება იყვესო. მის აღწერილობით ხელთნაწერი შეიცავდა 95-143 რვეულს, მაშასადამე, ის ყოფილა გაგრძელება თხზულებისა, რომელიც ყოფილა დაწერილი 94 რვეულზე. ცომაიას შეეძლო მიხვედრილიყო, რომ 94 რვეული (ანუ 1504 გვერდი საწერი ქალაქის ფურცლისა) დაბეჭდილი **კალმასობისთვის** ძალიან ბევრი იქნებოდა და ამიტომ უნდა ეფიქრა, რომ მისგან ნახული ხელთნაწერის და დებეჭდილის **კალმასობის** ტექსტის შორის უნდა ყოფილიყო კიდევ საკმაოდ დიდის ზომის ტექსტი. ეტყობა მას არ მიუტყევია ყურადღება ხელთნაწერის რვეულების ანუ სხვისათვის და სრულებით დაიწყოება დ. ბაქრაძის განცხადება, რომ პეტერბურგში მოიპოვება **კალმასობის** მეორე ნაწილი, რომელიც შეიცავს იოანე ხელაშვილის იმერეთში მოგზაურობასო. მხოლოდ **კალმასობის** ბოლოს და მისგან ნახული ხელთნაწერის დასაწყისის შინაარსის მიხედვით ცომაიას მაინც საფუძვლიანად უფიქრია, რომ ამ ხელთნაწერის და დაბეჭდილი **კალმასობის** ტექსტის შორის კიდევ უნდა ყოფილიყო მათ შემადგენელი ტექსტი, სადაც სხვათა შორის იქნებოდა საუბარი რუსეთის ისტორიაზედაც.

იმ ცნობების მიხედვით, რომელთაც იძლეოდნენ დ. ბაქრაძე და სამ. ცომაია, საფიქრებელი იყო, რომ პეტერბურგში უნდა ყოფილიყო ორი წიგნი **კალმასობის** გაგრძელებისა, რაიცა ცხადი შეიქნა ჩვენთვის ახლა, როდესაც ლენინგრადის საჯარო ბიბლიოთეკის ქართული ხელთნაწერების ერთი ნაწილი ჩამოტანილ იქნა ტფილისში და მოთავსებულ იქნა საქართველოს საისტორიო და საეთნოგრაფიო მუზეუმში. აღმოჩნდა, რომ პეტერბურგის საჯარო ბიბლიოთეკაში ცომაიასაგან ნახულს ხელთნაწერთან ერთად ყოფილა კიდევ ბაქრაძისაგან მოხსენებული ხელთნაწერი, შემცველი **კალმასობის** ანუ, უკედ ვსთქვათ, წერეთლის ხელთნაწერის გაგრძელებისა. ერთი ხელთნაწერი ყოფილა აღნიშ-

ნული № 5-ით, მეორე № 35-ით. ამ ორის ხელთნაწერის და წერეთლის ხელთნაწერის ერთმანეთთან შედარებამ ცხად-ჰყო, რომ ეს ხელთნაწერები შეიცავენ ერთს თხზულებას და წარმოადგენენ ერთი მეორის გაგრძელებას. წერეთლის ხელთნაწერი არის პირველი ნაწილი, შემცველი 1-47 რვეულისა, ლენინგრადის ხელთნაწერი № 35 არის მეორე ნაწილი, შემცველი 48-94 რვეულისა¹, ლენინგრადის ხელთნაწერი № 5 არის მესამე ნაწილი, შემცველი 95-143 რვეულისა². ლენინგრადიდანვე მიღებულია ერთი ოთხი რვეულისაგან შემდგარი ხელთნაწერი, რომელიც შეიცავს აღნიშნულს ნაწილებში ალაგ-ალაგ ჩასამატებელ ტექსტს³.

ოთხევე ხელთნაწერი დაწერილია ერთისა და იმავე ხელით. მეორე და მესამე ნაწილი ანუსხულია მხოლოდ რვეულობით ისევე, როგორც პირველი ნაწილი (წერეთლის არქივის ხელთნაწერი) ყოფილა თავდაპირველად, რაიცა ზევით ავნიშნეთ. სამივე ნაწილის ქალაღი ერთის, ცოტად უსწორ-მასწორო ზომისაა, სხვადასხვა წლებში დამზადებული. თანდათანობით ერთის წლის დამზადებულს ქალაღს სცვლის შემდეგი წლის დამზადებული ქალაღი. ჯერ არის ხმარებული 1816 წლის ქალაღი, მას მოსდევს 1817 წლისა, ამას 1818 წლისა და ამნაირად თანდათანობით გვხვდება 1819, 1820, 1821 და 1823 წლისა. ვერ შევამჩნიეთ მხოლოდ 1822 წლის ქალაღი. რადგან პირველი ნაწილის დასაწყისის 28 რვეული სრულებით დაკარგულია, გადაჭრით არ შეგვიძლია ვსთქვათ მათი ქალაღი რა წლის იქნებოდა. ძალიან შესაძლებელია, რომ ეს ქალაღი ყოფილიყვეს 1814 და 1815 წლისა. მეოთხე ხელთნაწერი აუნუსხავია როგორც რვეულობრივ ისე ფურცლობრივ. ქალაღიც ცოტაოდნად სხვანაირია იმავე ზომისა. მის ქალაღზე არ არის გამოყვანილი დამზადების წელიწადი. სამაგიეროდ, ხელთნაწერს ბოლოში აქვს ტექსტისავე ხელით მინაწერი: „დასრულდა წიგნი ესე **ხუმარსწავლა** წელსა 1828-სა თვესა ივნისსა 30-სა. სანკვეტრებურღსა შინა“.

ის გარემოება, რომ ხელთნაწერში ნახმარია თანდათანობით სხვადასხვა წელს დამზადებული ქალაღი, იმის მაჩვენებელია, რომ თხზულება იწერებოდა თანდათანობით რაოდენისამე წლის განმავლობაში. პირველი წიგნი დაწყებულია 1816 წ. (თუ უფრო ადრე არა, მაგალ., 1814 ან 1815 წ.) ან ამ წელთან მახლობელ შემდეგს ორს წელს, მესამე წიგნის წერა გათავებულია 1823 ან მის მახლობელ შემდეგს ორს წელს. ასე ვანგარიშობთ იმიტომ, რომ ერთს რომელსამე წელს დამზადებული ქალაღი იშვიათად რჩება უხმარებელი ორის-სამის წლის განმავლობაში.

ზემოდ მოყვანილი მინაწერითგან ჩანს, რომ თხზულებას სახელად რქმევია **ხუმარსწავლა**, რაიც ზედგამოჭრილია შინაარსზე. თხზულებაში არის ხუმრობის კილბოთი სხვადასხვა პირის იოანე ხელაშვილთან ლაპარაკის დროს ამ უკანასკნელის მიერ სწავლის ანუ ცოდნის და ცნობების გადაცემა სხვადასხვა მეცნიერების, ხელოვნების, მოვლენების და ყოფა-ცხოვრების შესახებ. ერთის

¹ ს. საისტ. და საეთნ. მუზეუმის № 2170.

² ს. საისტ. და საეთნ. მუზეუმის № 2134.

³ ს. საისტ. და საეთნ. მუზეუმში № 2153.

სიტყვით, ეს არის გასართობის კილოთი დაწერილი ენციკლოპედია. **კალმასობა** არის სახელი მხოლოდ თხზულების დასაწყისისა, სადაც მოთხრობილია მართლაც საკალმასოდ მოგზაურობა იოანე ხელაშვილისა, და არ შეიძლება დაერქვას მთელს თხზულებას, მეტადრე მის მესამე ნაწილს, სადაც ბერი იოანე სრულებითაც არ კალმასობს. დანარჩენს ორს ნაწილში თხზულების სახელწოდება თვითეულს ნაწილზე დაწერილია არა ტექსტის ხელით. ამასთან ეს სახელწოდებანი არ შეეფერებიან შინაარსს. მაგალ., მეორე ნაწილს ყდის ზურგზე აქვს დაკრული იარლიყი წარწერით: „ისტორიული უბნობა სხვადასხვა (ევროპის) ხალხისა“, ალბათ იმიტომ, რომ თავში მოთავსებულია სხვადასხვა ქვეყნის ისტორია, თუმცა არა მარტო ევროპისა. მესამე ნაწილის იარლიყზე დაწერილია: „ქართლის ისტორია“, ალბათ იმიტომ, რომ კარგა დიდი ნაწილი ხელთნაწერისა უჭირავს საქართველოს ისტორიას, ხოლო მის ტექსტის წინ ჩატანებულს ქალაქზე მრგვალის ხელით სწერია, როგორც თხზულების თავწარწერა: „იონა იერომონახის მოგზაურობა, გინა მიმოსვლა, ქმნილი საქართველოს მეათცამეტის მეფის გიორგის ძის იოანესითა ფრიად მშვენიერ-საამოს და სასარგებლოს უბნობითა შეწყობილნი“.

ლენინგრადის ორივე ხელთნაწერი და წერეთლის არქივის ხელთნაწერი, რაოდენადაც ეტყობა უკანასკნელის ყდის გადარჩენილს ნაწილს სრულებით ერთნაირად, ერთს დროს და ერთის ხელოსნის მიერ არიან დაკაზმულნი. მეოთხე ხელთნაწერი დაუკაზმავია.

რაიცა შეეხება ნაწერის ხელს, ყოველის ექვის გარეშე სამივე ნაწილი და მათი დამატება დაწერილია იოანე ბატონიშვილის ხელით. ამაში დარწმუნდება ყველა, ვინც შეადარებს ამ ხელთნაწერების ხელს იოანე ბატონიშვილის ცნობილი ნაწერების ხელს.

ასეთი გარეგნული მსგავსება სამისავე ნაწილისა გვიჩვენებს იმას, რომ სამივე წიგნი ყოფილა ერთის კაცის, სახელდობრ, იოანე ბატონიშვილის საკუთრება და რომ წერეთლების არქივის ხელთნაწერი მის სახლითგან ყოფილა საქართველოში წამოღებული მის ცოლის ძმის გრიგოლ წერეთლის მიერ, რომელიც იყო ალექსანდრე წერეთლის მამა, ხოლო ნესტორ წერეთლის პაპა. რაიცა შეეხება მეორე და მესამე ნაწილს მათ დამატებითურთ, ისინი იოანე ბატონიშვილის შვილისშვილმა ივანე გრუზინსკიმ თავის პაპის სხვა წიგნებთან ერთად პეტერბურგის (აწ ლენინგრადის) საჯარო ბიბლიოთეკას გადასცა.

ახლა დავგრჩა სათქმელი თუ ვინ არის ავტორი **კალმასობისა** და, მაშასადამე, მთელის თხზულებისა, რომელსაც ავტორი უწოდებს **ხუმარსწავლას**. ამ თხზულების სამის ნაწილის და მათ დამატების შესწავლა ექვმიუტანელად ამჟღავნებს, რომ მისი ავტორი არის იოანე ბატონიშვილი. ამის პირველი და უმთავრესი საბუთი ის არის, რომ ეს უშველებელი თხზულება, ჯერ-ჯერობით ერთ ცალად ცნობილი, არის თავითგან ბოლომდე დაწერილი იოანე ბატონიშვილის საკუთარს ხელით. მეორე საბუთია ის, რომ იგი დაწერილია არა ერთიანად, არამედ თანდათანობით რვა-თორმეტი წლის გამავლობაში, მესამე ის, რომ თვით ხელთნაწერზე აღნიშნულია. თუმცა სხვის ხელით, თხზულების ავტორად იოანე ბატონიშვილი და მის ავტორობაში ექვი არავის შეუტანია თხზულების დაწერის ახლო ხანებში, მეოთხე ის, რომ ამ თხზულების ზოგიერთი შემადგენელი ნა-

წილი მცირეოდენის ცვლილებით მოიპოვება ცალკეც იოანე ბატონიშვილის ხელით დაწერილი მის მიერვე ხელმოწერილის წინასიტყვაობით, საითგანაც ჩანს მისი ავტორობა, მეხუთე ის, რომ იოანე ბატონიშვილის მაგიერ მის ავტორად იონა ხელაშვილის ჩათვლა ყოველსავე საფუძველს მოკლებულია.

ის გარემოება, რომ იონა ხელაშვილს არსად აქვს მოხსენებული თავის თხზულებათა შორის **კალმასობა** ანუ. უკედ ვსთქვათ, **ხუმარსწავლა**, იმას ამტკიცებს, რომ იონა ხელაშვილს აზრადაც არ მოსვლია ამ თხზულების დაწერა. საქმე ის არის, რომ იონა ხელაშვილს ძალიან უყვარდა თავის თავის და თავის თხზულებათა მოწონება და საქვეყნოდ გამოჩენა. ეს იქითგან ჩანს, რომ ყოველს თავის თხზულებას ურთავდა ხოლმე თავსა ან ბოლოს თავის თხზულებების სიას და იმ იამბიკოებს. რომლებსაც მისი ნაცნობი ბატონიშვილები და სხვა პირები უწერდნენ მას, რადგან იცოდნენ, რომ ასეთი ქების ლექსები ძალიან სასიამოვნოდ ღაჩებოდა. ის კაცი, რომელიც ყოველს თავის წიგნს ურთავდა თავის ნაწარმოებთა სიას, ნუ თუ არ მოიხსენიებდა იმისთანა უზარმაზარს შრომას, როგორიც იყო **ხუმარსწავლა**, თუნდაც შენიშვნით, რომ ეს ჩემი დიდის რუდუნებით ნაშრომი თხზულება დავკარგეო. ამას გარდა რავედენსამე თავის თხზულებაში ის დაწვრილებით ლაპარაკობს თავის ცხოვრებასა და მოღვაწეობაზე და ნუ თუ არსად მოიხსენიებდა ამ შრომას, რომელიც თავის მოცულობით უდრის თითქმის მთლად ყველა მის ნაწარმოებს, ან რა წარმოსადგენია, რომ იონა ხელაშვილისთვის მოეპაროს ან წაერთმიოს ვისმე ამისთანა თხზულება და ეს ამბავი შეუტყობარი დარჩენილიყვეს სხვებისგან? ამ ამბავს თუ თვით იონა ხელაშვილი დამალავდა რაიმე მოსაზრებით, სხვები როდი დამალავდნენ. ეს ამბავი გამომჟღავნდებოდა იმ სიგელში, რომელიც ბატონიშვილებმა მისცეს იონა ხელაშვილს და რომელშიაც ჩამოთვლილია ყველა მისი ლიტერატურული ნამუშავარი. თუ ბატონიშვილები იოანე ბატონიშვილის ხათრით ხელს დააფარებდნენ მის ასეთს დასაგმობს საქციელს, სხვებს ხომ შეეძლოთ მისი გამომჟღავნება, მაგალითად, პეტრე ლარაძეს, რომელმაც იმავე ბატონიშვილს დასწამა თავის **დილარიანის** მითვისება. სწორედ ამ პეტრე ლარაძეს, რომელიც ქების იამბიკოებს უწერდა იონა ხელაშვილს, შეშვენოდა, რომ განეცხადებინა, იოანე ბატონიშვილმა ჩემ გარდა იონა ხელაშვილსაც მოსტაცა მისი თხზულება — **კალმასობა** ანუ, უკეთ, **ხუმარსწავლა**.

იოანე ბატონიშვილის **კალმასობის** ავტორობის უარისმყოფელთ ჰგონიათ, რომ **კალმასობას** იგივე ბედი ეწია, რაც იონა ხელაშვილის თხზულებათა შორის მოხსენებულს **ლექსიკონს**, ვითომც **კალმასობა** მიეთვისებინოს ვისმე ისევე, როგორც ვისაც მიუთვისებია **ლექსიკონი**, რომელიც თურმე დღესდღეობით არსად ჩანს. თუ მართლა იონას **კალმასობას** იგივე ბედი სწევია, რაც მის **ლექსიკონს**, მაშ **კალმასობა** თავის დღეში არავის მიუთვისებია¹, რადგან იონა ხელაშვილის

¹ ზოგიერთისათვის იონას **ლექსიკონის** მიმთვისებელი ყოფილა არა ვინაც, არამედ ფრიად ცნობილი ჩვენი **ლექსიკოგრაფი** დავით ჩუბინაშვილი, რომელსაც თვალთაც არ უნახავს აღნიშნული **ლექსიკონი**. დ. ჩუბინაშვილი მივიდა პეტერბურგს 1825 წ., როდესაც მხოლოდ თერთმეტი წლისა იყო. 1827 წ. იონამ თავის **ლექსიკონი** შავად დაწერილი გამოატანა ტფილისის სოლ. დოდაშვილს გადასათვთობლად და დასაბეჭდად. მას აქეთ **ლექსიკონი** სულ

ლექსიკონის მითვისება ფიქრადაც არავის მოსვლია, თუ მითვისებად არ ჩავთვლით იმას, რომ ე. თაყაიშვილმა და წერაკიძის გამავრცელებელი საზოგადოების წიგნთსაცავის კატალოგის შემდგენელმა იონა ხელაშვილის ლექსიკონის ავტორად შეცდომით სოლომონ დოდაშვილი მოიხსენიეს¹. იონას ყოველის თხზულების თავსა ან ბოლოში დართულს ავტორის თხზულებათა სიაში მოხსენებული **ლექსიკონი შავად დაწერილი** შენახულია ტფილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის სიძველეთა საცავში (№ 22 წკ.). მისი მითვისება არავის უფიქრია, რადგან სრულებითაც არ არის მითვისების ღირსი.

ის გარემოება, რომ იონან ბატონიშვილს წაუღია პეტრე ლარაძისაგან მის შეთხზული **დილარანი** და აღარ დაუბრუნებია მისთვის, რასაც თვით პეტრე ლარაძე ამბობს, იონან ბატონიშვილის ავტორობის უარისმყოფელებს აძლევს საბუთს იონან ბატონიშვილი ჩასთვალონ **დილარანის** მიმთვისებლად და ამის გამო მას **კალმასობის** მითვისებაც დააბრალონ. ყოველს ბრალდებას დამტკიცება უნდა და მართო რომელიმე ჯაგლაგი მწერლის მიერ გამოთქმული ბრალდების გამო დაუსაბუთებლად მიმთვისებლის სახელის წოდება შეუწყნარებელია. ჯერ საჭიროა დამტკიცდეს პეტრე ლარაძის ბრალდება. ჩვენთვის ეს ბრალდება უსაფუძვლოა, და აი რატომ. შესაძლებელია, რომ იონან ბატონიშვილმა სთხოვა ლარაძეს მისი ახლად შეთხზული **დილარანი** და აღარ დაუბრუნა რომელიმე პატივსაცემი მიზეზით. რა მიზეზი უთხრა იონან ბატონიშვილმა დაუბრუნებლობისა, ლარაძე არ გვატყობინებს. ამის მაგიერ იგი ამბობს: „ესეცა მესმა, მას თვისი სახელი შთაუწერია“, ე. ი. მას თავის ნაწარმოებად გამოუცხადებიაო. ახლა ვიკითხოთ, რაოდენად მართალი სმენია მას. რასაც კაცი გაიგონებს, ყველაფერი ხომ მართალი არ იქნება. შემოწმებული და დამტკიცებულია, რომ იონან ბატონი-

დოდაშვილების სახლში იყო და დ. ჩუბინაშვილს, პეტერბურგში მცხოვრებს, რანაირად შეეძლო იგი ხელთ ჩაეგდო?

¹ რადგან წ.-კ. გ. საზოგადოების კატალოგის შემდგენელი ჩვენ გახლავართ, ამიტომ საჭიროდ ვსთვლით ამ შეცდომის ახსნას. იონა ხელაშვილის ლექსიკონის ხელთნაწერს თავწარწერა არა აქვს და არც შემდგენელია მოხსენებული იმაში ტექსტის ხელით. მხოლოდ ტექსტის ბოლოს მიმყოლის ფურცლის მეორე გვერდზე დაწერილია არა ტექსტის ხელით: „ესე ლექსიკონი სოლომონ დოდაშვილისა გამოთქმული არის რუსულად და ქართულად ენასა ზედა“... ამავე ფურცელზე წარწერებში მოხსენებულნი არიან **იასე დოდაევი, რაფიელ დოდაევი, იაკინთე დოდაევი**. ხელთნაწერის თავში ცალკე ფურცელზე წარწერებში მოხსენებულნი არიან **სოლომონ დოდაევი** და **იასე დოდაევი**, ხოლო ზემო ყდის გვერდის ქვეთა მხარეზე დაკრულს ქაღალდზე დაწერილია **სოლომონ დოდაევი** (ქართულად და რუსულად) და **სფირიდონ დოდაევი**. აქვეა დაწერილი სოლომონ დოდაშვილის პაპის, მამის, დედის, ძმების, დების და ცოლის სახელები და აღნიშნულია სოლომონ დოდაშვილის და მის შვილების დაბადების წლები. კატალოგის სასწრაფოდ შედგენის დროს ჩვენ ეს წარწერები საკმარის საბუთად ჩავსთვალეთ, რომ ლექსიკონის ავტორად მოგვეხსენებია სოლომონ დოდაშვილი. ჩვენი შეცდომა მდგომარეობს იმაში, რომ ლექსიკონის ფურცლები კარგად არ დავათვალიერეთ და არ მივაქციეთ ყურადღება ტექსტის პირველი გვერდის ქვემო არეზე გაკეთებულს შემდეგს წარწერას: „მიცვალელებულს სურდა დაბეჭდვა ამისი მამულისთვის, აღმზრდელსა ჩემსა, მეფის ძის იონანეს. მე მსურს, რათა მის სახელზე დაიბეჭდოს. იონა მღვდელ-მონაზონი“. ეს წარწერა, გაკეთებული თვით იონა ხელაშვილის ხელით, თუმცა გაუგებარია, მაინც დამამტკიცებელია იმისი, რომ ლექსიკონი სოლომონ დოდაშვილისა კი არ არის, არამედ იონა ხელაშვილისაა. ჩვენ ვიკითხეთ, რომ იონა ხელაშვილმა თავის ლექსიკონი პეტერბურგითგან გამოატანა თავის გაზრდილს სოლომონ დოდაშვილს და მიანდო მას მის გადათეთრება და გამოცემა ტფილისში, ამიტომ ის

შვილმა **დილარიანზედ** თავისი სახელი დააწერა და თავის თხზულებად გაასალა? როდენდაც ვიცით, არა, ამიტომ რომ არც ერთს ჩვენის ლიტერატურის ისტორიკოსს იოანე ბატონიშვილი არა ჰყავს მოხსენებული **დილარიანის** მართალ თუ ტყუილ ავტორად, არც ერთს კატალოგში არ არის იოანე ბატონიშვილი მოხსენებული ასეთად, არც ერთს დილარიანის ხელთნაწერზე არ არის იოანე ბატონიშვილის, როგორც ავტორის, სახელი წარწერილი. ამიტომ პეტრე ლარაძის განცხადება უნდა ინტრიგანობის ნაყოფად მივიღოთ. დღეს ეს ინტრიგანობის ნაყოფი გამოყენებული ხდება შესანიშნავი მოღვაწის დასამცირებლად, მისთვის იმისთანა რისამე დასაბრალებლად, რაც არ ყოფილა. როცა ლაპარაკია იოანე ბატონიშვილისგან **კალმასობის** მითვისებაზე, ბრალდებას იმით ასაბუთებენ, რომ ის მითვისებას ჩვეული იყო, რის მაგალითად მოჰყავთ **დილარიანის** მითვისება. ხოლო როცა ლაპარაკობენ ლარაძის ბრალდებაზე იოანე ბატონიშვილისგან მის **დილარიანის მითვისების** შესახებ, ამ ბრალდებას ადასტურებენ იმით, რომ იოანე ბატონიშვილი მითვისებას იყო ჩვეული, რის მაგალითად **კალმასობის** მითვისებას ასახელებენ. არამც თუ არავითარი საბუთიანი ცნობა არ არის იმის შესახებ, რომ იოანე ბატონიშვილის სახელით სადმე ყოფილიყვეს **დილარიანი**, ისიც კი საეჭვოა, რომ მას თავის მდიდარს ბიბლიოთეკაში ჰქონოდა რომელიმე დილარიანი. ჩვენ ვიცით, რომ იოანე ბატონიშვილის ბიბლიოთეკა მისმა შვილისშვილმა ივანე გრუზინსკიმ გადასცა პეტერბურგის საჯარო ბიბლიოთეკას კატალოგითურთ, რომელშიაც **დილარიანი** არ არის სრულებით მოხსენებული. ნუ თუ იოანე ბატონიშვილმა იმიტომ მიითვისა ლარაძის **დილარიანი** და ზედ თავის სახელი დააწერა, რომ სამუდამოდ მოესპო?

იოანე ბატონიშვილს რომ მიეთვისებინოს **კალმასობა** ანუ, უკედ სამტომიანი **ხუმარსწავლა**, განა თავის ხელით მის გადაწერას მოუწოდებოდა რვა წელიწადს, როცა ამისთვის საკმარისი იყო ერთი წელიწადიც. დღეში რომ ოთხ-ოთხი ფურცელი ეწერა? ცხადია ამდენ ხანს მონდომებია გადაწერას იმიტომ, რომ თან უთხზავს და თან თეთრად უწერია.

სხვის ლექსიკონის დაბეჭდვის სურვილს აღარც გამოაცხადებდა. ან რა უფლებით შეეძლო გამოეთქვა სურვილი, რომ სხვის ლექსიკონი დაბეჭდილიყო რომლისამე პატივსაცემი მიცვალებულის სახელზე. ცხადია, იონა ხელაშვილს წაუწერია თავის საკუთარს ლექსიკონზე. საკითხავია, ვინ არის ეს მიცვალებული, რომელსაც სურვებია ლექსიკონის დაბეჭდვა და რომლის სახელზე მის დაბეჭდვის სურვილს აცხადებს ახლა თვით ავტორი მღვდელ-მონაზონი იონა. თუმცა დაწერილი ისეა, თითქოს ეს მიცვალებული ყოფილიყვეს იოანე ბატონიშვილი, მით უფრო რომ სიტყვა **ძის** შეიძლება წაითხულო იქნას **ძეს**, მაგრამ ეს შეუძლებელია, რადგან იოანე ბატონიშვილი მოკვდა მაშინ (1830 წ.), როცა ლექსიკონი ტფილისში იყო ს. დოდაშვილთან. ჩვენის აზრით, ეს მიცვალებული არის იოანე ბატონიშვილის მეუღლე ქეთევანი, რომელიც გადაიცვალა 1823 წ. წარწერა არის გაკეთებული ნაჩქარევად და გამოტოვებულია მთელი სიტყვა **მეუღლეს**. ეს წარწერა ასე უნდა შესწორდეს: „მიცვალებულს სურდა დაბეჭდვა ამისი მამულისათვის, აღმზღელსა ჩემსა, მეფის ძის იოანეს **მეუღლეს**. მე მსურს ამის სახელზე დაიბეჭდოს. იონა მღვდელ-მონაზონი“.

ცხადია, ეს ხელთნაწერი არის ის ლექსიკონი, რომელიც იონა ხელაშვილმა პეტერბურგითგან გამოატანა სოლომონ დოდაშვილს ტფილისში დასაბეჭდათ მის შესაფერად გადაკეთების შემდეგ. სოლომონ დოდაშვილის დატუსაღების და რუსეთში გადასახლების შემდეგ ხელთნაწერი დარჩენილა მის ძმებთან, რითაც აიხსნება ის გარემოება, რომ ხელთნაწერი თავში და ბოლოში აჭრელებულია დოდაშვილების წარწერებით.

არავითარს საბუთს იონა ხელაშვილის ავტორობისას არ წარმოადგენს ის გარემოება, რომ **კალმასოზაში** იოანე ხელაშვილი ციციშვილს მიუთითებს ვითომ თავის (ე. ი. იონა ხელაშვილის) **სამნაწილეზე**. საქმე ის არის, რომ იოანე ბატონიშვილს თავის მიზნად გაუხდია ენციკლოპედიის დაწერა ისეთის ენით და ისეთის ფორმით, რომ ადვილგასაგები და გასართობი საკითხავი ყოფილიყო. ამისთვის მას მიუღია შემდეგი გეგმა. ერთს პირს, ნამდვილს და ცნობილს, ამოგზავნის საქართველოში საკალმასოდ, გზა-გზა შეახვედრებს სხვადასხვა აგრეთვე ცნობილ პირებს და მათთან ლაპარაკის დროს აძლევს მას შემთხვევას გადასცეს მათ ცნობები ყოველნაირი მეცნიერების, ხელოვნების, მოვლენების და საზოგადოდ ყოფა-ცხოვრების შესახებ. ამისთანა პირად მან აირჩია იონა ხელაშვილი, მართლა რომ ცნობილი თავის ნაკითხობით, სწავლის მოყვარულობით და პაექრობით, რომელსაც შეანარჩუნა ერისკაცობის სახელი **იოანე**. ამ გეგმის მიხედვით, როდესაც ალაპარაკებს ვისმე, ავტორი იცავს მის ინდივიდუალურ ხასიათს და ალაპარაკებს მას ისე, როგორც ის ილაპარაკებდა სინამდვილეში. სინამდვილეს ღალატობს ავტორი მხოლოდ იმაში, რომ იოანე ხელაშვილი მას გამოჰყავს ყველაფრის მცოდნედ, ისიც მომეტებულ ნაწილად მაშინ, როდესაც იონა ხელაშვილი ჯერ კიდევ არ იყო საკმაოდ განსწავლული. ცხადია, იოანე ბატონიშვილი იოანე ხელაშვილს თავის ცოდნას ახვევს თავს და თავის ერუდიციის მიხედვით ალაპარაკებს მას, მაგრამ იქ, სადაც სალაპარაკო საგანი იონა ხელაშვილის სპეციალობას შეადგენს, როგორც, მაგალითად, ღვთისმეტყველება, მას ალაპარაკებს იონა ხელაშვილის ერუდიციის მიხედვით, რომელიც მან შეიძინა რუსეთში. ამიტომ ჩვენ არ გავიკვირდებოდა, რომ იოანე ბატონიშვილს ქვაბთახევის მონასტრის იპოდიაკონის იოანე ხელაშვილისათვის ქართლში ციციშვილთან ლაპარაკის დროს დაესახელებინებინოს მისივე თხზულება **ღვთისმეტყველება სამნაწილადი**, თუმცა ეს თხზულება მაშინ ჯერ კიდევ არ იყო დაწერილი. იონა ხელაშვილმა ეს წიგნი დასწერა რუსეთში 1813-1815 წლებში პეტერბურგის სემინარიაში კურსის გათავების შემდეგ. ამისთანა ანაქრონიზმები იოანე ბატონიშვილს სხვა შემთხვევებშიაც აქვს დაშვებული იოანე ხელაშვილის ვითომ ნალაპარაკების გადმოცემის დროს. მაგრამ ჩვენთვის ყოველისავე ეჭვის გარეშეა, რომ ამ შემთხვევაში იოანე ბატონიშვილი **სამნაწილედად** გულისხმობს არა იონა ხელაშვილის **ღვთისმეტყველებას სამნაწილედ**, არამედ ცნობილს წიგნს, რომლის გრძელი სახელია **აღსარება მართლისა სარწმუნოებისა წმინდისა კათოლიკე და სამოციქულო ეკლესიისა მართლმადიდებელთა აღმოსავლეთისათა**. ეს წიგნი შემოკლებით წოდებულია 1766 წელს დეკანოზის გიორგის მიერ გადაწერილს ხელთნაწერში **სამნაწილად** (იხ. სიძველეთა საცავში № 239 სმ.), ხოლო 1797 წ. გერონტი ბერისგან გადაწერილს ხელთნაწერში **სამნაწილედად** (იხ. იქვე № 1359 სმ.). სწორედ ეს წიგნი შეიცავს ათი მცნების და ცხრა ნეტარების განმარტებას, რომლის გასაცნობად იოანე ხელაშვილი ურჩევს ციციშვილს **სამნაწილედ** მიმართოს. ყოველს შემთხვევაში **სამნაწილედად** რომ კიდევ იგულისხმებოდეს იონა ხელაშვილის **ღვთისმეტყველება სამნაწილადი**, ამით შეუძლებელია დამტკიცდეს იონა ხელაშვილის ავტორობა, რადგან მაშინ გამოვიდოდა, რომ იონა ხელაშვილი ურჩევდა ციციშვილს წაეკითხა ის წიგნი, რომელიც ჯერ კიდევ არ იყო დაწერილი და დაიწერა მხოლოდ ათის წლის შემდეგ.

ხუმარსწავლის თავდაპირველი გეგმით იოანე ხელაშვილის მიერ საქართველოში წარმოებული კალმასობა რომ გათავდა, იოანე ბატონიშვილმა გეგმა ცოტად შეცვალა და თავის განძრახვის ბოლომდე მიყვანისათვის იოანე ხელაშვილის რუსეთს გადასახლებით და იქ ცხოვრებით ისარგებლა. პეტერბურგში ხელაშვილის სემინარიაში ყოფნის დროს ის შეახვედრა. ამბროსი მიტროპოლიტს და ამ უკანასკნელს მიაცემინა მისთვის კითხვები საქართველოს წარსულის ცხოვრების შესახებ. ერთს მის კითხვათაგანზე — ვინ და რით იჩინა საქართველოში თავი მეცნიერებასა, ხელოვნებასა და ლიტერატურაში — იოანე ხელაშვილს პასუხად ათქმევინა ის, რაც ექვთიმე თაყაიშვილმა დაბეჭდა **ძველი საქართველოს** პირველ წიგნში სათაური: **მცირე უწყება ქართველთა მწერალთათვის**. ზოგს ჰგონია ვითომ ამბროსი მიტროპოლიტს ნამდვილად ეთხოვოს იონა ხელაშვილისთვის დაეწერა მისთვის თუ, რომელი ქართველი რით იყო შესამჩნევი მეცნიერებასა, ხელოვნებასა და ლიტერატურაში და ვითომ ხელაშვილსაც დაეწეროს ცნობილი **მცირე უწყება**, ხოლო შემდეგ შეეტანოს **ხუმარსწავლაში**. არაფერი ამისთანა არა ყოფილა-რა. იოანე ხელაშვილის ამბროსი მიტროპოლიტთან შეხვედრა და საუბარი იოანე ბატონიშვილის ფანტაზიის ისეთივე ნაყოფია, როგორც იმავე თხზულებაში იოანე ხელაშვილის სხვა პირებთან შეხვედრა და საუბარი. ამბროსი მიტროპოლიტთან იოანე ხელაშვილის საუბარი, რომელიც შეიცავს სხვათა შორის ცნობებს სხვადასხვა ქართველი მწერლების შესახებ, თავითგან ბოლომდე იოანე ბატონიშვილის ცოდნის შემცველია. მიტროპოლიტთან საუბრის ეს ნაწილი ვისდაც, შეიძლება დ. ჩუბინაშვილის მინდობილობითაც, გადმოუწერია **ხუმარსწავლითგან** როგორც ქართველთა მწერალთა შესახებ ცნობათა მთლიანი კრებული და გადაუცია დ. ჩუბინაშვილისთვის, რომელსაც სხვა რვეულებთან ერთად შეუკვრევინებია და შეუდგენია ის კრებული, საითგანაც ე. თაყაიშვილმა გადაბეჭდა. სათაური — **მცირე უწყება ქართველთა მწერალთათვის** — შეუთხზავს დავით ჩუბინაშვილს, რომელსაც თავის ხელით წაუწერია იგი **ხუმარსწავლითგან** სხვის მიერ გადაწერილს ტექსტზე.

ხუმარსწავლის ეს ადგილი რომ არ ყოფილა საგანგებოდ დაწერილი ამბროსი მიტროპოლიტისთვის წარსადგენად, იქითგან ჩანს, რომ იქ ისეთი ფაქტებია მოხსენებული, რომელნიც მოხდნენ არამც თუ ამბროსის მიტროპოლიტის თანამდებობითგან გადადგომის შემდეგ, რაიცა მოხდა 1816 წელს, არამედ მის სიკვდილის შემდეგ, რაიცა მოხდა 1818 წ. მაგალითად, იქ მოხსენებულია დოსითეოზ მიტროპოლიტის ძალად წაყვანა რუსეთს და მის სიკვდილი გზაში, რაიცა მოხდა 1820 წ. აგრეთვე არის მოხსენებული ზაქარია არქიმანდრიტის გადასახლება რუსეთს, რაიცა მოხდა იმავე წელს. ასეთი ანაქრონიზმის ჩადენა იონა ხელაშვილის მხრით შეუძლებელი იყო ამბროსი მიტროპოლიტისთვის დაწერილს მოხსენებაში, იოანე ბატონიშვილისთვის კი ძალიან შესაძლებელი, რადგან ეს ადგილი დაწერილია 1820-ს წელს დამზადებულს ქალაქდზედ დაახლოებით 1820 — 1822 წ. წ. და მისი ფანტაზია არ დასდევდა, თუ მის მიერ განგებ შეთხზულს საუბარში იოანე ხელაშვილისა და ამბროსი მიტროპოლიტის შორის ანაქრონიზმს ჩაადენინებდა პირველს.

ეს, რასაკვირველია, შეცდომაა იოანე ბატონიშვილისა. შეცდომასავე ჩადის იგი, როდესაც ივიწყებს, რომ იგი გადმოგვცემს შეხვედრილი პირების

ზეპირს ნალაპარაკებს და ხშირად ერთის კითხვაზე მეორეს პასუხად ათქმევინებს ხოლმე: „**მე ზემორე მოგახსენე**“ ან „**ზემორე იხილე**“. ეს ფრაზები ზეპირს საუბარში არ შეიძლება იხმაროს მოლაპარაკემ, რადგან საუბარს არა აქვს **ზემო** ან **ქვემო** ნაწილი. ხსენებული ფრაზები ითქმის მხოლოდ ნაწერში, რომელსაც აქვს როგორც ზემო, ისე ქვემო ნაწილი. იოანე ბატონიშვილი თუ ხმარობს ამ ფრაზებს, იმიტომ, რომ ყველაფერი, რასაც ის სწერს, მისი შეთხუთლია და დაწერილია ქალაქდზედ. ნამდვილად ნალაპარაკევი რომ ყოფილიყო, პირველი ფრაზის მაგიერ იქნებოდა: „**მე აკი მოგახსენეთ**“, მეორე ფრაზის მაგიერ: „**გაიხსენეთ ჩემი ნათქვამი**“.

იონა ხელაშვილის **კალმასობის**, ე. ი. **ხუმარსწავლის** ავტორობის საბუთად ისიც მოჰყავთ, რომ ამ თხზულებაში მწერალთა შორის არ არის მოხსენებული თვით იონა ხელაშვილი, რომელიც, როგორც ავტორი, თავის თავის მოხსენებას უზერხულად ჩასთვლიდაო. იოანე ბატონიშვილი რომ ყოფილიყო ავტორი, მას საბუთი არ ექნებოდა იონა ხელაშვილიც არ მოეხსენებინაო. ამ მოსაზრების გამომთქმელთა ორი რამ ავიწყდებათ. ერთი ის, რომ **ხუმარსწავლის** ავტორი ქართველი მწერლების შესახებ ცნობებს იძლევა იოანე ხელაშვილის პირით და ამიტომ მას არ შეეძლო მისთვის ეთქმევინებინა, მეც შესამჩნევი მწერალი ვარო. სამაგიეროდ, როდესაც დავით რეკტორზე ალაპარაკებს ხელაშვილს, ავტორი ათქმევინებს მას: „**მეცა ვიყავ მასთან რიცხვთა შორის მოწაფეთასა**“. მეორე ის, რომ იმ დროს, როდესაც მწერლების შესახებ ავტორი ალაპარაკებს იოანე ხელაშვილს ამბროსი მიტროპოლიტთან (1810 წ., სემინარიაში რო სწავლობდა), ხელაშვილი არამც თუ შესამჩნევი მწერალი არ ყოფილა, არამედ ერთი პუკარიც არა ჰქონდა ჯერ კიდევ დაწერილი.

იონა ხელაშვილს რომ არ დაუწერია **კალმასობა** ანუ **ხუმარსწავლა**, ამას შემდეგი ფაქტიც ამტკიცებს. იოანე ბატონიშვილის ნაწერთა შორის მოიპოვება ორი თხზულება, რომელთაგან ერთია **სხვათა და სხვათა სწავლათა შეკრებილებანი**¹, მეორე **ქართული ღრამატიკა**². პირველი თხზულება შეიცავს კატეხიზმოს და საზოგადოდ საღვთო სწავლათა, ძველისა და ახლის აღთქმის ისტორიას, ზნეობითს სწავლას და შემოკლებულს კანონებს მათემატიკის, ფილოსოფიის, ფსიხოლოგიის და ფიზიკის შესახებ. როგორც წინასიტყვაობაში სწერს იოანე ბატონიშვილი, ეს თხზულება ყოფილა დამზადებული გამოსაცემად, როგორც მის ნაწერების პირველი ნაწილი. შემდეგში დასაბუთდ თხზულებათა შორის ასახელებს **ლექსიკონს, არხიტექტურას, არტილერიას, სამკურნალო წიგნს, ბოტანიკას, ნატურალურ ისტორიას** და სხვათა. ბოლოში შენიშნავს: „**ამა წიგნის ბეჭდვა სა შინა იღვაწა იერომონახმა იონა ხელაძემ და საბეჭდავი ფულიცა შემოიტანა და თვითცა აპირებს თვისის ნაშრომის წიგნისა ბეჭდვასა, ვინაიდგან სურს ამასაც მამულის მსახურება**“. თხზულება დაწერილია კატეხიზმური მეთოდით, როგორც თვით **ხუმარსწავლა**, ხოლო მის ტექსტი წარმოადგენს ამ თხზულების ზოგან შემოკლებულს, ზოგან კი მთლიანად გადმოღებულს ტექსტს. მეორე თხზულება — **ქართული ღრამატიკა** — იოანე ბატონიშვილს დაუწერია იონა ხელაშვილის

¹ საქ. საისტ. და საეთნ. მუზეუმის № 2196.

² საქ. საისტ. და საეთნ. მუზეუმის №№ 2249 და 2288.

თხოვნით. ამას ამტკიცებს თხზულების თავში ჩაკერებული იოანე ბატონი-შვილის წერილი 6 დეკემბ. 1829 წლისა იონა ხელაშვილის მიმართ და ამ უკანასკნელის მიერ იმავე წერილის ბოლოს დაწერილი წერილი სოლომონ დოდაშვილის მიმართ. იოანე ბატონიშვილი სწერს იონა ხელაშვილს: „სურვილისამებრ თქვენისა ღირსებისა ხელ-ვჰყავ და შემოკლებით შევაწყე ღრამმატიკა ესე... ესე ამისთვის მოკლედ შევამზადე, რომ ადვილადაც დაისწავლონ ზეპირ და ყოველსავე გვარსა ღრამმატიკისასა ასწავებს“. იონა ხელაშვილი სწერს ს. დოდაშვილს: „აჰა, ესერა შევთხოვე ღრამატიკისა ამის შემზადება მეფის ძეს იოანეს და შეთხზა სიყვარულისათვის ღვთისა და მამულისა თხოვისაებრ ჩემისა, ვინათგან მე გართულ ვარ საღთო წერილებთა გასაღებისა ქმნად“... იოანე ბატონიშვილის ეს გრამატიკა რო შეეადაროთ **კალმასობაში** მოქცეულს გრამატიკას, დავინახავთ, რომ ორივე ერთისა და იმავე კაცის შედგენილია იმ განსხვავებით, რომ იოანე ხელაშვილის თხოვნით შედგენილი შემოკლებულია და გამარტივებულია კითხვების გამოტოვებით.

ბოლოს იონა ხელაშვილის ავტორობის წინააღმდეგ დაღაღებს თხზულების მთელი შინაარსი, ხასიათი, სტილი. ენა და ის როლი, რომელსაც იოანე ხელაშვილი ეწევა. ყველაფერი ეს სრულებით არ ურიგდება იონა მღვდელ-მონოზონის პიროვნებას. **ხუმარსწავლა**, რომლის ერთს მცირე ნაწილს (მეხუთედს) შეადგენს დაბეჭდილი **კალმასობა**, შეიცავს უმეტესად საერო მეცნიერებათა და ცხოვრების ამბების გადმოცემას. წიგნის ხასიათი უაღრესად საეროა. სტილი მეტად ლაღი და სუბუქი, ენა მდაბიო... იოანე ხელაშვილი, პეიტარი და ყველაფრის მცოდნე. მუდამ აბუჩად აგდებული, შეურაცხყოფილი და გამასხარავებულია. ავტორი იმის ლაქლაქა ენით სარგებლობს და თავის განძრახვა მოჰყავს სისრულეში მის საშუალებით, მაგრამ უდიერად ეკიდება, ხშირად გადამეტებულად კომიკურ მდგომარეობაში აყენებს და სრულებითაც არ იწვევს მკითხველში მისდამი პატივისცემას და მოწიწებას. ღვთისმეტყველების დიდი მცოდნე და მართლმადიდებლობის დოღმატების მქადაგებელი იოანე ხელაშვილი ორჯერ ლალატობს მართლმადიდებლობას და აპირებს ერთხელ ტფილისში გაფრანგებას, მეორეხელ ეჩმიაძინში გასომხებას. იონა ხელაშვილი რომ ყოფილიყო **ხუმარსწავლის** ავტორი, ასე არ მოექცევოდა თავის თავს. თავის სარწმუნოებრივს ქანწულებას მაინც არ მიაყენებდა აჩრდილს. **ხუმარსწავლის** ავტორისაგან იოანე ხელაშვილის გამასხარავების მრავალ მაგალითთაგან აქ მოვიყვანთ ერთს. როდესაც ავტორი აგვიწერს იოანე ხელაშვილის მგზავრობას რუსეთისაკენ დარიალის ხეობით, იგი მოგვითხრობს, რომ ფეხით მიმავალმა ხელაშვილმა გზის პირად დაინახა ერთი ბებერი დედაკაცი, სიცივისაგან ფეხებ-შეხუთული, შეიცოდა, ზურგზე წამოიკიდა და ისე ატარა გზაში. ასეთი ტვირთის ქვეშ სიარულის დროს ხელაშვილმა ზურგზე იგრძნო სითბო და თან სისველე, მაგრამ მან მაინც განაგრძო გზა. ეს ეპიზოდი, ცხადია, თხზულებაში ჩართულია სიცილის გამოსაწვევად და თან ხელაშვილის გასამასხარავებლად. ხელაშვილი რომ თითონ ყოფილიყო ავტორი, სითბოსა და სისველის ამბავს მაინც არ მოიხსენებდა, მართლაც დავარდნილი დედაბერი რომ წამოეკიდა ზურგზე და ხსენებული ინციდენტი დამართოდა მას. ხელაშვილის მგზავრობაში არ ყოფილა ეს შემთხვევა და, მაშასადამე, არც მოიგონებდა ის მას თავის თავის გასამასხარავებლად. ეს იქიდან სჩანს, რომ ამ მგზავრობაში

იყო ამ ეპიზოდის მსგავსი შემთხვევა და, თუ საჭირო იყო მასხრობა, ხელაშვილს შეეძლო სწორედ ეს ნამდვილი შემთხვევა შეეტანა **ხუმარსწავლაში** თავის თავის გაუმასხარაველად. ერთს თავის ნაწერში¹ იონა ხელაშვილი გვიამბობს, რომ დარიალის ხეობაში მას მოუხდა ფეხით სიარული ყინვაში, თოვლსა და ქარში და თან მხრებზე უჯდა ფარნაოზ ბატონიშვილის ცხრა წლის ასული. შესაძლებელია, ვიფიქროთ, უეჭველიც არის, რომ ეს ბავში ყოფილიყვეს სითბოსა და სისველის მოვლენის მიზეზი, მაგრამ ამას არ ამბობს იონა და რა წარმოსადგენია, რომ მას **ხუმარსწავლაში**, თუ ის მისი ავტორია, ფაქტი ბავშვის მხრებზე შესმისა გზაში შესაძლებელის და სრულებითაც არა სასაცილო ინციდენტით შეეცვალოს ბებერი დედაკაცის ზურგზე წამოკიდებით და სასაცილო ინციდენტით. ცხადია, იოანე ბატონიშვილს, ხუმარსწავლის ნამდვილს ავტორს, ბავში ბატონიშვილი განგებ შეუცვლია ბებერი დედაკაცით და შესაძლებელი ინციდენტი ნამდვილად მომხდარად აუნიშნია იმიტომ, რომ ხელაშვილი გაემასხარავებინა და მკითხველის სიცილი გამოეწვია.

იონა ხელაშვილი არის მხოლოდ სასულიერო მწერალი, ყველა მისი ნაწერები საღვთისმეტყველო და საეკლესიო შინაარსისაა. ასე გაშინჯეთ, მის ლექსიკონსაც კი საეკლესიო სუნი უდის, იმიტომ რომ იგი რუსულ-ქართული კი არ არის, სლავურ-ქართულია. არავითარი საფუძველი არა გვაქვს ვიფიქროთ, რომ მას ჰქონოდაც ცოდნა იმისთანა საგნებისა, რომლებსაც ღვთისმეტყველებასა და ეკლესიასთან კავშირი არა აქვს. სისტემატიური სასკოლო განათლება, რომელიც მან მიიღო პეტერბურგის სემინარიაში, დამყარებულია მხოლოდ საღვთისმეტყველო, საეკლესიო და საფილოსოფიო საგნების სწავლაზე². საერო საგნები, არითმეტიკის გარდა, იქ არა უსწავლია-რა. სემინარიაში კურსის გათავების შემდეგ (1812 წ.) ხელაშვილი ეკურთხა მღვდელ-მონაზვნად და განწესდა მოძღვრად დავით ბატონიშვილთან. მცირე ხნის შემდეგ გახდა ანნა დედოფლის მოძღვრად, მას უკან თეიმურაზ ბატონიშვილისა და ბოლოს მარიამ იმერეთის დედოფლისა. სამსახურისაგან თავისუფალ დროს ახმარებდა საღვთისმეტყველო წიგნების წერას და ლექსიკონის შედგენას. არსაითგან ჩანს, რომ მას დაეწეროს რამე სხვა რომლისამე მეცნიერების დარგში. არ არის საფიქრებელი, რომ ის დაინტერესებული ყოფილიყვეს ცხოვრების ყველა იმ მხარეებით, რასაც **ხუმარსწავლის** ავტორი აღნიშნავს. სტილი ყველა მის ნაწერებში არის სხოლასტიკური, ენა მძიმე და ხელოვნური. ყველაზე ნაკლებ მისგან არის მოსალოდნელი მკითხველის დასაინტერესებლად მოთხრობის სუბუქის ფორმის ხმარება. სრულიადაც არ არის მართალი ზ. ჭიჭინაძის ნათქვამი, რომ ვითომ **კალმასობის** წერის ფორმა ჩვეულებრივი იყვეს იონა ხელაშვილისთვის. არც ერთი წიგნი არ დაუწერია ამ ფორმით. ამიტომ წარმოსადგენი არ არის, რომ იონა ხელაშვილს ხელი მოეკიდოს **ხუმარსწავლის** წერისათვის, უარეყოს თავის ჩვეულებრივი საგანი, სტილი, ენა და ხასიათი და დაეწყოს წერა სტრატეგიისა, ფორტიფიკაცი-

¹ სიძველეთა საცავის № 288 წკ.

² მოწმობა, მიცემული იონა ხელაშვილისთვის სემინარიაში კურსის გათავების შესახებ (პროფ კ. კეკელიძე. ქართული ლიტერატურის ისტორია, ტ. I, გვ. 436 და მდ. ნ. ბარნაბიშვილი. ბერი იონა ხელაშვილი. სახ. გაზეთი 1911 წ. № 348).

სა, ასტრონომიისა, გეოდეზიისა, მითოლოგიისა, ცეკვა-თამაშობისა, ნადირობისა, საკრავებისა, მოლექსეობისა და სხვა ამისთანების შესახებ.

სამაგიეროდ, ყველაფერი ის, რაც კი ვიცით იოანე ბატონიშვილზე, ღალატებს იმას, რომ სწორედ მას შეეძლო დაეწერა **ხუმარსწავლა**. იოანე ბატონიშვილმა ძალიან კარგი განათლება მიიღო ჯერ კიდევ საქართველოში. როგორც საზოგადოდ წესი იყო ძველად ჩვენში, მას შეასწავლეს საღვთო წერილი და ლეთისმეტყველება ისევე ღრმად, როგორც სწავლობდნენ სასულიერო ასპარეზისათვის გამზადებულნი. ამას გარდა, მას ასწავლიდნენ ყოველნაირს საერო და სამხედრო მეცნიერებას. რუსეთში გადასახლების შემდეგ ზომ მას მიეცა საშუალება შეეძინა ის ცოდნა, რაც არ ჰქონდა საქართველოში შეძენილი და შეეცოდა ის, რაც სრულად არ ჰქონდა შეთვისებული. საქმისაგან მოცლილი და ნივთიერად უზრუნველ-ყოფილი, პეტერბურგში ის მხოლოდ ცოდნის შეძენისა და გაფართოებისათვის ზრუნავდა. თან ცდილობდა ესევე ცოდნა ქართველებისათვის მისაწვდენი გაეხადა და ამიტომ სთარგმნიდა და სთხზავდა ყოველნაირის დარგის წიგნებს.

ხუმარსწავლის ენციკლოპედიური ხასიათი რომ მხოლოდ იოანე ბატონიშვილის სახელს ურიგდება, ამას ამტკიცებს ის, რასაც თვით იონა ხელაშვილი სწერს მის შესახებ. 1825 წ. იოანე ბატონიშვილმა გაუზზავნა იონა ხელაშვილს ოცდაათოთხმეტი საღვთისმეტყველო და საფილოსოფიო შეკითხვა და სთხოვა, რომ ამ შეკითხვებზე მიეგო პასუხი. იონა ხელაშვილმა წინადადება მიიღო და ნახევარ-წლის განმავლობაში დასწერა შეკითხვებზე პასუხი, რაიცა გამოვიდა 332-გვერდიანი საკმაოდ დიდის ტანის წიგნი. **კიდონტად** წოდებული. ამ წიგნს იონამ წაუშმდგარა პატარა წინასიტყვაობა წერილის სახით (30 აპრ. 1826 წ.), რომელშიაც სხვათა შორის სწერს იოანე ბატონიშვილს:

„თქვენ შორის თეორეტიკა ფილოსოფიისა და ლეთისმეტყველებისა დაუნჯებულ არიან ხედვითა და პრაქტიკანიცა კეთილმსახურებისა და ხელოვნება. მათემატიკურნი და მხატვრობანი და მკურნალობისაცა ნაწილნი და ფიზიკურნი ცნობანი, სჯულოვლება და სჯულებთა თხზვანი და ისტორიათა წერანი და წიგნებთა საკუთარნი თქვენი სწამებენ სარგებლობასა მამულისასა, უკეთუ გამრავლდენ საბეჭდავებითა. რომელ დღე და ღამე ათევე წერითა, რათამცა სარგებლობანი შესძინოთ ერსა, სიბრძნისა და მამულისა მოყვარეთა“.

ამ წერილში შესამჩნევი ის არის, რომ სისტემატიური სასკოლო განათლების მქონეებელი იონა ხელაშვილი ქედს იდრეკს იოანე ბატონიშვილის ავტორიტეტის წინაშე თავის სპეციალობის — ლეთისმეტყველების ცოდნის დარგში და თავის საღვთისმეტყველო თხზულების შესახებ სწერს მას:

„შეგთხოვ. უკეთუ განდრეკილება რაიმე განიხილოთ უნებლიეთნი, არა ლექსნი და სიტყვანი, არამედ ძალისა, შემინდეთ და სხოლიონნი განუჩინეთ განმართვად. ამით უმეტეს კმაყოფილ მყოფთ“.

ხუმარსწავლის მკითხველი ხელთნაწერის ტექსტში იპოვის ბევრს ნიშანს იმისა, რომ თხზულება იოანე ბატონიშვილისაა და არა იონა ხელაშვილისა. ერთი ასეთი ნიშანთაგანია შემდეგი გრაფიკული წვრილმანი. 102-ე რვეულის 4-ე ფურცლის 2-ე გვერდზე სწერია: „შემდგომად რამოდენისამე დღისა წამოვიდა ბერი ქალაქსა პეტერბურგს და მოიწია რაოდენისამე დღისა შემდგომად და მო-

ვიდა მეფის ძეს იოანესთან და სთხოვა სადგური“. სთხოვა-სიტყვის წინ დაწერილია ასო მ, რომელიც გადასწორებულია ს-ასოდ. ცხადია, ავტორს ნდომებია თავდაპირველად დაეწერა მთხოვა, რადგან მეფის ძე იოანე თვით ავტორი იყო, მაგრამ პირველი ასოს დაწერის შემდეგ მიხვედრილა, რომ მთხოვა-სიტყვის დაწერით ის გაამჟღავნებდა თავის ვინაობას და ამიტომ დაწერილი ასო მ გადაუსწორებია ს-ასოდ, რომ დაეწერა სთხოვა, ხოლო რაკი გადასწორებული არ გამომდგარა კარგი და მ-ასო ძალიან კარგად ჩანდა, მიუხედავად მისთვის თავი და დაუწერია მთელი სიტყვა სთხოვა. ასეთი შეცდომა მოსალოდნელია მხოლოდ ავტორისაგან და არა გადამწერისაგან. თუნდაც უკანასკნელი თავის თავზე დაწერილს რასმე სწერდეს.

NC ღვინ. 1926 წ

შალვა ყარაბაგნიძე

ძველი რუსეთის დიდმპყრობელურ პოლიტიკის ნიშნები განათლების დარგში

1801 წლის სექტემბრის 12-ს რუსთა მეფის ალექსანდრე პირველის მიერ გააოცებულ მანიფესტის ძალით საქართველოს სამეფოს გაუქმებისა და მისი სრული ინკორპორაციის შემდეგ ცარისტული ხელისუფლება მტკიცედ შეუდგა რუსიფიკატორულ პოლიტიკის წარმოებას ახლად შემოერთებულ პატარა საქართველოშიც. ხელოვნურ და ძალდატანებითი ასიმილიაციის პროცესმა, რომელსაც ამ პოლიტიკის შედეგად დიდი ხანია ადგილი ჰქონდა რუსეთის იმპერიის უცხო ერებით დასახლებულ სხვა ადგილებში საერთოდ, — მე-19-ე საუკუნის დასაწყისიდან საქართველოშიც იჩინა თავი მთელი თავისი სიძლიერით. ამიერიდან, სხვა დაპყრობილ ერებთან ერთად, საქართველოც ძალაუვნებურად იქცევა აგრესიულ რუსეთის დიდმპყრობელურ პოლიტიკის ობიექტად და ამრიგად მთელი 117 წლის სიგრძეზე იგი პერმანენტულად განიცდის ამ პოლიტიკის გამანადგურებელ ზეგავლენას თავის ეროვნულ ორგანიზმზე. მთელ ამ ხნის განმავლობაში დიდი რუსეთის მონარქიულ ხელისუფლებას ხან მალულად და ფრთხილად, ხან კიდეც აშკარად და ტლანქად, მაგრამ ყოველთვის შეუჩერებლად, მიჰყავდა საქართველო სრული ასიმილიაციისა და გადაგვარებისაკენ, რათა ამ გზით წარეხოცა მისთვის ეროვნული სახე და გაეთქვიფა იგი მრავალრიცხოვან რუსულ ერში.

ველიკორუსულ შოვინიზმზე დამყარებული რუსიფიკატორული პოლიტიკა დაპყრობილ „ინოროდცებისადმი“, რომელსაც ლენინი თავის დროზე „держатъ и не пушатъ“-ის პოლიტიკას ეძახდა, მტკიცედ ტარდებოდა ძველი რუსეთის მიერ ამიერ-კავკასიისა და კერძოდ საქართველოს საზოგადოებრივ და სახელმწიფოებრივ ცხოვრების ყველა სარბიელზე, მაგრამ განსაკუთრებით ხელსაყრელ ასპარეზს ამ პოლიტიკისათვის წარმოადგენდა განათლების დარგი, სადაც უფრო მეტი შედეგების გამოღება შეეძლო ამ პოლიტიკას ძველი რუსეთის სასარგებლოდ და საქართველოს საზიანოდ. ამით აიხსნება ის გარემოება, რომ ძველი რუსეთის ხელისუფლება განსაკუთრებულ ყურადღებას აქცევდა განათლების დარგს და ცდილობდა ამ დარგში საქმე ისე მოეწყო, როგორც ამას მისი რეალური ინტერესი მოითხოვდა. ამ მიზნით რუსეთის ცენტრალური მთავრობა განათლების უწყებაში ყოველთვის ჰნიშნავდა ისეთ პირთ, რომელთაც ტახტისადმი ერთგულებით მოხვეჭილი ჰქონდათ განუსაზღვრელი ნდობა და „ქეშმარიტი“ რუსის სახელი. ამგვარ პირთა დანიშნულება უმთავრესად იმაში მდგომარეობდა, რომ ქართულ ეროვნულ იდეისა, სამშობლო ენისა და ზნე-ჩვეულების ნაცვლად ველი-

კოროსული სახელმწიფო იდეები, რუსული ენა და ზნე-ჩვეულება შემოეღოთ საქართველოს სკოლებში და ამრიგად ქართველ ახალ-თაობაში ეროვნულ თვითშეგნების გრძნობა თანდათანობით სავსებით ჩაეკლათ და აღმოეფხვრათ. ამ მიზნის მისახწევად რუსეთის ცენტრალური მთავრობა და მისი ადგილობრივი აგენტები მიმართავდნენ ყოველგვარ საშუალებას, რომელიც უმეტეს შემთხვევაში აღწევდა რა შესაფერ შიდეგებს, შესამჩნევად აფერხებდა ქართული ენის ბუნებრივ განვითარებასა და წინსვლას. ასეთი მკაცრი პოლიტიკის წყალობით საქართველო თანდათანობით მოექცა თვითმპყრობელურ და დიდმპყრობელურ რუსეთის მაგარ ბრწყალებში, რომელიც საშუალებას არ აძლევდა მას თავისუფლად გამოეჩინა კულტურულ შემოქმედების უნარი და თავისი ეროვნული პოტენცია.

თუ რუსეთის პოლიტიკურ-ჟანდარმული რეჟიმი, როგორც ეკონომიურ ხასიათის ჩაგვრისა და საერთოდ უსამართლობის მიზეზი, თვით რუსეთის ხალხისათვისაც მძიმე და აუტანელი იყო, — ეს რეჟიმი, ბუნებრივია, უფრო მძიმე ლოდს წარმოადგენდა განსაკუთრებით საქართველოსათვის წმინდა ეროვნულ ინტერესების თვალსაზრისითაც. საქართველო, გარდა იმისა, რომ რუსეთის ხალხთან ერთად არსებულ წესწყობილების შინაბუნების ხასიათის გამო მოკლებული იყო სწორ მართლმსაჯულებასა და განიცდიდა მწვავე კლასიურ ჩაგვრას, დამონებული იყო ეროვნულადაც. სახელმწიფო დაწესებულებიდან, სასამართლოდან და სკოლებიდან თანდათანობით სავსებით განდევნილ იქნა ქართული ენა და მის ნაცვლად შემოდებული ხალხისათვის გაუგებარი რუსული ენა, რომლის ცოდნა, როგორც სახელმწიფო ენისა, სავალდებულოდ იყო მიჩნეული. ამგვარი პოლიტიკა, ცხადია, ქართველ ხალხში, განსაკუთრებით მის მოწინავე ნაწილში, სამართლიან აღშფოთებასა და წინააღმდეგობას იწვევდა ძველი რუსეთის ხელისუფლების მიმართ, რომელიც თავის მხრივ ცდილობდა სასტიკი საშუალებით აღმოეფხვრა ეს წინააღმდეგობა. ამ ნიადაგზე მუდმივი შუღლი და განუწყვეტელი ბრძოლა სწარმოებდა ოფიციალურ რუსეთის ადგილობრივ წარმომადგენელთა და ქართველებს შორის და ეს ბრძოლა ხშირად მწვავე ხასიათს ღებულობდა.

საბუთი, რომელსაც ამჟამად ჩვენ მკითხველს ვაწვდით, წარმოადგენს დიდმპყრობელურ და კოლონიალურ პოლიტიკის ნიადაგზე ოფიციალურ რუსეთის წარმომადგენელთა და მის მოწინააღმდეგეთა შორის განათლების ასპარეზზე არსებულ ბრძოლის ერთ-ერთ, თუმცა განცალკევებულ, მაგრამ დამახასიათებელ მომენტს. მართალია, ეს საბუთი ერთის შეხედვით თითქოს კერძო ინტერესების ნიადაგზე, ინტრიგისა და კინკლაობის შედეგად, აღმოცენებულ უთანხმოების მოწმობას წარმოადგენს, მაგრამ საკმარისია ადამიანი ჩაუკვიდრეს საბუთის ხასიათსა და შინაარსს, რომ სავსებით დარწმუნდეს იმაში, რომ ეს საბუთი წარმოადგენს ეროვნულ ჩაგვრის ნიადაგზე წარმოშობილ მაშინდელი საზოგადოებრივი ცხოვრების ერთ-ერთ დამახასიათებელ შემთხვევას. ამგვარი საბუთები ყოფ. საიმპერიო დაწესებულებების არქივებში უეჭველია მრავლად მოიპოვებიან და მათი თანდათანობითი გამოქვეყნება სასურველად უნდა იქნეს მიჩნეული, რა თქმა უნდა, არა მარტო ძველი რუსეთის პოლიტიკის მხილებისათვის (ვინაიდან 1917 წლის რევოლუციამ უკვე საკმაოდ ამხილა ძველი რუსეთი), არამედ უმთავრესად ცარი-

სტულ წესწყობილების შინაბუნების შესწავლისა და იქიდან საჭირო დასკვნების გამოყვანის მიზნით.

საბუთი წარმოადგენს გორის, ან როგორც მაშინ ეძახდნენ, ამიერ-კავკასიის საოსტატო სემინარიის დირექტორის **ალექსანდრე სლოვინსკის** კონფიდენციალურ მოხსენებას კავკასიის სამოსწავლო ოლქის მზრუნველისადმი, მასწავლებელ ტურიიაშვილის, პოლიტიკური მოსაზრებით, საქართველოდან გაძევებისა და სხვა მხარეში (სომხეთში) გადაყვანის შესახებ; მაგრამ საბუთი შეიცავს სხვა, უფრო მნიშვნელოვან და ზოგად მომენტებსაც, რომელთა გამოისობით სწორედ მას, როგორც რუსეთ-საქართველოს შეერთებასა და ამის შემდეგ დამყარებულ ურთიერთობასთან დაკავშირებულ უკუღმართ მოვლენის დამახასიათებელ საბუთს, უფრო მეტი წონა და ისტორიული მნიშვნელობა ენიჭება.

„საქმე“ აღმოჩნდა ყოფ. კავკასიის სამოსწავლო ოლქის მზრუნველის საარქივო ფონდში, მის მოწესრიგების დროს და ამჟამად ინახება საქართველოს ცენტრარქივის აქტოსაცავში. „საქმე“—ში სხვა საბუთი, გარდა ხსენებულ მოხსენებისა, ამჟამად არ არის, მაგრამ სლოვინსკის, როგორც კონტექსტიდან სჩანს, ამავე საგნის შესახებ სხვა მსგავსი მოხსენება სწორედ იმავე ტურიიაშვილის შესახებ (№ 155. 1. III 1898 წ.) გაუგზავნია მზრუნველისადმი და, საფიქრებელია, ორივე მოხსენება ერთ „საქმე“—ში ყოფილიყო მოთავსებული, მით უფრო, რომ წინამდებარე მოხსენება, როგორც თვით სლოვინსკი ლაპარაკობს, პირველის დამატებას წარმოადგენს; ალბათ შემდეგში პირველი მოხსენება სლოვინსკისა ვინმეს ამოუღია ან თავისთავად, არქივის გადატან-გადმოტანის დროს. დაკარგულა, თუმცა უნდა ითქვას, რომ „საქმე“—ს არც ამოხვეისა და არც ამოვარდნის კვალი ახლა არ ეტყობა.

საბუთი დაწერილი არის სლოვინსკის მიერ საკუთარი ხელით და შეიცავს თაბახ ქალაღღზე ნაწერ ათ გვერდს (5 ფურცელს). ფურცლებში საკანცელარიო წესისამებრ ძაფია გაყრილი და ამგავარად ერთ მეორეზე არის მიმაგრებული. ფურცლების გვერდები დანომრილი არ არის. საბუთზე არავითარი წარწერა ან რეზლიუტია არ არის გაკეთებული; მხოლოდ ზოგიერთ, ალბათ საყურადღებოდ მიჩნეულ, სიტყვებისა და წინადადების გასწვრივ ტექსტში. ფურცლების გვერდზე (კიდეზე) ფერადი ფანქრით ხაზებია გასმული.

მოხსენების ავტორი, ალექსანდრე სლოვინსკი, პირველად ტფილისის რეალურ სასწავლებელში მასწავლებლობდა, ხოლო შემდეგში ის, როგორც „ქეშმარიტი“ რუსი და ხელისუფლებისათვის სანდო პირი, დაწინაურების მიზნით გადაყვანილ იქმნა გორში, ამიერ-კავკასიის საოსტატო სემინარიის დირექტორად და საერთოდ ქ. გორში არსებულ ყველა სასწავლებლების ზედამხედველად; ბოლო დროს სლოვინსკი ერთგულებისათვის და დაწინაურების მიზნით დანიშნულ იქმნა კავკასიის სამოსწავლო ოლქის ინსპექტორად და, მაშასადამე, მზრუნველის თანამემწედ.

მოხსენებაში ცენტრალურ ფიგურას წარმოადგენს საღმრთო სჯულის მასწავლებელი ტურიევი (იგივე ტურიიაშვილი), მაგრამ საბუთში გაკვრით მოხსენებული არიან აგრეთვე სხვა პირებიც, რომლებთანაც სლოვინსკის, როგორც ოფიციალურ რუსეთის წარმომადგენელს, რუსიფიკატორულ პოლიტიკის გატარების დროს, შეჯახება უხდებოდა. ეს პირები თითქმის ყველანი მასწავლებ-

ლებით არიან ან სხენებული საოსტატო სემინარიისა, ან კიდევ გორის ქალთა პრო-
გიმნაზიისა და სამსახურებრივ დამოკიდებულების მხრივ სლოვინსკის ხელქვეით
იმყოფებიან. სლოვინსკის ეს მოხსენება დაწერილი აქვს 1898 წელს, ე. ი. მაშინ,
როდესაც ის ჯერ კიდევ გორის საოსტატო სემინარიის დირექტორად იმ-
ყოფებოდა.

ჩვენ, რა თქმა უნდა, ამჟამად არ გვაინტერესებს, არც სლოვინსკი, არც
ტურიაშვილი ან სხვა ვინმე საბუთში მოხსენებული, როგორც პიროვნება. ჩვენ
გვაინტერესებს ყოველი მათგანი იმდენად, რამდენად მას, საბუთის მიხედვით,
ესა თუ ის დამოკიდებულება აქვს რუსიფიკატორულ პოლიტიკასთან, რომლის
ნიადაგზე აღმოცენებულ ბრძოლის ერთ-ერთ მომენტს, როგორც ზევით ვამბობ-
დით, წარმოადგენს ეს საბუთიც. ამისდა მიხედვით ყველა იქ მოხსენებული პი-
რები შეიძლება გაიყოს ორ ჯგუფად: ერთ ჯგუფს შეადგენენ ისინი, ვინც რუ-
სიფიკატორულ პოლიტიკას მხარს უჭერდა და ცხოვრებაში მის გატარებას ამა-
თუ იმ სახით ხელს უწყობდა, ხოლო მეორე ჯგუფს ისინი, ვინც ამ პოლიტიკას
არ იზიარებდა და მას პასიურ ან აქტიურ წინააღმდეგობას უწევდა. პირველი
ჯგუფის მეთაური და მთავარი სულის ჩამდგმელი სლოვინსკია, ხოლო მეორე
ჯგუფის მეთაური და ამავე დროს უფრო აქტიური მებრძოლი, საბუთის მი-
ხედვით — ტურიაშვილია. დანარჩენი შემადგენლობა გორის სასწავლებლის პედა-
გოგთა კონტიგენტისა და თვით გორის ინტელიგენციისა, ამავე საბუთის მი-
ხედვით, ამ პოლიტიკის ან მომხრეა, ან მოწინააღმდეგე.

მოგვყავს ხსენებული საბუთი უცვლელად, მხოლოდ სტამბის ტექნიკურ პი-
რობების გამო ძველ ორთოგრაფიას ვერ ვიცავთ.

М. Н. П.

Кавказский Учебный Округ

Директор

Закавказской Учительской

Семинарии

1 Марта 1898 года

№ 156

Гор. Гори.

Тифлисской губернии

Конфиденциально.

ЕГО ПРЕВОСХОДИТЕЛЬСТВУ

ГОСПОДИНУ ПОПЕЧИТЕЛЮ КАВКАЗ-

СКОГО УЧЕБНОГО ОКРУГА.

В дополнение к своему представлению от 1 марта за № 155, при коем
приложены формуляр и прошение законоучителя вверенной мне Семинарии
протоиерея Л. Туриева об исходатайствовании ему второй прибавки к пен-
сии, по выслужении им второго пятилетия, и об оставлении его на новое
пятилетие, имею честь почтительнейше доложить, что, испрашивая ходатай-

ства Вашего Превосходительства по вопросу о назначении Л. Туриеву второй прибавки к пенсии на службе, я не только не имею оснований ходатайствовать об оставлении о. Туриева во вверенном мне учебном заведении на срок дальнейший, чем до 1 августа сего 1893 г., но имею основание ходатайствовать об освобождении семинарии от него.

Вместе с сим осмеливаюсь почтительнейше просить Ваше Превосходительство сделать известным распоряжение Ваше по сему последнему вопросу не ранее начала июня, чтобы таким путем неизвестности удержать о. Туриева от каких либо вредных и опасных порядку в учебном заведении действий, в смысле мести за неблагоприятный исход его просьбы: я лично дал о. Туриеву совершенно уклончивый ответ на его просьбу, в том смысле, что я не ручаюсь за исход дела.

Дабы раскрыть основания вышеизложенного моего представления, позволю себе почтительнейше изъяснить этот вопрос в связи с общими условиями жизни Закавказской учительской семинарии.

1. Состав учащихся таков, что среди них русский элемент составляет ничтожный % (от 12-15-16).

2. Состав служащих таков, что большинство из них—не русские:

Русские:

1. Словинский (директор),
Смирнов (инспектор),
Пясецкий
Италинский	} Наставники,
5. Вересов
Судаков	
Полевский (учит. ст. приг. кл.),	
8. Прихня (учит. рус. нач. уч.).	

Не русские:

1. О. Туриев
О. Т.-Е. Сааков
Кадыр-Эф.Заде
Кочарлинский	} Законо-
учители	
5. Ломаури (учит. груз. яз.)
Гараканидзе (уч. мл. пр. кл.)
Гогличидзе (учит. пения)		
Киасов
Т.-Арутюнов		} учит. нач.
училищ.
10. Мухтаров		

3. Из русских учеников многие, как уроженцы Закавказья, или отуземлись, или, во всяком случае, утратили чистоту и ясность русского чувства и тянут к туземцам своими привычками, симпатиями, связями родства, соседства и т. п.

4. Из русских сослуживцев одни, за долгое пребывание в туземной среде, тоже слишком тесно сблизилась с ней: в ущерб государственной идее завелись у них с туземцами свои мелкошные интересы, другие по своей безцветности, безхарактерности, и никогда не могли бы стать носителями государственных интересов (в их сфере деятельности): они всегда примыкают к большинству, к толпе, а толпа здесь—весь город.

5. Таким образом, директор семинарии остается почти в одиночестве с 2-3 сослуживцами, ибо нельзя же поверять туземцу то, что прямо противоречит его понятиям.

6. Самый строй Закавказской учительской семинарии, к сожалению, необходимо поддерживать и учащихся, и учащихся, в направлении национальной обособленности, о чем я и докладывал в своих годовичных отчетах, за 1895 и 1896 г. г., и на что Ваше Превосходительство изволили обратить свое внимание (за 1895 г.: стран. 99; за 1896 г. стрн. 85).

7. Неоднократно я поднимал этот вопрос и в заседаниях Педагогического Совета, чтобы вразумить— кого следует.

8. Туземцы там, где можно, везде портят дело. С подобным явлением я имею несчастье считаться и в прогимназии, о чем я докладывал в своем представлении от 28 ноября 1897 г., за № 1268 (по вопросу об учителе Инаеве), из'ясняя, каким образом дорогое русское творчество и уроки русского языка, этой славной культурной русской силы на Кавказе, превращаются в утомительные и мучительные опыты, не только не развивающие в девочках-туземках любви к русскому, а напротив—отталкивающие детей от русского слова: ибо и учитель русского языка (Инаев), и учительница (Гоглечидзе, а урожд. Хелидзе)—туземцы.

Встретившись с такого рода явлениями в порученных мне учебных заведениях и, в частности, в Закавказской учительской семинарии и поняв пагубное значение их для русской идеи, я смело и решительно провозгласил такой порядок, в котором на первом плане должно быть русское.

Естественно, я встретил отпор: отпор грузинства от грузин и грузинофильства от безцветных, безхарактерных и ничтожных русских людей, сильных своим количеством, лишь покорных видимо и враждебных за глазами. Но я ни чем не поступился; но никому из них и вреда не причинил. Теперь же, когда один из главных представителей враждебных мне настроений дослужил до срока службы, я считаю долгом своим с полною откровенностью доложить, что ни педагогические мои взгляды, ни мои политические убеждения, как русского человека, имеющего свое, хотя маленькое, дело государственное на окраине, ни чувство личного моего достоинства не позволяют мне ходатайствовать об оставлении О. Туриева во вверенных мне учебных заведениях на дальнейший срок, чем до 1 августа сего 1898 года.

На должность законоучителя мне нужен твердый русский человек, твердый в своем русском чувстве и понимании русского дела на окраине, и честный в товарищеских отношениях, совершенно русский и в своем семействе, ни под каким видом не женатый на туземке¹, ибо такой для меня еще вреднее: под личиной своего русского имени он будет тянуть к туземцам своими связями родства.

¹ ნაზი ვახუშტის დედანში ავტორის მიერ.

Состав корпорации Закавказской учительской семинарии таков, что в ней много туземцев-сослуживцев, причем есть такие должности, как на кои и может быть назначен лишь туземец; но за то те места, на коих могут служить русские люди, почтительнейше и убедительнейше осмеливаюсь просить замещать людьми русскими. По моему глубокому убеждению, уроки инославных вероисповеданий и туземных языков, на всех окраинах, как то и доказывают Шавельские и т. п. истории, являются самыми безконтрольными органами слова и мысли, во вред государственной идее.

Туземец только при одном условии не может быть прямо, непосредственно вреден русскому делу или, по крайней мере, не так смело вредит и протестует, а именно-если он работает в среде, несродной себе; пример сего я наблюдаю на учителях-татарах в Татарском отделении при семинарии: несродность окружающей среды и для учеников-татар, и для учителей-татар была главным моим пособником в деле отмены поста-рамазана,—не удалось бы провести эту реформу, напр., в Баку, где так сильно татарское население. Если татарин менее опасен среди грузин, то грузин гораздо будет тише среди татар или армян, и т. д. Поддерживаемый хором своих и на службе, и в обществе, человек легко переходит и в наступление и даже становится дерзок.

В О. Туриеве эта черта была. Вот несколько фактов.

1. В п. 8-м протокола заседания Педагогического Совета, от 11 Июня 1884 г., читаем: „в заключение г. директор семинарии выразил сожаление, что в отсутствие его, директора, педагогический совет семинарии избрал своим секретарем свящ. Туриева,—что протоколы его носят полемический и и личный характер“ (143-144 стр.) Директор Семенов высказал это заключение в конце учебного года, на последнем заседании на основании секретарской деятельности О. Туриева с 3 ноября 1883 г.

2. За дерзкое и жестокое отношение к начальнице прогимназии, кн. Макаевой, О. Туриев получил выговор от Вашего Превосходительства изложенный на протоколах Педагогического Совета прогимназии за 1885/6 г. в таком виде: „мнение законоучителя, свящ. Туриева представленное им в совет, по поводу справедливого сообщения г-жи начальницы о преподавании Закона Божия в приготовительном классе и приложенное в конце протоколов, произвело на меня тяжелое впечатленис. Это мнение, по своему неприличному тону и неправильности изложения, ни в каком случае не соответствует достоинству преподавателя, а тем более законоучителя, который своими словами и поступками должен бы служить образцом для учащихся и учащихся в отношении христианской кротости, обдуманности и уважения к личности других, а тем более к личности своих сослуживцев и в особенности к авторитету лиц начальствующих“ (9 июля 1886 г. Боржом) (отнош. канц. от 9 сент. 1886 г. за № 5195).

3. Предложение Вашего Превосходительства, от 22 февраля 1896 г., за № 1765, вызванное газетной статьей О. Туриева, заканчивается так: „приняв все изложенное во внимание, я прихожу к заключению, 1) что О. Туриев, в качестве законоучителя семинарии, позволил себе нанести публичное оскорбление невинному человеку (врач Горийского полка Филипов) посредством напечатания в газете („Кавказ“) своей статьи; 2) что таким своим поступком он, унижая свое достоинство как законоучителя, тем самым унизил и достоинство вверенной Вам учительской семинарии; и 3) что совершенно неверно полагает, что имеет право печатать свои статьи в газетах без разрешения начальства“. „Все это приняв во внимание, я прошу Вас объявить О. Туриеву от меня замечание за такие его поступки, которые я считаю вредными в воспитательном отношении и унижающими достоинство семинарии“.

Это факты, которые получили огласку, в силу своей вопиющей тяжести и боли для лиц затронутых; но сколько бывало таких, которые сходили с рук О. Туриеву по разным причинам и больше всего, повидимому, вследствие страха пред его безцеремонностью и неугомонностью.

Правда, в отношении меня лично, О. Туриев был вполне корректен по своим внешним действиям и даже послушен, особенно с зимы 1896 г. (января) но такое поведение его я склонен объяснять причинами, лежащими не в его благодушии и благорасположении, а причинами, истекающими частью из моего твердого и осторожного образа действий в отношении него, частью из его некоторого страха за свое будущее, в виду изменившегося положения дел в семинарии под моим влиянием.

С другой стороны, во имя человеколюбия, считаю долгом почтительнейше доложить нижеследующее:

1. У О. Туриева весьма большая и неустроенная семья (кроме одной старшей дочери, которая замужем), а именно:

а) один сын в университете,	} Все шестеро учатся
на счет отца;
б) три сына в III гимназии в Тифлисе,	
в) одна дочь в заведении св. Нины в Тифлиссе,	
г) одна дочь в Горийской прогимназии,	

д) один сын в Лазаревском институте на счет казны, но больной, и потому, вероятно, придется отцу взять его на свое попечение.

Не дать О. Туриеву возможности служить и продолжать получать подобное настоящему содержание значить поставить детей его в тягостное положение.

2. Преподаватель своего предмета—О. Туриев—вполне удовлетворительный: знающий и замечательно усердный.

3. Как церковнослужитель, он заслуживает полного одобрения.

След., при благоприятной атмосфере, в смысле отсутствия поддержки со стороны „своих“, при твердости и осторожности начальника учебного заведения, О. Туриев будет вполне хорошим законоучителем и сослуживцем.

На основании сих последних соображений и данных я почтительнейше ходатайствую за О. Туриева по вопросу об оставлении его вообще на дальнейшее время на службе, в смысле перевода его на другое соответственное законоучительское место, например, в Эриванскую учительскую семинарию или т. п.

Директор А. СЛОВИНСКИЙ.

მ. ლიპონენკო

პოლიტიკური ძიების ორგანიზაცია კავკასიაში 1905—1917 წლებში.

(საქართველოს ს. ს. რ. ცენტრარქივის მასალების მიხედვით).

პოლიტიკური ძიების ორგანოები. პოლიტიკური ძიება მიკუთვნებული ჰქონდა ჟანდარმთა ცალკე კორპუსს შინაგან საქმეთა მინისტრის—ჟანდარმთა შეფის—უმაღლესი ხელმძღვანელობით. 1914 წლის იელისის 13-ს დამტკიცებულ მინისტრთა საბჭოს დებულების ძალით შინაგან საქმეთა მინისტრის ჟანდარმთა შეფად წოდება შეცვლილ იქმნა ჟანდარმთა ცალკე კორპუსის მთავარ-მართებელის წოდებით; ამავე დროს მას ენახებოდა ყველა უფლება-უპირატესობანი, რომელნიც კორპუსის მართვასთან იყო დაკავშირებული.

კანონის თანახმად, პოლიტიკური ხასიათის საქმეთა გამოძიების მოვალეობანი დაკისრებული ჰქონდათ ჟანდარმთა ცალკე კორპუსის ყველა მოხელეებს. პოლიტიკურ საქმეთა აღმოჩენის და გამოკვლევის დროს ჟანდარმთა ცალკე კორპუსის წევრებს უნდა ეხელმძღვანელათ სისხლის სამართლის წარმოების წესდების შესატყვისი მუხლებით, აგრედვე თავისი უფროსის დირექტივებითა და განმარტებებით. ჟანდარმთა შეფი მოქმედებდა შინაგან საქმეთა სამინისტროსთან არსებულ პოლიციის დეპარტამენტის მეშვეობით. ამას კი დავალებული ჰქონდა სახელმწიფო ხასიათის დანაშაულთა წინასწარ თავიდან აცდენისა და აღკვეთის საქმეები, აგრედვე საქმეები საზოგადოებრივი უშიშროებისა და წესრიგის დაცვისა.

თავის მხრივ პოლიციის დეპარტამენტი, ვითარცა შინაგან საქმეთა მინისტრის მთავარი ცენტრალური აღმასრულებელი ორგანო, განაგებდა პოლიტიკურ ძიებას სახელმწიფოში დეპარტამენტის საგანგებო განყოფილების მეშვეობით. ადგილებზე პოლიტიკურ ძიებას ანხორციელებდნენ საგუბერნიო, საოლქო და სარკინის-გზო ჟანდარმთა სამმართველოები, რომლებიც შესდგებოდნენ უმთავრესად განყოფილებებში სპეციალურად მივლინებულ ჟანდარმთა ოფიცრებისაგან, ხოლო შემდეგ, 1907 წ., სარაიონო დამცველი განყოფილებანი დეპარტამენტის დირექტორის ხელმძღვანელობისა და კონტროლის ქვეშ საგანგებო განყოფილების მეშვეობით.

კავკასიის ცალკე-ცალკე საპოლიციო ორგანოთა მოქმედების გაერთიანების მიზნით 1905 წლის 22 მაისის განჩინების ძალით დადგენილი იყო კავკასიაში

პოლიტიკის გამგის თანამდებობის დაწესება განსაკუთრებულ დებულებაში გამოთქმული საფუძვლების მიხედვით. დებულების თანახმად, პოლიტიკის გამგის მოვალეობანი დაეკისრა უფლის-ნაცვლის საპოლიციო ნაწილის თანაშემწეს, რომელიც უფლის-ნაცვლის უმაღლესი ხელმძღვანელობის ქვეშ თვალ-ყურს ადევნებდა სახელმწიფო წესრიგისა და საზოგადოებრივი უშიშროების დაცვას კავკასიის ფარგლებში; იგი უშუალოდ ემორჩილებოდა უფლის ნაცვალს, ხოლო მწყობრისა და დისციპლინის მხრივ ემორჩილებოდა ჟანდარმთა ცალკე კორპუსის უფროსს. პოლიტიკის გამგე კავკასიაში, მასზე დაკისრებულ მოვალეობათა მიხედვით, ხელმძღვანელობას უწევდა ამ მხარეში მყოფ ჟანდარმთა სამმართველოების მოხელეთა მოქმედებას ძიებისა და მეთვალყურობის, აგრედვე პოლიტიკური ხასიათის ყოველგვარ მოვლენათა წინასწარ თავიდან აცდენისა და გამოკვლევის საქმეში, ამასთან მართავდა ამ მოქმედებას უფლის ნაცვლის განჩინებათა და იმ საერთო მოსაზრებათა თანახმად, რომლებსაც იგი იღებდა პოლიტიკის დეპარტამენტიდან.

უკვე 1905 წლის ბოლოსათვის გამოირკვა, რომ ადმინისტრაციული ორგანოები და საერთო პოლიცია, რომლებიც უშუალოდ ემორჩილებოდნენ უფლის ნაცვლის სამოქალაქო ნაწილის თანაშემწეს, თავის მოვალეობად არ სთვლიდნენ მოქმედნათ კავკასიის პოლიტიკის გამგის განკარგულებათა თანახმად. (პირადი მოხსენება ტფილისის გუბერნიის ჟანდარმთა სამმართველოს უფროსის პოლკოვნიკი ერემინისა უფლის ნაცვლისადმი, — Дело о сформировании Кавказского районного охранного отделения).

ამიტომ 1906 წლის 24 აგვისტოს განჩინებით კავკასიის პოლიტიკის გამგის თანამდებობა მოსპობილ იქმნა, ხოლო მისი უფლება-მოვალეობანი სახელმწიფო წესრიგისა და საზოგადოებრივი უშიშროების დაცვის მეთვალყურობაში დაეკისრა უფლის ნაცვლის სამოქალაქო ნაწილის თანაშემწეს, უფლის ნაცვლის უმაღლესი ხელმძღვანელობით. უფლის-ნაცვლის თანაშემწესთან დაარსებულ იქმნა სამდივან-მწიგნობრო, რომელიც შედიოდა უფლის-ნაცვლის სამდივან-მწიგნობროს შემადგენლობაში საპოლიციო ნაწილის საგანგებო განყოფილების სახელწოდებით.

რევოლუციონური მოძრაობის გაძლიერების გამო ყოფილ იმპერიაში, შინ. საქ. სამინისტრომ საჭიროდ ჩასთვალა დაეარსებინა ცენტრალური ორგანოები, რომლებიც განაგებდნენ პოლიტიკურ ძიებას პოლიტიკის დეპარტამენტის დირექტორის ხელმძღვანელობითა და კონტროლით დეპარტამენტის საგანგებო განყოფილების მეშვეობით. ამ გვარ ორგანოებს წარმოადგენდნენ სარაიონო დამცველი განყოფილებანი, დაარსებულნი შინაგან საქმეთა მინისტრის მიერ 1906 წლის დეკემბრის 14-ს. საძიებელი განყოფილებანი, შემდეგ დამცველ განყოფილებებად წოდებულნი, დაარსებულ იქმნენ კავკასიაში საინსტრუქცია წესით ჯერ ისევ 1902 წლის აგვისტოში.

კავკასიის სარაიონო დამცველი განყოფილების ტფილისში მოწყობის საფუძვლად ის გარემოება იყო წამოყენებული, რომ ტფილისი წარმოადგენდა კავკასიის კულტურულ და გონებრივ ცენტრს, რომელიც იზიდავდა თავისკენ არა მარტო კავკასიის და ამიერკავკასიის დანარჩენ ადგილებს, არამედ ოსმალეთისა და სპარსეთის მოსაზღვრე ოლქებსაც; ტფილისის ასეთი მნიშვნელობა

უქმნიდა მას უპირატეს მდგომარეობას ქვეყნის პოლიტიკურსა, საზოგადოებრივსა და სარეგოლიუციო ცხოვრებაში (კავკასიის სარაიონო განუ. საარქ. საქმე).

კავკასიის სარაიონო დამცველი განყოფილების დაარსების შემდგომ, უფლის ნაცვლის სამდივან-მწიგნობროს საგანგებო განყოფილების ფუნქციები, რომლებიც პოლიტიკურ ძიებას ეხებოდა, მოსპობილ იქმნა და გადავიდა კავკასიის სარაიონო დამცველი განყოფილების უფროსის ხელში. საგანგებო განყოფილების კომპეტენციაში დარჩა მხოლოდ მხარეში მომხდარ შემთხვევათა, დაცვის წესით დაპატიმრებულ და პასუხისგებაში მიცემულ პირთა, აგრედვე მოკვლევათა და მიწერ-მოწერათა რეგისტრაცია. კავკასიის სარაიონო დამცველი განყოფილება დაარსებულია ტფილისში 1907 წლის მარტის 21 პოლიციის დეპარტამენტის დირექტორის ტრუსევიჩის მიერ ხელმოწერილი ცირკულიარის ძალით, რომელსაც აქვს ქანდარმთა შეფის რეზოლიუცია: „Согласен“. ამ ცირკულიარში ნათქვამია: „в видах усиления розыскной деятельности по делам политического характера на Кавказе и об“единения таковой с организацией, ведающей расследование государственных преступлений в Империи и по сношению с Наместником Воронцовым-Дашковыми, учредить Кавказское районное охранное отделение“.

კ. ს. დ. გ. დაარსებულია ტფილისში ტფილისის, ბაქოს, ელიზავეტპოლის, ქუთაისის, ერევნის გუბერნიათათვის, ბათუმის ოლქისა და ბაქოს საქალაქის-უფროსოსათვის და, საგანგებო რაიონად გამოყოფამდე, აგრეთვე ყუბანის, თერგის, დალესტნის, ყარსის, შავიზღვის და ზაქათალის ოლქათათვის.

თავის მხრივ კავკასიის საუფლის-ნაცვლომაც დაადასტურა კ. ს. დ. გ.-ს დაარსება 1908 წლის მარტის 10 № 20, ოქტომბრის 22 № 883 და დეკემბრის 14 № 962 ცირკულიარებით, რომლებშიაც აღნიშნა, რომ მის მოქმედებას საფუძვლად უდევს ს. დ. გ.-თა დებულება და საერთო ინსტრუქცია. № 20 ვორონცოვ-დაშკოვის მიერ ხელ მოწერილი ცირკულიარი ადასტურებს უფლის-ნაცვლის სამდივან-მწიგნობროს საგანგებო განყოფილების პოლიტიკური ძიების შესახებ ფუნქციათა გაუქმებას და ხაზს უსვამს იმას, რომ სასურველი არ არის პოლიციის მიერ ცალკე საგამოძიებლო მოქმედებათა წარმოება ქანდარმთა სამმართველოსათვის წინასწარ შეუტყობინებლად, განსაკუთრებით კი სოფლის მოსახლეობის შორის. სარაიონო დამც. განყოფილების დებულება კავკასიისათვის დამტკიცებულია 1907 წლის დეკემბრის 24. საარქივო საქმეში—С фидрировании К. Р. О. О. დაცულია ეს „დებულება“ წარწერით: „Совершенно секретно, настоящий экземпляр для Кавказского районного охранного отделения, по соглашению с Наместником на Кавказе, утверждаю. 24 декабря 1907 года. Мин. Вн. Дел. Л. Столыпин“. „დებულების“ ძირითადი თეზისები შემდეგია: კავკასიის ს. დამ. გ. მოქმედობს პოლიციის დეპარტამენტის დირექტორის ხელმძღვანელობით ან დეპარტამენტის საგანგებო განყოფილების მეშვეობით. კ. ს. დ. გ.-ის უფროსი სარგებლობს დამცველი განყოფილების ყველა უფლებებით და ხელმძღვანელობს თავისი ძიებითი მოქმედების დროს დამცველი განყოფილების უფროსისათვის განწესებულ საგანგებო ინსტრუქციით. პოლიტიკური ძიების ყველა ორგანოები ოლქში ემორჩილებიან უფროსის დირექტივებს: მისი

ერთ-ერთი მთავარი მიზანთაგანია დაარსება ცენტრალური შინაგანი აგენტურისა, რომელმაც უნდა გააშუქოს მისდამი რწმუნებული რაიონის რევოლიუციონერ ორგანიზაციათა მოღვაწეობა. ამ აგენტურის ცნობათა მიხედვით ხდება რაიონში შემავალ სხვადასხვა ორგანოთა მოქმედების საჭირო გეზით მიმართვა, მეტადრე კი იმ ორგანოების, რომელთა მოქმედება სუსტად არის წარმოებული.

ძიებით ორგანოთა მოქმედების გაერთიანების მიზნით, კ. ს. დ. გ-ს. უფროსი პოლიციის დეპარტამენტის დირექტორის ნებართვით იწვევს იმ პირთა საოლქო ყრილობებს, რომლებიც უშუალოდ განაგებენ ძიებას.

ძიებათა შედეგისა და სარევოლიუციო მოძრაობის მდგომარეობის შესახებ მხარეში უფროსი მოხსენებას უდგენს კავკასიის უფლის-ნაცვალს.

1908 წლის 25 მაისს ტფილისში მომხდარ ყრილობის მოქმედების დამახასიათებელი მასალები იმყოფება საარქივო საქმეებში „О сформировании Кавк. Р. О. О.“ და „О прикомандировании к районному отделению офицеров корпуса жандармов для изучения на практике дела розыска“.

ყრილობაზე აზრად ჰქონდათ გაეცნოთ ჟანდარმთა სამმართველოების და დამცველ პუნქტთა უფროსებისა და მათი თანაშემწეებისათვის რევოლიუციონერ პარტიათა პროგრამები და ძიების საქმის თეორია. ყრილობას შედეგად ჰქონდა, როგორც ეს ჩანს ტფილისის გუბერნიის ჟანდარმთა სამმართველოს უფროსის პოლკოვნიკი ერემინის 1908 წელის 7 ნოემბრის უფლის ნაცვლისადმი მიმართული № 3397 რაპორტიდან, თერგისა და ყუბანის საოლქო ჟანდარმთა სამმართველოს ინტენსიური მოქმედება საიდუმლო აგენტურის მოპოვების საქმეში. რაც შეეხება ქუთაისისა და ერევნის გუბერნიებს, იმავე ერემინის განცხადებით, აქ ძიების საქმის დაყენება ყრილობის შემდეგაც არ გაუმჯობესებულა, რასაც ხსნიდა იმით, რომ პოლიტიკურ პატიმართა შორის, მათი მცირერიცხოვნობის გამო, შესაძლებელი არ იყო თანამშრომელთა მოპოვება. ადგილობრივ დამცველ განყოფილებათა მოქმედების გასაძლიერებლად პოლკ. ერემინმა წამოაყენა საკითხი ახალი ყრილობის მოწვევისა და კავკასიის სარაიონო დამცველ განყოფილებაში ადგილებიდან ჟანდარმთა ოფიცრების, განსაზღვრული ვადით, თეორიული და პრაქტიკული ძიების კურსის მოსმენის მიზნით, მივლინების შესახებ; ეს ზომები სასურველად იყო ცნობილი პოლიციის დეპარტამენტისა და საუფლის-ნაცვალს მიერ (უფლის ნაცვლის სამდივნ-მწიგნობროს ცირკულიარი 1908 წლის ნოემბრის 24 № 640).

ძიების საქმის თეორიისა და პრაქტიკის შესასწავლად ადგილებიდან გამოწვეულ ოფიცერთა კ. ს. დ. გ-ში მეცადინეობის პროგრამის გაცნობა დიდ ინტერესს წარმოადგენს ამ ჟამად, ვინაიდან, ერთის მხრივ, პროგრამას საფუძვლად დადებული აქვს, უმთავრესად, შესწავლა სარაიონო და დამცველ განყოფილებათა შესახები დებულებისა, გარეგანი და შინაგანი მეთვალ-ყურობის ინსტრუქციისა და ამათთან დაკავშირებულ პოლიციის დეპარტამენტის ცირკულიარულ განკარგულებათა, ე. ი. საბუთებისა, რომლებიც ეწინააღმდეგებოდნენ იმ დროს მომქმედ კაზონს; მეორეს მხრივ აშკარადდება ოფიცრების სრული უცოდინარობა სარევოლიუციო მოძრაობის ისტორიისა საზოგადოდ და კერძოდ კავკასიაში, რაც ჩანს „ნოსწავლეთა“ საანკეტო პასუხებიდან. საიდუმლო აგენტუ-

რის შესახებ თითქმის ყველა ჟანდარმთა ოფიცრები აღნიშნავენ, რომ ძნელი და შეუძლებელიც კია საიდუმლო თანამშრომელთა მოპოვება, მეტადრე მუშათა რაიონებში.

კურსების მეცადინობის პროგრამა საერთოდ შემდეგია: I. რევოლუციონურ მოძრაობათა ისტორია რუსეთში, შესწავლა რევოლუციონურ პარტიათა პროგრამებისა და წესდებებისა და მათი კავკასიაში მოღვაწეობის გაცნობა; II. პოლიტიკური ძიების წარმოების ორგანოები და წესები; შინაგანი აგენტურის მნიშვნელობის შესახებ, საიდუმლო აგენტების მოპოვების საშუალებანი, ძიების საქმის გამგის მათდამი მიმართება და მოთხოვნილებანი, რომლებსაც მათ უდგენენ, თანამშრომლობა და პროვოკატორობა, მუდმივი თანამშრომლები; მეცალები (штычники), შემოხვევითი გამცხადებლები და გასტალიორები, უსახელო წერილები და გამცხადებლები მემარჯვენე პარტიებიდან, თანამშრომლების რიცხვი და თვისება, დასაჩუქრება და ლეგალური ხელფასი, თანამშრომელთა მდგომარეობა ორგანიზაციაში და მათი მიმართება ძიებით დეწესებულებათა სხვა თანამშრომლებისა და წევრებისადმი, თანამშრომლების შენარჩუნებისა და მათი მოქმედების გაძლიერების წესები, დაპატიმრება, საიდუმლო თანამშრომლებთან შეხვედრა, კონსპირატიული ბინები, მათი მოწყობა და ჩავარდნა, აგენტურის ცნობების თანახმად ლიკვიდაციის მოხდენის წესები და სააგენტურო წერილების შედგენა; საიდუმლო თანამშრომელთა რეგისტრაცია და აღრიცხვა; თანამშრომლები, რომლებმაც უარყოფითი თვისებები გამოიჩინეს, და მათთან ურთიერთობის მოსპობა; ზედმიწევნით გაცნობა გარეგანი მეთვალ-ყურობის ორგანოების მნიშვნელობისა, მათი დამოკიდებულება შინაგან გაშუქებასა, ფილერებსა და სხვაზე; შინაგანი (სააგენტურო) მეთვალყურობის ორგანიზაციისა და წარმოების ინსტრუქციის დაწვრილებით განხილვა პოლიციის დეპარტამენტის ცირკულიარებთან დაკავშირებით; III. სარაიონო და დამცველ განყოფილებათა დებულების გაცნობა, ანგარიში, ფოტოგრაფიული გადაღება, დაქტილოსკოპია და სხ...

დამახასიათებელია საუფლის-ნაცვლოს შეხედულება ძიების წესების შესახებ, გამოთქმული სამოქალაქო ნაწილის თანაშემწის ცირკულიარში 1908 წლის მარტის 10 № 21 დამცველ განყოფილებათა უფროსების მიმართ ინსტრუქციის გამო „დამცველ განყოფილებათა მოხელეების მოქმედების სასამართლო წესდებათა მოთხოვნებთან შესაძლებელი დაახლოვების დროს, მუშაობის დაყენება მოხელეთა მიერ, რომელთათვისაც განწესებულია ინსტრუქცია, არ უნდა იყოს მიყვანილი ფორმალურ უტრიროვკამდე, ვინაიდან ძიებითი მოღვაწეობის არსი არ შეიძლება რუტინის ჩარჩოში მოთავსდეს. ამ მხრივ საჭიროა განსაკუთრებული სიფრთხილე აგენტურის ინტერესების მიმართ, რომლის ორგანიზაცია დაწვრილებით იქმნება განმარტებული სარაიონო დამცველი განყოფილების უფროსის მიერ; ასეთივე სიფრთხილეა საჭირო ძიებითი საქმის ტაქტიკისა და ხერხის მიმართ, აგრეთვე კონსპირაციის წესებით მომქმედ თანამდებობის პირთა საიდუმლოდ შენახვის მიმართაც. ამიტომ ყოველივე ცდა, რათა ფორმალური მოკვლევებით ან სხვა საშუალებებით გამოიმყვანებულ იქმნეს ძიების მსვლელობა და წესები, შეფასებულ იქმნება, როგორც შეგნებული გამოსვლა სამსახურის მოვლეობის წინააღმდეგ. ამასთან ერთად გატყობინებთ, რომ უქმდება პოლიციის დე-

პარტამენტის ყველა წინანდელი ინსტრუქციები და უფლის-ნაცვლის სამდივან-მწიგნობროს საგანგებო განყოფილებიდან აქნობამდე გამოსული ცირკულიარული განკარგულებანი. გარეგანი მეთვალ-ყურობის წარმოებისა და ორგანიზაციის ინსტრუქცია, თავისი დამატებით, უნდა ინახებოდეს განსაკუთრებულად მკაცრი საიდუმლოებით საგუბერნიო და ქანდარმთა სხვა სამმართველოთა უფროსების პირადი პასუხისმგებლობის ქვეშ. ქანდარმთა სამმართველოების უფროსებს უფლება ეძლევათ მისცენ ცალკ-ცალკე პუნქტებში მყოფ თავის თანაშემწეებს მათ განკარგულებაში მყოფ ძიების წარმოების დებულებათა და ინსტრუქციებიდან მხოლოდ ამონაწერები, ისიც იმ პირობით, რომ პასუხისმგებლობის მთელი სიმძიმე აღნიშნული დოკუმენტების შენახვის კონსპირატიული პირობების დარღვევის შედეგებისა ეკისრება სამმართველოების უფროსებს, რომლებმაც ეს ამონაწერები გასცეს. პოლ. დებ. ცირკ. 1908 წ. 17/VII, № 135506“. (საარქ. საქმე О сформировании Кавк. район, охр. отд.).

კავკ. დამცველი განყოფილების მთელი რაიონისთვის პოლიციის დეპარტამენტიდან გამოგზავნილ იქმნა 1908 წლ. მარტის 11 ეგზემპლიარების მეტად განსაზღვრული რაოდენობით ინსტრუქციები შესახებ გარეგანი (საფილერო) მეთვალ-ყურობის ორგანიზაციისა და დამცველ განყოფილებათა უფროსების მიმართ.

უფრო კონსპირატულად იყო მოწყობილი შინაგანი აგენტურის წარმოების შესახები ინსტრუქციის დაგზავნა: კ. ს. დ. გ-ის უფროსს ეგზავნებოდა ამ ინსტრუქციის მხოლოდ ერთი ეგზემპლიარი პირის გადაღების ნება დაურთველად.

ზემოაღნიშნულ საქმეში „О сформировании Кавказского районного охранного отделения“ არის მიწერ-მოწერა, რომელიც გვიჩვენებს თუ რა მნიშვნელობას ანიჭებდა პოლიციის დეპარტამენტი ამ უკანასკნელი ინსტრუქციის დაცვის მკაცრ საიდუმლოებას და თვით მის არსებობასაც. ასე, კ. ს. დ. გ-ის უფროსის თანამდებობის გაუქმების შემდგომ ტფილისის საგუბერნიო ქანდარმთა სამმართველოს უფროსი 1910 წლის ივნისის 9 № 8156 რაპორტით მოახსენებს პოლიციის დეპარტამენტს: „ვინაიდან არც კავკასიის სარაიონო და არც ტფილისის დამცველ განყოფილებებში არ მოიპოვება შინაგანი აგენტურის წარმოების შესახები ინსტრუქცია, გთხოვთ გადმომიგზავნოთ ორი ცალი“, რაზედაც პოლიციის დეპარტამენტისაგან 1910 წლის ივლისის 17 № 111912 მიიღო შემდეგი პასუხი: „შინაგანი აგენტურის წარმოების შესახები ინსტრუქცია თავის დროზე გაეგზავნა კავკასიის სარაიონო დამცველი განყოფილების უფროსს და ამ ჟამად იმყოფება თქვენდამი რწმუნებული სამმართველოს საიდუმლო საქმეში, როგორც დოკუმენტი, რომელიც უნდა ინახებოდეს განყოფილების უფროსის პირადი პასუხისმგებლობის ქვეშ; ეს ინსტრუქცია გადასცა ტფილისის საგუბერნიო ქანდარმთა სამმართველოს ყოფილმა უმფროსმა პოლკოვნიკმა ერემინმა 1909 წლის ნოემბრის 25-ის აღნუსხვის დროს 25 №-ით სხვა საგნებით საიდუმლო დოკუმენტებთან ერთად კავკასიის სარაიონო დამცველი განყოფილების უფროსის თანამდებობის დროებით ამსრულებელს როტმისტრ პოკროვსკის, ამ უკანასკნელმა კი გადმოსცა 1910 წლის თებერვლის 10 თქვენს მაღალკეთილშობილებას და ამ ჟამად ინახება თქვენს სასამსახურო კაბინეტში, კარადაში, რომლის გასაღებები იმავე წლის თებერვლის 24-ს გადმოსცა თქვენს მაღალკეთილ-

შობილებას როტმისტრმა პოკროვსკიმ, ამ უკანასკნელის ერევანში მივლინების წინ, თქვენი მიერ თანამდებობის აღსრულების დაწყების დღეს. რაც შეეხება ინსტრუქციის გადაგზავნას ტფილისის დამცველი განყოფილების უფროსისადმი, ეს არ შეიძლება მოხდეს, ვინაიდან აღნიშნული ინსტრუქცია ეგზავნებათ სარაიონო დამცველ განყოფილებათა უფროსებს, რომლებიც მოვალენი არიან, **მისგან პირის გადაუღებლივ**, გააცნონ ეს ინსტრუქცია რაიონის ყველა დამცველ განყოფილებათა უფროსებს და სხვა ოფიცრებს, რომლებიც აწარმოებენ პოლიტიკურ ძიებას“.

რა მიზანს ისახავდა პოლიციის დეპარტამენტი, როდესაც კატეგორიულად ჰკრძალავდა ინსტრუქციის პირების გაცემას ისეთ მნიშვნელოვან მოხელეთათვის, როგორებიც იყვნენ დამცველ განყოფილებათა უფროსები? პოლიციის დეპარტამენტი, ექვს გარეშეა, დაინტერესებული იყო, რომ ძიების საიდუმლო წესები არ შეეტყუათ რევოლუციონურ პარტიებს, მაგრამ როგორ უნდა შეენახათ საიდუმლოდ ეს პრაქტიკულად გამოსაყენებელი წესები მას შემდგომ, როდესაც რაიონის უფროსი მოვალე იყო ყრილობაზედაც და ჟანდარმთა ოფიცრებთან საუბრის დროსაც გაეცნო მათთვის ინსტრუქციის ძირითადი დებულებანი? მისი დეტალური შესწავლისათვის თითქმის უფრო მოხერხებული უნდა ყოფილიყო, თუ ამ ინსტრუქციის კოპიებს დაურიგებდენ ყველა იმ პირებს, რომლებიც აწარმოებდენ ძიებას.

საფიქრებელია, რომ პოლიციის დეპარტამენტი და შინაგან საქმეთა მინისტრი უფრო მეტად დაინტერესებულნი იყვნენ იმით, რომ მთელი მორალური პასუხისმგებლობა საზოგადოების წინაშე, **ან იქნებ „კანონის“** წინაშეც, შინაგანი მეთვალყურეობის ორგანიზაციის საქმეში ინსტრუქციის სავესებით უკანონო და არა მართებულ მოთხოვნათა ცხოვრებაში გატარებისათვის, დაჰკისრებოდა, საქმის ჩაფუშვის შემთხვევაში, არა შინაგან საქმეთა მინისტრსა და პოლიციის დეპარტამენტს, არამედ აღმსრულებლებს და ისიც უმცროს აგენტებს. უმაღლეს ჟანდარმთა სამმართველოს მოქმედებისათვის პასუხისმგებლობის გადატანას იმ დაბალ ორგანოებზე, რომლებიც აწარმოებდენ ძიებას, აქვს თავისი საფუძველი კავკასიის სარაიონო დამცველი განყოფილების დებულებაში, რომლის ერთ-ერთი პუნქტი აწესებს, რომ სარაიონო დამცველი განყოფილების უფროსს, ერთის მხრივ, აქვს უფლება მოსთხოვოს თავის ხელქვეით ორგანოებს აწარმოონ ჩხრეკა, გადასინჯვა, ამოჩვევა, დაპატიმრება, მეორეს მხრივ კი ამავე პუნქტის ძალით ამ დროს დაპატიმრებულნი ირიცხებიან განყოფილების უფროსის სახელზე კი არა, არამედ იმ პირთა, რომლებმაც უშუალოდ შეასრულეს მისი განკარგულება.

კავკასიაში სარაიონო დამცველი განყოფილება, როგორც ვთქვით, დაწესებულ იქმნა 1908 წელს. ამ განყოფილების უფროსი ამავე დროს იყო ტფილისის საგუბერნიო ჟანდარმთა სამმართველოს უფროსიც. 1908 წლიდან დაწყებული ძიებითი აპარატი რამდენჯერმე შეცვლილ იქმნა საინსტრუქციო წესით. ასე, პოლიციის დეპარტამენტის 1913 წლის მაისის 15, № 99149 ცირკულიარით ტფილისის დამცველი განყოფილება გაუქმებულ და გაერთიანებულ იქმნა ტფილისის საგუბერნიო ჟანდარმთა სამმართველოსთან, ხოლო ამავე დეპარტამენტის 1914 წლის სექტემბრის 27—30, № 176369 ცირკულიარის ძალით გაუქმდა

კავკასიის სარაიონო დამცველი განყოფილებაც (იხ. საარქივო საქმე „Об охранении Тифлисского охранного отделения“).

პოლიტიკური ძიების წესები.

ძიების წესების მიმართებით დამცველ განყოფილებათა დებულება, სისხლის სამართლის წარმოების წესდების მიერ გათვალისწინებულთა გარდა, აწესებდა აგრედვე ფარულ მეთვალყურობას საიდუმლო თანამშრომელთა და ფილერთა მეშვეობით და ავალებდა განყოფილებათა უფროსებს ხელმძღვანელობა გაეწიათ ამ თანამშრომლებისათვის სასურველი მიმართულებით. ძიებითი მოღვაწეობის წარმატების უმთავრეს საზომად დებულება სთვლიდა პროცენტულ მიმართებას გაჩხრეკილ პირთა რიცხვისა ამ პირთა იმ ოდენობისადმი, რომლებთაც სასამართლოს მიერ გადაეწყვიტებოდა რაიმე სასჯელი.

ამასთან ერთად დებულება საჭიროდ სცნობდა მეშაობის კონსპირატობას და ავალებდა განყოფილებათა უფროსებს, რათა მათ, საიდუმლო თანამშრომელთა პიროვნების ან მათი სააგენტურო მოღვაწეობის წესების გამოძიების ან მოკვლევის მიერ გამომჟღავნების შემთხვევებში, ყოველთვის ეცნობებინათ ამის შესახებ პოლიციის დეპარტამენტისათვის.

მაგრამ 1907 წლის დამცველ განყოფილებათა და სარაიონო დამცველ განყოფილებათა დებულებანი ვერ ითვალისწინებდა ძიების ყველა მხარეს, ვერ საზღვრავდა საქმის ყველა წესებსა და ტექნიკას. და აი, მაშინვე, 1907 წელს პოლიციის დეპარტამენტი იმუშავებს ძიების დაწესებულებათათვის ორ ინსტრუქციას ძიების ორგანიზაციისა და ტექნიკური მხარის შესახებ, ორ ინსტრუქციას გარეგანი საფილერო მეთვალყურობის ორგანიზაციის შესახებ და ერთს ინსტრუქციას შინაგანი სააგენტურო მეთვალყურობის ორგანიზაციის შესახებ. ყველა ეს ინსტრუქციები დამტკიცებულ იქნა შინაგან საქმეთა მინისტრის სტოლიპინის მიერ, ხოლო დეპარტამენტის დირექტორი ტრუსევიჩი უშუალოდ იღებდა მონაწილეობას მათ შედგენასა და რედაქციაში. გარეგანი საფილერო მეთვალყურობის ორგანიზაციის ინსტრუქცია ეხებოდა მხოლოდ და მხოლოდ ფილერების მოქმედებასა და მათ მიერ წარმოებულ ფარულ გარეგან მეთვალყურობას. საიდუმლო თანამშრომელთა შესახებ ნათქვამია, რომ ფილერები არამც და არამც არ უნდა იცნობდნენ საიდუმლო თანამშრომლებად მყოფ პირებს, ხოლო ესენი—ფილერებს. გარეგანი და შინაგანი მეთვალყურობის ორგანიზაციის ინსტრუქციები დაეგზავნა აღსასრულებლად ადგილობრივ ძიებით დაწესებულებებს 1907 წლის თებერვლის 10 დამცველ და სარაიონო დამცველ განყოფილებათა ზემოდმოხსენებული დებულებებითურთ, ხოლო ტფილისის საგუბერნიო ჟანდარმთა სამმართველოს—1908 წლის მარტის 11. ნაჩვენებ ცირკულიარს ხელს აწერდენ დეპარტამენტის დირექტორი ტრუსევიჩი და საგანგებო განყოფილების გამგე ვასილიევი; ესენი ზახვასმით აღნიშნავდნენ, რომ შინაგანი მეთვალყურობის ორგანიზაციის შესახები ინსტრუქცია ეგზავნებოდათ მხოლოდ და მხოლოდ სარაიონო დამცველ განყოფილებათა უფროსებს პირადი ხელმძღვანელობისთვის, იმისათვის, რომ მათ გამოეყენებინათ ეს ინსტრუქცია, როგორც კონსპექტი, მათ მიერ ძიების სათავეში მდგომ პირთათვის საიდუმლო აგენტურის წარმოების მთავარ დებულებათა გარკვევის დროს.

შემდეგში, 1911 წლის იანვარში, მ. ა. ტრუსევიჩის მოადგილემ, დეპარტამენტის ახალმა დირექტორმა ნ. კ. ზუევემა და პოლიციის დეპარტამენტის საგანგებო განყოფილების ახალმა გამგემ პოლკოვნიკმა ერემინმა იანვრის 19 ცირკულიარით № 117102 კვლავ დაუდასტურეს სარაიონო დამცველ განყოფილებათა უფროსებს საჭიროება იმისი, რომ მათ დაწვრილებით გაეცნოთ ინსტრუქცი-აში მოცემული დებულებანი რაიონში შემავალ საგუბერნიო ჟანდარმთა სამმარველოების და დამცველ განყოფილებების ყველა უფროსებისა და აგრეთვე ძიების მაწარმოებელ ჟანდარმთა ცალკე კორპუსის ოფიცრებისათვის. ამ ინსტრუქციის გამოსვლის მომენტიდან, პოლიციის დეპარტამენტის შეხედულებით, პოლიტიკური ძიება მტკიცე ნიადაგზე დადგა. ძიებითი მოღვაწეობის და ტიხ-ნიკის ყველა წესები მოთავსებულ იქმნა ერთს კალაპოტში, საბოლოოდ განმტკი-ცდა და დამუშავდა სისტემა მეფის ძალა-უფლების ბრძოლისა სულ უფრო და უფრო გაძლიერებულ სარევოლიუციო მოძრაობასა და არსებული რეჟიმისათვისა არა სასურველ საზოგადოებრივი ხასიათის მოვლენებთან.

პოლიციის დეპარტამენტმა პოლიტიკურ ძიებას სახელმწიფოში საფუძვლად დაუდო საიდუმლო აგენტურა საიდუმლო თანამშრომელთა სახით, გარეგან მე-თვალყურობას ოფიცრების საშუალებით კი მიაკუთვნა მეორე ხარისხოვანი და დამხმარე მნიშვნელობა. „Инструкция по организации и ведению внутреннего (агентурного) наблюдения“ შეიცავს 41 პარაგრაფს წარწერით: „совершенно секретно, копии снимать воспрещено.“

ინსტრუქციის მთავარი დებულებანი შემდეგია: იმ პირს, რომელსაც აბა-რია პოლიტიკური ძიება, ევალება უპირველეს ყოვლისა გამოსძებნოს და შეი-ნარჩუნოს შინაგანი საიდუმლო აგენტურა, ეს ერთად ერთი სავესებით საიმედო საშუალება, რომელიც უზრუნველყოფს ცნობათა სისრულეს. შინაგანი აგენტუ-რის გამოძებნასა და შენარჩუნებისაკენ უნდა იყვეს მიმართული მთელი მეცადი-ნეობა იმ პირისა, რომელსაც აბარია ძიება. გარეგანი მეთვალყურობა წარმო-ადგენს მხოლოდ დამატებით და ამასთან მეტად ძვირფას საშუალებას სააგენ-ტურო ცნობათა დამუშავებისა და სააგენტურო წყაროს კონსპირაციუბის და-საფარავად.

პოლიტიკური ძიების საქმეში წარმატებით მუშაობისა და შინაგანი აგენ-ტურის ხელმძღვანელობისათვის იმ პირებმა, რომლებიც უძღვებიან ძიებას, უნ-და იცოდნენ რევოლიუციონურ პარტიათა პროგრამები, სარევოლიუციო მოძრა-ობის ისტორია, ამ მოძრაობის მდგომარეობა მოცემულ მომენტში; ეს პირები მოვალენი არიან თვალყური ადევნონ რევოლიუციონურ ლიტერატურას.

ინსტრუქციის კატეგორიული მოთხოვნის გამო საიდუმლო თანამშრომელ-ნი უნდა ყოფილიყვნენ მუდმივნი და ამასთან წევრები განსაზღვრული რევოლი-უციონური ორგანიზაციისა, რომლის შესახებაც მათ უნდა ექლიათ ცნობები, ან არა და მკიდრო ურთიერთობა მაინც უნდა ჰქონოდათ ამ ორგანიზაციის სერიოზულ მოღვაწეებთან და სისტემატიურად ეწოდებინათ ცნობები ამ ორგა-ნიზაციის მოქმედების შესახებ, რისთვისაც იღებდნენ განსაზღვრულ თვიურ სარ-გოს. ამ უკანასკნელის ოდენობა დამოკიდებული იყო მოწოდებულ ცნობათა ლი-

რეზოლუციაზე და იმ ადგილზე, რომელიც თანამშრომელს ეჭირა ორგანიზაციაში. საჭიროა, რათა თანამშრომელს, რომელმაც მუშაობა მატერიალური მოსაზრებებით დაიწყო, გაეღვიძოს ინტერესი ძიებისადმი, როგორც რევოლუციონური მოძრაობის, ამ სახელმწიფო და საზოგადოებრივი სიბოროტის, წინააღმდეგ ბრძოლის იარაღისადმი; განსაკუთრებულად ძვირფასი არიან ამ მხრივ ის თანამშრომლები, რომლებმაც იკისრეს ეს როლი განყენებული ხასიათის მოსაზრებებით; მარჯვედ დამთავრებულ ლიკვიდაციების შემთხვევებში, რაც ცნობებისა და დამუშავების შედეგია ხოლმე, საჭიროა მუდმივი თანამშრომლის წაქეზება ფულადი ჯილდოს სახით; ცნობები გარედან მოსიარულე პირთა, რომლებიც მოითხოვენ ხელფასს თვითიური ჩვენებისათვის („штучники“), უნდა გამოყენებულ იქნას, მაგრამ ამ ცნობებისადმი საჭიროა სიფრთხილე, ხოლო ამ პირთა საშუალებით კი სასურველია მოეწყოს სისტემატიური აგენტურა.

თვითიურ განსაზღვრულ ადგილს მოქმედ რევოლუციონურ ორგანიზაციაში საჭიროა საიდუმლო თანამშრომლების ყოლა, თუ შესაძლებელია, რამოდენიმე კაცისა ერთსა და იმავე ორგანიზაციაში. თანამშრომლის მდგომარეობა ყველაზედ უფრო მტკიცეა, თუმცა არა ყოველთვის ნაყოფიერი, მაშინ, როდესაც იგი იმყოფება ორგანიზაციაში კონსპირატულ საქმეთა დამხმარის ან შუამავლის როლში ე. ი. მაშინ, როდესაც მისი საქმიანობა განისაზღვრება განზრახვათა მონაწილეობის ან ბოროტმოქმედებისათვის მზადების სფეროთი, რაც ფაქტურად ფორმალური მოკვლევისა და გამოძიების გარეშეა და შესაძლებლობას იძლევა არ აღეკვეთოს თავისუფლება თანამშრომელსა და მის მახლობელ პირებს.

მაგრამ იმისთვის, რომ თანამშრომლებმა შეინარჩუნონ თავისი მდგომარეობა ორგანიზაციაში, ინსტრუქცია საჭიროდ სთვლის, რომ იგინი არ გაუზროდენ აქტიურ მუშაობას, რომელსაც მათ აკისრებს ორგანიზაცია, მაგრამ ისინი მოვალენი არიან თვითიური შემთხვევის გამო გამოსთხოვონ ნებართვა აგენტურის ხელმძღვანელს. ხოლო უკეთეს განზრახული წამოწყება სერიოზულ საფრთხეს წარმოადგენს, თანამშრომლისათვის საგალღებულოა არ მიიღოს მასში მონაწილეობა.

თანამშრომლებისათვის სახიფათო გამოსვლებსა და წამოწყებათა სფეროში აქტიური მუშაობის აკრძალვას მიზნად აქვს თანამშრომელთა შენარჩუნება ე. ი. მათი გადარჩენა მათ მიერ მოწყობილ ჩავარდნათა გამოაშკარავებისაგან.

ინსტრუქცია, როგორც აღნიშნული იყო, აძლევდა საიდუმლო თანამშრომლებს ნებას აქტიური მონაწილეობა მიეღოთ რევოლუციონურ მუშაობაში, მაგრამ ამასთან ერთად ავალბდა მათ ყოველ ცალკე შემთხვევაში მკაცრად გაერკვიათ მართლა იყო საჭირო თუ არა, რომ, ძიებისთვის ახალი მონაცემების მისაღებად, თანამშრომელს ეკისრა ორგანიზაციის დავალება თუ ამა თუ იმ საბაბით ემჯობინებოდა მისი ასრულების თავიდან აცილება.

საჭიროა გათვალისწინება იმისი, ნათქვამია ინსტრუქციაში, რომ პოლიტიკური ძიების მთელი ყურადღება მიმართული უნდა იყოს რევოლუციონურ ორგანიზაციათა ცენტრების აღმოჩენისა და მათი იმ მომენტში მოსპობისაკენ, როდესაც ისინი ყველაზედ უფრო ინტენსიურ მოქმედებას იჩენენ; ამიტომ დაუშვებ-

ბელია ძიების საქმის ჩაფუშვა მხოლოდ რომელიმე არა ლეგალური სტამბის ან უქმად მდებარე იარაღის საწყობის აღმოჩენის მიზნით, ვინაიდან ამგვარი საგნების გამოორიცხვას მხოლოდ მაშინ ენიჭება მნიშვნელობა, თუ იგი ხელს შეუწყობს ცოტად თუ ბევრად ცნობილ რევოლიუციონურ მოღვაწეთა გამოიმუცხვებისა და ორგანიზაციის მოსპობის საქმეს. როგორც დავინახეთ, ინსტრუქცია ავალებდა ძიებით ორგანოებს, ერთის მხრივ, რევოლიუციონურ ორგანიზაციათა ლიკვიდაციას აღმოჩენის მომენტში კი არა, არამედ მისი მოქმედების განვითარების ყველაზე უფრო ინტენსიურ მომენტში, მეორეს მხრივ კი, ცდილობდა გადაენარჩუნებინა საიდუმლო თანამშრომლები მათი საქმიანობის გამომჟღავნებისაგან; ამასთან ერთად ინსტრუქცია მოითხოვდა ორგანიზაციის ქვემო საფეხურზე მყოფ თანამშრომელთა ცენტრისაკენ წაწევას, ორგანიზაციის ზედა საფეხურებზე მოქცევას უფრო მნიშვნელოვან მუშაკთა დაპატიმრების საშუალებით. ამასთან შეფარდებით ინსტრუქცია აღნიშნავდა, რომ ლიკვიდაციის წარმოების დროს შეუტლებელია დაპატიმრებულ იქმნენ ყველა, თანამშრომელთან ახლოს მდგომი, პირები, იმ დროს, როდესაც თვით თანამშრომელს სტოვებენ თავისუფლად; ამისთანა შემთხვევაში საჭიროა დატოვებულ იქმნეს მასთან ერთად რამოდენიმე ძალიან დაახლოვებული და ნაკლებ მანებელი პირი, ან ადრევე მოხერხდეს მისი გაგზავნა სხვაგან პარტიის საქმეების გამო ან და, უკიდურეს შემთხვევაში, დაპატიმრებულ იქმნეს ისიც სხვებთან ერთად და შემდეგში, მამხილებელ გარემოებათა უქონლობის გამო, განთავისუფლებულ. თანამშრომლის წინასწარ განზრახული დაპატიმრების შესახებ წინდაწინვე საჭიროა მასთან შეთანხმება. დაპატიმრების დროს თანამშრომელს ჯამაგირი უსათუოდ უნდა შეენახოს და, თუ შესაძლებელია, გაუდიდდეს კიდევ. ჩავარდნილი თანამშრომლები უნდა მოწყობილ იქმნენ სამსახურში, მხოლოდ არა ძიებით დაწესებულებებში, და პირველ ხანებში მათ უნდა გაეწიოს მატერიალური დახმარება.

ამგვარად ინსტრუქცია შესაძლებლად სთვლიდა საიდუმლო თანამშრომელთა მონაწილეობას რევოლიუციონურ ორგანიზაციათა აქტიურ საქმიანობაში, ამ საქმიანობის ყველაზედ უფრო ინტენსიურ მომენტში; ამავე დროს ინსტრუქცია აფრთხილებდა საიდუმლო თანამშრომლებს, რომ მათ თავს არ ედვათ ეგრედ წოდებული პროვოკატორობა; ამ უკანასკნელის სახელით კი ინსტრუქცია ნათლავდა მხოლოდ იმ შემთხვევას, როდესაც თვით თანამშრომელი ჰქმნის დანაშაულს, ხოლო პასუხისმგებას აკისრებს სხვა პირებს, რომლებიც ამ საქმეში მეორეხარისხიდან როლს თამაშობდნენ.

ჰკიცხავს რა პროვოკატორობას, ინსტრუქცია ამასთანავე აღიარებს, რომ „თანამშრომლობა“ს „პროვოკატორობისაგან“ ჰყოფს ისეთი წვრილი ხაზი, რომლის გადალახვა მეტად ადვილია.

რაც შეეხება საიდუმლო თანამშრომელთა მოპოვების წესებს, ინსტრუქცია აღნიშნავდა რამოდენიმეს და ურჩევდა მიემართათ ამისთანა შემთხვევებში სხვა და სხვა საშუალებათათვის.

საიდუმლო თანამშრომელთა მოპოვება სხვადასხვა საშუალებებით შეიძლება. მათი მოპოვებისათვის საჭიროა მუდმივი ურთიერთობა და საუბარი იმ პირსა, რომელიც განაგებს ძიებას, ან მის გამოცდილ ხელქვეითებსა, და პოლიტიკურ

საქმეების გამო დაპატიმრებულთა შორის. ძიების მაწარმოებელი პირი ეცნობა პოლიტიკურ პატიმრებს და არჩევს მათ შორის ისეთებს, რომელთა თავის მხარეზე გადმოხიზების იმედი აქვს (აქეთებია სუსტი ნებისყოფის, ნაკლები რწმენის რევოლუციონერები, ისეთები, რომლებიც თავიანთ თავს დაჩაგრულებად სთვლიან ორგანიზაციაში, და სხ.); ამისთანეებს დარწმუნების საშუალებით იგი იბირებს თავისკენ და აქცევს რევოლუციონერებს მთავრობის ერთგულ პირებად; ასეთი თანამშრომლები ყველაზე სალკეთესონი არიან. იმ პირების გარდა, რომელთა შესახებაც მოკვლევა სწარმოებს, შესაძლებელია თანამშრომლების მოპოვება ჯერ დაუპატიმრებელ პირთა შორისაც; მათ იწვევენ სასაუბროდ, უკეთუ სხვა გზით იღებენ ცნობას, რომ შესაძლებელია მათი თანამშრომლებად გამოყენება.

ამის გარდა შესაძლებელია გამოყენება იმ პირთა, რომლებიც დარწმუნებულნი არიან რა იმაში, რომ მათ პირად სარევოლიუციო მოღვაწეობას საფრთხე არ მოეწივს, განიცდიან მატერიალურ გაჭირვებას და თუმცა საგ.ებით არ იცვლიან რწმენას, მაგრამ ფულის გულისათვის კისრულობენ ამხანაგების გაცემას.

უკეთუ აგენტურის გამგეს კარგი განწყობილება აქვს ჟანდარმთა კორპუსის ოფიცირებსა და სახელმწიფო დანაშაულობათა საქმეების მაწარმოებელ სასამართლო უწყების მოხელეებთან, მას შესაძლებლობა აქვს მიიღოს ამათგან თანამშრომლებად ის ბრალდებულნი, რომლებიც გულწრფელ ჩვენებებს იძლევიან; ამასთან საჭიროა ზომების მიღება, რომ ეს ჩვენებები არ გახშიანდეს.

აგენტურის გამგეს ევალება შეჰქმნას თავისა და საიმედო თანამშრომელთა შორის არა ოფიციალური განწყობილება; მან სახეში უნდა იქონიოს ის გარემოება, რომ თანამშრომლის როლი ზნეობრივად ჩვეულებრივ მეტად მძიმეა და რომ „свидания“ თანამშრომლის ცხოვრებაში ხშირად წარმოადგენს ერთად-ერთ მომენტს. როდესაც მას საშუალება ეძლევა გული მოიჯეროს და სინიდისის ქენჯნა აღარ განიცადოს. მხოლოდ ამ პირობის შესრულება მოუპოვებს აგენტურას ერთგულ თანამშრომლებს.

გარეგანი საფლერო მეთვალყურობის ორგანიზაციის ინსტრუქციასთან შეფარდებით, შინაგანი სააგენტურო მეთვალყურობის ორგანიზაციის და წარმოების შესახები ინსტრუქციაც აღნიშნავდა, რომ გარეგანი მეთვალყურობის მოხელეებმა და სამდივან-მწიგნობრომ არ უნდა იცოდენ საიდუმლო თანამშრომლის ნართაული სახელიც კი. იგი ცნობილი უნდა იყოს მხოლოდ როგორც რევოლუციონური მოღვაწე, გარეგანი მეთვალყურობის ნართაული სახელით, თუ იგი შესულია გარეგანი მეთვალყურობის სფეროში. თანამშრომლის გვარი იცის მხოლოდ იმ პირმა, რომელიც განაგებს ძიებას. გარდა ძიების გამგისა და იმ პირისა, რომელსაც საჭიროების დროს შეუძლიან მისი ადგილი დაიკიროს, არავინ უნდა იცნობდეს პირისპირ არც ერთს საიდუმლო თანამშრომელს, მათთან შეხვედრა უნდა ხდებოდეს საგანგებო კონსპირატიულ ბინებში. საიდუმლო თანამშრომლები არ უნდა იცნობდენ ერთი მეორეს, ვინაიდან ამას შეიძლება შედეგად მოჰყვეს ორივეს „провал“ და ერთ-ერთი მათგანის მოკვლაც კი.

საიდუმლო თანამშრომელთაგან მიღებული ცნობები უსათუოდ შემოწმებულ უნდა იქმნეს, თუ არის ამის შესაძლებლობა, გარეგანი მეთვალყურობის საშუალებით. თუ საიდუმლო თანამშრომლები პარტიების ხარჯზე არ იპყიფებიან,

მათ უსათუოდ უნდა ჰქონდეს რაიმე ლეგალური ხელუასი. საიდუმლო თანამშრომლის სამსახურიდან გაშვების დროს გამწვავებულ არ უნდა იქმნეს პირადი დამოკიდებულება მასთან, მაგრამ ამასთან ერთად არც ის უნდა იქმნეს ისეთ მდგომარეობაში ჩაყენებული, რომ შემდეგში შეიძლოს ძიების მაწარმოებელი პირის ექსპლუატაცია მიუღებელ მოთხოვნებთანა წამოყენებით. ინსტრუქციაში დაწვრილებით ნაჩვენებია თანამშრომელთა „გადარჩენის“ ხერხები დაპატიმრებისა და ლიკვიდაციების დროს აგენტურის დაფარვის მიზნით; აღნიშნულია თანამშრომლებთან შეხვედრისა, კონსპირატიული ბინების არჩევისა, თანამშრომლების რეგისტრაციისა და ნართაულ სახელების მინიჭებისა, სააგენტურო წერილების შედგენისა და სხ. წესები.

ასეთია შინაგან საქმეთა სამინისტროს მიერ პოლიციის დეპარტამენტის მეშვეობით ამ უკანასკნელის ხელქვეით მოხელეთათვის შინაგანი სააგენტურო მეთვალყურების ორგანიზაციისა და წარმოების შესახებ გამოცემული ინსტრუქციის ზოგადი მოთხოვნანი, ყველაზედ უფრო მნიშვნელოვანი დებულებების სახით წარმოდგენილი. სამინისტროს მთელი შენდეგ დროინდელი საქმიანობა მმართული იყო ამ ინსტრუქციის ხელის შეწყობისა და განვითარებისაკენ, ძიების სისტემისა და ტეხნიკის განმტკიცებისაკენ.

პოლიციის დეპარტამენტი მეთოდურად ატარებდა ადგილებზე ამ სისტემას და მოითხოვდა მის ხელქვეით მყოფ დაწესებულებათა და პირთაგან ძიების ორგანიზაციას ამ ინსტრუქციის ძირითად დებულებათა თანახმად.

თავის მოთხოვნათა შეუსრულებლობისათვის დეპარტამენტი ემუქრებოდა თავის ხელქვეითებს სამსახურის სფეროში სხვადასხვა გართულებებით, სამსახურიდან გადაყენებამდე; ხოლო „კრამოლა“სთან ბრძოლაში გამოჩენილ გულ-მოდგინეობისა და ამ მხრივ მიმართულ მუშაობის წარმატებული შედეგებისათვის დეპარტამენტი ხელს უწყობდა მათ სამსახურში დაწინაურებას და აქეზებდა მოღვაწეობის გაგრძელებისათვის.

პოლიციის დეპარტამენტის ცირკულიარულ განკარგულებათა მოთხოვნანი, ინსტრუქციის განვითარებისათვის გამოცემულნი, შეეხებოდენ იმას, რომ საიდუმლო თანამშრომელნი მოვალენი იყვნენ რევოლიუციონურ ორგანიზაციათა წევრები და, შეძლებისამებრ, მათი აქტიური მონაწილენი ყოფილიყვნენ, და რომ საიდუმლო აგენტურის დაზოგვისა და აგენტთა პიროვნების გამომჟღავნებისაგან გადარჩენის მიზნით, ჟანდარმთა ოფიცრების მიერ წარმოებულ მოკვლევათა სასამართლო ხელისუფლებისათვის გადაცემისას, არ ატყობინებდენ ყველა საიდუმლო ცნობებს. ეს ცნობები არ უნდა სცოდნოდა არც ბრალდებულსა და არც დამცველს. ასე, 1908 წლის სექტემბრის 17 № 138474 ცირკულიარი წინადადებს იძლეოდა ისეთი ცნობები, რომელთა გახშიანება არ შეიძლებოდა, შეეტყობინებინათ გამომძიებელ ხელისუფლებისათვის ან პირადათ ან კერძო ხასიათის წერილით იმის აღნიშვნით, თუ რომელი ცნობები არ უნდა დართოდენ საქმეს.

1907 წლის 2 მაისის № 125064 ცირკულიარი ნებს არ იძლეოდა, რომ საიდუმლო წერილებიდან ამონაწერები დართოდათ ფორმალურ მოკვლევებს. 1910 წლის 24 მაისის № 125534 ცირკულიარი საიდუმლო თანამშრომელთა პიროვნების დაფარვის მიზნით, ავალბდა მათ დაპატიმრებას მათივე თანხმობით.

ბით, ამასთან ჰპირდებოდა შემდეგში გასამართლებისაგან განთავისუფლებას ან დანაშაულის პატიებას.

დამახასიათებელი არიან: 1908 წლის 21 ივლისის № 135543 ცირკულიარი იმის შესახებ, რომ საიდუმლო თანამშრომლებს ნება ეძლეოდათ აქტიური მონაწილეობა მიეღოთ ორგანიზაციათა მებრძოლ ჯგუფებშიაც კი; საიდუმლო თანამშრომლებს წინადადება ეძლეოდათ „путем проявления в своей революционной среде все более или менее резких суждений войти в боевые группы партии“; 1914 წლის 16 სექტემბრის № 19791 ცირკულიარი, რომელიც ავალებდა საიდუმლო თანამშრომლებს ევრცელებინათ ბოლშევიკებისა და მენშევიკების საორგანიზაციო გაერთიანების სრული შეუძლებლობის იდეა.

მხოლოდ აგენტურის ჯარში მოწყობის შესახებ დაშვებულია გამონაკლისი საერთო წესიდან: პოლიციის დეპარტამენტის 1910 წლის 30 ოქტომბრის № 127306 ცირკულიარი, მოითხოვდა რა ჯარში აგენტურის მოპოვებას, ამავე დროს არ აკარებდა საიდუმლო თანამშრომლებს არც საორგანიზაციო მოღვაწეობასა და არც პროპაგანდას და შესაძლებლად სთვლიდა მათ საქმიანობას ჯარში რევოლუციონური მუშაობის გასაშუქებლად.

დროებითი მთავრობის დროს აღიძრა საგანგებო საგამომძიებლო კომისიის მიერ გამოძიება შინაგან საქმეთა სამინისტროს უმაღლეს მოხელეთა მოქმედების შესახებ პოლიტიკური ძიების ორგანიზაციის საქმეში; გამოძიების შედეგი იყო ის, რომ 1917 წლის აგვისტოს 10-ს საგამომძიებელმა ი. კ. იოდლოვსკიმ დაადგინა გამოთხოვა საგანგებო საგამომძიებლო კომისიის თანხმობა პასუხის გებაში მიცემის შესახებ შინაგან საქმეთა ყოფილ მინისტრების—ა. ა. მაკაროვისა, ნ. ა. მაკლაკოვისა, ა. ნ. ხვოსტოვისა; მინისტრის ყოფ. ამხანაგების—პ. გ. კურლოვისა, ი. მ. ზოლოტარიოვისა, ს. პ. ბელეცკისა და პოლიციის დეპარტამენტის ყოფ. დირექტორების—ნ. პ. ზუევისა, ვ. ა. ბრიუნ დე სენტ-იპპოლიტისა და რ. გ. მოლლოვისა—უფლების აღმატებისა და უმოქმედებისათვის; შინაგან საქმეთა ყოფ. მინისტრის პ. ა. სტოლიპინის და პოლიციის დეპარტამენტის მ. ი. ტრუსევიჩის წინააღმდეგ, რომლებმაც 1907 წლის თებერვალში გამოსცეს დამცველ განყოფილებათა დებულება და შინაგანი მეთვალყურეობის ორგანიზაციის შესახები ინსტრუქცია, სისხლის სამართლის წესით დევნა არ იყო აღძრული მათ მიერ ჩადენილ დანაშაულობათა ხანდაზმულობის გამო, ხოლო სტოლიპინის შესახებ მისი სიკვდილის გამოც (Арх. дело Прокурора Тифлисской судебной палаты).

როგორც საგამომძიებელი იოდლოვსკის დადგენილებიდანა ჩანს, საგანგებო კომისიამ დაინახა შინაგან საქმეთა სამინისტროს ზემოდ-მოხსენებულ უმაღლეს თანამდებობის პირთა მოქმედებაში დანაშაულობის ნიშნები იმაში, რომ პოლიციის დეპარტამენტი უდგენდა მის ხელქვეით მყოფ თანამდებობის პირებს ისეთ მოთხოვნებს, რომელთა აღსრულებას უსათუოდ უნდა მოჰყოლოდა, ერთის მხრივ, დანაშაულთა ხელის დაფარება ხელისუფლების წინაშე და ბრალეულობის დამამტკიცებელი საბუთების გადამაღვა სასამართლო ორგანოებისაგან, რამდენადაც ეს საბუთები შეეხებოდა საიდუმლო თანამშრომლებს, ხოლო მეორეს მხრივ, ამ უკანასკნელთა მიერ პოლიტიკური ხასიათის ისეთი მოქმედებანი, რომლებიც იმ

დროს მომქმედ კანონის თანახმად ითვლებოდა დანაშაულებად, ხოლო ამ დანაშაულებათა ჩამდენნი ისჯებოდნენ ციმბირში გადასახლებით და კატორღით.

საგანგებო კომისია, განსაზღვრავს რა დანაშაულის ნიშნებს სისხლის სამართლის კანონის განსაზღვრასთან შეფარდებით, არაფერს ამბობს პროვოკატორობის შესახებ, ალბათ იმიტომ, რომ ეს ტერმინი არ იხმარებოდა ფორმალურ კანონში. მაგრამ ამასთან ერთად, თუნდაც რომ პროვოკატორობად მივიჩნიოთ ის, რისაგანაც აფრთხილებდა შინაგანი მეთვალყურობის ორგანიზაციის შესახები ინსტრუქცია, ე. ი. ისეთი მდგომარეობა, როდესაც საიდუმლო თანამშრომელნი ჰქმნიან დანაშაულს და თავის ნამოქმედარის პასუხისმგებლობას ახვევენ სხვებს, ამ შემთხვევაშიც თანამშრომლობა, ინსტრუქციის მოთხოვნის თანახმად, არა თუ არ ემიჯნება პროვოკატორობას „тонкой чертой“, თვით წარმოადგენს წმინდა წყლის პროვოკატორობას ჟანდარმთა ხელისუფლების მიერ ნებადართულს, ვინაიდან ეს ხელისუფლება მოითხოვდა თავის საიდუმლო თანამშრომელთაგან აქტიურ მოღვაწეობას რევოლუციონურ ორგანიზაციებში იმ მიზნით, რომ პასუხისმგებლობა სხვას მოხვეოდა თავზე, იმ დროს, როდესაც თვით თანამშრომლების გადასარჩენად იღებდნენ ყოველგვარ ზომებს, მათთვის დანაშაულის პატიებას იმეც კი. არც ერთ კანონს არ შეეძლო დაეწესებინა პროვოკატორობის ინსტიტუტი, როგორც ბრძოლის საშუალება დანაშაულობათა ან საზოგადოების წინააღმდეგ, თუნდაც იმიტომ, რომ თვით თავისი საფუძვლის მიხედვით პროვოკატორობა წარმოადგენს უდიდეს დანაშაულს ზნეობის წინააღმდეგ, და შინაგან საქმეთა სამინისტრო, აკანონებდა რა საინსტრუქციო წესით პროვოკატორობას, თვით ზღებოდა მონაწილე და სხვების წამქეზებელიც ეგრედ წოდებულ პოლიტიკურ დანაშაულობათა ჩადენაში, და პასუხი უნდა ეგო არა მარტო ზნეობრივად, არამედ კანონის მიხედვითაც.

მაგრამ „კრამოლა“სთან ბრძოლის დროს მეფის თვითმპყრობელობა არაფერს ერიდებოდა. კანონი რჩებოდა განზე, ხოლო „უმართებულესი“ სენატი, რომელსაც ევალებოდა კანონის დაცვა, არა თუ არ იცავდა მას, არამედ მან მსჯავრი დასდო პროვოკატორი აზეფის ნაცვლად ლოპუხინს იმისათვის, რომ ამან გასცა აზეფი რევოლუციონურ ორგანიზაციას, როგორც პოლიციის აგენტი, და ამით ვითომცდა მიიღო მონაწილეობა „в преступном сообществе“.

ს. მსაგმ

ქურთთა საკითხი იმპერიალისტური ომის დროს 1914—1917 წლებში კავკასიის ურონტზე.¹

(ს. ს. ს. რ.-ის ცენტრარქივის მასალების მიხედვით).

საქალაქო აჯანყე- პოლიტიკური ისტორია ქურთთა ტომების სულ
ბანი ქურთისტანში მოკლედ შემდეგია.

მე-XIX საუკუნეში.

1514 წელს ოსმალეთის სულთანმა სელიმ I-მა სპარსეთის შაჰ ისმაილთან ომის დროს დაიჭირა პროვინცია დიარბეკირი და სპარსეთის ქურთისტანის მნიშვნელოვანი ნაწილი; დაპყრობილი ადგილების მოწყობა მან ჩააბარა ქურთ ედრისის, რომელიც შთამომავლობით ბითლისელი იყო. ყველაზედ უფრო მოუსვენარი მომთაბარე ელემენტი მან გადაასახლა საძოვრებით უხვ მხარეში არზრუმისა, ერევნისა და ყარსის მახლობლად. გადმოსახლებულები სამუდამოდ განთავისუფლებულნი იყვნენ ყოველივე გადასახადებისაგან, რის ნაცვლად უნდა გამოეყვანათ ცხენოსანი ჯარი ოსმალთა სახელმწიფოს საზღვრების დასაცავად. სპარსულსა და ოსმალურ ქურთისტანს შორის ისმაილის ლაშქრობის შემდგომ დადებული საზღვარი არ შეცვლილა, და მე-XIX ს.-ის დასაწყისისათვის ქურთისტანი საერთოდ იყოფოდა ოთხ ნაწილად: აღმოსავლეთ, ჩრდილოეთ, დასავლეთ და სამხრეთ ქურთისტანად.

აღმოსავლეთი ქურთისტანი, არდელიანად წოდებული, ისაზღვრებოდა ჰამადანის ხეობისა და ქირმანშაჰისაგან მთაგრებილით, რომელიც მიიმართება ვანის ტბის გვერდით; მთავარი ქალაქი სენნეა. სპარსეთის ქურთისტანის ეს ნაწილი და ქურთთა ერთ-ერთი ტომის მეთაური ქურთისტანის ვალის წოდებულებით თამაშობდნენ დიდ როლს სპარსეთის შაჰების კარზე. ქურთისტანის ერთ-ერთი ვალი, ქიარიმ-ხანი, განთქმული ნადირ-შაჰის თანამოსაგრე, შაჰის სიკვდილის შემდგომ დიდი ხნის განმავლობაში განაგებდა მთელ სპარსეთს, პირველად როგორც მეურვე მის მიერვე შაჰის ტახტზე აყვანილ სეფიანთა დინასტიის წარმომადგენლის მცირეწლოვანი ისმაილისა, ხოლო 1759 წლიდან 1779 წლამდე დამოუკიდებელი. მისი სიკვდილის შემდგომ შაჰის ტახტზე ავიდა საჭურისი, ალა-მაჰმად-ხანი, რომელიც ცნობილია თავისი უღმომბელი სისასტიკით და რომელ-

¹ ამ წერილის შედგენის დროს გამოყენებულია ცენტრარქივის სამხედრო ფონდის საქმეები შემდეგი ნომრებით: 349, 1210, 1294, 1346, 1351 A, 1351 B, 1416 A, 1416 B, 1488, 1526 2245, 2623.

მაც მოაწყო 1795 წ. გამანადგურებელი ლაშქრობა საქართველოზე. იგი იყო უკანასკნელ დრომდე სპარსეთში არსებულ ყაჯართა დინასტიის დამწყები.

ჩრდილო, დასავლეთი და სამხრეთი ქურთისტანი ხომინალურად ოსმალეთის მფლობელობის ქვეშ ითვლებოდნენ, ფაქტიურად კი ქურთთა მნიშვნელოვანი ნაწილი არ სცნობდა ოსმალეთის მთავრობას.

ჩრდილო ქურთისტანის გეოგრაფიული საზღვრები იხაზებოდა აგრიდაგის ქედსა და ვან-ურმიის ტბათა შუა. მასში შედიოდა ვანისა და ბაიაზეთის სანჯაყებისა და ჯალამერკის ოლქის უდიდესი ნაწილი. ქურთთა უმთავრესი ცენტრი იყო ხეიკარის ოლქი, რომელსაც ემირი განაგებდა.

დასავლეთ ქურთისტანში ქურთები დასახლებული იყვნენ მუშისა და არზრუმის ფაშალიყებში და დერსიმის ოლქში.

სამხრეთ ქურთისტანში ქურთებს უჭირავთ დიარბეკირისა და მოსულის რაიონები და მათი მთავარი ტომები ცხოვრობენ რევანდუზისა, ბოხტანისა და ბეგდივანის ოლქებში.

სრულიად განსაკუთრებული ალაგი უჭირავთ იმ ქურთებს, რომლებიც დასახლებულნი არიან ყოფ. ერევნის გუბერნიის, ყარსის ოლქის და ახალციხის მაზრის ფარგლებში.

როგორც სპარსეთის, ისე ოსმალეთის მთავრობაც უცქეროდა ქურთებს, როგორც საუკეთესო ელემენტს მსუბუქი ცხენოსანი ჯარის მოსაწყობად, ამიტომაც ცდილობდნენ სხვადასხვა შეღავათების საშუალებით მიეზიდნათ ისინი სამსახურში. მართლაც, ქურთთა ცხენოსანი ჯარი ყველა ომებში იღებდა შესამჩნევ მონაწილეობას და, როგორც მებრძოლი ელემენტი, იგი თავისი დანიშნულების სიმადლეზე იდგებოდა, მას რომ თვისებად არ ჰქონოდა არა-რეგულიარული ნაწილების ყველა უარყოფითი მხარეები — მერყეობა, დისციპლინის ნაკლებობა და პანიკა მარცხის შემთხვევაში. ფრანგი კაპიტანი გასპარ დრუვილი, რომელიც ენერგიულ მონაწილეობას იღებდა სპარსეთის არმიის ორგანიზაციაში და მონაწილეობდა ასლანდუზის ბრძოლაში (1812 წელს რუსეთის წინააღმდეგ) ამბობს ქურთების შესახებ: „მთელი არა-რეგულიარული ცხენოსანი ჯარი, მის რიცხვში ქურთებიც, სრულიად არ ვარგოდა რუსების წინააღმდეგ; იგი კარგი იყო მხოლოდ თურქებისა და აზიის სხვა ხალხების წინააღმდეგ, ვისთანაც სპარსეთს უხდებოდა ბრძოლა; აქ ის აღემატებოდა აზიის ყველა სხვა ცხენოსან ჯარებს; მასზე განსაკუთრებით მოქმედებდა და შიშის ზარსა ჰგვრიდა არტილერიის ცეცხლი“. სხვა ადგილს იგივე ავტორი ქურთების შესახებ ამბობს: „მე ვერ ვხედავ მათში სხვა რამ ღირსებას, გარდა არაჩვეულებრივი სიმამაცისა, მაგრამ ეს სიმამაცე არ ემყარება გონიერებას და არ მომდინარეობს პატივის გრძნობისაგან, უკეთესი იქმნება მას ვუწოდოთ გააფთრებული ნადირის კადნიერება; იგი ხედავს მხოლოდ ნადავლს და არა საფრთხეს, რომელიც მას მოელის ნადავლის დევნის დროს“.

მე-XIX ს.-ის განმავლობაში ოსმალეთის ქურთისტანში ხდებოდა მთელი რიგი აჯანყებათა, რომლებსაც უღმობელად აქრობდა ოსმალეთის მთავრობა. ასე, 1834 წ. რეშიდ-ფაშის არმიამ გაიარა ყველა რაიონები და დიდის სიმკაცრით გაუსწორდა ქურთებს; მხოლოდ ვანის ტბისა და ხეიკარის სამხრეთით მდებ-

ბარე ოლქებში აჯანყებულთა სათავეში მდგომმა ქურთთა გვარის უფროსმა იეზ-დანშირმა მედგარი წინააღმდეგობა გაუწია და ოსმალთა ჯარების წასვლის მოკ-ლე ხნის შემდეგ დაიმორჩილა მთელი ოსმალეთის ქურთისტანი. იმისდა საწი-ნააღმდეგოთ, შინაგანი ბრძოლის ატეხის მიზნით, თურქებმა მხარი დაუჭირეს მის მეტოქეს, მისავე ღვიძლ ძმას, ბედერ-ხანს; მაგრამ ჩაუდგა თუ არა ხეიკარის ტომს სათავეში, ბედერ-ხანმა აღარ მოისურვა სულტნის ქვეშევრდომობა და იწყო თავისი ოლქების დამოუკიდებლად განგება.

ბედერ-ხანის მმართველობა აღინიშნა 1843 და 1846 წლებში მოწყობილ ქრისტიანების ამოყლევით ტიარისა და თხომის ოლქებში; ესენი იყვნენ ნესტორია-ნები და თავიანთ თავს სთვლიდნენ ძველი ასურელების შთამომავლებად. ევროპის სახელმწიფოთა მოთხოვნით ოსმალეთის მთავრობამ გაგზავნა ბედერ-ხანის წინააღმდეგ დამსჯელი ექსპედიცია, რომელიც დამთავრდა აჯანყების ჩაქ-რობით და ბედერ-ხანის 1850 წელს კუნძულ კრეტაზე გადასახლებით. მის ად-გილზე ქურთებმა პირველად დასტოვეს ქურთების მმართველად იეზდანშირი (შვილი), მაგრამ მალე გადააყენეს, ხოლო ქურთისტანის ყველა მნიშვნელოვან პუნქტებში ჩააყენეს თურქთა გარნიზონები.

ოსმალეთის ფაშების მექრთამეობამ, უსამართლოებამა და ძალმომრეობამ გამოიწვია ქურთების ახალი აჯანყება 1853—1856 წლებში აღმოსავლეთის ომის დროს. ქურთთა სათავეში კვლავ ჩამდგარმა იეზდანშირმა მიიმხრო ქურთთა ტომების მომეტებული ნაწილი და 1855 წლის იანვარში ხელში ჩაიგდო ბით-თლისი და მოსული. აჯანყებამ მოიცვა მთელი სივრცე ბაღდადიდან ვანამდე. იეზდანშირს გრანდიოზული გეგმა ჰქონდა — ქურთთა ყველა ტომების გაერთია-ნება და სრულიად დამოუკიდებელი სახელმწიფოს შექმნა; ამ მიზნით მან მიმარ-თა იმ ხანად ოსმალეთის ფარგლებში მომქმედ ერევნის რუსული რაზ-მის უფროსს წინადადებით გაერთიანებული ძალით დაემთავრებინათ ოსმალეთ-თან ომი. ოსმალეთის იმ დროინდელი მოკავშირეების — ინგლისელების — ჩარე-ვამ შეაჩერა ქურთების წარმატება, ხოლო მოსულში მყოფი ინგლისის კონსუ-ლისაგან 400 ტომარა ყურუშის (ყურუში=ვერცხლის 5 კაპიკს კურსის მიხედ-ვით) მიღებამ ბოლო მოუღო იეზდანშირის მოღვაწეობას. 1856 წლის პარიზის ზავის დადებასთან ერთად ქურთისტანი გარეგნულად დამშვიდდა.

აღმოსავლეთის ომის შემდეგ ოსმალეთის მთავრობამ გადასწყვიტა მკაცრი ზომების მიღება თავისი ძალა-უფლების ქურთისტანში განსამტკიცებლად და განზრახული ზომების განსახორციელებლად ამოარჩია იზმაილ-ხაკი-ფაშა, შთამო-მავლობით ქურთი ყარსის რაიონიდან. იგი იყო ერთად-ერთი ოსმალეთის ფაშათა შორის, რომელმაც შესძლო ქურთისტანის მეტად მიუვალ ადგილებში ექსპედი-ციების წარმატებით წარმოება და თავისი სისასტიკით და თანამოძმეების ულმო-ბელი ამოყლევით დაუმორჩილა ქურთები მთავრობას.

ყველა ქურთთა შორის უდიდესი შეურთებლობა გამოიჩინეს დერსიმის ქურთებმა. თვით იზმაილ-ხაკი-ფაშაც კი ერიდებოდა მათ მიუვალ მთებსა და ხეობებში გალაშქრებას და უკეთესად სცნო მოესყიდა ზოგიერთი გავლენიანი დერსიმელი ბეგი, რომლებმაც აღუთქვეს ძალა დაეტანებინათ მათ ხელ-ქვეით მყოფი ქურთებისათვის, რათა მათ ეძლიათ გადასახადები და გამოეყვანათ ცხენო-

სანი ჯარი თურქებისთვის. ბეკების ამგვარმა გამცემლობამ გამოიწვია ქურთთა მოსახლეობის მთავარი მასის საშინელი აღშფოთება, ამისა შედეგი კი იყო ის, რომ ბეკებმა დაჰკარგეს თავისი გავლენა ხალხში, ხოლო მრავალი მათგანი სასტიკად იქნა გასამართლებული ხალხის მიერ იმის გამო, რომ ისანი შეეცადნენ სისრულეში მოეყვანათ მათ მიერ აღთქმული ვალდებულებანი; ასე დაიღუპა კაი-მაკამი გიულიაბი-ბეი, რომელიც მოჰკლეს თვითონ ქურთებმა 1875 წ.. მისივე ბედი გაიზიარა ყველა მისმა ნათესავმაც, რომელთა რიცხვი 30 კაცს უდრიდა.

ამ დროიდან დერსიმელ ქურთებზე გავლენა ხელში ჩაიგდეს სასულიერო შეიქების გვარებმა, რომელთა შორისაც ყველაზედ უფრო მტრულად იყო განწყობილი თურქების მიმართ სულეიმან-ოღლი. დერსიმის ქურთთა ერთსულოვანი მტრული განწყობილება თურქთა მიმართ უნდა აიხსნას, იმის გარდა, რომ ყველა ქურთებს საზოგადოთ ახასიათებს განცალკევებული და თავისუფალი ცხოვრებისადმი მისწრაფება, იმ სარწმუნოებრივი სხვაობითაც, რომელიც არსებობს მაჰმადიან-თურქთა და ალი-ალლას საიდუმლოებით სავსე სარწმუნოების აღმსარებელ დერსიმის ყიზილბაშ-ქურთთა შორის.

იმ მედგარი წინააღმდეგობის გამო, რომელსაც განიცდიდა ოსმალეთის მთავრობა, როგორც დერსიმელი, ისე საზოგადოთ სხვა რაიონების ქურთების მხრივაც, ქურთთა საკითხი განსაკუთრებული ყურადღების საგანი შეიქმნა მისთვის 1877 წელს ომის გამოცხადების წინ. მან უკვე დაჰკარგა იმედი, რომ მიღწევდა რაიმე შედეგს თავისი არმიის ქურთთა ცხენოსანი ჯარით გაძლიერების საქმეში, მაგრამ მოულოდნელად გარემოება მისდა სასარგებლოდ შეიცვალა.

ომის დასაწყისში სულტან აბდულ-ჰამიდმა გამოაცხადა წინასწარმეტყველის საღვთო მწვანე დროშის ქვეშ ჰაზავათი—სარწმუნოებრივი ომი ურწმუნო რუსების წინააღმდეგ. ეს იყო ჩვეულებრივი, წინადაც ხმარებული, საშუალება მუსულმანთა ბნელი მასების ფანატიზმის გამოსაწვევად, მაგრამ ქურთთა მომეტებული ნაწილი, თუმცა მაჰმადიანური სარწმუნოების სუნიტურ მიმართულებას აღიარებდა, მაინც არას დროს არ ყოფილა განწყობილი სულტნის დასაცავად; ვინაიდან ისინი არ სთვლიდნენ სულტანს ხალიფად; მათის შეხედულებით კანონიერი ხალიფები იყვნენ მათი შეიქები, რომელსაც გამოჰყავდათ თავისი გვარი უშუალოდ მუჰამედისა, მისი ნათესავებისა და შთამომავლებისაგან. ბოხანის ქურთები მალავდნენ კიდევ თავის მთებში აბასიანთა ე. ი. კანონიერ ხალიფათა საღვთო შავ დროშას. მაშასადამე ხალიფის ღირსების უკანონოდ მიმთვისებელ ოსმალეთის სულტნის მხრივ მხოლოდ ჰაზავათის გამოცხადება არ გამოიწვევდა ქურთთა შორის აღფრთოვანებას და სულტნის მხარეზე ბრძოლის ეურვილს.

ოსმალეთის მთავრობამ, ქურთთა განწყობილებას კარგად გაცნობილმა, თავის მიზნებისთვის მეტად მოხერხებულად, ჰაზავათის გამოცხადებასთან ერთად, მიმართა დახმარებისათვის ქურთთა სარწმუნოებრივ მეთაურს, ქურთთა მთელი მოსახლეობის მიერ პატივცემულს შეიჰს ობეიდულლას, მუჰამედის ბიძაშვილის ჰალედის შთამომავალს. მიმართვაში ხაზგასმული იყო, რომ ქურთთა დახმარება საჭიროა არა სულტნის ხალიფატობის, არამედ მთელი ისლამის დასაცავად.

ობეიდულლას, როგორც სასულიერო მეთაურს, არ შეეძლო უგულებელ ეყო ამგვარი მოწოდება; იგი ჩაუდგა თავის ქურთებს სათავეში და მიიღო ლაშქრონაში მონაწილეობა. გზა და გზა მას ემატებოდა ქურთთა დიდი ურდოები დაწყებული სპარსეთის საზღვრიდან ალა-დაგსა და არზრუმამდე და სამხრეთით მოსულიდან დიარბეკირამდე. მხოლოდ დერსიმის ქურთები, თავიანთი სარწმუნოებრივი განკერძოების გამო, არ გამოეხმაურნენ მოწოდებას. დაბოლოს არ განხორციელდა თურქთა იმედი ქურთთაგან ვანის 60 ათასიანი რაზმის მოწყობის შესახებ ამ საქმის ცუდი ორგანიზაციის გამო; ომში მონაწილეობა მიიღო 8—10 ათასიანმა ქურთთა ცხენოსანმა რაზმმა, რომელიც ამასთანავე, ქურთთა უღისციბლინობისა და ძარცვა-გლეჯისადმი განწყობილობის გამო, საკმაოდ აბრკოლებდა თურქების რეგულიარული არმიის ოპერაციებს.

თურქებისათვის დამარცხებით დამთავრებულმა ომმა უფრო მეტად შეასუსტა თურქების გავლენა ქუთისტანში. 1878 წლის ოქტომბერში ბედერ-ხანის შვილებმა ჰუსეინ-ბეიმ და ოსმან-ბეიმ მოაწყეს აჯანყება ვანის, მუშის და ბითლისის სამხრეთით მთელს სივრცეზე მესოპოტამიის საზღვრებამდე და დაიჭირეს ხეიკარი, ბოხტანი და ბეგდივანი. მცირე აზიის ყოველი მხრიდან დაძრულმა ოსმალეთის ჯარებმა ჩააქრეს აჯანყება; თვით ჰუსეინ-ბეი კი გაემგზავრა მორჩილების გამოსაცხადებლად კონსტანტინეპოლს.

1880 წლის აპრილის ბოლოში ქურთისტანი კვლავ აღსდგა ოსმალეთის ხელისუფლების წინააღმდეგ; მოძრაობას სათავეში თვით ობეიდულლა ჩაუდგა. სოფ. ნერში მომხდარ შეიკთა და ყველა ტომების პატივცემულ წარმომადგენელთა ყრილობაზე, მან წარმოსთქვა შესანიშნავი სიტყვა, რომელიც გამოჰხატავდა ქურთთა ნამდვილ გრძნობებს ოსმალეთის მთავრობის მიმართ და მოუწოდებდა ქურთისტანის განთავისუფლების მიზნით შეიარაღებული გამოსვლისაკენ. აღფრთოვანებულმა ყრილობამ ერთხმად მოიწონა თავისი შეიკის წინადადება; რადგანაც ქურთისტანის ნაწილი ეკუთვნოდა სპარსეთს, ამიტომ გადასწყვიტეს დაეწყოთ სამხედრო მოქმედება ადერბაიჯანიდან, რომელსაც ყველაზედ უფრო ნაკლები უნარი ჰქონდა წინააღმდეგობისა, და შემდეგ უკვე გაელაშქრათ ოსმალეთზე. მაგრამ ობეიდულლას ფართე პატრიოტული ზრახვები არ განხორციელდა, თუმცა სპარსეთის ქურთისტანში შეჭრას დროებითი წარმატება მოჰყვა. მთელი წამოწყების მარცხი იხსნება იმითვე, რომ ქურთებს არ შესწევდათ არავითარი უნარი სერიოზული სამხედრო ოპერაციების წარმოებისთვის. ობეიდულლას მიერ სპარსეთის ნეიტრალიტეტის დარღვევამ გამოიწვია ევროპული სახელმწიფოების საქმეში ჩარევა, რის შემდეგმ იგი შეიპყრეს და გაგზავნეს კონსტანტინეპოლს.

ოსმალეთის მთავრობა გამოცდილებით დარწმუნდა, რომ თავისი ძალაუფლების ქურთისტანში მხოლოდ იარაღისა და დამსჯელ ექსპედიციათა საშუალებით შენარჩუნება არ აღწევს მიზანს, რომ თურქთა რეგულიარულ არმიას ბრძოლაც კი არ ძალუძს ორ მილიონიან მოსახლეობასთან მთის ომების პირობებში. 80-იანი წლებიდან, შაჰირ-ფაშის მოსაზრების თანახმად, მთავრობამ შესცავა ქურთთა მიერ სამხედრო ბეგარის რეგულიარულ ნაწილებში მოხდის წესი და დაიწყო ქურთთა საგანგებო ირრეგულიარული ცხენოსანი პოლკების მო-

წყობა, რომლებსაც, სულთან აბდულ-ჰამიდის სახელის მიხედვით, ეწოდა „ცხენოსანთა რაზმი ჰამიდიე“. ქურთთა კომპლექტიზაციის მთავარი პრინციპები ტერიტორიალური იყო — ქურთთა აშირეთების მეთაურებს ჰნიშნავდნენ პოლკთა უფროსების თანაშემწეებად და ანიჭებდნენ მათ სხვადასხვა პრივილეგიებს. რეფორმა ტარდებოდა თანდათანობით; მან ბოლოს და ბოლოს იქონია დადებითი შედეგი, თუმცა ქურთთა და თურქთა ურთიერთობა კვლავ მტრული დარჩა. აბდულ-ჰამიდის ტახტიდან ჩამოგდების შემდეგ ქურთთა პოლკები აღარ იწოდებოდნენ სულტნის სახელით, არამედ პირდაპირ აშირეთულ პოლკებად. უკანასკნელი დებულება აშირეთული მსუბუქი ცხენოსანი რაზმების შესახებ გამოიცა 1911 წ. იმპერიალისტური ომის დროს თურქებმა შესძლეს ქურთთა მნიშვნელოვანი ცხენოსანი ჯარის გამოყვანა.

ქურთები იმპერიალისტური ომის დროს. იმპერიალისტური ომის დაწყების წინ ოსმალეთის მთავრობას მეტად აფიქრიანებდა ქურთთა საკითხი. ქურთები აწყობდნენ საიდუმლო თათბირებს ოსმალეთის ქურთისტანის ცენტრალურ პუნქტებში. თავისი მეთაურების — ბედრ-ხანის გვარის წევრების — ხელმძღვანელობით ქურთები მსჯელობდნენ იმის შესახებ, თუ რა როლი უნდა შეესრულებინათ მათ რუსეთთან აუცილებელი ომის დროს. ქურთთა მოძრაობას ჰქონდა ორი მიმდინარეობა — ერთი იყო გაღვიძებული ეროვნული თვითშეგნების შედეგი ქურთთა მოსახლეობის ერთს ნაწილში, მეორე კი მიმართული იყო ქრისტიანების წინააღმდეგ და პერსპექტივად ისახავდა ჩვეულებრივ ძალმომრეობასა და ხოცვა-ჟლეტას. პირველს მხარს უჭერდნენ განათლებული ქურთები, აბდურეზაკი და ქიამილ-ბეი; ამ მიმართულების დედაზრი იყო ქურთისტანის ჩამოშორება ოსმალეთისაგან და მისი ავტონომია რუსეთის პროტექტორატი; მეორეს კი ასულდგმულებდა თანატიზმი მუსულმანთა ბნელი სასულიერო წოდებისა, რომელიც ავრცელებდა პანისლამიზმის იდეებს, და ოსმალეთის ხელისუფლების ზრახვები. ამას ზედ ერთვოდა თურქთა შეწყუხება სპარსეთის (კოტურის) ქურთების გახშირებული თავდასხმებით ოსმალეთის საზღვარზე მდებარე სოფლებზე; ამ თავდასხმების დროს ქურთებს წინამძღოლობდა მათი ცნობილი ბელადი ისმაილ-ალა სიმკო. განსაკუთრებული მნიშვნელობა მიენიჭა იმ გარემოებას, რომ 1913 წელს იგი ესტუმრა ტფილისს, სადაც დიდის პატივისცემით მიღებულ იქმნა კავკასიის უფლის-ნაცვლის მიერ.

ყველა მიღებული ზომებისა და მიუხედავად, ქურთთა მთავარმა მოღვაწეებმა, აბდურეზაკამა და ქიამილ-ბეიმ თავიდან აიცილეს დევნა, გამოიქცნენ ოსმალეთიდან და მოვიდნენ ტფილისს; აქ კი მუდმივად ცხოვრობდა ქურთთა ერთ-ერთი მთავარი ბელადთაგანი, რუსეთის სამსახურის გენერალი ალი-აშირეფ-ალა შამშადინოვი. ქურთების ამ მეთაურთა სამსახური და რჩევები ცოტად თუ ბევრად გამოიყენა კავკასიის არმიის შტაბმა 1914 წლის ოქტომბერში თურქებთან დაწყებული ომის დროს.

ვიდრე ქურთთა ბელადების მოღვაწეობაზე გადავიდოდეთ, საჭიროა ცნობების მოყვანა კავკასიის არმიის მოქმედების რაიონებში ქურთთა მოსახლეობისა და მებრძოლ მხარეებისადმი მათი მიმართების შესახებ.

ყველა ქუთუმები საზოგადოთ იყოფვიან ორ ძირითად ჯგუფად — ხეკი-
არი და სოურანი; სრულიად განცალკევებულად დგას ჯგუფი დერსიმი; ხეკ-
კიარის ჯგუფიდან თავის მხრივ, გამოეყო კიდევ აშირეთების ორი ჯგუფი — ზი-
ლი და მილი.

ყველა ეს ქუთუმები ცხოვრობენ ოსმალეთისა, სპარსეთისა და ამიერ-კავ-
კასიის ფარგლებში, ამასთან ზილთა ჯგუფის მთავარი მასსა დასახლებულია
არარატის რაიონში, დაახლოვებით შემდეგ საზღვრებში: ნორაშენი, მაქო, ბეგ-
რი-ყალა, ვანის ტბა, შემდეგ მუშის ხეობის შუიდან საზღვარი მიიმართება მე-
ლაზგერტზე, უხვევს დასავლეთისაკენ, აღწევს არაქსამდე და ამ მდინარის გას-
წვრივ უახლოვდება კავკასიის საზღვარს კალიზმანის მიმართულებით. ზილთა
ჯგუფი შეიცავს მრავალ წვრილ აშირეთებს, რომლებიც, თავის მხრივ, იყოფვიან
ქვე-ჯგუფებად. ასე მაგალითად, ყოფ. ერენის გუბერნიის ქუთუმების შემკრებე-
ლობითი სახელია სელივანლი. ვ. კარცევის ქარტის მიხედვით ზილთა ჯგუფში
საზოგადოთ შედიოდნენ აშირეთები: ჯელალი, ზარაკანლი, ხაიდერანლი, მამონ,
ზილიანლი, ადამანლი და დალხერანლუ.

მილის ჯგუფს, ყოფ. ელიზავეტპოლის გუბერნიის ქუთუმთა — კასკანლი და
ჯემანლიუს — გარდა, ეკუთვნიან ოსმალეთის ყველა აშირეთები, ამასთან ჰასანან-
ლისა და ჯებრანლის აშირეთებს ზოგჯერ ეწოდებოდათ შემკრებლობითი სა-
ხელი როშკა.

ცხოვრების ფორმის მიხედვით ქუთუმები ეკუთვნიან მომთაბარე ხალხთა
ჯგუფს, რომლებსაც განაგებენ გვარის უფროსები; ესენი კი, როგორც ეს მილე-
გულია საზოგადოთ მაჰმადიანთა შორის, სთვლიან თავიანთ თავს დიარბეკირის
შეიპის ჰასანისა და შიიტთა იმამის ჰუსეინის შთამომავლებად.

შამშადინოვის ცნობების მიხედვით, ქუთუმების ყველა ბელადები შე-
კავშირებულნი არიან დერვიშთა ორგანიზაციაში და ეკუთვნიან ნაკშენდიეს
ორდენს. ამ ორდენს ახასიათებს შარიატის მკაცრი აღსრულება; იგი მეტად
გავრცელებულია შუა აზიაში, და მას ეკუთვნიან უმთავრესად სუნნიტები; ეს
ორდენი იწყნარებს საღვთო ომს. თვით შამშადინოვი სთვლიდა თავის თავს
მურშიდათ (მოწაფედ) შეიპი ობეიდულლასი, რომელიც ცნობილია, როგორც
თურქთა წინააღმდეგ აჯანყების მომწყობი.

ერთ-ერთი მთავარი შეიპი ოსმალეთის ქუთუმების ომის დროს იყო
ბითლისში მცხოვრები შეიპი ირშადი, რომელიც გადურჩა სხვა შეიპების ბედს —
ესენი ჩამოაღრჩვეს თურქებმა ქიამილ-ბეი ბედერ-ხანის მიერ მოწყობილი აჯანყე-
ბის შემდეგ, 1914 წელს გაზაფხულზე ბითლისში. კავკასიის ფარგლებში ცხოვ-
რობდა კამარლუს მახლობლად შეიპი იუსუფი და ალაგეზის მალობლად შეიპი
ისმაილი. თვით შამშადინოვი დერვიშთა შეიპის შთაბეჭდილებას ახდენდა.

**მეთოდები და პრინცი-
პები, რომლებიც და-
ადგინა არმიის შტაბმა
ქუთუმთა საკითხში.**

რუსეთ-ოსმალეთის შუა მე-XIX ს-ში წარმოებული
ომების გამოცდილებაზე დამყარებით, საჭირო იყო კავ-
კასიის ფრონტზე ოპერაციების დაწყებიდანვე დადგე-
ნილი ყოფილიყო მთავარი პრინციპები და მეთოდები
ქუთუმთა მოსახლეობის გამოყენებისათვის ომის წარ-

მატებით წარმოების მიზნით. კავკასიის არმიის შტაბში შემუშავებული იყო ამ
მიმართულებით შემდეგი პრინციპები ქუთუმთა საკითხში.

ქურთებს არა აქვთ სამშობლო, არა აქვთ სახელმწიფოებრივი პატრიოტიზმი ამ სიტყვის საყოველთაოდ მიღებული მნიშვნელობით, თუმცა თავისი მომთაბარეობის ადგილები მათ უყვართ და თავგამოდებით იცავენ ამ ადგილებს. ოსმალეთისა და სპარსეთის მთავრობათა მიმართ ქურთებს არა აქვთ არავითარი ერთგულება—როგორც თურქები ისე სპარსელებიც მათ თანაბრად არ უყვართ. მუდმივმა მტრობამ ტომებთა შორის, ცხოვრების მომთაბარე ხასიათმა, ძარცვა-გლეჯის მიზნით წარმოებულმა თარეშებმა განუვითარეს მათ სისასტიკე და რიდი მხოლოდ ძალის წინაშე. ყველა მათი მოქმედების მთავარი მამოძრავებელი ძალა სარგებლობა და პირადი ინტერესია. მათ დაპირებას კაცი არ უნდა ენდოს, ვინაიდან სარგებლობის გულისათვის ისინი მუდამ დაარღვევენ თავიანთ ვალდებულებას. ამ მიზეზების გამო მათი დამორჩილება შესაძლებელია ორი ფაქტორით: შიშით და სარგებლობით.

გერმანელებმა და თურქებმა გადასწყვიტეს გამოეყენებინათ ქურთთა მომთაბარე ტომები სარგებლიანობის გზით. ისინი აძლევდნენ თვითუფლებას მხედარს ფულს, მისცეს იარაღი, ჰპირდებოდნენ მომავლისთვის მუსულმანური სამთავროს მოწყობას კავკასიასა და მცირე აზიაში და აღუთქვამდნენ ამ მიზნისთვის გერმანელ-თურქთა შეიარაღებული ძალის დახმარებას.

თურქებმა მშვენივრად იცოდნენ, რომ ქურთთა მასები საცესებით მორჩილი იარაღია ბეკისა ან აშირეთის გვარის უფროსის ხელში და რომ იგინი უსიტყვოდ ასრულებენ მის ბრძანებებს. ხოლო ბეკი მებრძოლ მხარეთა მიმართ ხელმძღვანელობდა მხოლოდ და მხოლოდ პირადი და მატერიალური ინტერესებით. რაკი თურქებს გათვალისწინებული ჰქონდათ ბეკების ასეთი მნიშვნელობა, ისინი ღებულობდნენ ყოველნაირ ზომებს რათა მიემხროთ ბეკები, ჰნიშნავდნენ მათ უფროსებათ, აძლევდნენ სარგოს დს უქმნიდნენ არმიაში თვალსაჩინო მდგომარეობას.

რუსების რაზმების მოქმედების რაიონში რუსებისა და ქურთების ურთიერთობა შეუძღვნიარად ჩამოყალიბდა: ვინაიდან სახიფათო იყო ქურთთა ტომების შეიარაღება, ერთის მხრივ, ხოლო სასურველად არ იყო ცნობილი სარგებლიანობის პრინციპის მათდა მიმართ გამოყენება, მეორეს მხრივ, ამიტომ კავკასიის უმაღლესი სარდლობის აზრით, საჭირო იყო ქურთების მოზიდვა მხოლოდ შიშის საშუალებით, ე. ი. გადაწყვეტილი იყო მფარველობა გაეწიათ იმათთვის, ვინც კეთილად იყო განწყობილი რუსეთის მიმართ, ხოლო მოესპოთ ისინი, ვინც მათდამი მტრობას გამოიჩენდა. იმ ქურთთა მიმართ კი, რომლებიც საომარ მოქმედებათა სფეროს გარეშე იმყოფებოდნენ, გადასწყვიტეს ემოქმედნათ მეორე პრინციპის—სარგებლიანობის—მიხედვით, სახელდობრ: რუსები უხატავდნენ ქურთებს მათი ოლქების რუსების მფარველობის ქვეშ ავტონომიურად მოწყობის პერსპექტივებს; ჰპირდებოდნენ ფულითა და იარაღით დახმარებას ოსმალეთის ბატონობის უკუგდებისა და დამოუკიდებლობისათვის ბრძოლის დროს; მაგრამ ამასთან ქურთებს თვითონ უნდა ემუშავნათ თავისი მიზნების მისაღწევად და იმედი არ უნდა ჰქონოდათ, ფულისა და იარაღის გარდა, სხვა რაიმე დახმარებისა.

ბაიაზეთისა და ალაშქერტის ხეობის რაიონში ოპერაციების წარმატებით მსვლელობა მნიშვნელოვანად დამოკიდებული იყო იმ მდგომარეობაზე, რომელსაც დაიჭრდნენ ქურთები. დასაწყისშივე რუსების მხარეს გადავიდნენ მუჰამედ-

ბეგ, რასულ-ბეკ და ჰამიდ-ბეკ შამშადინოვები თავისი აშირეთული პოლკებით; მათი პოლკების ნაწილობრივმა განიარაღებამ მაშინვე იმოქმედა მე-4-ე კორპუსის ოპერაციებზე, უზრუნველყო რა ზურგი; საკომუნიკაციო გზები გადიოდნენ სწორედ ამ სამი ბელადის ქურთთა პოლკების მოწყობის რაიონში; ყოფილი ჰამიდოელებიც, თავიანთი ბეკების მაგალითის მიხედვით, წავიდ-წამოვიდნენ სახლებში და იწყეს მშვიდობიანი საქმიანობა.

რასულ-ბეკის დამორჩილების დროს რაზმის უფროსი აბაკიევი დაჰპირდა წარსულის დავიწყებას და აღუთქვა მასა და მის თანამგზავრებსაც პირადი უშიშროება და ხელშეუხებლობა. მაგრამ ამ დაპირებათა საწინააღმდეგოდ კავკასიის მე-4-ე კორპუსის უფროსის ოგანოვსკის განკარგულებით რასულ-ბეკი დააპატიმრეს, როგორც სამხედრო ტყვე, და ჩასვეს სატუსალოში. რასულ-ბეკი, რასაკვირველია, გაბოროტებული იყო; მან განაცხადა, რომ იგი არასოდეს არ დამორჩილებოდა, თუ ეცოდინებოდა როგორის მზაკვრობით მოექცეოდნენ მას; იგი ყველაფერში ბრალს სდებდა თავის ნათესავს გენერალ შამშადინოვს, რომელმაც წერილით წინადადება მისცა მას რუსების მხარეზე გადასულიყო; იგი ითხოვდა ტფილისში გადაგზავნას, რათა იქ ეძია სამართალი.

ამ ამბავმა მეტად ააშფოთა ქურთთა სხვა ტომების ბელადები, რომლებიც საზღვართან მდებარე რაიონებში ცხოვრობდნენ; ესენიც აწარმოებდნენ მოლაპარაკებას რუსეთის მხარეზე გადასვლის შესახებ და იმედი ჰქონდათ, რომ ისეთსავე პრივილეგიებს მიიღებდნენ, რასაც იძლეოდნენ თურქები—აქ უმთავრესად სახეში ჰქონდათ კომანდირების წოდებულების შენარჩუნება და განსაზღვრული სარგოს დანიშვნა.

ვინაიდან არმიის საკომანდო შედგენილობაში არ მოხდა აზრთა შეთანხმება ქურთთა ბელადების რუსების მხარეზე გადასვლის საკითხის შესახებ, მთავარსარდალმა ბრძანება გასცა ეხელმძღვანელათ ადგილებზე შემდეგი მოსაზრებებით.

ზედმეტად არ უნდა შეეფასებინათ ბელადთა მხოლოდ სიტყვიერი განცხადება, ვინაიდან მათი მორჩილება იძულებითია, და იყო შემთხვევები მათი კვლავ თურქთა მხარეზე გადასვლისა. ისეთი ფაქტიც კი იყო დადგენილი, რომ იმ დროს, როდესაც ალაშკერტის ხეობის მცხოვრებთა ნაწილი მორჩილებას აცხადებდა, სხვა მათი თანამოაზრენი ითხოვდნენ არზრუმში დამხმარე ჯარების გაგზავნას ალაშკერტის ხეობაში და აცხადებდნენ, რომ მათი ამხანაგების მორჩილება დროებითია, რომ მათ კარგი იარაღი დამალეს, ხოლო რუსებს გადასცეს ძველი და არაფრად ვარგისი. დადგენილი იყო ის ფაქტიც, რომ ალაშკერტში დამორჩილებულ ჰამიდოელების ახლობელი ნათესავები და ცოლები ძველებურად განაგრძობენ არზრუმში ცხოვრებას და სარგებლობენ წინანდელი პატივისცემით. ამ მიზეზების გამო ყველა რაზმების უფროსებს გამოუცხადეს, რომ არავითარი პრივილეგიები ქურთთა დამორჩილებულ ბელადებს არ მიეცემათ იმ დრომდე, ვიდრე ისინი თავისი პოლკებითურთ არ დაამტკიცებენ თავიანთ სრულს ერთგულებას; დამორჩილებულთაგან უნდა მოეთხოვნათ სიტყვიერი განცხადებანი და დებუტაციები კი არა, არამედ მძევლები; მძევლებად კი უნდა ყოფილიყვნენ მათი ოჯახის წევრები და ახლობელი ნათესავები.

შამშადინოვის მისია. ვინაიდან დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა კავკასიის ფრონტის მარცხენა ფრთის ქურთთა თავდასხმისაგან უზრუნველყოფას, ამიტომ ომის გამოცხადებისთანავე სპარსეთის მაქოელ ქურთებთან გაგზავნილ იქმნა გენერალი ალი-აშრეფ-ალა შამშადინოვი ორიენტალისტ კ. ნ. სმირონოვთან ერთად და ქურთთა მეორე ბელადი აბდურეზაკი. მაქოს სახანოს მნიშვნელობას სტრატეგიული თვალსაზრისით საზღვრავდა მისი საზღვართან სიახლოვე და ის გარემოება, რომ ეს სახანო წარმოადგენს ერთად-ერთს მოხერხებულ გასავალს ალაშკერტის ხეობაში და ვანის მხრისკენ.

სპარსელ ქურთებს საზოგადოთ უჭირავთ დასავლეთი ოსმალეთის მოსაზღვრე ზოლი, დაწყებული ჩრდილოეთით მაქოს სახანოდან და გათავებული სამხრეთით ბაღდადის დიდი გზით. მთავარი ცენტრებია: მაქო, ხოი, ურმია, სოუჯ-ბულავი, ქურთისტანი და ქერმანშაჰი.

მაქოს სახანო, სადაც ავტოკრატიის გასაწევად გაგზავნილ იქმნენ ქურთთა ბელადები, შეიცავს არა ნაკლებ 350 სოფლისა ასი ათასი მცხოვრებით, რომელთაგან 30000 ქურთია. ოდესღაც ეს სახანო დასახლებული იყო სომეხებით და არდახის სახელწოდებით წარმოადგენდა ვასპურაკანის სამეფოს ერთ-ერთ სანა-ხებს (IX—XI ს. ქრ. შ.). სახანო წარმოიშვა მე-XVIII საუკუნეში. მოსახლეობის მომეტებული ნაწილი, შიიტი თათრები, მუდამ მტრულ ურთიერთობაში იყო სუნიტ ქურთებთან. ესენი, პატივ-მოყვარე ხანების ხელმძღვანელობით, ურთიერთ შორისი ბრძოლებისა და არეულობის დროს სძარცვავდნენ სოფლის მშვიდობიან მცხოვრებლებს, რომელთაც წილად ხედათ მაქოს უუფლებობისა და ძალმომრეობის მთელი სიმძიმის ზიდვა. შიიტ-თათრების გარდა სახანოს ოც სოფელში ცხოვრობდნენ ქურთები ალი-ალლა, რომლებიც მაჰმადიანების მიმართ მტრულად არიან განწყობილნი. მაქოელი ქურთები შესდგებიან სამი ტომისაგან: ჯელადი—1500 სახლი, დასახლებული არარატიდან ოსმალეთის საზღვრამდე, მილანი—2000 სახლი არაქსის აღმოსავლეთით საკარის მთისკენ და შემდეგ სიღრმეში ხოისკენ, ხაიდერანლი—მცირერიცხოვანი ჯგუფი (200 სახლი) ცხოვრობს მკვიდრად ჩაღდირანში.

1914 წლის ნოემბრის 14-ს სოფ. კამარლუში მოეწყო ნახევარ-ასეული შამშადინოვის თანმხლები რაზმი. გამომუშავებული გეგმის თანახმად, შამშადინოვი უნდა გამგზავრებულიყო შემდეგი მარშრუტით: ბურულანის პოსტი, კუჩი, ფენჯალუ, აკ-გელი და შემდეგ ბაიახეთამდე, აქედან კი ორგოვით ისევ კამარლუ. ამ, მაქოელ ქურთთა მიწა-წყალზე მოწყობილი, გამგზავრების პოლიტიკური მიზანი მდგომარეობდა იმაში, რომ ფორმალურად გამოეცხადებინათ აქაური ქურთები შამშადინოვისადმი დამორჩილებულებად. ასეთი გარემოვლა რუსეთის, სპარსეთის და ოსმალეთის ქურთთა მიწა-წყლისა იმის მაჩვენებელი უნდა ყოფილიყო, რომ ესენი გაერთიანებული არიან ერთი ძალა-უფლების, მათი მეთაურობის შამშადინოვის მიერ, რომელიც იცნო რუსეთის მთავრობამ.

მართლაც, მაქოს ქურთებმა აღტაცებით მიიღეს შამშადინოვი, მის მოგზაურობას ტრიუმფალური მსვლელობის ხასიათი ჰქონდა; ქურთების ჩვეულებისამებრ, მას ყველგან ეამბორობოდნენ ფეხზე და ცხენის წინ უკლავდნენ სამსხვერპლო ვერძს. თვით შამშადინოვი საკვირველის ტაქტით ესაუბრებოდა ხალხის წარმომადგენლებს; მან სავსებით მიაღწია თავისი მისიის მიზანს.

კამარლუში დაბრუნების შემდგომ 1915 წლის 8 იანვრის წერილობითი წინადადების მიხედვით, შამშადინოვს უნდა მოეწოდებინათ ოსმალეთის ქურთების მიერ დასახელებული რაიონები—ბაიაზეთის, დიადინის და ყარაყილის ოლქები—მისი თანამეტომე ქურთი ზილების მომხრობის მიზნით; ამის გარდა შამშადინოვს უნდა შთაეგონებინა ზილებისათვის ის აზრი, რომ რუსეთი წარსულშიც იმარჯვებდა და ეხლაც გაიმარჯვებს ოსმალებზე, რომ მომავალში მათი—ქურთების—აყვავება უზრუნველყოფილია, და რომ გამოცხადებული მორჩილების დამამტკიცებელი საბუთები უნდა იყოს: მთელი მათ ხელში მყოფი იარაღის გადაცემა და ერთგულების ფიცი შარიატის მიხედვით.

ოსმალეთის ოლქების ქურთთა მოსახლეობა ისევე ნდობითა და კეთილგანწყობილად შეხვდა შამშადინოვს. მან დიდის ამბით და ზემოთ დააფიქრა ქურთთა წარმომადგენლები. მაგრამ მისიის მეორე ნაწილი კი—სახელდობრ, იარაღის ჩამორთმევა—ვერ იქმნა შესრულებული: ქურთებმა არ მოისურვეს განიარაღება და გამოუტანეს მხოლოდ რამდენიმე ათეული ყოვლად უვარგისი თოფი.

აბდურრეზაკ ბედერ-ხანი

ქურთთა მეორე ბელადი აბდურრეზაკიც მივიდა მაქოში; მან ხელი მიჰყო ავტოტაციას თავის თანამეტომე ქურთ ხაიდერანლიელებს შორის ჩაღლირანში. ჯერ ისევ ომის გამოცხადებამდე მაქოში მყოფი რუსების რაზმი ნიკოლაევის უფროსობით გაემართა ოსმალეთში ბაიაზეთის მხარესკენ. იმავე დროს ჩაღლირანიდან დაიძრა თავისი ქურთებით აბდურრეზაკი, რომელმაც დაიჭირა აბაიის ხეობაში რამდენიმე სოფელი; მას მოუხდა რამდენჯერმე სერიოზული შეტაკება თურქებთან; ნიკოლაევის რაზმიდან, მიუხედავად აბდურრეზაკის მოლოდინისა, დახმარების გაგზავნა ვერ მოხერხდა თოფარიზის უღელტეხილზე ზეგების ჩამოწოლის გამო. ბოლოს დამარცხებისა და ბევრი ჯარის კაცის დაკარგვის შემდეგ, მან დაიხია ჩაღლირანში.

1915 წლის დასაწყისში აბდურრეზაკს მისცეს თანხა ქურთთა რაზმის მოსაწყობად; აბდურრეზაკი დაპირებას იძლეოდა ამ რაზმით ხელში ჩაეგდო ბითლისი. ამასთან პირობად სდებდა ემოქმედნა აზერბაიჯანის რაზმთან ერთად. ამ განსაზღვრული დავალების მიღების შემდგომ, აბდურრეზაკი აპირებდა ლაშქრობის დაწყებას მარტში, თუ რომ ამ დროისათვის რუსის ჯარები აიღებდნენ ურმიასა და ხოის, წინააღმდეგ შემთხვევაში გალაშქრება მოხდებოდა აპრილში. საზოგადოთ კი უნდა ითქვას, რომ აბდურრეზაკმა, თუმცა ღა მოაწყო ქურთთა რაზმი, დასახულ მიზანს ვერ მიაღწია.

შეხედულების შეცვლა ქურთთა საკითხის შესახებ.

კავკასიის მეფუროსეთა მთავარი შემადგენლობა იძლეოდა დიდ თანხებს ავტოტაციის საწარმოებლად იმ იმედით, რომ ქურთთა მეთაურები თავისი ავტორიტეტის წყალობით მიაღწევდნენ მათთვის წამოყენებულ უმთავრეს მიზანს—კავკასიის არმიის წინსვლის გზაზე მყოფ ქურთთა მოსახლეობის განიარაღებას; ამ შემთხვევაში არმიის ზურგი საცხებით უზრუნველყოფილი იქმნებოდა. შამშადინოვის მისიის შედეგად მხოლოდ რამდენიმე ათეული უვარგისი თოფის ჩაბარების ფაქტმა და აბდურრეზაკის მაქოს ქურთებითურთ ბაიაზეთზე უშედეგოდ დამთავრებულმა გალაშქრებამ კვლავ წამოაყენეს ქურთთა ზოგიერთი

ბელადის გადმოხიზებისა, ქურთთა რაზმების მოწყობის მიზანშეწონილობისა და ჯარებისა და საზოგადოთ ქურთთა ურთიერთობის საკითხი. არმიის სარდალი იუდენიჩი 1915 წლის თებერვალს მთავარ-სარდლის ვორონცოვ-დაშკოვისადმი წარდგენილ თავის მოხსენებაში აღნიშნავდა, რომ საჭიროა ამ საკითხს ერთხელ და სამუდამოდ ბოლო მოეღოს და საბოლოოდ გადაწყდეს ან ის, რომ ქურთი მტრად გადავიქციოთ, და მაშინ აშკარა იქმნება, თუ ვისგან უნდა ველოდეთ საფრთხეს, ან ის, რომ იგი ნეიტრალურ მდგომარეობაში ჩაეყენოთ და ამით უვნებელ ვყოთო. მოხსენება აგებული იყო შემდეგ მოსაზრებებზე:

საქონელი, სოფელი, საძოვარი ყველაზედ უფრო ძვირფასია ქურთისათვის. საკვები ზამთრობით სოფლებშია თავმოყრილი, ზაფხულობით კი ქურთები თავის საქონელს მიერეკებიან მთის საძოვრებზე. ამათი უნდა აიხსნას ის გარემოება, რომ სამხედრო მოქმედებათა ზამთრის პერიოდში, ჯარების ქურთთა სოფლებთან მიახლოებისას, ისინი ხალისით იწყებენ მოლაპარაკებას და პირმოთხოვრებით აღიარებენ მორჩილებას. გაზაფხულის დასაწყისიდან კი, როდესაც მშვიდობიანი ქურთებიც მიდიან მთებში, ქურთს უკვე ველარაგინ შეაძლებინებს მისი დაპირების შესრულებას, და ამისთანა შემთხვევაში განსაკუთრებით სახიფათონი იქნებიან ის ქურთები, რომლებიც დარჩებიან ჯარის ზურგში. ყველა ამ მოსაზრებათა გამო იუდენიჩი წინადადებს იძლეოდა არავითარი მოლაპარაკება არ ეწარმოებინათ წინააღმდეგობის გამწვევ ოსმალეთის ქურთებთან და ყველანი მათის ქონებით გაეძევებინათ ჯარების მიერ დაკავებული ადგილებიდან თურქების ხელში მყოფ რაიონებში, ხოლო მათი სოფლები დაეწვათ ძირიან-ბუღიანად. ამგვარ გადამწყვეტ ზომას შედეგად ექმნებოდა ის, რომ არმიის ზურგი განთავისუფლებოდა ქურთთაგან და შესაძლებელი შემიძლიებოდა ზურგის დასაცავად საჭირო ჯარის რიცხვიც; არმიის უკან დახვევის შემთხვევაში ქურთისთვის სახარბიელო არ იქმნება თავის დანგრეულ სოფლებში დაბრუნება, იგი მოსძებნის ახალ ადგილებს; სოფლების დანგრევა იმდენად მკაცრი საშუალება იქმნება ქურთთათვის, რომ ერთბაშად გამოათხიზლებს იმათ, ვისიც სოფლები ჯარების წინსვლის გზებზე იმყოფებოდნენ, და ამიტომ აშირეთის პოლკების მრავალი ქურთი გამოვა ოსმალეთის არმიიდან; იმ შემთხვევაში, თუ ომის დასასრულისას რუსებს შერჩებათ ოსმალეთის მიწები, ქურთთა მოსახლეობისაგან თავისუფალნი, ეს მიწები დასახლებულ უნდა იქმნეს ყაზახთა ახალი მოსახლცრე ჯარით, განსაკუთრებით კი მეტად მდიდარი ხეობები ბაიაზეთისა, დიადინისა და ალაშკერტისა.

ეს მოხსენება მთლიანად მოწონებულ იქმნა მთავარ-სარდლის მიერ, და თებერვლის გასულს, ქურთთა საკითხის შესახებ შეხედულების ამგვარ ცვლილებასთან დაკავშირებით, არმიის სარდალმა ბრძანება გასცა გამოეცხადებინათ შამშადინოვისთვის, რომ კავკასიის უმაღლესი ხელისუფლება მეტად კმაყოფილია მისი, აფასებს მის ღვაწლს და მომავალშიაც განზრახული აქვს ისარგებლოს მისი გამოცდილებით და ქურთებთან მოლაპარაკების წარმოების უნარით, რის გამო შამშადინოვი იტოვება მე-4-ე კორპუსის უფროსის განკარგულებაში. მაგრამ ამასთან ერთად აღიძრა ეჭვი იმის შესახებ, რომ შამშადინოვი პანისლამიზმის მომხრეა, და ამის გამო დადგენილი იყო მისა და მისი ნათესავებისათვის ფარული მეთვალყურობის მოწყობა.

ბ. ნ. შახოვსკოი.

ნიკოლოზ ნიკოლოზის ძის კავკასიის მთავარ-სარდლად დანიშვნის შემდგომ შეხედულება ქურთთა მეთაურების შესახებ მნიშვნელოვანად შეიცვალა. ეს ცვლილება გამოიხატა იმაში, რომ გადასწყვიტეს გამოეყენებინათ ქურთთა მეთაურები სამხედრო მიზნებისათვის არმიის სამხედრო ოპერაციებთან ერთდროულად და გადაედოთ აგიტაციისათვის დიდი თანხები. ქურთთა მეთაურებს აღუთქვეს მომავალში მიმზიდველი პერსპექტივები და მათზე ამყარებდნენ უფრო ფართე პროგრამებს, განსაკუთრებით 1915 წლის ბოლოში, როდესაც მოხსენებული არმია მნიშვნელოვნად წინ წავიდა ოსმალეთის ფარგლებში, და მზადდებოდა არზრუმის ოპერაცია.

ქურთისტანთან ურთიერთობის მომავალ ამოცანათა შესრულება მთავარ-სარდლმა დაავალა ბაშაალინის სანახების უფროსად დანიშნულს, დამასკოში ყოფილს კონსულს, ბორის ნიკოლოზის ძეს შახოვსკოის¹.

შახოვსკოიმ მიიღო მხურვალე მონაწილეობა სპარსეთისა და ოსმალეთის ქურთთა რუსეთის მხარეზე გადმოყვანის საქმეში. ბაშაალუში, რომელიც ამ დროს წარმოადგენდა რუსის ჯარების მიერ დაკავებულ ქურთების ოლქთა შორის ყველაზედ უფრო წინ შეჭრილს რაიონს, შახოვსკოისთან ერთად მივლინებულ იქმნა აბდურეზაკ ბედერ-ხანიც საგანგებო მისიით, რათა პროპაგანდის საშუალებით გაეერთიანებინათ ქურთთა ტომები და მოემზადებინათ იგინი თურქების წინააღმდეგ გასალაშქრებლად; გარდა ამისა ამავე აბდურეზაკს დავალებული ჰქონდა ბოლო მოეღო იმ ძალმომრეობათათვის ქურთთა მხრივ, რომელსაც ადგილი ჰქონდა ქრისტიან მოსახლეობის მიმართ; ამასთან რუსეთის ხელისუფლება გარანტიას იძლეოდა, რომ ასევე მოიქცეოდნენ ანდრონიკის სომეხი დაშნაკები და სომეხთა რაზმების სხვა მეთაურებიც. აბდურეზაკის თავმდებობით გაგზავნილი იყო აგრედვე ქურთთა მეთაური სიმკოც.

ისმაილ-ალა სიმკო.

ამ ცნობილი ავანტიურისტის ბიოგრაფია მოკლედ შემდეგია: სიმკო-ალამ, სომაის ქურთ-შიკანების მცირე რიცხოვანი ტომის ბელადმა, რომელიც დაჟინებით და საშუალებათა განუზრგვლად მიისწრაფოდა თავისი მიზნების მისაღწევად, ომის დაწყების წინა ხანებში მოახერხა ქალაქ ხოიში ყოფილ ვიცე-კონსულის ჩირკოვის სიმპატიების მოპოვება; ჩირკოვმა გადასწყვიტა შეექმნა სიმკოს სახით რუსული პოლიტიკის ბრმა იარაღი აზერბაიჯანის მოსაზღვრე ნაწილში. გარეგნულად მეტად გულუბრყვილო და კეთილმა სიმკომ იმდენად დაუმორჩილა თავის გავლენას ჩირკოვი, რომ კონსულის წყალობით შესძლო თავისი მომხიბლველი ოცნების განხორციელება—იგი დაინიშნა სპარსეთის დიდი და უმდიდრესი რაიონის—ჩიარის, სომაის და ბარადოსტის—გუბერნატორად.

ძირითადი მოსახლეობისათვის სრულიად უცხო ადამიანის—ისმაილ-ალას—გუბერნატორად დანიშვნამ გამოიწვია ამ მხარის მკვიდრ ფეოდალების, ბეკ

¹ ბ. ნ. შახოვსკოი ამ ცოტა ხნის წინ გარდაიცვალა მოსკოვში. დამატებაში ვათავსებთ „Известия Центрального Исполкома Советов“-ის 9 ნომბრის 259 ნომერში დაბეჭდილ მოკლე ნეკროლოგსა და მოსკოვის არქეოლოგიური საზოგადოების თავმჯდომარის პ. უგარვას წერილს ნ. პეშკოვთან შახოვსკოის, როგორც ორიენტალისტისა და ასსიოლოგის, სამეცნიერო ნაშრომების შესახებ. ეს წერილი ამოღებულია ცენტრ-არქივის სამხედრო ფონდის საქმეებიდან.

კორდარების, ოსმალეთში გაქცევა, სადაც მათ გაჰყვა მოსახლეობის მნიშვნელოვანი ნაწილიც.

იმპერიალისტური ომის დროს სიმკო თავისი ქურთებით შეუერთდა რუსის რაზმებს; მას თავი სავსებით ლოიალურად ეჭირა, მაგრამ როგორც კი გამოიჩინა, რომ სტრატეგიული მიზნების თანახმად ჯარებს უნდა დაეტოვებინათ სალმასი და კოტური, მისი მოქმედებაც ერთბაშად შეიცვალა. იგი დარჩა სალმასში ვიოომც იმის გამო, რომ ოჯახის აქედან გაყვანა ვერ მოასწრო, და წარუდგა თურქთა რაზმის უფროსს ჯევათ-ფაშას, რომელსაც გამოუცხადა თავისი თურქოფილური გრძნობები და სურვილი მათთვის სამსახურის გაწევისა რუსის ჯარების დაზვერვისა და მათთან აქტიური ბრძოლის საქმეში. სიმკომ და თურქთა რაზმთან ერთად მოსულმა სხვა ქურთებმა მოახდინეს სალმასში საშინელი ქლეტა, რომლის მსხვერპლი იყო 1000-მდე კაცი, ქალი და ბავშვი. სიმკოს მონაწილეობა ამ ქლეტაში დადგენილია წერილით, რომელიც დაუტოვა თურქთა რაზმის უფროსმა 1915 წლის თებერვალში დილმანში შესულს პოლკონიკს ნალგიევს.

მიუხედავად თურქთა მხარეზე გადასვლის ამ ცხადი საბუთებისა, სიმკო მაინც ცდილობდა არ შეეწყვიტა რუსთა რაზმების უფროსებთან დამოკიდებულება და უგზავნიდა მათ აუარებელ წერილებს, რომლებშიაც ერთგულებას ეფიცებოდა. ეს წერილები განსაკუთრებით გამრავლდა 1915 წლის იანვრის ბოლოსათვის თურქთა სოფიანთან დამარცხების შემდგომ. ბოლოს მე-4-ე კორპუსის უფროსის თანხმობით სიმკო გამოიწვიეს ქ. ხოიში. მაგრამ დაზვერამ დაადგინა, რომ სიმკოს, აბდურრეზაკსა და მუსტაფა ბეკს საიდუმლო კავშირი აქვთ თურქებთან. სიმკო დააპატიმრეს და გაგზავნეს ტფილისს. აქ იმან იმართლა თავი და, როგორც ზემოდ იყო ნათქვამი, იგი მივლინებულ იქმნა შახოვსკოისთან ერთად.

შახოვსკოი მასთან მყოფ პირებითურთ მივიდა სალმასის რაიონის ქ. კვენეშეჰრში ნოემბრის 9; იქვე წინა დღით გაჩნდა სიმკოც, და, სამხედრო ხელისუფლებისათვის მოულოდნელად, კვენეშეჰრშივე მოვიდა სიმკოს შესახედრად 200-ზე მეტი შეიარაღებული ქურთი. სიმკოს თავი კადნიერად ეჭირა; იმან გამოუცხადა ქურთებს რომ მათ არავინ უფროსად არ ეცნოთ შახოვსკოის გარდა, რომელსაც, მისი სიტყვით, ბინა უნდა ჰქონოდა მასთან ჩიარი-ყალაში. შახოვსკოიმ რომ სიმკოს ამგვარი მოქმედების ამბავი შეიტყო, ჩიარი-ყალაში აღარ წავიდა; იქ აბდურრეზაკი გაგზავნა, თვითონ კი გაემგზავრა ხოის, რათა იქიდან გამგზავრებულიყო თავისი დანიშვნის ადგილს—ბაშყალას.

საკონსულოების მმართველნი, დილმანში იაკიმოვიჩი და ურმიაში ნიკიტინი, საზოგადოთ უარყოფით შეხედენ ქურთთა ბელადების მოსვლას; პირველი სხვათა შორის იწერებოდა: „მე დარწმუნებული ვარ, რომ შახოვსკოი და კოცე-ბუ, რომლებიც სრულებით არ იცნობენ ქურთებს, მოტყუებულნი დარჩებიან მათგან და ვერ შესძლებენ მათი ჩვენს მხარეზე გადმოყვანას იმისთანა თანაშემწეების დახმარებით, როგორიც არიან აბდურრეზაკი და სიმკო: ამ ორივეს ადგილი სახრჩობელაზეა“. ნიკიტინის აზრით მათ სპარსეთში ადგილი არა აქვთ, ვინაიდან სიმკო აწენებს საქმეს ვიწრო ტომობრივი ინტრიგებით, ხოლო აბდურრეზაკი — განუხორციელებელი ფანტაზიებითაო.

აბდურრეზაკი გაიწვიეს ტფილისს, სადაც მას მოუწყეს ფარული მეთვალ-
ყურობა. რაც შეეხება სიმკოს, ეს მოითხოვდა, რომ იგი გავეზავნათ თურქთა
წინააღმდეგ კარგად შეიარაღებულ 300 კაცისაგან შემდგარ ქურთთა რაზმით.
შახოვსკოი მხარს უჭერდა ამ თხოვნას იმ მიზნით, რომ საბოლოოდ გამოემუქლანე-
ბინა სიმკოს ოპირობა თურქთა წინაშე, რის შემდგომ იგი მართლაც სასარგებ-
ლო გახდებოდა საქმისათვის; ამასთან შახოვსკოის აზრით პოლიტიკური მოსაზ-
რებებით სიმკო უნდა გავზავნილი ყოფილიყო არა სამხრეთით ბაშყალაში,
არამედ ურმიის რაიონში.

1916 წლის ივლისის შუა რიცხვებში, როდესაც თურქები მნიშვნელოვანი
ძალებით სპარსეთში წინსვლაზე გადავიდნენ რევანდუსის მიმართულებით, სადაც
ურმიის რაიონში მომქმედ რუსთა რაზმებს გზის გადაჭრით დაემუქრნენ, სიმკომ
იწყო პანიკის შექმნა; ავრცელებდა ხმებს თურქთა დიდი ძალების ბაშყალასკენ
დაძვრის შესახებ და აძლევდა კონსულ კირსანოვს განძრახ ტყუილ ცნობებს. სა-
ზოგადოთ ეჭვს გარეშე იყო, რომ სიმკო თამაშობდა ორმაგ როლს და გარემო-
ებათა მიხედვით ირჩევდა ყველაზედ უფრო მისთვის ხელსაყრელ პოზიციას.

**აბდურრეზაკის წერი-
ლი ქურთთა საკითხის
შესახებ.**

1916 წლის აპრილის ბოლო რიცხვებში აბდურრე-
ზაკმა მიართვა მთავარ-სარდალს მეტად საინტერესო
წერილი ფრანგულ ენაზე ქურთისტანის ძველი და ახა-
ლი საუკუნეების მოკლე ისტორიის დარავეთ. აქ არ შე-
ვებებით ამ მემუარების დეტალებს და აღვნიშნავთ მხოლოდ ქურთებთან დაა-
ხლოებისათვის მის მიერ ნაჩვენები ზომების არსებით მხარეს.

აბდურრეზაკი ამტკიცებდა, რომ რუსეთის მთავრობა სრულებით არ იცნო-
ბდა ქურთისტანს, მიუხედავად იმისა, რომ ეს მხარე უკვე მეორე საუკუნეა რუს-
ოსმალთა ომების ასპარეზს წარმოადგენდა. მხარის ნაკლებად ცოდნის გამო რუ-
სეთმა ვერ გამოიყენა წარსულში ქურთების მტრული განწყობილება თურქთა
მიმართ. მიმდინარე ომის დროს ჩადენილია დიდი შეცდომები, რომლებიც აბო-
როტებენ ქურთებს; ასე მაგ. რუსთა რაზმების ქურთთა ქვეყანაში შესვლისას,
ჯარის უფროსები, თუ არ აქეზებდნენ, სრულიად გულგრილად უცქეროდნენ ჯარის
კაცების მიერ ჩადენილ ძალმომრეობას, რომლის დროს არ ინდობდნენ არც მო-
ხუცებს, არც ბავშვებსა და არც ქალებს. თუ წარსულში ქურთისტანში, როგორც
ყველგან ოსმალეთში, ხდებოდა სისხლის-მსმელ სულთან აბდულ-ჰამიდის და შე-
მდეგ ახალგაზრდა თურქების ბრძანებით სომხების საშინელი ჟლეტა, მეორეს
მხრივ, არავითარ საიდუმლოებას არ წარმოადგენდა ისიც, რომ სომეხთა მო-
ძრაობის ხელმძღვანელი დაშნაკები თვით იწვევდნენ პროვოკაციული მიზნებით
ამ ჟლეტას იმ მოსაზრებით, რომ მხოლოდ სისხლის ღვრა გამოიწვევს ევროპის
ინტერესს ოსმალეთის სომხეთის პოლიტიკური ბედ-იღბლის მიმართ. გასაკვირვე-
ლი არ არის, რომ ქურთებს შიში ჰქონდათ შურის ძიებისა, ამიტომ მათი მნი-
შვნელოვანი ნაწილი მიემხრო თურქებს. აბდურრეზაკის აზრით, რუსეთის მთავ-
რობას, ომის ინტერესებისათვის, უნდა გამოეყენებინა, როგორც სომეხთა მოძ-
რაობა, ისე ამავე დროს უნდა დაყრდნობოდა ქურთებს, ვინაიდან ამ ორივე
ხალხს ერთნაირად სძულდა თურქები. აბდურრეზაკი გამოსთქვამდა საყვედურს
იმის გამო, რომ მიუხედავად მის მიერ კავკასიის არმიისთვის აღმოჩენილი დახ-

მარებისა, იგი გაიწვიეს უკან ტფილისში და ამით გამოუცხადეს მას უნდობლობა; იგი ითხოვდა, რომ მიეცათ მისთვის საშუალება რუსის ჯარების მიერ სპარსეთისა და ოსმალეთის მიწა-წყალზე დაკავებულ რაიონებში მოეწყო ქურთთა ორგანიზაცია. ქურთთა ასეთი შეიარაღებული გამოსვლა ძირს გამოუთხრის სულტნის, როგორც ხალიფის, პრესტიჟს და გამოიწვევს ამგვარსავე მოძრაობას არაბისტანში.

ქიამალ ბეი ბედირ-ხანი

თუმცა აბდურრეზაკის წერილი მიღებული იყო მხედველობაში არმიის შტაბში ქურთთა საკითხის შესახებ ზომების გამომუშავების დროს, მაგრამ, ვინაიდან არსებობდა ეჭვი მისი ოსმალეთთან ურთიერთობის შესახებ, ამიტომ სიფრთხილის გამო, ქურთების დაახლოვებისა და გადმობირების იდეის გასატარებლად შახოვსკოის დაუნიშნეს ქურთთა სხვა მეთაური, ქიამალ-ბეი ბედირ ხანი, აბდურრეზაკის ღვიძლი ბიძა.

ქიამალ-ბეი, ბედირ ხანის უმცროსი შვილი, ეკუთვნის აზიზის გვარს, რომელიც შთამომავლობს მუჰამადის თანამოსაგრე ჰალიდ-სეიფულასაგან, კორეშიტების გვარიდან, და ამიტომ ამ ოჯახის შთამომავლები მიჩნეული იყვნენ ქურთთა უმაღლეს სასულიერო ხელმძღვანელებად. ბედირ-ხანის წინაპრები ჯერ ისევ მე-VII ს-ში დამკვიდრდნენ ბოხტანის რაიონში; ისინი მხოლოდ ნომინალურად ემორჩილებოდნენ თურქებს; მათ შეინარჩუნეს თავისი დამოუკიდებლობა 1850 წლამდე, როდესაც, როგორც ეს ზევით არის მოხსენებული, ქიამალ-ბეის მამა ბედირ ხანი, მის მიერ მოწყობილ აჯანყების შემდეგ, დაამარცხეს თურქებმა და გადაასახლეს ოჯახობით კუნძულ კრეტაზე; აქედან იგი გაიწვიეს კონსტანტინეპოლს, როდესაც თურქებმა წამოაყენეს მისი კანდიდატურა რუმინეთის სამეფო ტახტზე; ეს ტახტი შემდეგ დაიჭირა კარლო მეფემ.

ბოხტანის სამთავრო იხსენიება თურქულ მატრიანეებში „ჰოქუმეთ-ი-აზიზიე“-ს სახელით. თურქებს აფიქრიანებდა ბედირ-ხანის შთამომავალთა პოპულიარობა ბოხტანში; ამიტომ მათ არა მარტო აუკრძალეს ბედირ ხანის შვილებს ქურთისტანში შესვლა, არამედ დაუწესეს მეთვალყურობა მათ მიწერ-მოწერასაც. მთავრობამ ჩამოართვა მათ ყველა სამფლობელოები, რის ნაცვლადაც დაუნიშნა ყოველ-წლიური მცირე რენტა. ჩვენ ვიცით აგრედვე, რომ ქიამალ-ბეის ძმები, ოსმანი და ჰუსეინ-ფაშა ჩაუდგნენ 1878 წ. ბოხტანის აჯანყებულ ქურთებს სათავეში, თვითონ ქიამალ-ბეი კი 1914 წლის მარტის 19 ბითლისში მომხდარ აჯანყების შემდეგ, როგორც ზევით იყო მოხსენებული, გამოიქცა ტფილისს.

შახოვსკოისა და ქიამალ-ბეის მოღვაწეობა.

ბაშყალაში ყოფნისას შახოვსკოი გაეცნო სამსახურის გამო გამგზავრებათა დროს საქმეთა საერთო მდგომარეობას და დაინახა, რომ შესაძლებელია აქტიური ურთიერთობის დამყარება სამხრეთ ქურთისტანთან; მან ითხოვა ქიამალ-ბეის თავისთან დანიშვნა, ვინაიდან სწორედ მას შეეძლო არმიისათვის დიდი სარგებლობა მოეტანა წამოყენებული სამხედრო მიზნების თვალსაზრისით.

მართლაც, იმ მოხსენებიდან, რომელიც წარმოადგინა 1915 წლის მაისში შახოვსკოიმ სამხრეთ ქურთისტანის მდგომარეობის შესახებ, ჩანს, რომ ორი თვის განმავლობაში ბითლისში ყოფნის შედეგად, მათ ე. ი. შახოვსკოიმ და ქიამალ-

ბეიმ, მოახერხეს ნორშენის რაიონის 17 სოფლის მცხოვრებ-ქურთთა დაყოლიება იმაზედ, რომ იმათ ხელი მიეყოთ მშვიდობიანი მუშაობისათვის. ქიამილ-ბეის მტკიცებაზე, რომ ქურთები ამიერიდან მფარველობასა და დაცვას არ იქნებიან მოკლებული, ქურთთა წარმომადგენლებმა გულ-ახილად აღიარეს, რომ მოსახლეობა მორჩილებას აცხადებდა ცდის სახით, და, უკეთეს ესენი მოტყუებული არ დარჩებიან, მუშის ხეობის და ხოითის დანარჩენი ქურთებიც მიჰბაძვენ მათ მაგალითს.

მოქმედებათა შემდგომი გეგმის მიხედვით შახოვსკოი და ქიამილ-ბეი უნდა გამგზავრებულიყვნენ შათახში, სადაც იწვევდნენ ბოხტანის სამხრეთ ქურთთა წარმომადგენლებს. ქიამილ-ბეი უნდა მოსულიყო ამ ყრილობაზე, როგორც ეს შესატყვისებოდა მის მნიშვნელობას, 500 ქურთისაგან შემდგარი რჩეული რაზმით; ეს რაზმი უნდა ყოფილიყო, ასე ვთქვათ, გული, რომლის გარშემო თავი უნდა მოეყარათ დანარჩენ ქურთებსაც. მოსულთან, სგერტთან და მარდინთან სატელეგრაფო ურთიერთობის შეწყვეტისა და თურქთა ზურგში ზოგიერთ მნიშვნელოვან პუნქტა ხელში ჩაგდების საშუალებით აზრად ჰქონდათ დაეჭირათ კავშირი ქიამილ-ბეის ძმას ჰასან-ბეისთან, რომელიც დამოუკიდებელიც ეომებოდა თურქთა რაზმებს. ამგვარი მოქმედებით, როგორც ფიქრობდნენ, დაიწყებოდა ფართე აგიტაცია ქურთთა შორის მოსულისა და დიარბეკირის მიმართულებით, და ოსმალეთის წინააღმდეგ აღდგებოდა მთელი სამხრეთი ქურთისტანი. ამ გეგმის განსახორციელებლად შახოვსკოის სამხედრო ფონდიდან ეძლეოდა 100000 მან.

1916 წლის განმავლობაში შახოვსკოისა და ქიამილ-ბეის მოღვაწეობა საზოგადოთ დიდათ ინტენსიური იყო; ამ მოღვაწეობის ასპარეზს განის ტბის რაიონი წარმოადგენდა. შედეგად მას ჰქონდა ის, რომ თურქებმა ბითლის მუშის რაიონში ვერ შესძლეს თავისი ნაწილების ადგილობრივი ძალებისაგან შედგენა, ვინაიდან ქიამილ-ბეის აგიტაციის გავლენის გამო, ჯარში ძალად წაყვანილი ქურთები გარბოდნენ პირველსავე შესაძლებლობის დროს და თან მიჰქონდათ იარაღიც.

ქიამილ-ბეის მოღვაწეობისა და სამხრეთ ქურთებზე მისი დიდი გავლენის შეფასებისას, შახოვსკოი სწერს თავის მოხსენებაში: „იგი შეიძლება გახდეს დიდ ძალად ჩვენს ხელში, უკეთეს ჩაყენებული იქნება შესაფერ პირობებში და მიიღებს ქურთთა შინაური საქმეების მოწყვრიგების უფლებას, რადგანაც ქურთები უაპელაციოდ სცნობენ მის გადაწყვეტილებებს, ვინაიდან მიაჩნიათ ბედირხანის შვილები თავის საერო და სასულიერო ხელისუფლებად... თუ ჩვენ ქურთთა მდგომარეობის შესასუბუქებლად მივიღებთ რაიმე ზომებს, რომელთა მიღებაც ამ უამად შესაძლებელია, და თუ ჩვენი ჯარებიც რამოდენიმედ კორექტულად მოექცევიან ადგილობრივ მოსახლეობას, ამ შემთხვევაში ქურთები ჩვენ არავითარ წინააღმდეგობას არ გაგვიწვევენ; მაგრამ თუ ჩვენ ეხლა მივანებებთ ქურთებს ბედის ანაბარად და არაფერს მათთვის არ გავაკეთებთ, წინდაწინვე დარწმუნებული უნდა ვიყვნეთ, რომ ქურთები ჩვენ საშინელ წინააღმდეგობას გაგვიწვევენ სწორედ ისე, როგორც ეს მოხდა 1915 წლის ზაფხულში, როდესაც ქურთებმა, სხვა განოსავალი რომ ვეღარ ნახეს, ირჩიეს გაწყვეტილიყვნენ ჩვენთან ბრძოლაში. ამიტომ, თუ ჩვენ ქურთებისათვის არაფრის გაცელება არ შეგვიძლიან, ჩემის აზრით, სრულიად

უსარგებლოა როგორც ჩემი, ისე ქიამილ-ბეის მათთან მოლაპარაკება.“ მაგრამ მიუხედავად სამხრეთ ქურთისტანში მიღწეული შედეგებისა, შახოვსკოისა და ქიამილ-ბეის მუშაობა მოულოდნელად შეწყდა იმის გამო, რომ კავკასიის არმიის მიერ ივლისში ბითლის-მუშის რაიონში განცდილმა მარცხებმა ვანის პანიკასთან დაკავშირებით ხელი შეუშალეს ქურთთა ტომების წარმომადგენელთა შათახში განზრახულ ყრილობის მოწვევას. საზოგადოთ, შექმნილი სამხედრო მდგომარეობა საშუალებას აღარ იძლეოდა წინანდელი ენერგიული მოღვაწეობის საწარმოებლად.

დერსიმის ქურთები.

წინასწარ მიმოხილვაში ჩვენ უკვე აღვნიშნეთ დერსიმის ოლქის დიდი მნიშვნელობა ქურთ-თურქთა ურთიერთობის სფეროში. დერსიმს უჭირავს დასავლეთ ქურთისტანში ცენტრალური ადგილი და თავისი თითქმის დამოუკიდებელი მართვა-გამგეობით, ყოფა-ცხოვრების და სამხედრო წყობის თავისებურებით იწვევს დიდ ინტერესს. მიუხედავად იმისა, რომ დერსიმის მცხოვრებნი ძალიან ერიდებიან ევროპელებს, ეს ოლქი მაინც შესწავლილია, როგორც რუს სამხედრო მკვლევართა, ისე აგრეთვე ამ ოლქში ნამყოფ უცხოელების მიერ.

ჩრდილოეთით დერსიმს საზღვრავს მუხურ-დაგის, მერჯან-დაგის და სალბუს-დაგის მთავრეხილები, აღმოსავლეთით—სულთან-მამედ-ოღლის მთის აღმოსავლეთი ფერდობები, სამხრეთით—მურად-ჩაის მდინარე, დასავლეთით—ყარასუ და კურტბაბას მთა-გრეხილი.

ადმინისტრაციულად დერსიმი შეადგენს ცალკე სანჯაყს, რომელიც გაყოფილია ხუთ ყაზად (მაზრად). ეს მთიანი მხარე, ღრმა ხეობებით დასერილი, ადგილ-ადგილ დაფარულია ხშირი, უღრანი ტყეებით. ადგილობრივ მკვიდრთა წმიდა მდინარე მახურ-ჩაი მრავალი შენაკადებით ოლქის შუა მიმდინარეობს.

ამ მხარის 200 ათასი მოსახლეობა ეკუთვნის ყიზილ-ბაშისა და ზაზას ტომებს და ლაპარაკობს ქურთულსა და თურქულ ენებზე და დილკინის (ზაზა) კილოკავზე. სარწმუნოებით ყიზილბაშები ისლამის მიმდევარნი არიან, მაგრამ ამავე დროს თაყვანსა სცემენ მუჰამედსა და ალისთან ერთად იესოს, მოსეს და დავითსაც; მათ სძულთ ოსმანი და ომარი, ხოლო ქედს იდრეკენ ალის შვილების—ჰასანისა და ჰუსეინის—წინაშე.

დერსიმის მოსახლეობა გაყოფილი იყო მრავალ ტომებად, რომლებშიაც გაბატონებული იყო საგვაროვნო წყობილება; ტომებს განაგებდნენ მეთაურები, რომლებიც სარგებლობდნენ განუსაზღვრელი უფლებებით.

ოსმალეთის მთავრობისადმი მიმართების მხრივ დერსიმის ქურთები შეიძლება გაიყოს სამ კატეგორიად: 1) ქურთები, რომლებიც სცნობენ თურქთა ხელისუფლებას, იძლევიან ასკერებს, იხდიან გადასახადებს (ფერის, პარტეკის, ჩიმიშ-კეზეკის, თერჯანის და ხოზათის რაიონები); 2) ნახევრად დამოკიდებული ქურთები (ყიზილყილისი, პახი, მაზკერტი, ოვაჯუკი, და ხუზუჩანი ანუ ახკანი) და 3) დამოუკიდებელი ქურთები, რომლებიც სრულებით არ სცნობენ მთავრობას (ხუტ-დერე და ტუეიკი ანუ აბასანი). ამ უკანასკნელი ადგილების მცხოვრებთა მომეტებული ნაწილი გამოსულია დერსიმის სხვა და სხვა რაიონებიდან და დასახლებული ამ მიუვალ მთებში. ამ ქურთებს განაგებენ შეიქები, მათი სასულიერო და საერო მეთაურები.

ჩვენ დავინახეთ, რომ ქურთისტანის სახალხო აჯანყებათა დროს დერსიმელები წინ უსწრებდნენ თანამეცემებს. დერსიმელების პოლიტიკური, თურქთა რეჟიმის წინააღმდეგ აქტიური მოღვაწეობა დაიწყო 1828 წლიდან, როდესაც იანიჩარობის მოსპობისა და რეფორმების გატარების მიზნით მაჰმუდ სულთანმა გაგზავნა ქურთისტანში ჯარები. ერთ-ერთი ამ დერსიმელების წინააღმდეგ გაგზავნილ რაზმთაგანი ძალიან დამარცხდა ქემახსა და ერზინჯანთან. დერსიმელების ბელადმა ჰუსეინ-ბეკმა გააერთიანა ესენი, და ამის შემდეგ იგი წარმატებით ებრძოდა თურქების ჯარებს. ესევე გამეორდა აღმოსავლეთის ომის დროსაც 1853—1856 წლებში, როდესაც ჰუსეინ-ბეკის შვალმა ალი-ბეკმა წინააღმდეგობა გაუწია თურქთა ჯარებს, მათი კავკასიის ფრონტის მიმართულებით მსვლელობის დროს. ომის გათავების შემდგომ, ფრონტიდან დაბრუნებისას, თურქები კვლავ შეჩერდნენ რეპრესიების მიზნით დერსიმის წინ. ეხლა კი ალი-ბეკმა მორჩილება გამოუცხადა და, როგორც სამხედრო ტყვე, გაგზავნილ იქმნა კონსტანტინეპოლს. დერსიმელების მომეტებული ნაწილი კი მტკიცედ იდგა ხუტი-დერესა და ტუჟიკში და იცავდა დანოჟიკიდებლობას ოსმალეთის ხელისუფლების იერიშებისაგან. 1877—1878 წლების ომის დროს, თუმცა ალი-ბეკის შვილი კუ-ზიჩების ტომის 10000 ქურთით თურქების მხარეზე იბრძოდა, მაგრამ ხალხი დაიწყო პარტიზანულ რაზმებად და იწყო თარეშები. როდესაც მთავრობამ დაინახა, რომ არ შეუძლიან დერსიმელების დამორჩილება, მიმართა, ჰამიდის პოლიტიკის მოწყობის მიზნით, მოსყიდვის პოლიტიკას. აქ კი მეორდება ჩვეულებრივი ამბავი—მოსყიდული ბეკები ჰკარგავენ ავტორიტეტს, თავისუფლებისათვის მებრძოლი ხალხი კი მძლავრად უტევს რეგულიარულ ჯარებს; თავს იჩენენ სახალხო გმირები, ისეთები, მაგ., როგორიც იყვნენ დიბა-ალა და აჰმედ-ბეკი, რომლებმაც 1890 წელს საშინლად დამარცხეს ფერიკ-ფაშას ჯარები.

დერსიმელები იმპერიალისტური ომის დროს. იმპერიალისტური ომის დროს, 1914 წლის მობილიზაციის დასაწყისში, ფალუს, ხარფუთის, ჩიმიშ-კეეზკის და ხოზათის ქურთები აძლევდნენ თურქებს ასკერებს და აკმაყოფილებდნენ არმიის საჭირობას სანოვავის მხრივ. თურქები შეეცადნენ ძალით დაეყოლიებინათ დანარჩენი ყიზილბაშები ამგვარივე მოქმედებისათვის, მაგრამ მათ საპასუხოდ იარაღს წამოავლეს ხელი. დამსჯელმა ექსპედიციებმა მიმართეს რეპრესიულ ზომებს და გადასწვეს ქურთების მეთაურის ფაშა-ალას მთელი სოფელი. რუსების ჯარების მიერ არზრუმისა და ერზინჯანის ალების შემდგომ, დერსიმის ქურთები მოელოდნენ რუსების სამხრეთისაკენ შეტევას და ამასთან დაკავშირებით თავიანთი გულითადი სურვილის—თურქებისაგან თავის დაღწევის—განხორციელებას; დერსიმელების ნაწილმა ხელიც კი მიჰყო აქტიურ მოქმედებას თურქთა წინააღმდეგ. მაგრამ მათი იმედები არ გამართლდა, ვინაიდან კავკასიის არმიის მეუფროსეთა შემადგენლობა სთვლიდა მათ ისეთივე მზაკვარ ქურთებად, როგორებთანაც მას საქმე ჰქონდა ალაშკერტის ხეობაში და მუშბითლისის ფრონტზე. ამის გარდა ჯარებმა იწყეს ძარცვა-გლეჯა და ძალმომრეობა, რითიც ისარგებლეს თურქებმა ფართე პროპაგანდისათვის; ოსმალეთის მთავრობა საჩუქრებით ავსებდა ბეკებს, უნიშნავდა მათ მუდმივ ჯამაგირს, ურიგებდა იარაღს და ყველგან აწყობდა ქურთთა ცხენოსან რაზმებს ფრონტზე გასაგზავნად. შემდეგ კი მოხდა რუსეთში თებერვლის რევოლუტია, რომელმაც ბოლო მოუღო, როგორც ამ ომს, ისე ქურთთა საკითხსაც.

დამატება.

ბ. ნ. შახოვსკოი.

ოთხშაბათს, 3 ნოემბერს, ხანგრძლივი ავადმყოფობის შემდგომ, გარდაიცვალა გარეშე საქმეთა სახალხო კომისარიატის თანამშრომელი ამხ. ბ. ნ. შახოვსკოი.

ამხ. შახოვსკოი მუშაობდა 1920 წლიდან ოსმალეთში უფლება მოსილი წარმადგენლობის მრჩეველის თანამდებობაზე, ხოლო 1924 წლიდან იგი იყო გარ. საქ. სახ. კომისარიატის პასუხისმგებელი თარჯიმანი.

ამხ. შახოვსკოი, წარსულში თავადი შახოვსკოი, მეფის ყოფ. გარეშე საქმეთა სამინისტროს ერთ-ერთი იმ პასუხისმგებელ მოხელეთაგანი იყო, რომელიც სრულიად გულწრფელად შეეგება საბჭოთა ხელისუფლებას და თავისი ცოდნა და მრავალწლიური გამოცდილება ახლობელი აღმოსავლეთის ქვეყნებში მუშაობისა შესწირა გარეშე საქმეთა სახალხო კომისარიატს. ახლობელი აღმოსავლეთის ქვეყნების დიდი თეორიული და პრაქტიკული ცოდნის, აგრედვე რამოდენიმე ევროპული ენის საფუძვლიანად შესწავლის წყალობით, ამხ. შახოვსკოი უძვირფასესი მუშაკი გამოდგა კავშირის პოლიტიკის ახლობელი აღმოსავლეთის ქვეყნებში პრაქტიკულად გატარების საქმეში. ამას გარდა, როგორც მეცნიერი ასიროლოგი, იგი უკანასკნელ დრომდე აწარმოებდა სამეცნიერო მუშაობას ამ დარგში.

რევოლუციამდე ამხ. შახოვსკოი მუშაობდა საელჩოებსა და საკონსულოებში ოსმალეთსა და ბალკანეთის სახელმწიფოებში.

6 ნოემბერს, დილით, გარდაცვალებულის ოჯახობა ინახულა თანაგრძნობის გამოცხადების მიზნით გარეშე საქმეთა სახ. კომისარიატის დელეგაციამ, რომელშიაც შედიოდნენ: ახლობელი აღმოსავლეთის განყოფილების გამგის მოადგილე ამხ. ოსეტროვი, რეფერენტი ამხ. პოლიაკოვი და ადგილკომის წარმომადგენელი ამხ. ბრონინი.

მოსკოვის არქეოლოგიური საზოგადოების თავმჯდომარის უვაროვას წერილი ოსმალეთის საომარი უფლებების მიხედვით დაკავებული ოლქების გენერალ-გუბერნატორ ნ. ნ. პეშკოვისადმი.

„ვანის რაიონში ამჟამად მსახურობს თავ. ბორის ნიკოლოზის ძე შახოვსკოი, მოსკოვის არქეოლოგიური საზოგადოების ნამდვილი წევრი. თავადი ორიენტალისტი; მან ლურსმულ წარწერათა გადმოღების საქმეში უკვე გაუწია საზოგადოებას დიდი სამსახური. მოსკოვის არქეოლოგიურმა საზოგადოებამ ისარგებლა გარემოებათა ასეთი საკეთილო თავმოყრით და მისცა თავ. ბ. ნ. შახოვსკოის დავალება, რომლის შესრულებისაგანაც მოსალოდნელია იმ მცირე ცნობების გამდიდრება, რომლებიც მოიპოვება ვანის ძველი, მე IX-ე ს-თვის მიკუთვნებული, სამეფოს შესახებ. თავ. ბ. ნ. შახოვსკოის დავალებული აქვს ვანის ლურსმული წარწერების შესწავლა, რაიც საჭირო გაგრძელებაა მოსკოვის არქეოლოგიური საზოგადოების უკვე დაწყებული და ნაწილობრივად შესრულებული მუშაობისა. ჯერ ისევ ომამდე საზოგადოებამ გაარჩია, შეისწავლა და გამოსცა

ვანის წარწერათა მთელი რიგი, რამაც რამოდენადმე გააშუქა ვანის სამეფოს ჯერ-ჯერობით ნაკლებად ცნობილი ისტორია. მაგრამ ვანის წარწერათა მთელი სერია ჯერ კიდევ არ არის ამოშიფრული, შესწავლილი და გამოცემული. ამის გარდა, ომმა ვანის სამეფოს არქეოლოგებსა და ისტორიკოსებს უძღვნა ახალი მოულოდნელი საჩუქარი: უკანასკნელი დროის სამხედრო ოპერაციათა წყალობით, ვანის რაიონის ნიადაგის ათბრისას, მის ტერიტორიაზე გამოჩნდა მიწიდან ლურსმულ წარწერებიანი ისეთი ძეგლები, რომელთა მოლოდინი არავისა ჰქონდა. ეს ყველაფერი, ცხადია, რაც შეიძლება მალე უნდა იქმნას გამოკვლეული და შესწავლილი—ამ შემთხვევაში სულ მცირე დაგვიანებაც კი დაკავშირებულია ამ ძეგლების სამუდამოდ დაკარგვის საფრთხესთან. ძეგლები ფუჭდება, გარდა ამისა მათ სპობენ ან გააქვთ სხვაგან.

მოგმართავთ რა უმორჩილესი თხოვნით დაეხმაროთ თავ. ბ. ნ. შახოვსკოის მისი დავალების შესრულებაში, მოსკოვის არქეოლოგიური საზოგადოება იმედოვნებს, რომ თქვენ ამ თხოვნას შეასრულებთ და ამით შესაძლებელს გახდით ასიროლოგიის გამდიდრებას კიდევ მთელი რიგი ძვირფასი დოკუმენტებით“.

ბიბლიოგრაფია ქურთისტანისა, ქურთთა და ეზიდთა შესახებ.

(ЗКО, ИКО=Записки, Известия Кавказского Отдела Русского Географического Общества; К=Кавказ; ВС=Военный Сборник; СМ=Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа; НО=Новое обозрение).

ქურთისტანი.

А, Г. Гагарин Персидский Курдистан (ЗКО I). Л. П. Загурский Антропологические измерения, произведенные Эрнестом Шантром в Курдистане, верхней Мессопотамии и северной Сирии (ИКО VIII). А. С. Зеленой Пояснительная записка к карте распределения армянского населения в Турецкой Армении и Курдистане по казам и данным сочинения V. Cuinet „La Turquie d'Asie (1890—1894), составл. генер. штаба г.-л. Зеленым и подполк. Сысоевым; с картаю (ЗКО XVIII). К. Н. Смирнов: Поездка в северный Курдистан в 1904 г. (ИКО XVII), Этнографический очерк Персии (1917) и Очерк религии Персии. И. Б. Теляфус О чуме, бывшей в Курдистане в 1870 и 1871 гг. (ИКО I). Тейлорл Путешествие по Курдистану (ИКО II). Т. М. Lyclama a Niehalt. Voyage en Russie, au Caucase et en Perse, la Messopotamie, le Kurdistan, la Sirie, la Palestine et la Turquie, exécuté pendant les années 1866, 1867 et 1868.

ქურთები.

Абовьян Курды; происхождение их от мидян (К 1848 №№ 46, 51). П. И. Аверьянов: Краткий обзор военных действий на Эриванском теат-

ре в кампании 1828-29, 1853-55 и 1877-78 гг. (Приложение к полевой поездке офицеров генер. штаба в 1896 г.), Отчет о поездке по северному Азербайджану полк. Шкинского и кап. Аверьянова в конце 1899 г. (1900) и Курды в войнах России с Персией и Турцией в течение XIX столетия. Акты Кавказской Археографической Комиссии, тт. I—VIII и X—XI. Л. К. Артаманов Северный Азербайджан (1890). А. А. Аракелян Курды в Персии (ИКО XVII). Н. Богомоллов Аг-Вания (К 1847 № 32). А. Т. Васильев Курды; поездка на кочевки (НО 1890, № 2403). Ф. Грязнов: Военный обзор передового театра в Азиатской Турции; ч. 2 я (1897) и Курды и курдская конница (ВС 1896 апрель). Друвиль Гаспар Путешествие по Персии в 1812 и 1813 гг; ч. 1-2 (1826). С. А. Егиазаров: Краткий этнографический очерк курдов Эриванской губер. (ЗКО XIII, 2), Курманджийско-русский словарь (ibid.) и Курманджийские тексты (ibid.). Л. П. Загурский Русско-курманджийский словарь (ibid.). П. Зубов Персидская война в царствование Николая I (2-е изд. 1837). Исследования об иранских курдах и их предках северных халдеях (СПБ. 1856-58). В. Камсаракан: Адат оценки крови и увечья у куртин (К 1874 № 121) и Свадьба у куртин (ibid. №№ 113 и 121). В. А. Карцов Курды; с картою (ЗАО XIX). С. Кишмишев Бойна в Турецкой Армении 1877-1878 гг. Ковровый промысел курдов Сурмалинского, Эчмиадзинского и Александропольского уездов (Кустарная промышленность на Кавказе, 2). А. М. Колюбакин. Материалы для военно-статистического обозрения Азиатской Турции, ч. 2-я (1897). В. Колюбакин Эриванский отряд в кампании 1877-1878 гг. С. Корганов. Несколько слов о курдах (НО 1885 № 391). Ксавер-Райман Курды и страна, ими обитаемая (К 1853 №№ 38, 39). Статьи „Курды“ в Журн. м-ства внутр. дел 1835 № 15, Журнал для чтения воспитанников военно-учеб. завед. 1853 № 438 и К 1854 № 5. М. Лейлиханов Еще о курдах (К. 1875 № 5). Лихутин Русские в Азиатской Турции в 1854 и 1855 гг. Л. Г. Лопатинский Заметка о курдском языке (СМ XX). Н. Муравьев Война за Кавказом; тт. 1-2 (1877). Матерьялы для истории войны 1877-1878 гг. в Азиатской Турции. Процесс Файка-Паши; перев. с турецкого (приложение к ВС 1879). Материалы для описания русско-турецкой войны 1877-1878 гг. на кавказско-малоазиатском театре; с планами (Изд. Военно-исторического отдела при штабе Кавказского Военного Округа). И. И. Пантюхов. Курды и карапахи (К 1891 № 40). Сборник турецких документов о последней войне; перевод с турецкого трех последних глав сборника „Зубдетуль-Хакаи“ составл. Ахмед-Мидхатом эфенди (Приложение к ВС 1897). Таблицы дислокации низама и редифа турецкой армии (изд. отдела генштаба при штабе Кавказского военного округа 1899). Термен Р. Отчет о поездке в санджак Хеккиари Ванскаго вилайета в 1906 году. Издание 1910 г. Термен Р. Отчет о полевой поездке 1907 г. в Ванский, Битлисский и Диарбекирский вилайеты. 1909 г. Тротер Малоазийск-

кие курды (ИКО VII). К. Хачатуров Курды, черты их характера и быта (СМ XX). К. Хачатуров и М. Адамов. Курдские текаты (ibid.). П. Хелмицкий Карсская область, ч. 1 (1893). G. B. Narman Armenia and the campaign of 1877. I. de Morgan Mission scientifique en Perse, t. II (1895).

ქიდები.

И. Н. Березин. Езиды (Магазин земледения и путешествий 1854 № 3). Деревня Аргаджи; развалины гор. Оргова; кочовье езидов (Тифл. Вест. 1830 № 59). С. А. Егиазаров. Краткий этнограф.-юридический очерк езидов Эриванской губернии (ЗКО XIII, 2). Езиды близь озера Гокчи (К. 1846 № 43, 1848 №№ 8, 9). С. В. Ермолаев Курды езиды Карсской области (Памятная книжка и адрес-календарь Карсской области 1906). А. А. Ивановский Езиды (Русск. антрополог. журн. 1900 № 3). Г. Ласкин Два слова об езидах (Сообщения православ. Палестинск. об-ства 1900 №№ 1, 2). Ю. С. Карцев Заметки о турецких езидах (ЗКО XIII). И. И. Пагирев О религии езидов (ИКО XIV). Предразсудки езидов (К 1850 № 30). Сиуф-фи Извлечения из заметок об езидах (ЗКО XIII, библиограф. заметки). Menant Les iezides (1893). N. Siouffi. Natice sur la secte de iezides (Journal asiatique 1882, 1885).

პროფ. გრ. წამბათაძე.

ბერძნულ-რომაული დროის ეგვიპტის ბიბლიოთეკათა კატალოგები.

1. ჩვენ ძალიან ცოტა რამ ვიცით ალექსანდრიის იმ განთქმული ბიბლიო-
 თეკის შესახებ, რომელსაც სიცოცხლე მიანიჭა პტოლომე I, ხოლო შემდგომი
 განვითარება პტოლომე II ფილადელფოსმა. მაგრამ ის ცოტაც, რაც ჩვენთვის
 ცნობილია, საშუალებას გვაძლევს გავითვალისწინოთ მისი განსაკუთრებული
 როლი მთელი ელინისტური ქვეყნის კულტურული ცხოვრების ისტორიაში. ალექ-
 სანდრიის ბიბლიოთეკის წყალობით არა მარტო შეკრებილ და დაცულ, არამედ
 მოწესრიგებულ იქმნა კლასიკური პერიოდის მთელი ბერძნული ლიტერატურა.
 მისი წყალობით, მეორეს მხრივ, ფართედ წაიწია წინ წიგნის საქმემ, რამდენა-
 დაც საკითხი ეხება ახალი გარდანაწერების დამზადებასა და გავრცელებას. და-
 ბოლოს, მისივე წყალობით იწყო განვითარება საბიბლიოთეკო საქმეც, რომ-
 ლის უმაღლესი მიღწევაა კალიმაქეს განთქმული „კატალოგები“ 120 წიგნისაგან
 შემდგარი, მისი „Πίνακες ἐν βιβλίῳ α' καὶ β'“¹.

მართალია, ეს კატალოგები არ მოსულა ჩვენამდე, მაგრამ ჩვენ ხელთ გვაქვს
 მთელი რიგი იქიდან ამოღებული ამონაწერებისა, რომლებიც საშუალებას გვაძ-
 ლევენ ვიმსჯელოთ კალიმაქეს ნაშრომის ტექნიკური მხარის შესახებ. პირველად
 აღინიშნებოდა ხოლმე ჩვეულებრივ შესატყვისი ლიტერატურული სახე; შემდეგ
 მოდიოდა ავტორთა სახელები, რომლებიც, უნდა ვიფიქროთ, დალაგებული იყო
 ანბანის წესზე; თვითვეული ავტორის სახელს მოსდევდა მისი თხზულების სათა-
 ური და ამ თხზულების დასაწყისი სიტყვები; დაბოლოს აღინიშნებოდა სტრიქო-
 ნების საერთო რაოდენობა.² ამ გვარად იყო დაკატალოგიზებული ალექსან-
 დრიის მთელი ბიბლიოთეკა და ამ კატალოგიზაციის გამოძახილი შესაძლებელია
 კიდევ შევნიშნოთ ზოგიერთ, ამ ახლო ხანში აღმოჩენილ ძეგლებში.

2. მათ შორის კალიმაქეს კატალოგთან ყველაზე ახლოს სდგას ერთი
 ბერძნული პაპირუსი მე-3 ს. ქრ. შ., რომელიც შეიცავს წიგნების კატალოგის

¹ ალექსანდრიის ბიბლიოთეკის შესახებ იხ. საფუძვლიანი წერილი V. Gardthausen.
 Die alexandrinische Bibliothek, ihr Vorbild, Katalog und Betrieb (Zeitschrift d. deut-
 schen Vereins für Buchwesen und Schrifttum, Nr. 4-6, April-Juni 1922, 73
 შემდ.). შეად. აგრეთვე W. Schubart.² Das Buch bei den Griechen und Römern (Berlin
 1822), 45 შემდ. A. Деревницкий. Музей и библиотека Лагидов в Александрии (Ве-
 ра и Разум, № 20 (1890), 291 შემდ.; განსაკუთრებით კი 326 გვ. შემდ.).

² დასაწყისი სიტყვები ეჭირათ ზოგჯერ სათაურის ადგილი.

ნაწევრებს, სადაც სისწორით არის აღსაზული კალიმაქეს ტექნიკის ყველა ზემოთ ნაჩვენები დეტალები¹. თავისი ფრაგმენტარობისდა მიუხედავად, იგი აშკარად გვიჩვენებს, რომ კალიმაქეს მიერ შემოღებული წესები გადაქცეულან ერთგვარ კანონად, რომელიც *გადადიოდა საუკუნიდან საუკუნეში და არ ჰკარგავდა თავის სავალდებულო ძალას. მართლაც, ჩვენ ვხედავთ, რომ პაპირუსში მოხსენებულ თხზულებებს წინ უძღვის ავტორთა **სახელები**, ამ სახელებს კი მოსდევს **დასაწყისი სიტყვები** თვითეული თხზულებისა, ხოლო მათ ქვევით, წესის თანახმად, აღნიშნულია **სტრიქონების რაოდენობა**.

3. მაგრამ კალიმაქეს წესებს ისე კვალდაკვალ არ მისდევს ძველი დროის წიგნების ყველა კატალოგები, როგორც ფლორენციული პაპირუსი. როგორც ეს ყოველთვის ხდება ხოლმე, მათაც სხვადასხვანაირად ამარტივებდნენ იმის მიხედვით, თუ რა მიზანი და დანიშნულება ჰქონდა ამა თუ იმ კატალოგს. ერთია **მეცნიერული კატალოგი**: აქ კალიმაქეს პრინციპები სავსებით შესაფერი იყო. მეორეა **ცნობათა მიმცემი კატალოგი**, რომლის მიზანი მხოლოდ ის იყო, რომ აღენუსხა ამა თუ იმ ბიბლიოთეკის არსებული შედგენილობა: თავის თავად ცხადია, რომ ამ შემთხვევაში მრავალი დეტალი სრულიად ზედმეტი იყო. ამგვარი „გამარტივებული“ კატალოგის მაგალითს წარმოადგენს როდოსის ერთი წარწერა, გამოცემული Amedeo Maiuri's მიერ თავის „Nuova silloge epigrafica di Rodi e Cos“ (Firenze 1925), Nr. 11; ეს წარწერა ეკუთვნის I ს. ქრ. წ.² იმ ორ სვეტთა შორის, რომელთაგანაც იგი შესდგება, განსაკუთრებულად დაზიანებულია მეორე, მაგრამ პირველ სვეტშიაც მოიპოვება ცოტად თუ ბევრად სნიშვნელოვანი ხარვეზი, რომელთაგან ბევრი ჯერ-ჯერობით შეუესებელია. მაგრამ, ძველის ცუდი დაცულობისდა მიუხედავად, მასში წარმოდგენილი მონაცემები სავსებით საკმარისია იმისათვის, რომ ვიჭონოთ მასზე მსჯელობა, როგორც მთლიან ძეგლზე. ჩვენს წინაშეა უმთავრესად **რიტორიული** შინაარსის წიგნების სია. ავტორები დალაგებულია ანბანის მიხედვით. თვითეული მოყვანილი ავტორის სახელის ქვეშ, რომელიც გარკვეულობისათვის ოდნავ მარცხნივ არის გამოწეული, აღნიშნულია მის თხზულებათა სათაურები, ამასთან ზოგან ნაჩვენებია წიგნების რაოდენობაც. ამგვარი ფორმა აქვს მთელ კატალოგს, როცლიც განიორჩევა ფლორენციის პაპირუსისაგან იმით, რომ მასში, ჯერ ერთი, მოყვანილი არ არის ამა თუ იმ თხზულების დასაწყისი სიტყვები და, მეორე, გამოტოვებულია სტრიქონების რაოდენობის აღნიშვნა. მაგრამ ეს გასაგებიც არის. წარწერის მიზანი იყო რომელიღაც პიროვნების შეწირულების უკვდაყოფა და არა დეტალური კატალოგიზაცია მიღებული წიგნებისა. საფიქრებელია, რომ რომელიღაც რიტორის სიკვდილის შემდგომ მისი წიგნების კოლექცია შეუწირავთ ქალაქის ბიბლიოთეკისათვის და ამ ამბის აღსანიშნავად ამოუკვეთიათ

¹ ეს ფლორენციაში დაცული პაპირუსი პირველად გამოსცა ვიტელლიმ ჟურნალში *Atene e Roma*, VII, 178, ხელმეორედ გამოსცა მანვე *Papiri Fiorentini* ში III, № 371. p. 92 (Milano 1915). იხ. U. Wilcken: *Archiv für Papyrusforschung* III, 492 და განსაკუთრებით V. Gardthausen, o. c. 78 შემდ.

² იხ. F. Hiller v. Gaertringen: *Gnomon* II (1926), 195 შემდ., 365.

ჩვენამდე მოსული შესატყვისი წარწერა¹. როგორც არ უნდა იყოს, ეს წარწერა წარმოადგენს „კატალოგის“ მაგალითს, და, როგორც ასეთი, ღირსია სერიოზული ყურადღებისა, მით უმეტეს, რომ წიგნთა კატალოგების ნიმუშები ძალიან ცოტაა ჩვენამდე მოსული.² საინტერესოა წარწერაში წიგნების **შერჩევის** ხასიათიც: მათი პატრონი იძენდა, როგორცა ჩანს, მხოლოდ თავის სპეციალობის წიგნებს. ამითი იხსნება ის ფაქტი, რომ თეოპომპეს თხზულებათაგან მას ჰქონია მხოლოდ „სიტყვები“, და, პირიქით, არ ჰქონია იმავე ავტორის საისტორიო ნაშრომები, მისი *Φιλιστιკა* და *Ελληνικά*.

ორივე ჩვენ მიერ გარჩეული კატალოგი ამჟღავნებს თავის მეტსა თუ ნაკლებ დამოკიდებულებას კალიმაქეს „კატალოგებისაგან“, რაც განსაკუთრებით ითქმის ფლორენციული პაპირუსის შესახებ. მაგრამ როდოსულ წარწერაშიაც არსებობს ერთგვარი გეგმიანობა და ადგილი არა აქვს არავითარ თვითნებობას. ამგვარად ორივე კატალოგს **მეცნიერული** ხასიათი აქვს: მათში არაფერია დილექტანტური.

4. სრულებით სხვა შთაბეჭდილებას ახდენს ორი სხვა ძეგლი, რომლებიც აგრეთვე შესაძლებელია „კატალოგის“ ცნებას შევეუფარდოთ. პირველ ადგილზე დგას მემფისის განთქმული პაპირუსი, რომელიც დაცულია I 13 ნომრით ლენინგრადის საჯარო ბიბლიოთეკაში და დამწერლობის მიხედვით ეკუთვნის ჩე-3 საუკ. ქრ. შემდ. ეს პაპირუსი, რომელიც ჩვენამდე სრულად არ არის მოღწეული — მისგან დარჩენილია მხოლოდ ორი ძალზე დაზიანებული სვეტი — წარმოადგენს რომელიღაც უმთავრესად **ფილოსოფიური** შინაარსის წიგნებისაგან შემდგარი კერძო ბიბლიოთეკის „კატალოგს“. მაგრამ მას ნამდვილ კატალოგსაც ვერ დავარქმევთ. ჩვენს წინაშე უფრო წიგნების უბრალო სიაა, საჩქაროდ შედგენილი, ყოველგვარი საბიბლიოთეკო წესების დაუცველად. ავტორები ანბანის მიხედვით არ არიან დალაგებული, რის გამოც ერთი და იმავე მწერლის სხვადასხვა თხზულებანი ხან პირველი და ხან მეორე სვეტის სხვადასხვა ადგილას არის მოთავსებული. ერთი წესია მხოლოდ დაცული: პირველად მოდის ნათესაობით ბრუნვაში ავტორის სახელი, ხოლო მის შემდგომ — შესატყვისი თხზულების სა-

¹ იმის დამამტკიცებელ საბუთს, რომ ამგვარი შეწირულება ხდებოდა, წარმოადგენს წარწერა № 4 (იხ. Hiller v. Gaertringen, o. c. 195), ნაწყვეტი კანონისა, რომელიც ანიჭებდა რალაცა პრივილეგიებს წიგნების შემწირველებს, ამასთან შემწირველების სახელები ყველა ჩამოთვლილია in extenso.

² შესაძლებლობა არა მაქვს ამ საკითხს დეტალურად შევეხო. ვიტყვი მხოლოდ, რომ დიდ ინტერესს იწვევს წარწერაში ჩამოთვლილ ავტორთა როგორც სახელები, ისე მათი თხზულებანიც. ბევრი ამ უკანასკნელთაგანი ჩვენთვის უცნობი იყო, ზოგს მათგანს კი აწერდნენ არა იმ ავტორებს, რომლებსაც ისინი დაუწერიათ. ასე, მაგ., *Περὶ Ἑσπερίων* და *Περὶ Ἑσπερίων*, რომლებსაც ისოკრატეს მიაწერდნენ, ნამდვილად თურმე ეკუთვნიან თეოპომპე ხიოსელს. იხ. Hiller v. Gaertringen, o. c., 365.

³ ეს მრავალჯერ გამოცემული პაპირუსი უკანასკნელად გამოქვეყნებულია ჩემ მიერ ჩემს „Papyri russischer und georgischer Sammlungen. I. Literarische Texte, 153 შემდ. (Tiflis 1925).“ იქ მოყვანილ ლიტერატურას უნდა დავმატოვო კიდევ: V. Gardthausen. Die alexandrinische Bibliothek, ihr Vorbild, Katalog und Betrieb, 91 შემდ., აგრეთვე V. Gardthausen, Bibliothekskunde II, 35 (Leipzig 1920).

თაური. მაგრამ ეს წესიც სავესებით არ არის გატარებული. სამ შემთხვევაში იგი გამარტივებულია იმით, რომ მოყვანილია მხოლოდ ავტორთა სახელები მათ თხზულებათა სპეციალურად დაუსახელებლად (I 14: Κρίτων Σαχραταῖς; I 19: Ξύπων Σαχραταῖς; I 23: Κέβη Σαχραταῖς, — იგულისხმება მისი Πίναξ). ერთი სიტყვით, კალიმაქეს მიერ შემოღებული კატალოგის ფორმულიარი არ არის ყურადღებული. მხოლოდ სუსტად თუ მიუთითებს მასზე ის გარემოება, რომ ავტორთა სახელები წინ უძღვიან თხზულებათა სათაურებს. აქედან ცხადია, რომ ჩვენ აქ საქმე გვაქვს მოყვარულის ნაშრომთან: მასში არავითარი ნიშანი მეცნიერული განსწავლისა არ არის. იმის დამამტკიცებელ საბუთს კი, რომ აქ ჩვენ გვაქვს კერძო პირობის ბიბლიოთეკის წიგნთა სია, წარმოადგენს 3-4 სტრიქონი, რომლებშიაც იკითხება შემდეგი: ἐν οἰκίᾳ [Ἀ]ῤυσταῖς (= Ἀῤυσταῖς) Ἀντισχέως εἰς, ე. ი. „ავტუსტალი ანტიოქიელის სახლში არის“, და მხოლოდ ამის შემდგომ იწყება ბიბლიოთეკაში არსებული წიგნების კატალოგი.¹ რაც შეეხება იმ წიგნს, რომელიც გაცემული ყოფილა საკითხავად, მისი სათაური მოცემულია უფრო ზევით 1-2 სტრიქონებში.² ასეთია შინაარსი პეტერბურგული პაპირუსისა, რომელიც 1920 წლამდე ერთადერთი მაგალითი იყო იმისა, თუ როგორ და რა ფორმით აღგენდნენ ბერძნულ-რომაულ ეგვიპტეში კერძო ბიბლიოთეკათა კატალოგებს. მაგრამ ამ უკანასკნელ დროს ჩვენი ცნობები ამ საკითხის შესახებ რამოდენიმედ გაფართოვდა კიდევ ერთი ძეგლის წყალობით, რომელიც ამ ცოტა ხანში გამოქვეყნდა იტალიურ ჟურნალ „Aegyptus“-ში.³

5. ეს ძეგლიც, პაპირუსი მე-3 ს.-ა ქრ. შ., პეტერბურგულის ნზგავსად გვაწვდის წიგნების გრძელ სიას, რომელიც გაგრძელებულია ერთ სვეტად და ამასთან ძალიან კარგად შენახულა, თუ არ ჩავთვლით უკანასკნელ ოთხს, დროთა ვითარების გამო რამოდენიმედ დაზიანებულ, სტრიქონს. მომყავს იგი in extenso.

Συμπ[ρ]σις[γ]

Διάλογος κ

Σοφιστής α

Πρός Καλλιμάხου γ

6 Πρωταγόρας α

Εὐθύδημος α

Παρμενίδης Ἀνάχαρσις

Χαρμίδης

Ἀλκιβιάδης ἡ Ἀρίστη

10 Μέων Μενέξενος

Ἰππίας β καὶ Εὐθύδημος

Τύρατος

Πολύτατος

Κρατσίλος

15. Ἀλκιβιάδης

¹ ob. Bilabel: Literarische Wochenschrift (1926), 377.

² ob. Bilabel, o. c.

³ Medea Norsa. Elenco di opere letterarie (Aegyptus II (1921), 17 შემდ.).

Φίλητος

Φαίδων

Λάχης

Ἀλκιβιάδης

20. Γοργίας

Πρωταγόρας

Φίλητος

Ξενοφῶν παῖς γ¹

Ἀνάβιατος

25. Ἀγασίλατος

Κυνήγετις^k

Συμπύσιον

(გამოტოვებულია ერთი სტრიქონი)

Ὀμήρου ὄσα ἐρίε^k

Μενάνδ(ρ)ου ἃ ἐρίε^τ

30. Ἐβριπίδου ὄσα ἐρίε^k

Ἀρ[ι]στ[ο]φ[αν]ῆς

Φ[α]β[ι]ᾶρ Ψ[ε]ῖνος

[.] -

[.]. ἔστι

პირველი, რაც იპყრობს ყურადღებას, სიის შინაარსია. მთავარი ალავი უჭირავს მასში ფილოსოფიური ხასიათის თხზულებებს, და მათ შორის პირველობს პლატონის დიალოგები. ეს წმინდა-ფილოსოფიური თხზულებანი² ხაზით იყოფება შემდგომისაგან, რომელიც, მართალია, იწყება სოკრატეკ ქსენოფონტე-თი, მაგრამ გრძელდება ჰომეროსით, მენანდრეთი, ევრიპიდეთი და არისტოფა-ნეთი. ამგვარად, როდოსის წარწერისა და პეტერბურგული პაპირუსისაგან ჩემ მიერ განხილულ პაპირუსში მოცემული კატალოგი განირჩევა იმით, რომ იგი უფრო ფართე ხასიათისაა. მასში წარმოდგენილია არა ერთი რომელიმე სალი-ტერატურო დარგი, არამედ ფილოსოფია შევსებულია ისტორიითა და პოეზიის სხვადასხვა სახით, სახელდობრ: ეპოსით და დრამით. სხვა სიტყვით რომ ვთქვათ, ბიბლიოთეკა, რომელსაც ასახავს კატალოგი, ააშკარავებს, რომ მის მფლობელს, მიუხედავად იმისა, რომ მასში სჭარბობს ფილოსოფიური ინტერე-სები, აინტერესებს ბევრი რამ სხვაც: იგი არ ყოფილა ვიწრო სპეციალისტი იმ ბიბლიოთეკის პატრონის მსგავსად, რომელიც აღნუსხულია როდოსის წარწე-რაში. აი პირველი თავისებურება ჩვენი კატალოგისა, მისი, ასე ვთქვათ, **შინა-განი** მხარე.

შევვხოთ ეხლა მის **გარეგან** მხარეს, ე. ი. განვიხილოთ იგი კატალოგის, როგორც ასეთის, თვალსაზრისით. ამ მხრივ მასში ბევრი ნაკლია. მართალია,

¹ (Κύριον) παιδείας γ¹

² არა ფილოსოფიური Πρωτ Κελε:αλε:α. ასეთი სათაური ჰქონდა ლიზიას ერთს ჩვენამ-დე არ მოსულს სიტყვას. საკითხავია, რად მიუთვლიათ იგი ფილოსოფიისათვის და მოუთავე-სებიათ დი ა ლ ო გ თ ა შორის?

წმინდა-ფილოსოფიური ნაწილი გამოყოფილია მეორესაგან, რომელსაც შერეული ხასიათი აქვს და რომელიც ქსენოფონტეს თხზულებებით იწყება, მაგრამ ორივე ნაწილში ძნელად შესამჩნევია რაიმე სახელმძღვანელო პრინციპი. ასე, მაგ., მეორე ნაწილში არ არის არც ავტორების დალაგება ანბანის წესით, არც მათი ნამდვილი დანაწილება ლიტერატურის დარგების მიხედვით. უფრო მეტ გაურკვევლობას აქვს ადგილი პირველ ნაწილში. პირველი შეხედვით შეიძლება გვეჩვენოს, რომ ჩვენს წინაშე **მხოლოდ** პლატონის დიალოგებია, რომელთა აღნუსხვის დროს მხედველობაში არ მიუღიათ არც საანბანო და არც ქრონოლოგიური თანამიმდევრობა. უფრო დეტალური განხილვისას კი ირკვევა, რომ პლატონის დიალოგებში შეტანილია სხვა ავტორების თხზულებანიც. ასე, მე 7-ე სტრიქონში პლატონის „პარმენიდეს“ მოსდევს „ანახარზისი“, რომელიც ლუკიანეს იმავე სახელწოდების დიალოგია¹; მე-II-ე სტრიქონში პლატონის „ჰიპპიების“ შემდგომ მოდის „ევდემი“ (=სულისათვის) არისტოტელესი და, ბოლოს, მე-4-ე სტრიქონში მოცემულია ლიზიას სიტყვა „კალიკლეს წინააღმდეგ“ (იხ. ზევით 99 გვ. შენიშვ. 2). გარდა ამისა, პლატონის ზოგიერთი დიალოგი მეორდება ორჯერ და სამჯერ (ასე, „ალკიბიადე“ გამეორებულია სამჯერ, „პროტაგორა“ და „ფილებოსი“ — ორჯერ). დაბოლოს დიალოგების სიის ზევით შენიშვნაა: „20 დიალოგია“ იმ დროს, როდესაც მათი რიცხვი თვლით უდრის 24. უკანასკნელმა გარემოებამ მეტად დააბრკოლა პაპირუსის გამომცემელი მედეა ნორზა, რომელმაც ვერ გამოუძებნა მას შესაფერი განმარტება. მე კი მგონია, რომ ეს საკითხი სულ უბრალოდ სწყდება. ავტორი, რომელიც აღნიშნავდა „ოცი დიალოგიაო“, ჰგულისხმობდა **სათაურების რაოდენობას და არა წიგნების რაოდენობას**. და მართლაც, თუ ჩვენ გამოვრიცხავთ განმეორებით მოხსენებულ დიალოგებს (ამისთანა **ოთხია**: ორი „ალკიბიადე“, ერთი „პროტაგორა“ და ერთიც „ფილებოსი“), ამ შემთხვევაში დიალოგების საერთო რიცხვი „ოცამდე“ დავა. სხვა სიტყვებით რომ გამოვთქვათ, კატალოგში არა საკმარისი ზედმიწევნითობითაა განსაზღვრული წიგნების აღრიცხვის ორი წესი: აღრიცხვა სახელების მიხედვით და აღრიცხვა ტომების, resp. გრაგნილების, რაოდენობის მიხედვით. კატალოგის ავტორი, ეტყობა, ჩქარობდა. დასაწყისში (იხ. სტრიქონები 4, 5 და 6) იგი აღნიშნავდა, როგორც ჯერ არს, თვითეული წიგნის ცალეების რიცხვს, შემდეგ კი მან მიატოვა ეს წესი და იწყო პირდაპირ სათაურების ამოწერა, ამასთან იგი ყურადღებასაც კი არ აქცევდა იმ გარემოებას, რომ მრავალი მათგანი უკვე ზევით იყო მოხსენებული. ამისი შედეგი იყო ის, რომ ზოგიერთი დიალოგი მოხვდა კატალოგში რამოდენიმეჯერ.

კატალოგის ყველა ჩემ მიერ აღნიშნული უცნაურობანი არ ღალატებენ, რასაკვირველია, მის სასარგებლოდ. იგი წარმოადგენს საჩქაროდ შესრულებულ ჩანაწერს და, როგორც ასეთი, კარგი პარალელია პეტერბურგული პაპირუსისა. ორივე შეადგენს, ასე ვთქვათ, „კერძო“ კატალოგების ჯგუფს, რომელიც დიამეტრალურად განსხვავდება ფლორენციის პაპირუსისა და როდოსის წარწერის მიერ წარმოდგენილი ჯგუფისაგან: ამ ორ უკანასკნელ ძეგლში ნათლად ჩანს

¹ იხ. Medea Norsa, o. c., 18.

კალიმაქეს გავლენა, ანუ, სხვანაირად, ესენი მეცნიერული ხასიათისა არიან; რაც შეეხება ორ პირველს, როგორც მათი ფორმა, ისე მათი გამომუშავებაც აშკარად ამჟღავნებს დილეტანტის ნაშრომს, რომელსაც საერთო არაფერი აქვს საბიბლიოთეკო საქმის წესებთან.

ან იქნებ უკანასკნელი ჩვენ მიერ გარჩეული პაპირუსი არ არის კატალოგი, არამედ უბრალო სია desiderata, სია წიგნებისა, რომლების შეძენა სასურველი იყო? ამ აზრს ემხრობა პაპირუსის პირველი გამომცემელი¹; ამავე აზრს ავითარებს და გადაწყვეტით უკუაგდება Sabbadini.² როგორც ანალოგია, შესაძლებელია მოვიყვანოთ ის, რომ ჰუმანიზმის ეპოქაშიც ბევრი მეცნიერი და კლასიციზმის მოყვარული ავალბდა სხვადასხვა პირებს შეეძინათ მათთვის გადაცემული სიების მიხედვით ესა თუ ის ბერძნული და ლათინური ხელნაწერები. Sabbadini თავის წერილში იხსენიებს ამგვარ დავალებათა რამოდენიმე მაგალითს;³ ერთს მათგანში (Salutati's წერილი) მეტად დამახასიათებელია შემდეგი გამონათქვამები: „Platonica velim cuncta tecum portes“ და „Michi vero fac Plutarchum et omnia Plutarchi que poteris emas“. რაღაც ამ ხაზგასმული სიტყვების დაგვარს ჰგულისხმობენ Norsa⁴ცა და Sabbadini⁵ც ჩვენი პაპირუსის გამონათქვამში *ἡαα εἰρηναίου* (სტრიქონები 28 და 30) და *ἡ εἰρηναίου* (სტრიქონი 29). Norsa კიდევაც სთარგმნის ამ გამონათქვამს ასე: „tutto ciò che si trova (a comprare)“, ე. ი. „ყველაფერი, რაც სასყიდელი იშოვება“. ამავე Norsa-ს სრულიად სამართლიანად აოცებს მე-9-ე სტრიქონი, სადაც სწერია *Ἀλεξάνδρου ἡ Ἀναστα*, ე. ი. „ალეკსიადე თუ ლიზისი“. რაღა უნდა იყოს ის კატალოგი, რომლის შემდგენელი დარწმუნებული არ არის, თუ რომელ წიგნთან აქვს საქმე? Norsa-ს ამ გაცეზებას მეც სავსებით ვიზიარებ, მაგრამ ვფიქრობ, რომ შენიშვნის გაურკვევლობა შესაძლებელია აგვეხსნა იმით, რომ დიალოგის შემცველ გრაგნილს ჰკლებია ამ დიალოგის სათაური, და კატალოგის შემდგენელს ვერ მოუხერხებია ერთბაშად გამორკვევა იმისი, თუ პლატონის ორ დიალოგთაგან რომელია მის ხელში. მაგრამ მე არავითარ შემთხვევაში არ შემიძლიან დავეთანხმო სიტყვების *ἡαα εἰρηναίου*-ს იმ თარგმანს, რომელსაც იძლევა Norsa. ეს სიტყვები ნიშნავს მხოლოდ „რაც (ან რამდენიც) მოიპოვება“. ე. ი. კატალოგის შემდგენელი იმის შეუძომწმელად, თუ ჰომეროსის რომელი რაფსოდიები და მენანდრესი და ევრიპიდეს რომელი დრამები აქვს მას, აღნიშნავს მხოლოდ, რომ ეს ავტორები მას აქვს, მაგრამ არა სრულად.⁴ დაბოლოს, იმის საწინააღმდეგოდ, რომ აქ desiderata-სთან გვაქვს საქმე, მეტყველებს ის ფაქტიც, რომ ერთი და იგივე დიალოგი მეორდება სიაში რამოდენიმეჯერ. უცნაური desiderata-ა!

¹ Medea Norsa, o. c. 17: Quello che trascriviamo è una lista di opere letterarie, quali si desidererebbe avere, analoga a quelle che nella età umanistica si soleva consegnare a chi si proponeva di viaggiare per regioni ricche di manoscritti antichi.

² Aegyptus II (1921), 20 შემდ.

³ Aegyptus II (1921), 21 შემდ.

⁴ რო? ამა თუ იმ მრავალტომიანი ავტორის თხზულებათა სრული კრებულის ქონება არც თუ ძალიან ჩვეულებრივი მოვლენა იყო, ამას ამტკიცებს ევტიდემეს მაგალითი: იმ ფაქტმა, რომ მას ჰქონდა მთელი ჰომეროსი, მიიქცია ყურადღება მისი მასწავლებელი სოკრატესიც კი. *ib. Xen. mem. IV, 2, 10.*

ამგვარად, ჩვენს წინაშეა სასურველ წიგნთა სია კი არა, არამედ კერძო პირის ბიბლიოთეკის კატალოგი, და ჩვენც სახეში ვიქონიოთ ჩვენ მიერ გარჩეული პაპირუსი სწორედ როგორც ასეთი.

6. თუ ეხლა, ყველა ზემონათქვამის შემდგომ, ჩვენ ხელს მივყოფთ ოთხ ძეგლში წარმოდგენილ ბიბლიოთეკათა შედგენილობის გარჩევას, ჩვენ უნდა აღვნიშნოთ მისი მრავალსახიანობა და მრავალმხრივობა. ბიბლიოთეკების მფლობელთა ინტერესი უმთავრესად იხრებოდა ფილოსოფიისაკენ და ამასთან პლატონისა და არისტოტელეს თხზულებათაკენ. მაგრამ სხვა ფილოსოფოსებსაც, როგორებიც იყვნენ თეოფრასტე, ქრიზიპპე, პოსიდონიოსი და ნიგრინე, ჰყავდათ თავისი მკითხველები. ფილოსოფიაზე არა ნაკლებ, თუ სახეში გვექნება როდოსის წარწერა, ჰყვარებიათ რიტორიკაც. ეს გასაგებიც არის. ფილოსოფოსსა და რიტორს პირველი ადგილი უკავიათ ლიტერატურაში, დაწყებული I საუკ. ქრ. წ.. ფილოსოფიასა და რიტორიკასთან შედარებით ბევრად უფრო სუსტად არის წარმოდგენილი ისტორია. მაგრამ ამ განყოფილებაშიაც ჩვენ ვპოვებთ ისეთ ნაწარმოებთ, როგორიცაა არისტოტელეს „ათინის პოლიტია“: იგი მოხსენებულია პეტერბურგულ პაპირუსში. დაბოლოს, არ დავიწყებიათ პოეზიაც. ჰომეროსი წინანდებურად იზიდავს თავისკენ განათლებული საზოგადოების ყურადღებას. მაგრამ საზოგადოება არ ივიწყებს დრამასაც: მენანდრეს კომედიებს ადგილი უჭირავთ ევრიპიდეს ტრაგედიების გვერდით უკანასკნელს, ჩვენ მიერ გარჩეულს, კატალოგში. ერთი სიტყვით, ლიტერატურის სხვადასხვა სახეები ჰპოვებენ თავშესაფარს კერძო პირთა ბიბლიოთეკებში. ხოლო თუ ჩვენ გავიხსენებთ, რომ, როდოსის წარწერის გარდა, ყველა დანარჩენი კატალოგები ეკუთვნიან მე-3 საუკუნეს ქრ. შ., თავისთავად მივიღებთ დასკვნას, რომ ამ დროს განათლების საერთო დონე ჯერ კიდევ საკმაოდ მაღალი ყოფილა. ავგუსტეს მიერ რომის მთელი იმპერიისათვის დამყარებული Pax romana-ს საკეთილო შედეგები ჯერ არ მისცემოდენ მარადისობას. ბარბარიზაციას ჯერ ვერ მოესწრო საზოგადოებაში შემოჭრა: ეს უკანასკნელი განაგრძობდა შვების ძიებას სულიერ ინტერესებში, მხოლოდ მატერიალური მოთხოვნილებანი მას არ აკმაყოფილებდნენ. საზოგადოებამ იწყო დაცემა მხოლოდ მე-4 საუკ. დამდეგიდან, იმ დროიდან, რომელიც შემდეგნაირად არის დახასიათებული ამიანე მარცელინეს მიერ (XIV, 6, 18): „ფილოსოფოსის ნაცვლად იწვევენ მგოსანს, რიტორის ნაცვლად — თავშესაქცევ სანახაობათა მომწყობს. ბიბლიოთეკები დაკეტილია სამუდამოდ, როგორც აკლდამები, ხოლო აგებენ ჰიდრავლიკურ ორგანებს, უშველებელ, ურმის ოდენა ლირებს, ფლუტებს და სასცენო მორთულობის სხვა დიდრონ იარაღებს“.

ლ. მ.-მ.

„სომხეთის ისტორიის არქივი“.

„სომხეთის ისტორიის არქივი“ (*Դիւան Հայոց պատմութեան*)—ამ სათა-
ურით 1893 წ.-დან 1917 წლამდე პერიოდულად იცემებოდა ტფილისში, სო-
მხურს ენაზე, სპეციალი სერია, რომელიც შეიცავდა საისტორიო ხასიათის მა-
სალებს განსაკუთრებით უკანასკნელ საუკუნეთა სომხეთის ანუ, უკეთ რომ ვსთქვათ,
სომეხთა საეკლესიო-საზოგადოებრივ ცხოვრებაში შემჩნეულ მოვლენათა და შე-
მოხვევათა შესახებ.

ამ 24 წლის განმავლობაში სულ გამოიცა 13 ტომი საკმაოდ მოზრდილი
ზომისა (in quarto, 2 სვეტად, რამოდენიმე ასი გვერდის ოდენა თითო). და ასე-
თი მართლაც რომ დიადი საქმის გაკეთება შესძლო მარტოოდენ ერთმა პირმა,
ცნობილმა სომეხმა მოღვაწემ, არქივისტმა-მკვლევარმა, აწ განსვენებულმა, გ ი უ ტ
ა ლ ა ნ ი ა ნ ც მ ა, რომელიც ერთსა და იმავე დროს იყო როგორც მასალათა შე-
მკრებელი (უმთავრესად ეჯმიაწინის საკათალიკოზოსა და სინოდის არქივებიდან),
ისე გადამწერ-კორექტორი და რედაქტორ-გამომცემელიც. სხვანაირად რომ
ვსთქვათ, ამ ერთმა ადამიანმა თავის სიცოცხლეში განახორციელა ის, რის აღ-
სრულებაც სათანადო უწყევბათ არასოდეს აზრადაც კი არ მოსვლიათ, და, თა-
მამად შეიძლება ითქვას, თითქმის იმდენოდენ, რამდენიც კავკასიის საარქეო-
გრაფიო კომისიას, თავისი „აქტები“-თა (АКТЫ), და კავკასიის სამხედრო ოლქის
შტაბის სამხედრო-საისტორიო განყოფილებას, თავისი „კავკასიის კრებული“-თ
(Кавказский Сборник), მთელ თავიანთ არსებობაში გაუკეთებიათ.

„სომხეთის ისტორიის არქივი“-ს სხვადასხვა ტომები შეიცავს დაახლო-
ვებით შემდეგი დროის მასალებს: I—II ტომი (1893) 1780—1834 წ. წ. და
ეჯმიაწინის სინოდის დაარსების შესახებ; ტომები III (1894), VIII (1908) და
XI (1913) სიმეონ კათალიკოზის 1763—1766, 1767—1776 და 1777—1779 წ.წ.
მემუარებს; IV ტომი (1899) ლუკა კათალიკოზის დროის, 1780—1800 წ.წ., მა-
სალებს; V ტ. (1902) დანიელ კათალიკოზის მიწერ-მოწერას 1800—1808 წ.წ.;
ტომები VI (1904) და VII (1908) დავით კათალიკოზის 1801—1802 და 1803—
1804 წ.წ. მიწერ-მოწერას; IX ტ. (1911) იოსებ არღუთისკი-მხარგრძელის
1778—1800 წ.წ. მიწერ-მოწერას; X ტ. (1912) საისტორიო ნაწარმოებებსა, მე-
მუარებსა და სხვადასხვა ხელნაწერებიდან ამოღებულ საყურადღებო მინაწერთ
XV—XIX საუკუნეებისა; XII ტ. (1917) მემუარებს მანუელ კიუმუშხანელისა;

და, დასასრულ, უკანასკნელი XIII ტ. (1915) მასალებს ოსმალეთის სომხეთის ვითარებისა, სარეგოლუციო მოძრაობისა და დიპლომატიური აქტების შესახებ 1801—1880 წ.წ.

ყველა, აქ დასახელებული ტომები დიდ ღირებულებას წარმოადგენენ არა მხოლოდ სომეხი ერის საზოგადოებრივობის ისტორიის სპეციალისტთათვის, არამედ აგრეთვე საქართველოს წარსულითა და სომეხ-ქართველთა ურთიერთობის ისტორიით დაინტერესებულთათვისაც, და ამიტომაც ამ მცირე წერილით მე მსურს ქართველ მკვლევართა ყურადღება მივაქციო „სომხეთის ისტორიის არქივში“ გამოქვეყნებულ იმ მასალების მიმართ, რომლების გამოყენებაც სასურველია ზემოთ-აღნიშნული მიზნისათვის.

სიმეონ კათალიკოზის მემუარების შემცველი III, VIII და XI ტომები განსაკუთრებით საინტერესოა სიმეონის მიწერ-მოწერით ირაკლი მეფესთან, ანტონ კათალიკოზთან, გიორგი ბატონიშვილთან და საქართველოს სამეფოს სხვადასხვა მოხელეებთან. სხვათა შორის აღსანიშნავია: ტრაქტატი სათაურით „იმერელ ტონის ქართველთა ბოროტი ჩვეულებისათვის“ (ტ. III, სვ. 76—82), სადაც იგი, სიმეონი, ლაპარაკობს ახალგაზდა ქართველების მზევალთა სახით ოსმალეთში გაგზავნის შესახებ; წერილი სათაურით „ანტონ ქართველთა კათალიკოზთან მეგობრობითი სიყვარულის განახლებისათვის“ (სვ. 90—93), სადაც გადმოცემულია ანტონის კათალიკოზობიდან გადაყენების ისტორია და ფინალი—ანტონის რუსეთში განდევნა (ერთი სხვა ასეთი წყარო სომხურს ენაზე გამოცემულია ნ. მარის მიერაც სათაურით: „Армянская приписка XVIII-го века о расстрижении и ссылке Католикоса Грузии Антония“ [Тексты и Разыскания по армяно-грузинской филологии, т. V, Спб. 1903, стр. 64—65]); მიწერ-მოწერა ირაკლისთან გიორგი ბატონიშვილის დაქორწინების შესახებ და სიმეონის მიერ ირაკლის წინაშე ბოდიშის მოხდა წერილით, რომელშიაც იგი, სიმეონი, აუწყებს ირაკლის, უძღურებისა გამო ვერ გამოვემგზავრებოი ტფილისში, ხოლო ჩემ მიერ წარმოვლენილ იქნება მოსალოცად არქიმანდრიტი დავითი „საჩუქრებითა“-ო; მიწერ-მოწერა იმავე ირაკლისთან ეჯმიაწინიდან ტფილისში ე. წ. „ლახვარის“ გადმოტანისათვის საქართველოში შავი ჭირის გაჩენისა გამო; ანტონ კათალიკოზთან—მილოცვით მისი რუსეთიდან დაბრუნებისა გამო; ცნობები ირაკლის მოგზაურობისათვის ერევანსა და ყარსში, და მრავალი სხვა.

ლუკა კათალიკოზის დროის მასალების შემცველი IV ტომი საინტერესოა ლუკას მიწერ-მოწერით ირაკლი მეფესთან, დარეჯან დედოფალთან, გიორგი ბატონიშვილთან, ანტონ ქართველთა და მაქსიმე აფხაზთა კათალიკოზებთან, სოლომონ იმერთა მეფესთან და სხვებთან. სხვათა შორის აღსანიშნავია: მიწერ-მოწერა ირაკლი, დარეჯან და გიორგისთან ამ უკანასკნელის მეუღლის გარდაცვალებისა გამო „სამძიმრის“ გამოცხადებით; ლოცვა-კურთხევის წერილი ეფთიმე არქიმანდრიტისადმი, „რომელ იყო წინამძღვრად უდაბნოსა შინა ქართველთასა სახელსა წმ. წინამორბედისა კახეთს“ (ე. ი. ნათლისმცემლის მონასტრისა ყარაიასთან), რომელშიაც ლუკა მადლობას უცხადებს ეფთიმეს და იოანე მონოზონის მისთვის ეჯმიაწინში საჩუქრების სახით ღვინისა, ხმელი თევზისა და ქსოვილების გაგზავნისა გამო; წერილი იმავე უდაბნოში დაყუდებულ, კათალი-

კოზობიდან განდგომილ, აფხაზთა მაქსიმესადმი, რომელშიაც ლუკა უცხადებს თავის მწუხარებას მაქსიმესა კათალიკოზობიდან განდგომისათვის, რომლის შესახებაც მას გაუგია ხსენებულ ეფთიმისა და იოანეს წერილთაგან; განკარგულებანი ჰორომადარის (სანაინთან) მონასტრის განახლების შესახებ თანახმად გიორგი ბატონიშვილის შუამდგომლობისა; და მრავალი სხვა.

IX ტომში შეკრებილია იოსებ არღუთინსკი-მხარგრძელის მოღვაწეობის დამახასიათებელი საბუთები, სადაც, სხვათა შორის, მოთავსებულია ირაკლის მიერ არღუთანთადმი ბოძებული თავადობაში დამტკიცების სიგლის სონხური თარგმანი (სიგლის ქართული დედანი გამოცემულია ჩემ მიერ: „Сигель грузинского царя Ираклия II о князьях Аргутинских“ [Христ. Восток, т. VI, стр. 341—343]).

ხოლო X ტომში მოთავსებულია ფრიად საყურადღებო მასალა ალა-მაჰმად-ხანის მიერ 1795 წელს ტფილისის მოოხრების შესახებ ვინმე სეროზ მწერლის ტრაქტატის სახით, რომელსაც სათაურად აქვს: „მოკლე ისტორია მოოხრებისა დედაქალაქისა ფაშტაკარანისა ალა-მაჰმად-ხანისაგან 11 სექტემბერს 1795 წლისა“ (სვ. 353—374).

ამას გარდა, თითქმის ყველა ტომებში მოიპოვება მრავალი მასალა ტფილისისა და საერთოდ საქართველოს სომეხთა მდგომარეობისათვის (ეკლესიები, სამღვდელოება, გადასახადები და სხვა), რაც შესაძლებლად ავსებს ქართულსა და რუსულს წყაროებში გაფანტულ ცნობებს საქართველოში მკვიდრ ეროვნულ ისეთი უმცირესობის შესახებ, როგორიცაა სომხობა, ქართველი ერის ლხინისა და მწუხარების მუდმივი თანაზიარი.

მ. ბროსსი.

ცენტრარქივის ბიბლიოთეკის ამოცანები.¹

(ბეჭდვით ნაწარმოებთა ცენტრალური არქივის დაარსებისათვის).

რ-ს-ფ-ს-რ-ის არქივისტების პირველ ყრილობაზე დიდი ინტერესი გამოიწვია არქივების და აკადემიური ბიბლიოთეკების კომპეტენციის განსაზღვრის საკითხმა ხელთნაწერთა შეკრების და შენახვის საქმეში. გაცხარებული კამათი აღიძრა შემდეგი საკითხის ირგვლივ: ლიტერატურულ მოღვაწეთა ხელთნაწერები და არქივები უნდა გადაეცეს ცენტრარქივს თუ დაცულ იქმნეს ბიბლიოთეკების ხელთნაწერთა განყოფილებებში. ამის შესახებ ყრილობამ ჩამოაყალიბა თავისი აზრი შემდეგი რეზოლიუციით: „თუ რომელიმე საჯარო ბიბლიოთეკასთან დიდი ხანია არსებობს ხელთნაწერთა და ხელთნაწერ წიგნთა მოწესრიგებული კოლექცია, რომელიც გატარებულია კატალოგებში და რომლის ადგილ-მდებარეობა ცნობილია სამეცნიერო ასპარეზზე მომუშავეთათვის — ასეთი კოლექცია უნდა შეადგენდეს ბიბლიოთეკის ხელთნაწერთა განყოფილებას და უნდა იმყოფებოდეს სამეცნიერო დაწესებულებათა მთავარ სამმართველოს და მისი ორგანოების გამგებლობაში; მაგრამ ამავე დროს უნდა აღებულ იქმნას აღრიცხვაზე ცენტრარქივის მიერ. საჭიროა დაუყოვნებლივ გადასცენ სამეცნიერო დაწესებულებებმა, ორგანიზაციებმა, მუზეუმებმა და ბიბლიოთეკებმა ცენტრარქივის ორგანოებს ყველა საარქივო ფონდები და ცალკე საბუთები, რომლებსაც არა აქვთ ორგანიზული კავშირი აღნიშნულ სამეცნიერო დაწესებულებებთან.“

ამავე დროს ყრილობამ მიიღო რეზოლიუცია არქივებთან სპეციალური ხასიათის ბიბლიოთეკების დაარსების შესახებ. „მიზანშეწონილად ცნობილ იქმნეს საარქივო დაწესებულებებთან სამეცნიერო და ცნობათა მიმწოდებელი ხასიათის ბიბლიოთეკების მოწყობა“. (იხ. Протоколы первого съезда архивных деятелей Р. С. Ф. С. Р. Гиз. МЛ. 1926. გვ. 303,304).

ყრილობის უკანასკნელ დადგენილებას უსათუოდ შედეგად მოჰყვება ახალი ტიპის ბიბლიოთეკების შექმნა. ცენტრარქივის ბიბლიოთეკის ხასიათის და

¹ ვ. ბროსსის მიერ თავის წერილში გამოთქმულ ზოგიერთ მოსაზრებებს რედაქცია არ იზიარებს, მაგრამ ამ წერილს უთმობს ადგილს, როგორც საარქივო ბიბლიოთეკების მოწყობის შესახებ საკითხის დაყენების პირველ ცდას. ვიმედოვნებთ, რომ ამ საკითხზე სხვა სპეციალისტებიც გამოთქვამენ თავიანთ აზრს.

განსაკუთრებული ამოცანების გამორკვევა თანამედროვე მოთხოვნილებად გახდა. ყრილობაზე ვ. ადორატისკის მიერ გამოთქმული აზრით „არქივებთან უნდა არსებობდეს მხოლოდ ცნობათა მიმწოდებელი ხასიათის ბიბლიოთეკები, რომლებიც უშუალოდ ესაჭიროება არქივის სამკითხველოებს. არქივის მიზანს არ შეადგენს დამოუკიდებელი მნიშვნელობის მქონე საჯარო ბიბლიოთეკების მოწყობა. არქივს არ შეუძლიან მიზნად გაიხადოს მის კუთვნილებაში მყოფი წიგნებით ფართე სარგებლობის ორგანიზაციის შექმნა. ბიბლიოთეკების დაარსება ევალება საგანგებო ორგანოებს. მეორეს მხრივ ბიბლიოთეკებთანაც მიზანშეწონილი არ არის არქივების მოწყობა, საბუთები უნდა ინახებოდეს არქივებში-ო“ (ibidem გვ. 66,67).

იმანვე აღნიშნა, რომ არსებობენ ისეთი ბიბლიოთეკები, რომელთაც აქვთ წმინდა საარქივო ხასიათი და რომლებიც არქივებად ითვლებიან. როგორც მაგალითები ამნაირი ბიბლიოთეკებისა, მოყვანილ იქმნა ფრიდრიხ ენგელსის, დიდროს და, საზოგადოთ, შესანიშნავ მოღვაწეთა და მწერალთა პირადი ბიბლიოთეკები, რომელთა წიგნების ფურცლებზე უწინდელი პატრონების შენიშვნები მოიპოვება. ასეთივე ხასიათი აქვს მოსკოვის ოქტომბრის რევოლუციის არქივთან არსებულ წიგნთა ფონდს, სადაც მოიპოვება 1917-1918 წლების გამოცემანი; ამათგან ბევრი უკვე ვეღარ იშოვება და საბუთებივით იშვიათია. ამნაირი ბიბლიოთეკები უნდა ცნობილ იქმნენ საარქივო ფონდებად, რომლებითაც სარგებლობა სათანადოთ მოსაწყვრიგებელია.

ამნაირად ცენტრარქივის ბიბლიოთეკის მიზანი სხვაგვარია, ვიდრე დანარჩენი ბიბლიოთეკებისა; მას უჭირავს თავისებური ადგილი საბიბლიოთეკო ქსელში. პოლიტგანმანათლებელი (საზოგადოებრივი) და აკადემიური ბიბლიოთეკები, სახელმწიფო საჯარო და საუნივერსიტეტო ბიბლიოთეკებთან ერთად, წარმოადგენენ თანამედროვე სამეცნიერო და მხატვრული ლიტერატურის მკითხველთა მასაში გამტარებელ აპარატს.

მათი ყურადღება უმთავრესად მიქცეული უნდა იქმნეს თანამედროვე და აკტუალურ წიგნების შეძენასა, დაგროვებასა და გავრცელებაზე. ის წიგნები, რომლებიც მხოლოდ „ისტორიული თვალსაზრისითაა“ საინტერესო, წარმოადგენენ მათთვის ზედმეტ ბარგს და მუხრუქს პოლიტგანმანათლებელ მუშაობაში. ბეჭდვით ნაწარმოებთა არქივების დაარსება ააცდენს ბიბლიოთეკებს მათ პირდაპირ დანიშნულებას. ამ ქამად წარმოებულ წიგნთა შემადგენლობის გადასინჯვას მიზნად აქვს მასიური ბიბლიოთეკების განთავისუფლება ამნაირი ზედმეტი ბარგისაგან. აკადემიური ხასიათის ბიბლიოთეკებიც არ არიან დაინტერესებული დაძველებული ლიტერატურის რიცხვის განმრავლებით თავის თაროებზე. ცენტრარქივის ბიბლიოთეკას კი ევალება ბეჭდვით ნაწარმოებთა ცენტრალური არქივის დაარსება, სხვა ბიბლიოთეკების ამ ფუნქციისაგან განთავისუფლების მიზნით.

ამ მოსაზრების გამო ცენტრარქივის ბიბლიოთეკას უნდა ჰქონდეს უფლება მიიღოს ყველა ბიბლიოთეკებიდან გამოირიცხული ლიტერატურა. მას უნდა დაევალოს გამოარჩიოს ამ მასიდან ყველა შესანახი წიგნი და მოსპოს დაძველებული წიგნების ზედმეტად ცნობილი დუბლეტები. აღნიშნული ამოცანა, როგორც ვხედავთ, საპასუხისმგებლო და რთულია და წარმოადგენს სხვა ბიბლიოთეკების მუშაობასთან შედარებით შავ სამუშაოს.

ცხადია, რომ ცენტრარქივის ბიბლიოთეკის მიერ მიზნის მისაღწევად საჭიროა მჭიდრო კავშირი გაიბას მასა და სხვა ბიბლიოთეკებთან შორის.

რა თქმა უნდა, ბეჭდვით ნაწარმოებთან არქივთან დაკავშირებული უნდა იყოს სპეციალური ბიბლიოთეკა, შედგენილი ისტორიული შინაარსის თანამედროვე წიგნებისგან, სადაც არქივისტიკის განყოფილება განსაკუთრებით მნიშვნელოვანი იქნება. ამ ბიბლიოთეკისთვის შეძენილი უნდა იყოს არქივის თანამშრომელთა და არქივში მომუშავე მკვლევართა მუშაობისთვის საჭირო ლიტერატურა.

ხოლო დიდი შეცდომა იქნებოდა იმ არა ისტორიული ხასიათის წიგნების მოთავსება ცენტრარქივის ბიბლიოთეკაში, რომლებსაც ჯერ არ დაუკარგავთ თავისი ღირებულება თანამედროვეობის თვალსაზრისით. წიგნების დაგროვების პროცესში, არქივის ბიბლიოთეკაში შედის სხვადასხვა წყაროდან საბუნებისმეტყველო, სამედიცინო, სასოფლო სამეურნეო და სხვა ლიტერატურა, რომლის გამოყენება სხვა ბიბლიოთეკებშია შესაძლებელი. ამნაირი წიგნები აუცილებლად უნდა გამოყოფილ იქმნეს საცქერელ ფონდში. დარვინიზმს, ასტრონომიას, ქიმიას და სხვა მაგისტანებს ადგილი არ უნდა ჰქონდეს ცენტრარქივის ბიბლიოთეკაში. სპირიტუზმი და ალქიმია, გინდ თეოლოგია და ასტროლოგია უნდა გადაეცეს არქივს დაძველებულ პოლიტიკურ და პედაგოგიურ ლიტერატურასთან ერთად. სხვა ბიბლიოთეკებისთვის გადასაცემ წიგნებისაგან შემდგარი გასაცემელი ფონდის ორგანიზაცია საკმაოდ დიდ მატერიალურ საშუალებას მისცემს ცენტრარქივის ბიბლიოთეკას.

ზემოდალნიშნულიდან გამომდინარეობს, რომ ცენტრარქივის ბიბლიოთეკის შემადგენლობას არას გზით არ უნდა ჰქონდეს შემთხვევითი ხასიათი. შემთხვევით შეგროვილ წიგნთა მასას ვერას უშველის საინვენტარო დავთარი და ყოველგვარი კატალოგები. იგი მაინც ბიბლიოთეკის სახელწოდების ღირსი არ იქნება. განსაკუთრებული ყურადღება უნდა მიექცეს ბიბლიოთეკის ყველა ნაწილების გეგმიან შევსებას. («укомплектование» библиотеки). რაციონალური გეგმის თანახმად, ცენტრარქივის ბიბლიოთეკაში უნდა შედიოდნენ შემდეგი განყოფილებანი თუ ფონდები:

1) ზემოდ-აღნიშნული ცენტრარქივის სპეციალური სამუშაო ბიბლიოთეკა, შედგენილი საარქივო და საისტორიო შინაარსის წიგნებისაგან ყველა ენებზე. ამ ნაწილს, რა თქმა უნდა, პირველი ადგილი უნდა ეჭიროს ჩვენს ბიბლიოთეკაში.

2) ადგილობრივ და საერთო პერიოდიულ გამოცემათა ფონდი. ცენტრარქივის ბიბლიოთეკისთვის ეს ფონდი წარმოადგენს დიდმნიშვნელოვან კოლექციას, რადგან ცენტრარქივს მეტი საშუალება აქვს ამ ფონდის სათანადო დაყენებისა. სხვა ბიბლიოთეკებში პერიოდიულ გამოცემათა კოლექციას ნაკლები მნიშვნელობა ეძლევა დანარჩენ განყოფილებებთან შედარებით. ბევრი ბიბლიოთეკებისთვის კი ჟურნალ-გაზეთების შენახვა სრულიადაც ზედმეტია. ცენტრარქივის ბიბლიოთეკაში კი ძველ პერიოდიულ გამოცემათა ცენტრალიზაცია მიზანშეწონილია და მისი სისრულე მეტად სასურველი.

3) საქართველოს გასაბჭოების შემდეგ გამოსულ ადგილობრივ გამოცემათა ფონდი; ეს ფონდი ივსება წიგნთა პალატის მიერ რეგულიარულად მოწოდებული წიგნებით.

4) რევოლუციის და გასაბჭოების წინა-დროის ამიერ-კავკასიაში გამოსულ გამოცემათა ფონდი. უკანასკნელი ორი ფონდი ძალიან ძვირფასია, მაგრამ მათი მნიშვნელობა მცირდება მით, რომ, ცენტრარქივის ბიბლიოთეკის გარდა, სხვა ბიბლიოთეკებიც მიზნად ისახავენ ამგვარ გამოცემათა შეგროვებას.

5) სხვადასხვა ბიბლიოთეკებიდან გამორიცხული წიგნების ფონდი, შედგენილი იმ წიგნებისაგან, რომლებსაც, „ისტორიული თვალსაზრისის“ გარდა, სხვა ინტერესი არა აქვთ.

6) ცალკე მოღვაწეთა კერძო ბიბლიოთეკების შესანახი ფონდი.

7) საცვლელი ფონდი, რომლის ორგანიზაცია და გამოყენება საკირბოროტო საკითხია.

ცენტრარქივის შენობის სიმცირე წარმოადგენს მისთვის საზოგადოთ მტკივნეულ საკითხს. კერძოდ ცენტრარქივის ბიბლიოთეკაც განიცდის ამ მხრივ დიდ გასაჭირს — მისი მოწესრიგება სათანადო ადგილს მოითხოვს. სწორედ ამ გარემოების გამო ბიბლიოთეკაში ყოველი წიგნის მოთავსებას შესაძლებად და მოსახმარებლად უნდა ჰქონდეს გონივრული გეგმიანობის საფუძველი.

1927 წლის იანვრის 1-ს,

პროფ. მ. კოლიევაშვილი

საარქივო მასალები 1832 წლის შეთქმულების ისტორიისათვის საქართველოში.

„Акты, собранные Кавказской Археографической Комиссией“ (12 ტომი, თბილისი 1866—1896) რჩება ერთ-ერთ ძირითად წყაროდ ჩვენ დრომდე კავკასიის და კერძოდ საქართველოს მე-XIX ს-ის პირველი ნახევრის ისტორიისათვის. იმისი თქმაც კი შეიძლება, რომ ეს მონუმენტალური გამოცემა, რომელიც შეიცავს მეტად მდიდარ საისტორიო მასალას, ჯერ ჯერობით სავსებით გამოყენებულიც არ არის, და ისტორიკოსები, რომლებიც თავის კვლევის საგნად გაიხდიან ისტორიული მაცნეებების ამ ასე ნაკლებ დამუშავებულ სფეროს, კიდევ დიდხანს მიმართავენ მას¹. მაგრამ, როგორც ყოველ ამდგომარ ხასიათის გამოცემას, ზოგიერთ სპეციფიურად მათდამი კუთვნილ ნაკლულევანებისა და დამოუკიდებელი², „Акты“-ს არ შეუძლიანთ სავსებით დაიკავონ უშუალო ნედლი საარქივო მასალის ადგილი. ამ მასალასთან დაახლოვება მუდამ ახალი სებს მკვლევარ-ისტორიკოსს, ხელს უწყობს მას დაადგინოს მის მიერ შესასწავლ მოვლენათა მიმართ ძირითადი თვალთა-ხედვის წერტილები, უშლის მას, ხშირად მოულოდნელად, ფართე პერსპექტივებს და აცხოველებს მის მეცნიერულ ანაგებს უშუალოდ ცხოვრებიდან ამოღებული ხაზებით.

ძირითად წყაროდ რჩება ჩვენ დრომდე „Акты“ საქართველოს ისტორიის მე-XIX ს-ის პირველი ათეული წლების ერთი საინტერესო საკითხისთვისაც; სახეში მაქვს ეგრედ წოდებული „ქართული შეთქმულება“ 1832 წლისა³.

ეს საკითხი თავისდათავად აქნობამდე ძალიან ნაკლებად არის შესწავლილი, ამასთან სწორედ ისეთი დაყენებით, რომლისაც ის უეჭველად ღირსია⁴.

¹ აქ არ მოვიხსენებთ მრავალრიცხოვან შრომებს რუსულსა და ნაწილობრივ ქართულ ენებზე, რომლებშიაც ციტატებია ამ გამოცემიდან მოყვანილი, და აღვნიშნავთ, რომ მან ევროპაშიც მიიქცია ყურადღება; იხ. F. Baddeley. The Russian conquest of The Caucasus (L. 1908). ამ გამოცემის გაგრძელება წარმოადგენს ქართული ისტორიული მეცნიერების და არქეოგრაფიის ერთ-ერთ მორჩე მოვალეობას.

² ამ გამოცემის შეფასებას მე შევეცადე ჩემს წერილში „Кавказская Археографическая Комиссия и ее наследие в Центральном архиве ССР Грузии“ (საისტორიო მოამბე, 1925, II, 113-114).

³ „Дело о грузинском заговоре“—„Акты“... ტ. VIII, №№ 275—290 (стр. 391—423).

⁴ 1832 წლის შეთქმულების შესახებ, რამდენადაც მე ვიცი, სპეციალური ნაშრომი არ არსებობს, მის შესახებ იხ. В. Н. Иваненко Гражданское управление Закавказьем. Тифлис

1832 წლის შეთქმულება, როგორც ასეთი, წარმოადგენს მხოლოდ და მხოლოდ ეპიზოდს რუსთა მფლობელობის პირველი ათეული წლების საქართველოს ისტორიაში. იგი მოკლებული იყო იმ ფართე სოციალურ ბაზას, რომელსაც მხოლოდ შეეძლო უზრუნველ ეყო მისი გამარჯვება¹. მაგრამ მან მაინც მიიზიდა უფრო ფართე საზოგადოებრივი ჯგუფები, ვიდრე ის გარემო, რომელშიაც უპირველს ყოვლისა იგი ჩაისახა. ჩაისახა ეს შეთქმულება იმ ქართველ ბატონიშვილთა წრეში, რომლებიც ცხოვრობდნენ რუსეთში და ოცნებობდნენ საქართველოს სამეფოს დამოუკიდებლობის იმ სახით აღდგენაზე, რომელშიაც იგი იმყოფებოდა თავისი დაცემის მომენტში; ამავე დროს მან მიიზიდა თანაგრძნობა წარმოშობის პროცესში მყოფ ქართული ინტელიგენციის მრავალი წარმომადგენლებისა, რომლებიც აღიზარდნენ თანამედროვე ევროპის განმათავისუფლებელ იდეების გავლენის ქვეშ; ამ პირთათვის მომავალი დამოუკიდებელი საქართველო იხატებოდა უკვე სხვა მოხაზულობით, ვიდრე ერეკლე II-ისა და გიორგი XII-ის სამეფო იყო. თავისი გარეგანი ფორმების მიხედვითაც კი 1832 წლის შეთქმულება (მისი ჩასახვა ჯერ ისევ ოციანი წლების ბოლოს უნდა მივაკუთვნოთ) გვაგონებს იმ ნაციონალურ-განმათავისუფლებელ მოძრაობებს, რომლებითაც ასე მდიდარია ამავე ეპოქის ევროპული ქვეყნების ისტორია—ნახევრად მისტიური, ნახევრად რევოლუციონური ხასიათის ფართული საზოგადოება, მორალური განახლების ქადაგება, როგორც მოსამზადებელი საფეხური პოლიტიკური განთავისუფლებისათვის, ლიტერატურული პროპაგანდა, შემთქმულებითი ხასიათის გამოსვლა არასაკმარისი მასიური ორგანიზაციით. მღვდელ-მონაზონი ფილადელფოს კიკნაძე აღგენს „ფართული და განუწყვეტელი მეგობრობის აქტს“ და სწერს „იერემიას გოდებას ივერიის აწინდელი მდგომარეობის გამო“. სოლომონ რაზმაძე სთხზავს პოლიტიკურ იგავს „დათვი და ცხვარი“ და სთარგმნის საფრანგეთის 1830 წლის მთავრობის დეკრეტებს. დოდაშვილი იწყებს ქართული გაზეთის გამოცემას. დიმიტრი ერისთავი კომენტარიებს უკეთებს საქართველოს რუსეთთან შეერთების 1801 წლის 12 სექტემბრის მანიფესტს და აღგენს „ამბოხების პირველი ღამის განკარგულებას“. მასონობა, კარბონარიზმი, პუშკინის „Кинжал“-ი, მიცკევიჩის პოეზია და 1830 წლის პოლონეთის რევოლუციის მეთოდები, ყველა ეს, რასაკვირველია, მეტად დაყრუებული და დასუსტებული ტონით, აი რა აგონდება უპირველს ყოვლისა ადამიანს, როდესაც მთელი თავისი სიფართით იშლება

1901, გვ. 192—194; И. Джавахов, Политическое и социальное движение в Грузии в XIX в. СПб. 1906, გვ. 27—28; ა. ხახანაშვილი ქართული სიტყვიერების ისტორია. ტფ. 1913, გვ. 13—14; ს. კაკაბაძე საქართველოს მოკლე ისტორია; ახალი საუკუნეების ეპოქა. ტფ. 1920, გვ. 186—187. ყველა ამ ნაშრომების ავტორები 1832 წლ. შეთქმულების შესახებ ეყრდნობიან ძალაუფებურად, სხვა მასალის უქონლობის გამო, მხოლოდ იმ მასალას, რომელიც დაბეჭდილია „Акты“-ში.

¹ „... можно с уверенностью сказать, что и без измены со стороны Е. Палавандова заговор не мог иметь никакого успеха и не потому, что в грузинском обществе был недостаток в озлоблении и недовольстве тем режимом, который был введен русским правительством, а потому, что как раз в это время среди грузинского крестьянства шло сильное брожение, и оно не поддержало бы восстания дворянского сословия“—И. Джавахов, *op. cit.*, 28.

მის წინაშე 1832 წლის ქართული შეთქმულების სურათი¹. ამ შემთქმულების ატმოსფერამ ბევრი გამოჩენილი ქართველი ლიტერატორი და საზოგადო მოღვაწე აღზარდა ან, ყოველ შემთხვევაში, თავისი გავლენა დააჩნია მათ; ასეთებია: გრ. ორბელიანი, ალ. ჭავჭავაძე, დიმ. ყიფიანი, სოლ. დოდაშვილი და სხ.². მე-XIX ს-ის 20 და 30 წლების ევროპაში აგორებული გამათავისუფლებელი ტალღის უკანასკნელი ნაჩქევი, 1832 წლის ქართული შეთქმულება წარმოშობის პროცესში მყოფ ქართული საზოგადოებრივობის ერთი პირველი ეტაპთაგანი იყო. მის შესწავლას შესაძლებელია ჰქონდეს მეცნიერული ღირებულება საქართველოს ისტორიისათვის საკითხის მხოლოდ ამ გვარი დაყენების პირობით.

„АКТЫ“-ში დაბეჭდილ მასალას, თავისი არსის მიხედვით, ბევრის მოცემა ამ მხრივ არ შეუძლიან.³ მკვლევარმა უნდა მიმართოს უშუალო ნედლ საარქივო მასალას, იმ ჩვენებებს, რომლებსაც იძლეოდნენ ამ შეთქმულებისათვის პასუხის-გებაში მიცემულნი, მათ პირად ქაღალდებს, მიწერ-მოწერას და სხ., რომლებიც მათ ჩამოართვეს გაჩხრეკისა და დაპატიმრების დროს, და რომლებიც დართული აქვს საქმეს. მთელი ეს მასალა ძალიან ვრცელია და, რამდენადაც მე ვიცი, ჯერ ჯერობით არც ერთი მკვლევრის მიერ განხილული არ არის. იმ იმედით, რომ ამ ჟამად, როდესაც ასე გაღვივებულია ინტერესი ახლო წარსულისადმი, განსაკუთრებით კი რევოლუციონურ მოძრაობათა ისტორიისადმი, 1832 წლის შეთქმულებაც ჰპოვებს თავის მკვლევარს, ვიძლევიტ ჩვენ აქ ამ მასალის შესახებ შესატყვისს ცნობას.⁴

¹ იდეურად 1832 წლის შეთქმულება უეჭველად იმავე ხასიათის მოვლენაა, როგორც ყველა მოხსენებული. აქედან, რასაკვირველია, არ შეიძლება დასკვნის გამოტანა რაიმე ორგანიზაციული კავშირის არსებობის შესახებ ქართულ შეთქმულებასა და მე-XIX ს-ის 20—30 წლების ევროპის რევოლუციონერ მოძრაობათა შორის, საეჭვოა, რომ ამ გვარი კავშირი არსებულებიყო. სხვა საქმეა საკითხი შესახებ უცხო ქვეყნების დიპლომატიური ხრიკებისა და იმედებისა, რომლებიც ამასთან შესაძლებელია დაკავშირებულიყვნენ. შეთქმულთა მოლაპარაკება ბატონიშვილ ალექსანდრესთან, რომელსაც ოსმალეთი ენმარებოდა, და მათი ნაცნობობა თბილისში მყოფ საფრანგეთის საკონსულოს მდივან ლეტელიესთან, იმ ცივ ურთიერთობასთან ერთად, რომელიც არსებობდა რუსეთსა ერთის მხრივ და ივლისის მონარქიის საფრანგეთსა და 1832 წლის ომის შედეგად ოსმალეთს შორის მეორეს მხრივ, გვაძლევს საფუძველს იმისათვის, რომ 1832 წლის შეთქმულების შესწავლა დავაყენოთ საერთაშორისო ურთიერთობათა სფეროშიაც. მკაცრად იცავდნენ რა „საღვთო წესიერებას“ თავიანთ სამფლობელოებში, ევროპელი მთავრობანი მუდამ მზად იყვნენ გამოეყენებინათ თავის სასარგებლოდ მეზობლების „შინაური არეულობანი“.

² ეს აღნიშნული აქვს ჯერ ისევ ა. ხახანაშვილს (op. cit. გვ. 14). 1832 წლის შეთქმულების მნიშვნელობის შესახებ შემდეგი დროის ქართული ლიტერატურის ისტორიისათვის იხ. ვ. კოტეტიშვილი, ქართული ლიტერატურის ისტორია (ტფ. 1925) ნაწ. 1. passim.

³ „АКТЫ“-ში დაბეჭდილი საბუთები წარმოადგენს უმთავრესად მიწერ-მოწერას ამ საქმის გამო კავკასიის მთავარ-მართებლის ბარ. როზენის და სამხედრო მინისტრის გრ. ჩერნიშოვის შორის. საზოგადოთ, ყველა ამ საბუთებიდან თვით შეთქმულების დახასიათებისათვის უდიდესი მნიშვნელობა აქვს № 280 („Донесение комиссии о исследовании грузинского заговора“—გვ. გვ. 396—408).

⁴ ამ წერილში გამოყენებულია 1832 წლის შეთქმულების ისტორიის შესახებ მხოლოდ და მხოლოდ საარქივო მასალა და სრულებით არ არის განხილული სხვა ხასიათის წყაროები—წერილები (записки), მოგონებები, ლიტერატურული მასალა და სხ..

1832 წლის შეთქმულების საქმის შესახებ საარქივო მასალა დაგროვილია ორ არქივთსაცავში—ლენინგრადში, ლენინგრადის ცენტრალურ საისტორიო არქივში (იურიდიული განყოფილება; სამხედრო სასამართლო მმართველობის ფონდი, სააუდიტორიატო დეპარტამენტი II განყოფილება, 1834, საიდუმლო საქმეთა სიით № 3) და თბილისში საქართველოს ს.ს.რ.-ის ცენტრალურ არქივში (ძველი აქტების არქივი, განსაკუთრებული მნიშვნელობის საქმეთა ფონდი). იმის გასაგებად, თუ როგორ მოხდა საარქივო მასალის ასეთი განაწილება, საჭიროა გავიხსენოთ 1832 წლის შეთქმულების საქმის გამო გამოძიებისა და გასამართლების ისტორიის ძირითადი მომენტები.

1832 წლის დეკემბრის 9 შეთქმულების ერთ-ერთმა მონაწილეთაგანმა, საქართველოს სამოქალაქო გუბერნატორის ძმამ, თავადმა იასე ფალავანდიშვილმა მიიღო კავკასიის კორპუსის შტაბის უფროსის თანამდებობის აღმასრულებელს გენერალ-მაიორს ვ. დ. ვოლხოვსკის დასმენა შეთქმულების არსებობის შესახებ. ამისდა მიხედვით საქართველოს მთავარ-მართველმა ბარ. გ. ვ. როზენმა მოახდინა შემდეგი განკარგულება: 10 დეკემბერს ღამე დაიწყო დაპატიმრება, ხოლო 11 დეკემბერს დანიშნულ იქმნა საგამომძიებლო კომისია, რომელშიც შედიოდნენ ვოლხოვსკი, ქართულ სახაზო ბატალიონთა უფროსი გენერალ-მაიორი ი. ი. ბაიკოვი და კავკასიის მესანგრეთა ბატალიონის უფროსი პოლკოვნიკი ტრიტილევიჩი.¹ პეტერბურგში კი, თბილისიდან ცნობების მიღებისთანავე, დაწესებული იყო ბატონიშვილი ოქროპირის თვალყურის დევნა, ხოლო 1832 წლის თებერვლისათვის დაარსებულ იქმნა საგანგებო საიდუმლო კომისია, გენერალ-ადიუტანტის გრ. ა. ფ. ორლოვის თავმჯდომარეობით, თვალყურის სადევნად იმ პირთა, რომლებიც ცხოვრობდნენ საქართველოს გარეთ და შენიშნულნი იქნებოდნენ შეთქმულების მონაწილეობაში, და მათ დასაკითხად; თბილისის კი გაგზავნილ იქმნა საქმის უფრო დაახლოვებით გასაცნობად გენერალ-მაიორი კ. ვ. ჩევეკინი, რომელიც შევიდა თბილისის საგამომძიებლო კომისიაში.²

¹ როზენის მიმართვა სამხედრო მინისტრ გრ. ა. ი. ჩერნიშოვისადმი 1832 წლის 14 დეკემბერს—„Акты“ т. VIII, № 275 (გვ. 391—392). შეთქმულებაში მონაწილე და დასახელებულ პირთა საერთო რიცხვი იყო 145—„Сбанный алфавит всем лицам прикосновенным или только оговоренным по следственному делу о грузинском злоумышленном заговоре“ „Дело о грузинском заговоре“—შა, ნაწ. IV. გვ. 47—52 საქართველოს ს.ს.რ.-ის ცენტრალური საარქივო ფონდში, თბილისში.

² ჩერნიშოვი როზენის მიმართ 1832 წლ. დეკემბრის 29 და 1833 წლის თებერვლის 2—„Акты“, ტ. VIII, №№ 276 (გვ. 392—393) და 278 (გვ. 394—395). პეტერბურგული კომისია თავდაპირველად დაწესებული იყო ოქროპირ და დიმიტრი ბატონიშვილებისა, ფეხოსანთა სამაგალითო პოლკის პორუჩიკის თავ. გიორგი ერისთავისა, საქართველოს სამოქალაქო გუბერნატორად ნამყოფის პ. დ. ზავილეისკისა, სენატის მე 5-ე დეპარტამენტის კანცელიარისტის სტეფანე დოდაშვილისა და საფრანგეთის საკონსულოს თბილისში მდინად ნამყოფის ლეტელიეს შეთქმულებაში მონაწილეობის გამო. უკანასკნელი (ლეტელიე) იმყოფებოდა ამ დროს უკვე რუსეთის გარე, და ამიტომ მისი დაკითხვა შესაძლებელი არ იყო. ზავილეისკი, როგორც ეჭვმოსნელი, დაკითხული აღარ იყო. დანარჩენ აღნიშნულ პირთა გარდა პეტერბურგის კომისიაში დაჰყობნენ: პოდპორუჩიკს აღექსანდრე ჩოლოყაშვილს, ქართულ გრენადერთა პოლკის პორუჩიკს თავ. გრიგოლ ორბელიანს, სემინარიელ გრიგოლ ტალიაშვილს, მაიორს თავ. ივანე ჩოლოყაშვილს, პორუჩიკს თავ. ლუარსაბ ჩოლოყაშვილს, პორუჩიკს თავ. ესტატე ჯავახიშვილს,

სექტემბრის 20 თბილისის კომისიამ დაამთავრა გაჰოდიება და ამისი ანგარიში გადასცა მთავარ მართებელს ბარ. როზენს, რომელმაც გადაუგზავნა ეს ანგარიში საგამომძიებლო საქმიანობით სამხედრო მინისტრს ჩერნიშოვს „უშუქვე-შევრდომილესი მოხსენებისათვის“, ამასთან როზენმა წარადგინა თავისი საკუთარი აზრი იმის შესახებ, თუ რომელი ბრალდებულთაგანი უნდა იქმნეს მიცემული სამართალში, და რომელ მათგანს სამართალში გადაუცემლად მიესაჯოს ესა თუ ის სასჯელი.¹ ამ საქმისა და როზენის აზრის განხილვის შემდეგ ნიკოლოზ I-მა განაჩინა მიეცათ ჩვეულებრივ სამხედრო სამართალში გამოძიებაში მიცემულ ყველა პირთაგან შემდეგი 13 კაცი: სამსახურს გარეშე მყოფი არტილერიის პორუჩიკი თავ. ელიზბარ ერისთავი, სამსახურს გარეშე მყოფი პოდპორუჩიკი თავ. ალექსანდრე ორბელიანი, თბილისის გიმნაზიის მასწავლებელი სოლომონ დოდაშვილი, კავკასიის გრენადერთა საარტილერიო ბრიგადის პრაპორუჩიკი დიმიტრი ერისთავი, კავალერიაში მყოფი მაიორი თავ. ლუარსაბ ორბელიანი, თავ. ვახტანგ ორბელიანი, ბორჩალოს დისტანციის თათრების მოლა ზამანი, ყაზახთა პოლკის ლეიბ-გვარდიის პორუჩიკი მამუკა ორბელიანი, ტიტულიარნი სოვეტნიკი დიმიტრი პაუშენკო, სამსახურს გარეშე მყოფი პორუჩიკი თავ. ალექსანდრე გიორგის ძე ორბელიანი, აზნაურობის მაძიებელი სოლომონ რაზმაძე, სამსახურს გარეშე მყოფი თავ. ივანე ერისთავი და სემიონოვის პოლკის ლეიბ-გვარდიის კაპიტანი ზაქარია ჩოლოყაშვილი. ოქროპირ ბატონიშვილი იგზავნებოდა კოსტრომაში, დიმიტრი სმოლენსკში, იულონ ბატონიშვილის ასული თამარი სიმბირსკში, ერეკლე მეფის ასული თეკლე კალუგაში. დანარჩენ პირთაგან, რომლებიც პასუხისგებაში იყვნენ მიცემულნი შეთქმულობის გამო, სასამართლოში გადაუცემლად გადაუწყვიტეს სხვა და სხვა სასჯელი (პატივის აყრა, დაპატიმრება განსაზღვრული დროის განმავლობაში, მომეტებულ შემთხვევაში გაძევება საქართველოდან და კავკასიიდან) შემდეგთ: თავადებს იასე ფალავანდიშვილს, გიორგი (პორუჩიკი), გიორგი (პრაპორუჩიკი), ბიძინა და ლევან ერისთავებს, დიმიტრი და გრიგოლ ორბელიანებს, ანტონ აფხაზს, ალექსანდრე ჭავჭავაძეს, დავით ჯორჯაძეს და კონსტანტინე შერვაშიძეს; თბილისის გიმნაზიის მასწავლებლებს ავთანდილაშვილს და ყიფიანს; იოსებ და გაბრიელ მამაცაშვილებს, სემინარიელ ტალიაშვილს, თეიმურაზ ლორთქიფანიძეს, თბილისელ სომეხს ზაალ ყორღანა-

სამსახურში არ მყოფს თავ. ზაქარია ერისთავს და აზნაურს შანშიაშვილს. დაკითხული არ იყვნენ ამის გარდა, როგორც ეჭვ მოხსნილები ფორნაოზ, თეიმურაზ და ლუარსაბ ბატონიშვილები, ზავილეისკის ძმა და მღვდელ-მონაზონი იონა. დაკითხულთაგან გადაგზავნილი იყვნენ თბილისის პირში წასაყენებლად: ოქროპირი, გრიგოლ ორბელიანი და ტალიაშვილი, დიმიტრი და ალექსანდრე ჩოლოყაშვილი გაგზავნილი არ იყვნენ ავადმყოფობის გამო. — ცნობა „От открытом в 1832 г. грузинском заговоре“ — „Производство аудиториатского департамента“ — ში და ფურც. 36—37 ხ. ლენინგრადის ცენტრალური ისტორიული არქივის ზევით ნაჩვენებ ფონდში. პეტერბურგის კომისიის წევრი ჟანდარმთა პოლკოვნიკი ოზერეცკოვსკი, თბილისს გადაგზავნილების თანმიმყოფი, შეყვანილ იქმნა თბილისის საგამომძიებლო კომისიაში. — „Акты“, ტ. VIII, გვ. 397.

¹ კომისიის მოხსენება ბარ. როზენის მიმართ 1833 წლ. 28 სექტემბერს და მიმართვა როზენისა ჩერნიშოვისადმი ამავე წლის ოქტომბრის 2. — „Акты“, ტ. VIII, №№ 280—281 (გვ. 396—411).

შვილს, ბორჩალოს თათრებს კადიმ-ნაგდალი-ოღლის და ველი-ალი-ელინ-ოღლის და ჩილდირელ კოსა მუსტაფას. თავადები სიმონ მაჩაბელი, ბარძიმ, ივანე, გივი და თეიმურაზ ამილახვრები, თადია ჩოლოყაშვილი, ბირთველ თუმანიშვილი, ზაქარია ციციშვილი და ლუარსაბ თარხნიშვილი, პორუჩიკი დავით ნატალაშვილი, მღვდელ-მონაზონი ტარასი, კოლეჟსკი სოვეტნიკი ანდრია მელგუნოვი, ბატონიშვილი ფარნაოზის ასული სალომე და თავადის მეუღლე მანანა ორბელიანი დატოვებულ იქმნენ მკაცრი მეთვალყურობის პირობით. თავადები ალექსანდრე ჩოლოყაშვილი, ივანე ბარათაშვილი, დიმიტრი მაღალაშვილი, ივანე მაჩაბელი და ივანე ერისთავი, მღვდელი ეფრემ ალექსიშვილი, სტეფანე დოდაშვილი, პ. დ. ზავილეისკი და ქვრივი მართა მესხი-ალექსიშვილი—ფარული მეთვალყურობის ქვეშ.¹

ყველა როზენის მიერ პეტერბურგს გადაგზავნილი ქაღალდები, მათ შორის თვით საგამოძიებლო საქმეც დაბრუნებულ იქმნა თბილისში². და აქ გაცემული ბრძანების ძალით, შედგენილი იყო გასამართლებისათვის სამხედრო სასამართლო კომისია. კომისიის თავმჯდომარედ („პრეზუდ“) დანიშნული იყო კავკასიის ცალკე კორპუსთან მყოფი გენერალ-მაიორი დ. დ. ახლესტიშვი; წევრებად („ასესორებად“): კავალერიის პოდპოლკოვნიკი ბერენსი, არმიის პოდპოლკოვნიკი იუჟეროვი, ქართული სახაზო № 12 ბატალიონის უფროსი პოდპოლკოვნიკი გურსკი, ჟანდარმთა კორპუსის მაიორი კახასი, 41 ეგერთა პოლკის მაიორი რეზაუილოვი და კავკასიის ცალკე კორპუსის უფროსი ადიუტანტი კაპიტანი ვსევოლოვსკი; „საქმის წარმოებისათვის“—კავკასიის ცალკე კორპუსის ობერ-აუდიტორის თანაშემწე აუდიტორი კუზმინი³.

1867 წლის რეფორმამდე სამხედრო სასამართლო რუსეთში სწარმოებდა პეტრეს 1716 წლის „სამხედრო წესდების“ („воинский устав“) მიხედვით, როქელმაც 150 წლის განმავლობაში შედარებით მეტად მცირე ცვლილება განიცადა. 1716 წლის „სამხედრო წესდება“ აწესებდა სამხედრო-სასამართლო საქმეში გამოძიებით პრინციპს სამართლის წარმოებაში, იხილავდა დანაშაულს არა როგორც სამართლის დარღვევას, არამედ როგორც სამხედრო სუბორდინაციის დარღვევას და შემოჭონდა მთელი სისტემა სასტიკი და პიროვნების პატივის შემლახველი სასჯელებისა—სიკვდილით დასჯის მტანჯველი სახეები, ასოთა დაშავება, დანაშაულის საჯარო შეურაცყოფა და სხ. სამხედრო სამართლის წარმოება ხდებოდა სამხედრო-სასამართლო კომისიებში; ამათ კი ნიშნავდა ადგილობრივი უმაღლესი სამხედრო ხელისუფლება, რომელსაც ეს კომისიები წარუდგენდნენ ხოლმე თავის გარდაწყვეტილებას სისრულეში მოსაყვანად. ამგვარ უმაღლეს სამხედრო ხელისუფლად იყო ამ შემთხვევაში საქართველოს მთავარმართებელი როზენი. უმაღლესი სამხედრო-სარევიზიო სასამართლო იყო სატახტო ქალაქში ეგრედ წოდებული გენერალ-აუდიტორიატი გენერალ-აუდიტორის

¹ ჩერნიშოვი როზენის მიმართ—„Акты“, ტ. VIII, № 282 (გვ. 411—412).

² ibid., გვ. 412.

³ როზენი ჩერნიშოვის მიმართ 1833 წლ. ნოემბრის 18—„Акты“, ტ. VIII, № 283 (გვ. 412—413) და როზენი ახლესტიშვიის მიმართ ამავე თარიღით—Военно-судное дело, ფურც. 1—2 ლენინგრადის ცენტრალური ისტორიული არქივის ფონდში.

მეთაურობით, რომელსაც ექვემდებარებოდნენ ყველა სამხედრო სასამართლოებთან მყოფი აუდიტორები; ესენი თვალყურს ადევნებდნენ საქმის მართებულ წარბოებას. ამგვარი იყო ამ შემთხვევაში აუდიტორი კუზმინის როლი. სასჯელთა სისტემის სისასტიკე 1716 წლის „სამხედრო წესდების“ მიხედვით იმდენათ ძლიერი იყო, ცალ-ცალკე დამნაშავეთათვის ისე ცოტა გრადაციები არსებობდა, და მთელი ეს სისტემა ისე ეწინააღმდეგებოდა დროის საერთო მიმართულებას მე-XIX ს-ის დასაწყისში, რომ ამ ხანებში მისი მთლიანად გამოყენება შეუძლებელი იყო ყოველი რეჟიმისათვის, თვით ნიკოლოზ I-ის რკინის რეჟიმისთვისაც კი. აი ამიტომ ამ დროისათვის პრაქტიკაში შემოვიდა ასეთი წესი. სამხედრო-სასამართლო კომისია ადგენდა თავის განაჩენს „სამხედრო წესდების“ მთელი სისასტიკით, ხოლო ადგილობრივი უმაღლესი სამხედრო ხელისუფლება იძლეოდა თავის „აზრს“, რომელიც შესამჩნევად არბილებდა ამ განაჩენს ზოგიერთ დამნაშავეთათვის და რამოდენიმედ აღიდეგდა მას სხვებისათვის, რის შემდეგაც მთელი საქმე კომისიის განაჩენითა და უმაღლესი სამხედრო ხელისუფლების აზრითურთ ეგზავნებოდა გენერალ-აუდიტორიატს. კომისიის განაჩენი რჩებოდა უბრალო ფორმალობად, სამხედრო ხელისუფლების აზრი კი გენერალ-აუდიტორიატის მიერ ჩვეულებრივ იწყნარებოდა და მტკიცდებოდა კიდევ, ზოგჯერ მცირედენი ცვლილებით, უზენაესი ხელისუფლების მიერ. ამ გვარი წესის არსებობას ამტკიცებს საქმეთა დიდი რაოდენობა სამხედრო-სასამართლო მმართველობის არქივში; ამგვარივე წესი გამოიყენეს ამ შემთხვევაშიაც.

განჩინება 1832 წლის შეთქმულების გამო 13 პირის სამხედრო სამართალში მიცემის შესახებ ავალებდა საქმის გარჩევის დამთავრების შემდგომ „приговор о них представить на дальнейшее усмотрение установленным для дел сего рода порядком“ ¹, რაც ნიშნავდა იმას, რომ საქმე უკანასკნელ ინსტანციად გადადიოდა გენერალ-აუდიტორიატში. როზენის მიერ დანიშნულმა სამხედრო-სასამართლო კომისიამ, რომლის შესახებ ზემოდ იყო ნათქვამი, დაამთავრა საქმე 1834 წლის თებერვლის 10. კომისიის თავდაპირველი განაჩენის მიხედვით ყველა 13 ბრალდებული გაყოფილი იყო სულ ორ ჯგუფად. პირველ ჯგუფს, რომელსაც მიაკუთვნეს 10 პირი, ელიზბარ ერისთავი, სამსახურს გარეშე მყოფი პოდპორუჩიკი ალექსანდრე ორბელიანი, დოდაშვილი, დიმიტრი ერისთავი, მოლა ზამანი, ვახტანგ ორბელიანი, ლუარსაბ ორბელიანი, რაზმაძე და ჩოლოყაშვილი, ესჯებოდა სიკვდილით დასჯა ხელ-ფეხის და თავის მოკვეთის საშუალებით. მეორე ჯგუფი, რომელსაც მიაკუთვნეს პაუშენკო, მამუკა ორბელიანი და ივანე ერისთავი, რჩებოდა მხოლოდ „в сильном подозрении“. ამ განაჩენს მოჰყვა როზენის აზრი, რომლის მიხედვითაც პირველი ჯგუფი იყოფოდა ოთხ ჯგუფად, ხოლო მეორე შეადგენდა მეხუთე ჯგუფს. პირველ ოთხ ჯგუფს სასჯელი შესამჩნევად უსუბუქდებოდა: სიკვდილით დასჯა ეცვლებოდა სხვადასხვა სახის პატივის აყრით და თითქმის ყველას საქართველოდან გაძევებით (ელიზბარ ერისთავს და რაზმაძეს სამუდამოდ, სხვებს სხვადასხვა ვადით 15 წლიდან 5 წლამდე; მხო-

¹ ჩერნიშოვი როზენის მიმართ 1833 წლის ნოემბრის 1 — „Акты“, ტ. VIII, № 282 (გვ. 411).

ლოდ ლუარსაბ ორბელიანს ნება ეძლეოდა დარჩენილიყო საბზოზლოში, „როგორც ადამიანს, რომელიც სრულებით არ იყო საშიში არავითარ შემთხვევაში.“) მოლა ზამანი კი იგზავნებოდა ციმბირში. უკანასკნელი ჯგუფის ორ პირს, პაუ-შენკოსა და მამუკა ორბელიანს, ესჯებოდათ რუსეთში გადაყვანა სამსახურში; ივანე ერისთავს კი ათავისუფლებდნენ ეჭვისაგან და სტოვებდნენ საქართველოში ადგილობრივი ხელისუფლების საიდუმლო მეთვალყურობის ქვეშ. ამ სახით მთელი სამხედრო სასამართლო საქმე, საგამომძიებლო საქმიანობით, გადაგზავნილ იქმნა პეტერბურგს სააუდიტორიატო დეპარტამენტში (გენერალ-აუდიტორიატის სამდივან-მწიგნობრო), რომელშიაც შევიდა 1834 წლის აპრილის 2. ამავე წლის აპრილის 20 მოხდა ამ საქმის უზენაესი კონფირმაცია, რომლის ძალითაც დამტკიცებული იყო როზენის აზრი მხოლოდ ერთი გამონაკლისით: მოლა ზამანს ციმბირში გადასახლება შეეცვალა ჯარის კაცად წაყვანით¹.

ასეთი იყო „1832 წლის შეთქმულების საქმის“ პროცედურის ძირითადი მომენტები. ამ მომენტებით განისაზღვრა ამ საქმის შესახები მასალის ამ უამად ლენინგრადსა და თბილისს შორის განაწილება. როდესაც დადგა საქმის გადატანის მომენტი უმაღლეს სასამართლო-სარევიზიო ინსტანციაში, როგორიც იყო გენერალ-აუდიტორიატი, სამხედრო-სასამართლო კომისიის საქმე, საგამომძიებლო კომისიის საქმიანობით, რომელიც უკვე იყო სატახტო ქალაქში მეფისათვის მოსახსენებლად, გადატანილ იქმნა სააუდიტორიატო დეპარტამენტში, აქ ორივე ეს საქმე დაერთო ამ დეპარტამენტის 1832 წლის შეთქმულების შესახებ საქმის წარმოებას, როგორც მასალა. ამ საქმის წარმოებამ თავის და თავად წარმოშვა ამ შეთქმულების შესახები ახალი საქმე—თვით აღნიშნული დეპარტამენტისა. სწორედ ეს სამი საქმე შეადგენს ლენინგრადის ცენტრალური ისტორიული არქივის ზემოდ ნაჩვენები ფონდის შინაარსს, შემდეგში ამ ფონდს სიმოკლისათვის ვუწოდებთ ლენინგრადის ფონდს. მაგრამ თბილისიდან პეტერბურგს გადაგზავნილ საგამომძიებლო და სამხედრო-სასამართლო საქმეებმა არ ამოსწურეს თბილისის საგამომძიებლო და სამხედრო-სასამართლო კომისიათა საქმის წარმოება. მათი მუშაობის პროცესში წარმოიშვა სხვადასხვა სახის მიწერ-მოწერა, როგორც თბილისსა და პეტერბურგსა, ისევე ადგილობრივ ცალ-ცალკე დაწესებულებათა შორის; პეტერბურგს გადაგზავნილი ბევრი ქალაქი დატოვებულ იქმნა მეორე ეგზემპლიარებად თბილისში და სხ.. საგამომძიებლო და სამხედრო-სასამართლო კომისიები იყვნენ სასწრაფო სამხედრო დაწესებულებანი, ადგილობრივი უმაღლესი სამხედ-

¹ „Производство аудиториатского департамента по военно-судному делу о 13 лицах преступников по Тифлисскому заговору“ (2 отд. 1834 წ., № 3)—ლენინგრადის ცენტრალური ისტორიული არქივის ზევით-ნაჩვენებ ფონდში. ამ საქმეში 68 და 69 ფურცლებ შუა ჩაკერებულია, უნუმერაციოთ, ჩვეულებრივი ფორმით შედგენილი საკონფირმაციოდ წარსადგენი მოხსენება. ნიკოლოზის საკუთარი ხელით წარწერილი კონფირმაცია ამ მოხსენებაზე არ არის; მას აქვს მხოლოდ მინაწერი: „Высочайше утверждено, кроме татарина моллы Замана, которого определить рядовым внутренней стражи в Архангельске, 20 апреля“. როზენის „აზრი“ „Акты“-ში, ტ. VIII № 288, გვ. 414—421, სამხედრო-სასამართლო კომისიის თავდაპირველი განაჩენი „Акты“-ში დაბეჭდილი არ არის, ისევე როგორც საბოლოო, კონფირმაციის შემდგომ. ამ უკანასკნელის შინაარსის შესახებ შესაძლებლობას გვაძლევს დავასკვნათ—№ 289 ibid, გვ. 421 და 422.

რო ხელისუფლების მიერ შექმნილნი. ამ კომისიათა მუშაობის დასრულების შემდგომ, ყველა მათი მასალა შევიდა საქართველოს მთავარ-მართებლის არქივში, ე. ი. კავკასიის ცალკე კორპუსის მთავარი შტაბის თბილისის არქივში. ეს არქივი, როგორც ცნობილია, დაიღუპა 1921 წ.. ბელნიერი შემთხვევის წყალობით 1832 წლის შეთქმულების საქმე ამ დროს იმყოფებოდა სამხედრო-საისტორიო კომისიაში და აქედან საშტაბო არქივის სხვა გადარჩენილ ნაშთებთან ერთად გადავიდა საქართველოს ს.ს.რ.-ის ცენტრარქივში. მთელ ამ თბილისში დარჩენილ მასალას ჩვენ ვუწოდებთ შემდეგში თბილისის ფონდს.

ახლა ჩვენ გვრჩება ორივე ამ — ლენინგრადისა და თბილისის — ფონდის, მოკლედ აღწერა. ლენინგრადის ფონდი შეიცავს 1832 წლის შეთქმულების მთავარ საარქივო მასალას. იგი შესდგა, როგორც ჩვენ უკვე ვიცით, თბილისიდან გადაზავნილ საგამომძიებლო და სამხედრო სასამართლო კომისიათა საქმეთაგან და პეტერბურგში წარმოშობილ სააუდიტორიატო დეპარტამენტის საქმისაგან. ეს ფონდი ამ შედგენილობით ინახებოდა თავდაპირველად სამხედრო-სასამართლო სამმართველოს არქივში, იქიდან კი, 1918 წლის საარქივო რეფორმის შემდგომ, გადავიდა რ.ს.ფ.ს.რ.-ის ერთიან სახელმწ. საარქივო ფონდის ზემოდ-ნაჩვენებ განყოფილებაში. სამხედრო-სასამართლო სამმართველოს არქივში შეთქმულების შესახები საქმე ინახებოდა როგორც საიდუმლო. საქმე მთლიანად აღებული შესდგება 29 რვეულისაგან, რომლებიც შეიცავენ 6388 ფურცელს, რამოდენიმე დაუნომრავი ფურცლების ჩათვლელად¹. ყველა ეს რვეულები დაბეჭდილი იყო კონფერტებში, რომლებსაც სათაურად ჰქონდათ: „Секретное военное-судное дело о 13 лицах, оказавшихся виновными в грузинском заговоре“. ლენინგრადის ფონდის თვითეული საქმის ქვევით მოყვანილი სათაურები თვით რვეულზეა.

საგამომძიებლო კომისიის საქმეს სათაურად აქვს: „Следственное дело о 13 человеках преступников по тифлисскому заговору. Нач. 11 декабря 1832 г., законч. 20 сентября 1833 г.“ სათაური მთლად სწორი არ არის, ვინაიდან პასუხის გებაში იყო მიცემული, როგორც ვიცით, ბევრით უფრო მეტი ხალხი; აქ, როგორც ჩანს, სახეში ჰყავთ მხოლოდ სამართალში მიცემულნი; ბრალდებულთა ნაწილი დაისაჯა განკარგულებითი წესით. საგამომძიებლო საქმე შესდგება 26 რვეულისაგან, რომლებიც შეიცავენ 5381 ფურცელს; პაგინაცია საერთოა ყველა რვეულებისათვის. ეს საქმე ყველაზე უფრო არსებითია ლენინგრადის ფონდში. მე-XIX ს.-ის დასაწყისის სამხედრო სასამართლოებში საზოგადოდ სჭარბობდა გამომძიებლობითი წესი; გამოძიების დასრულების შემდგომ, სწორედ რომ ითქვას, იწყებოდა უკვე ფორმალური მხარე: ჩვენებათა შემოწმება, შერჩევა შესატყვისი პარაგრაფებისა, რომლებთაც უნდა განესაზღვრათ სასჯელი, და სხ.; ახალი აგრე რიგად აღარა ირკვეოდა რა. 1832 წლის შეთქმულების საგამომძიებლო საქმე გვიშლის გამოძიების მთელ სურათს. თვითეულ პირს

¹ ვხმარობთ საარქივო ტერმინს „რვეული“ („тетрадь“), თუმცა უფრო სწორე იქნებოდა გვეთქვა წიგნი; თვითეული ასეთი რვეული წარმოადგენს დიდი ტანის კარტონის ყდიან ფოლიანტს.

პასუხის გებაში მიცემისდა გვარად, პირველად ერთმეოდა საერთო დაკითხვა. შემდეგ იწყებოდა ჩვენება ცალ-ცალკე პუნქტების მიხედვით, „ნებაყოფლობით“ აღიარება, პირის-პირ წაყენება, ახსნა-გარმატება ამა თუ იმ პირთა შესახებ და სხ.. დრო გამოშვებით ბრალდებულთ წინადადება ეძლეოდათ პასუხი გაეცათ „საზოგადო კითხვებზე“ წინასწარ გამზადებული დაბეჭდილი პუნქტების მიხედვით¹. ამ პუნქტებზე პასუხის გაცემის შემდგომ გამოძიება კვლავ იშლებოდა და მიმდინარეობდა იმავე წესით. ამასთან ერთად იხილავდნენ პასუხის გებაში მიცემულ პირთაგან ჩამორთმეულ ქაღალდებსა და მიწერ-მოწერას და ითხოვდნენ ახსნა-განმარტებას. პასუხისგებაში მიცემულ პირთაგან ჩამორთმეული ყველა ქაღალდები დართული აქვს საქმეს. გამოძიება სწარმოებდა უმთავრესად წერილობით, მაგრამ იყო ზეპირი ჩვენებებიც. ჩვენებას იძლეოდნენ რუსულად და ქართულად; უკანასკნელ შემთხვევაში ჩვენება ითარგმნებოდა რუსულად. ითარგმნებოდა რუსულად პასუხის გებაში მიცემულთაგან ჩამორთმეული ქართულად დაწერილი ქაღალდებიც. მაგრამ მომავალმა მკვლევარმა სახეში უნდა იქონიოს ის გარემოება, რომ ეს რუსული თარგმნები ზოგჯერ შეიცავენ ქართული ორგინალის მხოლოდ რეზიუმეს.

საგამომძიებლო საქმის თვითეულ რვეულს დართული აქვს დაწვრილებითი თან-მყოლი ნუსხა-სათაუო. დროის სიმოკლემ, რომლის განმავლობაშიაც მე შემეძლო მესარგებლა ლენინგრადის ფონდით, საშუალება არ მომცა განმეხორციელებინა მიმზიდველი განზრახვა — გადმომეღო ყველა ამ ნუსხათა პირები: ერთად თავმოყრილნი ესენი, თავის და თავად, შეადგენდნენ სქელ ტანიან რვეულს — ორივე მხარეზე დაწერილ საწერი ქაღალდის დაახლოვებით 60 ფურცლის შეცველს. ჩამოვთვლი აქ მოცემულ ყველაზე უფრო საინტერესო მასალიდან მხოლოდ ზოგიერთს, ამასთან აღვნიშნავ რომელიც ციფრებით რვეულის №-ს, ხოლო არაბულით — ფურცლებს, რომლებითაც იწყება ესა თუ ის დოკუმენტი.

1. სოლომონ დოდაშვილის განმარტება მღვდელ-მონაზონი ფილადელფოსის და ფარული მეგობრობის აქტის შესახებ (III, 330).

2. ელიზბარ ერისთავის პასუხი შესახებ ლუარსაბ ორბელიანისა, წმ. დავითის და წმ. ნინოს ორდენებისა, კაპიტან ჩოლოყაშვილისა, შეთქმულების მოწინააღმდეგე თავადთა მოსპობისა, აჯანყების დაწყების 20 ნოემბრის ვადისა, მღვდელ-მონაზონი ტარასისა, საქართველოს მართვა-გამგეობის პროექტისა, საიდუმლო მიწერ-მოწერისათვის გამოჭრილი ფურცლისა (III, 354).

3. გიმნაზიის მასწავლებლის ყიფიანის დაკითხვითი ჩვენება ფილადელფოს მონაზონის, ფარული მეგობრობის აქტის და საიდუმლო ანბანის შესახებ (III, 374).

4. მღვდელ-მონაზონი ფილადელფოს კიკნაძის ჩვენება იმის შესახებ, რომ იგი იცნობდა გიორგი ერისთავს, რომლის თხოვნითაც შეადგინა ახალი ქართული ანბანის აქტი, და რომ პორფირე მონაზონის შთაგონებით დასწერა „იერემიას გოდება“ (IV, 549).

¹ ამ პუნქტთა შორის ყველაზე საინტერესონი, როგორც ჩანს, იყვნენ: მე-7-ე (ყოფილა თუ არა პეტერბურგსა და მოსკოვში?), მე-13-ე (ვის იცნობდა? აქ სახეში ჰყავდათ, უმთავრესად, ბატონიშვილები) და მე-16-ე (ვისა სთვლის შეთქმულების მთავარ ინიციატორებად?).

5. ფარული მეგობრობის აქტი, შედგენილი ფილადელფოს მღვდელ-მონაზონის მიერ (IV, 563).

6. ამ აქტის მეორე ეგზემპლარის თარგმნის ამონაწერი საზოგადოების წევრთა პირობითი ნიშნების შესახებ (IV, 577).

7. ფილადელფოსის განმარტება ფარული მეგობრობის აქტის მიზნებისა და არსის შესახებ (IV, 685).

8. 1801 წლის სექტემბრის 12-ის მანიფესტის პირი თ. დიმიტრი ერისთავის შენიშვნებით (IV, 715).

9. დიმიტრი ერისთავის განმარტებანი ზემოდ-მოხსენებულ შენიშვნათა შესახებ (IV, 725).

10. იერემიას გოდება ივერიის აწინდელი მდგომარეობის გამო, მღვდელ-მონაზონ ფილადელფოს კიკნაძის თხზულება; ორგინალი და თარგმანი (V, 737).

11. სამშობლოსადმი სიყვარული, ამავე კიკნაძის თხზულება, ორგინალი და თარგმანი (V, 747).

12. მასწავლებელი დოდაშვილის ჩვენება ქართველების მთავრობის მიმართ უკმაყოფილების შესახებ (V, 809).

13. აღმაშფოთებელი თხზულებანი („возмутительные сочинения“), მასწავლებელ დოდაშვილის ქალაქებში ნაპოვნი (X, 1833).

14. ტარასი მონაზონთან ნაპოვნი სურათი, რომელსაც ჰმარტავდნ როგორც ილიუსტრაციას რაზმაძის იგავ „დათვი და ცხვარი“—სათვის (ესეც საქმეშია); ტარასის სიტყვით კი იგი წარმოადგენს საქართველოს ალეგორიას, დახატული იყო დაახლოებით 1817 წ. იოანე ბატონიშვილის მიერ და მირთმეული იმპერატორ ალექსანდრე I-ისადმი (XIII, 2332, და 2333 შუა)¹.

15. გენერალ-მაიორი ვოლხოვსკის და პოლკოვნიკი სუმბათაშვილის ანგარიში იმის შესახებ, რომ მათ განიხილეს პორუჩიკ გრიგოლ ორბელიანის ქაღალდები, და ამონაწერები ამ ქაღალდებიდან (XIX, 3732).

16. ოქროპირ და დიმიტრი ბატონიშვილების ჩვენებანი (პეტერბურგში) (XX, 3794).

¹ სურათი შესრულებულია აკვარელით. კომპოზიცია თითქმის ორად არის გაყოფილი. ზემო ნახევარში მოცემულია ფრთოსანი გამოსახულება ანგელოზისა (ან, საზოგადოთ, კეთილი სულისა), რომელიც უკრავს მარცხენა ხელში დაკავებულ საყვირს. მარჯვენა ხელში გვირგვინი აქვს, რომლითაც აგვირგვინებს ოდნავ მასზე ქვევით გამოსახულ მხედარს. მხედარი დახატულია წელ-ზევით, ღრუბლებში; მას აცვია გენერლის ფორმა, თითქმის მეXIX ს-ის დასაწყისისა. მარჯვენა ხელით მხედარი იწვდის მახვილს. მის მარცხნივ ორთავიანი არწივია, რომელიც ისვრის ელვას. უფრო ქვევით სახლებია, რომლებიც, როგორც ჩანს, გამოსახავენ სოფელს. ქვემო ნაწილი კვლავ გაყოფილია თითქმის ორ იარუსად. ზემოში, შუა ადგილს, ცხვრებია, ხოლო ცოტა მარჯვნივ—ორი გველი; ამ ჯგუფის აქეთ და იქით: მარცხნივ—მგელი, მარჯვნივ—მგელი. ქვემო იარუსში: მარცხნივ—ლომი და ამომავალი მზე, მარჯვნივ—დათვი. სურათის ქვევით წარწერანი—შუაში: „Грузия; змеи—посредники“ და ცოტა ქვევით ალექსანდრე I-ის მონოგრამა; მარცხნივ „восток лев шах; юг волк лезгинцы“; მარჯვნივ: „запад медведь Турция; север лисица кавказские жители“. ამ წარწერათა და კომპოზიციის მიხედვით თუ ვიმსჯელებთ, საფიქრებელია, რომ სურათის ტარასის მიერ მოცემული განმარტება უფრო ახლოა ჭეშმარიტებასთან, ვიდრე საგამომძიებლო კომისიის მიერ დადგენილი.

სამხედრო-სასამართლო კომისიის საქმეს სათაურად აქვს: „Военно-судное дело в комиссии военного суда, учрежденной в Тифлисе, над виновнейшими по злоумышленному заговору между некоторыми грузинскими уроженцами. Нач. 22 ноября 1833 г. конч. 10 февраля 1834 г.“ ეს საქმე შესდგება 758 თურცლის შემცველ ორი რვეულისაგან; პაგინაცია, წინა საქმის მსგავსად, საერთოა ორივე რვეულისათვის. თავისი შინაარსის მიხედვით ეს საქმე, რასაკვირველია, ვერ გაუთანასწორდება საგამომძიებლოს, მაგრამ მაინც საკმაოდ საინტერესოა 1832 წლის შეთქმულების ისტორიისათვის. ორივე ამ საქმის დაპირისპირების დროს უფრო რელიგიურად ჩანს თვითებული მონაწილეთაგანის როლი შეთქმულებაში და გამომძიებისა და გასამართლების დროს, თავდაპირველი განაჩენის გამომუშავების პროცესი, სამხედრო-სასამართლო კომისიის თვითებული წევრის როლი და სხ..

ლენინგრადის ფონდის უკანასკნელი საქმე სააუდიტორიატო დეპარტამენტის საქმეა. მას სათაურად აქვს: „Производство аудиториатского департамента по военно-судному делу о 13 лицах преступников по тифлисскому заговору“. საქმე ერთს ნაკრულშია, რომელსაც 249 ფურცელი აქვს, რამოდენიმე დაუნომრავის ჩათვლელად. ეს საქმე რაოდენადმე განსაკუთრებულ ინტერესს წარმოადგენს. მას შემდეგ, რაც განაჩენი საბოლოო ფორმით დამტკიცებული იყო უზენაესი ხელისუფლების მიერ, სააუდიტორიატო დეპარტამენტის საქმის წარმოება 1832 წლის შეთქმულების შესახებ არ დამთავრებულა. დაიწყო თვითებული პირის შესახებ განაჩენის სისრულეში მოყვანის პროცედურა. ამასთან დაკავშირებით მსჯავრ-დადებულთაგან ცალცალკე შემოდიოდა სხვადასხვა განცხადებანი და თხოვნები; ეს კი თავის მხრივ იწვევდა სხვადასხვა მიწერ-მოწერას. ამგვარი დოკუმენტები თავს იყრიდა განაჩენის სისრულეში მოყვანის შემდგომაც. შეიძლება ითქვას, რომ სააუდიტორიატო დეპარტამენტი ზოგიერთი მხრით უძღვებოდა მსჯავრ-დადებულებს მათ მიერ სასჯლის მოხდამდეც კი. ამ დეპარტამენტის საქმეს მიენიჭა ამ გვარად საკმაო მასალა შეთქმულებაში მონაწილე მრავალ პირთა ბიოგრაფიებისათვის, ზოგჯერ მათი სიკვდილის დღემდე. მეორეს მხრივ, ეს საქმე, წინა საქმეებთან ერთად, შეიცავს მასალას პეტერბურგის საგანგებო საგამომძიებლო კომისიის ნამუშევარის აღსადგენად, რომლის შესახებაც ნათქვამი იყო ზევით, და რომლის განსაკუთრებული საქმის წარმოება შენახული არ არის.

სააუდიტორიატო დეპარტამენტის ზოგიერთი დოკუმენტი ნაწილობრივ უკვე მოყვანილი იყო ზევით.

1832 წლის შეთქმულების საქმის თბილისის ფონდს, ლენინგრადულთან შედარებით, არა იმდენად პირველ ხარისხოვანი მნიშვნელობა აქვს. მიუხედავად ამისა, აქაც შევხვდებით მეტად არსებით მასალას.

მთელი ეს ფონდი ინახება ამ ქაზად, როგორც ეს ჩვენ უკვე ვიცით, საქათველოს ს. ს. რ.-ის ცენტრარქივში, ძველი აქტების განყოფილებაში, სადაც ის შედის, როგორც შემადგენელი ნაწილი, უფრო დიდს ფონდში, სახელდობრ „საგანგებო მნიშვნელობის საქმეთა ფონდში“. ამ უკანასკნელი ფონდის აწინდელი აღწერის მიხედვით მას უჭირავს №№ 162—171. (შემდეგში თვითებული ერ-

თეულის დასახელების დროს ეს ნომრები აღინიშნება ფრჩხილებში ჩასმული არა-
ბული ციფრით). ამ ნომრებიდან ხუთი (163—167) შეადგენს 1832 წლის შეთქ-
მულების თვით „საქმეს“; სამი (168, 169a და 169b)—ამ საქმის გამო გამავალ
და შემომავალ ქაღალდთა დავთრებს; სამი (162, 170 და 171)—სხვადასხვა ამ
საქმესთან დართულ დოკუმენტებს.

თვით საქმეს, როგორც ეს მისი მეოთხე ნაწილის ზურგის ეტიკეტებიდან
ჩანს, საერთო სათაურად ჰქონდა: „по делу о грузинском заговоре“; იგი შეს-
დგება ხუთი ნაწილისაგან და თვითეულ მათგანს განსაკუთრებული სათაური აქვს.

ნაწ. I „Дело о преступном заговоре против правительства, обнаружен-
ном между некоторыми грузинскими уроженцами“ (№ 163).

ამ ნაწილში ქაღალდები და მიწერ-მოწერაა, უმთავრესად საგამომძიებლო
კომისიის დროისა.

ნაწ. II. „Переписка по исполнению высочайшего решения государя им-
ператора о лицах, прикосновенных к грузинскому заговору и другие отно-
сящиеся к оному бумаги“ (№ 164).

ნაწ. III. „Переписка и прочие бумаги по производству военно-судного
дела над 13 лицами, виновнейшими из участников в сем заговоре“ (№ 165).

ორივე ამ ნაწილში სამხედრო-სასამართლო კომისიის დროის ქაღალდები
და მიწერ-მოწერაა.

ნაწ. IV. „Донесение следственной комиссии с подробными и краткими
выписками, алфавитным списком, разрядною росписью и другими бумага-
ми“ (№ 166).

ნაწ. V. „Разные бумаги не вошедшие в состав следственного и воен-
но-судного дела о грузинском заговоре“ (№ 167).

ეს ორი უკანასკნელი ნაწილი შეიცავს, შეიძლება ითქვას, თბილისის ფონ-
დის ყველაზე სინტერესო მასალას. 166 №-ში ჩამოთვლილია ყველა პირები, არა
მარტო პასუხის გებაში მიცემულნი შეთქმულების საქმის გამო, არამედ დასახე-
ლებულებიც. ზოგიერთი აქ მოყვანილი სახელები სრულიად მოულოდნელია.
აღვნიშნავთ, როგორც კურიოზს, რომ დასახელებულთა შორის იყო, შემდეგში
შესანიშნავი ქართველოლოგი, აკადემიკოსი ბროსე („Броссет, француз, сотруд-
ник издаваемого в Париже азиатского журнала“). მართალია, იგი მალე გან-
თავისუფლებული იქნა ყოველგვარი ეჭვისაგან. ამავე ნომერში მოცემულია შე-
თქმულების თვითეული მონაწილის შესახები საბრალდებლო მასალის შენართი
და სხ.. № 167 შეიცავს საბუთებს, რომლებიც აშუქებენ შეთქმულების საქმის
ცალ-ცალკე მომენტებს; ასეთია, მაგალითად, ორი ბრალდებულის—მოლა ზამა-
ნის და სტუდენტი ტალიაშვილის—გაქცევა საპრობილედან. ბევრია პირადი ხა-
სიათის საბუთები, შეთქმულებაში მონაწილე ზოგიერთ პირთა ნამსახურობის
სიები, მაგალითად, დიმიტრი ყიფიანისა და ალექსანდრე ჭავჭავაძისა. სინტე-
სოა წერილები ყაზახთა ესაულის გრუდაევისა, რომელსაც დავალებული ჰქონდა
თვალ-ყური ედევნებინა ჭავჭავაძისათვის, ამ უკანასკნელის რუსეთში გადასახ-
ლების წინ თავისი სამეურნეო საქმეების მოსაგვარებლად წინანდალში გამგზავ-
რების დროს.

შენახულია გასულ ქალაქდთა დავთარი (№ 168) 1832 და 1833 წლები-სა. დავთარში მთლიანად შეტანილია გასული მიწერ-მოწერის მეორე ეგზეპლარები, და ამგვარად იგი შესაძლებელია ჩაითვალოს თვით საქმის დამატებად. შემოსულ ქალაქდთა დავთრები (№№ 169 a და 169 b) შენახულია ყველა—1832, 1833 და 1834—წლებისა. მათში წარმოდგენილია შემოსული კორესპონდენციის შესახებ მხოლოდ მოკლე ცნობები.

„Акты“-ის მე-VIII ტ-ში დაბეჭდილი ყველა დოკუმენტები ამოღებულია თბილისის ფონდის 163—168 №№-იდან.

შინაარსი იმ სამი ნომრისა, რომლებიც შეიცავენ შეთქმულების საქმისათვის დართულ სხვადასხვა დოკუმენტებს, შემდეგია:

№ 162: „Шесть различных прокламаций о грузинском заговоре 1832 г.“.

№ 170: „Письма и сочинения иеромонаха Филадельфа Кикнадзе и переводы с оных, из коих большая часть приобщена к следственному делу о грузинском заговоре“ და

№ 171: „Бумаги, отобранные у поручика грузинского гренадерского полка князя Григория Орбелиани“.

ასეთია მოკლე შინაარსი 1832 წელს საქართველოში მომხდარი შეთქმულების ისტორიის საარქივო მასალისა, რომელიც თავმოყრილია ლენინგრადსა და თბილისში. უკვე ამ საზოგადო მიმოხილვიდან ჩანს, როგორ მდიდარია ეს მასალა, რამდენად ფართოდ შესაძლებელია, მასზე დამყარებით, დაყენებულ იქმნეს საკითხი შეთქმულების შესახებ შედარებით იმ თხუთმეტიოდე საბუთთან, რომლებიც გამოქვეყნებულია „Акты“-ში. მთელი ეს მასალა სრულიად ხელუხლებელია მკვლევართა მიერ და ელოდება თავის მეცნიერულ ექსპლუატაციას. ამ მასალის გაგლეჯა ორს ერთი მეორისაგან ასე დაშორებულ პუნქტს შორის, როგორიცაა ლენინგრადი და თბილისი, რასაკვირველია, საკმაოდ აძნელებს მის გამოყენებას. ეს მასალა ეხება არსებითად საქართველოს ისტორიას: რუსეთში, სადაც ისტორიული მეცნიერება ზედმეტად დატვირთულია ისტორიულ-რევოლუციონური შინაარსის მორიგი თემებით, რომლებიც დატინებით ითხოვენ თავისკენ ყურადღებას, ეს მასალა ალბათ მალე ვერ მოიპოვებს მკვლევარს. მისი შესწავლა, რასაკვირველია, თბილისში დაიწყება. საგამომძიებლო და სამხედრო-სასამართლო კომისიათა საქმეები, თავის დროს თბილისიდან პეტერბურგს გადაგზავნილი, შევიდა სააუდიტორიატო დეპარტამენტის საარქივო ფონდში და შეადგენს მის განუყოფელ ნაწილს. მიტად სასურველი იქნებოდა მეცნიერების ინტერესების თვალსაზრისით ამ საქმეების მიღება, დროებით სასარგებლოდ, მეცნიერული ექსპლუატაციის მიზნით თვით სააუდიტორიატო დეპარტამენტის 1832 წლის შეთქმულების შესახებ საქმის წარმოებითურთ.¹

¹ საქართველოს ცენტრარქივმა უკვე მიიღო ეს მასალები დროებითი სარგებლობისათვის.

შალვა ჩხეიძე

ისტორია, როგორც მეცნიერება, აფასებს და მნიშვნელობას ანიჭებს წარსული ცხოვრების ყოველგვარ ძეგლებს, მაგრამ წყაროთა არც ერთი კატეგორია არ წარმოადგენს ისეთ დიდ და აქტუალური მნიშვნელობის მქონე მასალას ისტორიისათვის, როგორსაც წერილობითი ძეგლები. წერილობითი ძეგლები, ან სხვანაირად რომ ვთქვათ, საარქივო მასალები, შეიცავენ ყველაზე უფრო უხვსა და სანდო ცნობებს იმ წყვილიადით მოცულ ისტორიულ ფაქტების შესახებ, რომელთაც ადგილი ჰქონდათ კაცობრიობის მიერ განვლილ ცხოვრების გზაზე საუკუნეთა განმავლობაში. ამიტომ არის სწორედ, რომ საარქივო მასალები წარმოადგენენ ისტორიკოს-მკვლევარისათვის უმთავრესად იმ მტკიცე ბაზას, რომელზედაც ის ამყარებს თავის სამეცნიერო მუშაობასა და ამ მუშაობის ნაყოფს.

აქედან, თავისთავად გასაგებია ის გარემოებაც, თუ რამდენად დიდი მნიშვნელობა უნდა ჰქონდეს მეცნიერებისა და საერთოდ კულტურისათვის ერთის მხრივ იმ დაწესებულებას—არქივს, რომელსაც ამ მასალების შეკრება და მკვლევართათვის მათი მიწოდება აქვს დაკისრებული, ხოლო მეორეს მხრივ იმ სამეცნიერო დისციპლინას—არქივთმეცნიერებას, რომელიც ამ დაწესებულების რაციონალურად მოწყობასა და მის ფუნქციების მეცნიერულ საფუძველზე დაყენების ძირითად პრინციპების დადგენას ისახავს თავის მიზნად.

მართლაც, კულტურულ ქვეყნებში დიდი ხანია, რაც არქივი და საარქივო საქმე სახელმწიფოებრივი აღმშენებლობის მნიშვნელოვან დარგად, ხოლო არქივთმეცნიერებაც ჰუმანიტალურ მეცნიერებათა შორის თანასწორ-უფლებიან დისციპლინად არის გადაქცეული. დასავ. ევროპის ყველა ქვეყნებში, განსაკუთრებით კი საფრანგეთში, გერმანიაში, ინგლისში და სხვაგან საარქივო საქმეს და არქივთმეცნიერებას თამამად შეუძლიან იდღესასწაულოს თავის დამოუკიდებლად არსებობის თითქმის ასი წლის იუბილე და ამ დღესასწაულზე მას, როგორც ღირსეულ იუბილიარს, საკმაოდ ბევრი დაფნის გვირგვინი მოუვა...

საარქივო საქმე საქართველოში ისევე, როგორც სხვა საბჭოთა ქვეყნებში, სამწუხაროდ, სრულიად ახალი საქმეა. იგი 1917 წლის რევოლუციის ნაშობია და მას პირველი საფუძველიც მხოლოდ ამ დროიდან ჩაეყარა. მანამდე-კი ჩვენში, თუქცა საუწყებო და დაწესებულებათა არქივები არსებობდნენ, მაგრამ საარქივო საქმე, როგორც ასეთი, არ არსებობდა.

ამასთან დაკავშირებით, თავისთავად გასაგებია, საარქივო ლიტერატურაც ჩვენში ვერ გაჩნდებოდა. მართლაც, ქართულ ენაზე საარქივო საქმის შესახებ არამც-თუ ცოტად თუ ბევრად მთლიანი მონოგრაფიული შრომა არ მოიპოვება, არამედ ჯერ-ჯერობით ამ საკითხზე თითქმის არაფერი დაწერილა.

წინამდებარე მონოგრაფია „არქივმეცნიერების შესავალი“ (Einführung in die Archivwissenschaft), რომელიც ჩვენ მიერ განზრახულ და ნაწილობრივ უკვე დამუშავებულ შრომის ნაწილს წარმოადგენს,—ამ მხრივ პირველ ცდად უნდა ჩაითვალოს. ჩვენი სურვილი იყო განზრახული შრომა მთლიანად ცალკე წიგნად გამოგვეცა, მაგრამ ზოგიერთმა ჩვენგან დამოუკიდებელმა გარემოებამ ამ სურვილზე ჯერ-ჯერობით ხელი აგვალბინა, და ამიტომ გადავწყვიტეთ დასახელებული შრომის ზოგადი ნაწილი „შესავალი“-ს სახით ცალკე დაგვებეჭდა.

„შესავალ“-ში ჩვენ ვიხილავთ ისეთ საკითხებს, რომელთა წინასწარ შესწავლას, ჩვენის აზრით, მნიშვნელობა აქვს არქივმეცნიერების გასაცნობად. ასეთ საკითხებად ჩვენ მივიჩნიეთ: 1) არქივების განვითარების საფეხურები და საარქივო საქმის ახალი პრინციპები, 2) ცნება არქივი და მისი ევოლუცია, 3) არქივმეცნიერება და მისი განვითარება, 4) საარქივო სწავლა-განათლება, 5) საარქივო ტერმინოლოგია და 6) საარქივო ლიტერატურა და კანონმდებლობა.

ეს ასეთი საკითხებია, რომელნიც უშუალოდ არქივმეცნიერების საგანს არ შეადგენენ, მაგრამ ამავე დროს ამ დისციპლინის შესასწავლად მათი წინასწარ ცოდნა აუცილებლობას წარმოადგენს. სწორედ ამიტომ ჩვენ მართებულად მივიჩნიეთ ეს საკითხები, როგორც ვთქვით, ცალკე შესავალის სახით განგვეხილა.

დასახელებული საკითხები ნხოლოდ სქემატიურად არიან გაშუქებული, მაგრამ შესავალში, მთლიანი შრომის პროგრამის მიხედვით, მათი უფრო ვრცლად განხილვა, ჩვენის აზრით, საჭიროც არ იყო...

უფიქრობთ, ჩვენს დროში, როდესაც არქივისადმინისტრაციის ერთობ გაცხოველებულია, ხოლო არქივმეცნიერებიდან კი ამავე დროს არავითარი შრომა არ მოიპოვება,—ეს „შესავალიც“ ჩვენი ქვეყნისათვის „ამაოდ ნამაშვრალევადა“ არ ჩაითვლება. ¹

1926 წ. დეკემბრის 28.

ქ. ტფილისი.

¹ მაღლობას ვუძღვნით ალ. წერეთელს, რომელმაც ზოგიერთი წყაროზე მითითებით და თავისი საკუთარი ბიბლიოთეკიდანაც საჭირო წიგნის მოწოდებით ამ მონოგრაფიის დაწერის დროს დახმარება აღმოგვიჩინა.

არქივთმეცნიერების შესავალი

1. არქივის განვითარების საფეხურები და საარქივო საქმის ახალი პრინციპები

არქივი, ვითარცა იურიდიულ საბუთებისა და ისტორიულ ძეგლების საცავი დაწესებულება, ახალი მოვლენა არ არის: იგი უძველეს დროიდანვე არსებობდა. შეიძლება ითქვას, რომ არქივი გაჩნდა მწერლობასთან ერთად.

უძველეს დროში არქივის არსებობის შესახებ დიდ ხანს მხოლოდ ზოგიერთი ბუნდოვან და საეჭვო წყაროების მიხედვით იცოდნენ, მაგრამ ახალმა არქეოლოგიურმა აღმოჩენებმა ეს გარემოება უდავო გახადა. ამ აღმოჩენების წყალობით ექვმიუტანელი სიცხადით დამტკიცდა ის გარემოება, რომ არქივები, ბიბლიოთეკების სახით, ჰქონდათ თითქმის ყველა ხალხებს, რომელთაც ცივილიზაციის განსაზღვრულ საფეხურამდე მიაღწიეს.

ასურეთის მეფის, ასურბანიპალის (მე-7-დე ს. ქ. წ.) სასახლეში ნაპოვნ ლურსმულ წარწერების წაკითხვამ გამოარკვია, რომ იქ დაცული ყოფილა მეტად საყურადღებო არქივი, რომელსაც შეიცავს კანონებს, სასამართლოს განაჩენებს, მეფის ბრძანებებს და სხვა საბუთებს ასურეთის სამეფოს შესახებ. ნაპოვნ ძეგლებში აღმოჩნდა საქმის საბუთები, ოფიციალური წერილები და მოხსენებები, დავთრები ხარანის პროვინციის შესახებ და სხვა.¹

ეზრას მოწმობით არქივები არსებობდნენ მიდიისა და ბაბილონის სამეფოში. ქ. ნიპურში, რომელიც ძველ სუმერიულ ბაბილონის მეფის, ღმერთი ენლილის, იდეალურ სატახტო ქალაქად ითვლებოდა, მოწყობილი იყო ბაბილონის სამეფოს მთავარი სახელმწიფო არქივი, რომელშიაც ინახებოდა სახელმწიფო აქტები და სხვა საქმიანი ხასიათის საბუთები.²

ეგვიპტეს სახელმწიფო არქივებიდან ჩვენამდე მოღაწია საბუთების მხოლოდ მცირე ნაწილმა, რომელიც ფარაონ ამენხოტეპი მე-4-ის მიერ (მე-14-ტე ს. ქ. წ.) გადატანილი იყო ქ. თებადან მის მიერ დაარსებულ ქ. იახტ-ატონში.³ ამ არ-

¹ Акад. В. Бартольд, Хранение док. в госуд. мус. Вост., А. К., გვ. 371.

² ibidem.

³ ქ. იახტ-ატონში აღმოჩენილი არქივი, რომელსაც ტელ-ამარნას არქივი ეწოდება, პირველად შემთხვევით ნახეს ფელაზებმა 1887 წ. (Ак. В Бузескул, Открытия XIX в. I, Восток, გვ. 87.

ქივის ჩვენამდე მოღწეული ნაწილი წარმოადგენს ბაბილონურს. ნაწილობრივ კიდევ ადგილობრივ ენებზე, ლურსმული ასოებით ნაწერს. საბუთებს შორის მოიპოვება იმ დროის დიდ სახელმწიფოთა მეფეების წერილები ამენხოტეპი მე-4-ის მიმართ, ეგვიპტესაგან ვასალურ დამოკიდებულებაში მყოფ სხვადასხვა მეფეების მოხსენებები და წერილები, დიპლომატიური მიწერ-მოწერა და სხვა. როგორც ჩანს, ეს არქივი ზედმიწევნით მოწესრიგებული და დაცული ყოფილა. ამას ამტკიცებს ის გარემოება, რომ თვითეულ საბუთებს გაკეთებული ჰქონია ალგება-სტრის ეტიკეტი, რომლის მეოხებით შესაძლებელი იყო ამა თუ იმ საბუთების მოძებნა, როდესაც ეს საჭირო იყო.¹

ძველი აღმოსავლეთის არქივებიდან საყურადღებოა აგრეთვე ახლახან პროფ. ვინკლერის მიერ პალესტინასა და კაპადოკიაში აღმოჩენილი ხეთების მეფის არქივი, რომელიც შეიცავს ათასამდე მეტად საინტერესო საბუთს.² საბუთებს შორის ზოგიერთი შეეხება ამენხოტეპი მე-4-ეს და ტელ-ამარნას (იახტ-ატონის) არქივების ეპოქას. არის აგრეთვე საბუთები რამსეს II ეგვიპტელის ხეობთან ომის შესახებ მე-13-ტე საუკუნეში.³

ტარტულიანისა და იოსებ ფლაბიუსის მოწმობით ფინიკიელებს ჰქონდათ საუცხოვოდ მოწყობილი არქივები, სადაც განსაკუთრებული მზრუნველობითა და ყურადღებით ინახავდნენ თურმე სახელმწიფო აქტებს და სხვა საბუთებს. ფინიკიელების არქივი იმდენად კარგად ყოფილა მოწყობილი, რომ ისინი დახმარებას უწევდნენ ისტორიკოსებს, როგორც მაგ. ბეროზას, ისტორიულ გამოკვლევებისა და შრომების დაწერის დროს.⁴

ებრაელების არქივი, რომელიც მოთავსებული იყო სოლომონის ტაძარში, დაიწვა ტაძართან ერთად რომაელების მიერ იერუსალიმის აღების, ე. ი. ტიტეს დროს (70 წ. ქ. შ.). ებრაელების არქივი საკმაოდ მდიდარი და სათანადოდ მოწყობილიც ყოფილა.⁵

ეგვიპტელების სახელმწიფოებრივობამ თავისი ბიუროკრატიული მოწყობილობით და წერილობითი საქმისწარმოებით გააღვნა მოახდინა მუსულმანურ აღმოსავლეთზე და კერძოდ სპარსეთზე. სასანიდურ სპარსეთში საქმისწარმოებისა და საბუთების დაცვის შესახებ ცნობები შენახული აქვთ მხოლოდ მუსულმანურ პერიოდის ავტორებს. შენახული ცნობებიდან ირკვევა, რომ სპარსელებს საბუთებისადმი საკმაო ყურადღების მიქცევა ჰქვეიათ და საბუთების საცავებიც მოწყობილი ჰქონიათ. ბიზანტიელი ისტორიკოსის აგათიის მოწმობით ერთ-ერთ

¹ Проф. Г. Церетели, Архивы классической древности, А. К., გვ. 23; Проф. Тураев, История древн. Востока, გვ. 12—14; Ак. В. Бузескул, Открытия XIX в. I, Восток, გვ. 87.

² ხეთების მეფის არქივი, რომელსაც ბოგაზჯეოსის არქივი ეწოდება, აღმოჩენილ იქნა პროფ. გ. ვინკლერის მიერ 1906—7 წ.წ. (Ак. В. Бузескул, Открытия XIX в. I, Восток, გვ. 208).

³ Акад. В. Бартольд, Хранение докум. в государ. мусульманского Востока, А. К., გვ. 372; Проф. Тураев, История древ. Востока, გვ. 12—14; Ак. В. Бузескул, Открытия XIX в., Восток, გვ. 204.

⁴ Пр. Г. Церетели, Арх. клас. древ., А. К., გვ. 31.

⁵ Брокгауз и Ефрон, Энциклоп. Словарь.

ასეთ საცავს წარმოადგენდა მეფის ბიბლიოთეკა, რომელსაც განაგებდნენ „მეფის სიგელების მცველი“. ჩვეულებრივად კი საბუთების საცავ ადგილებად პირველ ხანებში მიზგითი ითვლებოდა, ხოლო შემდეგში, მე-11—12-ს-დან, არქივებს საგანგებო შენობაში ინახავდნენ. არქივებისა და ბიბლიოთეკების აღსანიშნავად მუსულმანურ ქვეყნებში იგივე ტერმინი — *ხაზინა* — იხმარებოდა, რაც სახელმწიფოს თანხების საცავი ადგილის აღსანიშნავად.¹

თავისთავად ცხადია, რომ ბერძნებისა და რომაელების განვითარებულ სახელმწიფოებრიობისათვის არქივი უცნობი არ იქნებოდა, თუმცა უნდა აღინიშნოს, რომ ორივე ქვეყნებში, შედარებით ზემოდ დასახელებულ აღმოსავლეთის ხალხებთან, საარქივო საქმე უფრო გვიან განვითარდა. სპარტაში პირველი ნაბიჯების გადადგმა ნაწერ ძეგლებისა და ოფიციალურ საბუთების დასაცავად მიეკუთვნება მე-7 ს. ქ. წ., როდესაც ცნობილმა ბრძენმა და მმართველმა პიტაკ ლესბოსელმა ადათზე დამყარებულ სამართლის ნაცვლად დაწერილი კანონები შემოიღო ლესბოსზე. ატიკაში ამგვარივე ნაბიჯები გადაიდგა მე-6-სე ს. ქ. წ., როდესაც პირველად გამოიცა კანონების კრებული, რომელთა ორიგინალების (დაფების თუ პაპირუსების) დაცვა და შენახვა სოლონის მიერ დაევა ღმადლეს სისხლის სამართლის საქმეების სასამართლოს, არეობავს. შემდეგში, უკვე მე-5 საუკუნეში პერიკლეს დროს, ეფიალტეს წინადადებით, ეს მოვალეობა ჩამოერთვა არეობავს და გადაეცა საგანგებო კოლეგიას, რომელიც შესდგებოდა 7 ნომოფილაკებისაგან. ნომოფილაკების კოლეგიის დაარსებით ეფიალტემ საძირკველი ჩაუყარა სახელმწიფო არქივს.

პირველად ოფიციალურ საბუთებს და აქტებს ბერძნები აკროპოლსა და ტაძრებში ინახავდნენ, ხოლო ნომოფილაკების კოლეგიის დაარსების შემდეგ ასეთ საბუთებს, ყოველ შემთხვევაში საბჭოსა და სახალხო კრების დადგენილებებს, სახელმწიფო არქივში ათავსებდნენ. სახელმწიფო არქივი მოთავსებული იყო საგანგებო შენობაში, რომელიც საბჭოს შენობას ჰქონდა მიშენებული. მე-4-ე ს. სახელმწიფო არქივი გადატანილ იქნა ღმერთების დედის ტაძარში — **მეტროონში** (τὸ Μητρόειον), რომელიც ამიერიდან გადაიქცა საბერძნეთის ცენტრალურ სახელმწიფო არქივად. „**მეტროონი**“ არქივის მნიშვნელობით იხმარებოდა საბერძნეთში თითქმის 1-ლ საუკუნემდე ქ. წ., როდესაც მეტროონის მაგიერ ამ მნიშვნელობით შემოდის უკვე მეორე სიტყვა *ჰერკლეი*, რომელსაც აქნობამდე სულ სხვა მნიშვნელობა ჰქონდა. ტერმინი *ჰერკლეი*, რომელსაც „არქივის“ მნიშვნელობით კლასიკურ სიძველესთან კავშირი არა აქვს, 1-ლ საუკუნიდან იქცევა საყოველთაო ტერმინად იმ ადგილის აღსანიშნავად, სადაც ინახებოდა სახელმწიფო აქტები და საბუთები.²

რომში არქივის დაარსების დასაწყისად უნდა ჩაითვალოს მე-5-ე ს. ქ. წ., როდესაც ხალხის მოთხოვნით სენატის დადგენილებანი (Senatus consulta) გადაეცათ სახალხო ედილებს ცერერას ტაძარში შესანახად. შემდეგში, ცერერას ტაძრიდან არქივი გადატანილ იქნა სატურნის ტაძართან არსებულ საჭურჭლე-

¹ В. Бартольд, Хранение докум. в госдар. мусульман. Востока, А. К., გვ. 376.

² Г. Церетели, Архивы классич. древности, А. К., გვ. 33-44.

ში (სალაროში). სატურნის ტაძართან მოწყობილ არქივს პირველად-444 წლიდან ქ. წ.—განაგებდნენ ცენზორები, ხოლო შემდეგ—ქალაქის ქვესტორები, რომელთაც თანაშემწეებად ჰყავდათ არქივარიუსები (tabularii) და მდივნები (scribae).

საარქივო საქმეს რომში საგრძნობლად გაუმჯობესება და წინსვლა დაეტყო I საუკ. ქ. წ. ავგუსტოს იმპერატორის დროს, რომელმაც საძირკველი ჩაუყარა საიმპერატორო არქივს. ტიბერიუსის დროს, ე. ი. I ს. ქ. წ., არქივების ზედამხედველობა დაევალა საგანგებო კოლეგიას, რომელიც შესდგებოდა სამი curatores tabularum publicarum-ისაგან. ნერონის დროს, ნიშანდობლივ 56 წ., კოლეგიის ნაცვლად არქივის სათავეში ახალი თანამდებობის პირები, პრეფექტები (praelecti), მოექცნენ.

„არქივის“ აღსანიშნავად პირველად რომში იხმარებოდა ბერძნულ *ἀρχεῖον*-ისაგან ნაწარმოები ტერმინი archivum-ი, რომელიც ხმარებაში შემოვიდა არა უადრეს მე-2 ს. ქ. წ.. ეს ტერმინი ჰქრება იუსტინიანე დიდის დროს და ადგილს უთმობს მეორე ტერმინს tabularium-ს, რომელიც „არქივის“ მნიშვნელობით იხმარებოდა რესპუბლიკის დროიდან მე-5 ს.-მდე ქ. წ.. თავის-თავად სიტყვა tabularium ჰნიშნავს იმ ადგილს, სადაც ინახებოდა tabulae, ე. ი. დაფები, რომლებზედაც რომაელები სწერდნენ ოფიციალურ საბუთებს, ვიდრე პაპირუსი შემოვიდოდა. „არქივის“ მნიშვნელობით რომაელები ხმარობდნენ აგრეთვე ტერმინ scrinium ან scrinia-ს, რაც ჰნიშნავს პატარა შკაფს, უჯრას. მაგრამ ამ სამ ტერმინის archivum, tabularium და scrinium-scrinia-ს გარდა, რომაელები ხანდისხან ხმარობდნენ აგრეთვე ბერძნულიდან შეთვისებულ ტერმინებს—chartophilacium, grammatophilacium და სხვას¹.

ძველი აღმოსავლეთისა და კლასიკურ ქვეყნების, მათ შორის განსაკუთრებით რომაელების, პრაქტიკა და ტრადიცია სახელმწიფოს აქტების შენახვისა და არქივების მოწყობისა საფუძვლად დაედვა საშუალო საუკუნეების საარქივო საქმეს. სწორედ ძველი ქვეყნების არქივების მიბაძულობით საშუალო საუკუნეების რომანულმა ევროპამ დაიწყო სახელმწიფო საბუთების დაცვა და არქივების მოწყობა. ძველ კლასიკურ ქვეყნებში შემუშავებული არქივის შესატყვისი ტერმინები: *ἀρχεῖον*, Archivum, Armarium, Chartarium, Chartophilacium, Sacrarium, Tabularium და სხვა, საშუალო საუკუნის არქივებსაც შერჩათ თავის სახელწოდებად.²

არქივის განვითარება საზოგადოებრივ ფორმების განვითარებასთან არის ხოლმე დაკავშირებული, და საშუალო საუკუნის არქივიც, რა თქმა უნდა, სხვა ფაქტორების ზეგავლენით ვითარდებოდა, ვიდრე ძველი საუკუნეების არქივი. თუ ძველ აღმოსავლეთისა და კლასიკურ ქვეყნების არქივის შექმნაში უმთავრესად უმაღლესი ხელისუფალი და მისი ნებისყოფა იყო მამოძრავებელი ფაქტორი, საშუალო საუკუნეების არქივის ჩამოყალიბების პროცესში ასეთ ფაქტორად სულ სხვა ელემენტები, სახელდობრ მიწადმფლობელი და ეკლესია, გახდნენ.

¹ Проф. Г. Церетели, Архивы клас. древ., А. К., გვ. 47—50.

² Проф. О. Добиаш-Рождественская, История архивов романской Европы, А. К., გვ. 101.

საერო და სასულიერო მემამულეთა ბატონობამ დასავლეთ ევროპაში წარმოშვა წვრილი ფეოდალური არქივები, რომელნიც შეიცავდნენ მიწათმფლობელთა საგვარეულოსა და საეკლესიო ორგანიზაციების უფლება-პრეტენზიების საბუთებს. მაგრამ ამავე დროს ეკლესიამ, რომელიც ცდილობდა თავისი გავლენა და ბატონობა საყოველთაოდ დაემკვიდრებია, ეკლესია-მონასტრებისა და ფეოდალების წვრილ არქივების გვერდით, შეჰქმნა მსხვილი, ცენტრალისტურ საფუძველზე მოწყობილი პაპის არქივი.¹

პაპის არქივი პირველად მოთავსებული იყო ე. წ. ლატერანის სასახლეში, მაგრამ მე-11-ტე საუკუნეში იგი დანაწილებულ იქნა პალატინასა (Turris Chartularia), წმ. პეტრეს ტაძარსა და თვით ლატერანის სასახლეს შორის. შემდეგში, პაპის არქივის ნაწილი, რომელიც პალატინაზე იყო მოთავსებული, რომერტ გვისკარდის შემოსევის გამო, სავსებით დაიღუპა. შემდეგი საუკუნეების სიგრძეზე პაპის არქივის ბედი მეტად ცვალებადი და უკუღმართი იყო: რომის პაპებს იგი ხან ტიბრის კუნძულზე, ხან ასიზსა და პერუჯაში, ხან კიდევ ლუკასა და ავინიონში გადაჰქონდათ ხოლმე, ვიდრე პიუს მე-5-მ მას საბოლოო ბინა ახლად გაშენებულ ვატიკანში არ მიუჩინა. ყოველ შემთხვევაში მთელი საშუალო საუკუნეების სიგრძეზე პაპის არქივი, მისი ცვალებადი ბედისა და მდგომარეობის მიუხედავად, შეიძლება ითქვას, ერთად ერთი არქივი იყო დას. ევროპაში, რომელიც შედარებით ცენტრალისტურ საფუძველზე იყო მოწყობილი.²

საფრანგეთის დიდი რევოლუციის შემდეგ, როდესაც მესამე წოდებამ ფეოდალურ სამყაროზე და რამოდენიმე პაპის უფლებაზედაც იერიში მიიტანა და კიდევაც შეარყია იგი, გაჩნდნენ ახალი ტიპის არქივები: ა) ქალაქის დაწესებულებათა ან ე. წ. მუნიციპალური, ბ) ცენტრალურ სახელმწიფო მართველობათა ორგანოების და გ) სამეფო.³

სამეფო არქივის დასაწყისი საფრანგეთში, სადაც ის სახელმწიფო ძალაუფლების ცენტრალიზაციის ტენდენციის საფუძველზე წარმოიშვა, ეკუთვნის უფრო ადრინდელ საუკუნეებს, მაგრამ განსაკუთრებული მნიშვნელობა მას, როგორც არქივის ცალკე კათეგორიას, მხოლოდ მე-18-ტე საუკუნიდან მიენიჭა. თუ ფეოდალურ ხანაში სამეფო არქივი თავისი შინაარსითა და მოცულობით არაფრით არ განსხვავდებოდა წვრილი ფეოდალური არქივებისაგან, ამიერიდან იგი წარმოადგენს საცავს, სადაც ინახება სახელმწიფოებრივი მნიშვნელობის ყველა საკუთრადღებო აქტები და საბუთები. აქ ინახება არა მარტო მეფის ფისკალური უფლებისა ან ნებისყოფისა და საგარეო პოლიტიკის აქტები, არამედ დამორჩილებულ ფეოდალებისაგან ჩამორთმეული საბუთებიც.⁴

სამეფო არქივის მნიშვნელობის გაფართოვებასთან დაკავშირებით მე-18 საუკუნეში შემუშავდა მთელი დოქტრინა, იმის შესახებ, რომ მხოლოდ სამეფო არქივს, სადაც თავმოყრილია წინად დამოუკიდებელ მართველთა ან მფლობელ-

¹ И. Маяковский, Развитие Архивов в Западной Европе, БСЭ.

² О. Добиаш-Рождественская, История арх. ром. Европы, гл. 112—113.

³ И. Маяковский, Разв. А. в Зап. Евр., БСЭ.

⁴ Ibid.

თა საბუთები, შეიძლება მიეკუთვნოს დამოუკიდებელი სახელმწიფო დაწესებულების უფლებები, ხოლო იქ მოთავსებულ საბუთებს—პოლიტიკური ძალა და მნიშვნელობა. ქალაქის დაწესებულებათა და სახელმწიფო მართვლობის ორგანოთა არქივები კი ამ დოქტორის მიხედვით ჩათვლილი იყო მხოლოდ კანცელარიის დამატებად. ამის შედეგად არქივების იურიდიული თვალსაზრისით კათეგორიულად დანაწილება და ზოგიერთ კათეგორიის მნიშვნელოვანად აღიარება, ხოლო დანარჩენების უგულებელყოფა, მეტად განმტკიცდა და სახელმწიფოებრივ ცხოვრებაში მტკიცედ შეიქრა.

ამ გვარი მდგომარეობა შეიცვალა მხოლოდ მე-18-ე საუკუნის დასასრულისა და მე-19-ს. დასაწყისის რევოლუციონურ და ეროვნულ მოძრაობათა შემდეგ, როდესაც ფეოდალური წესწყობილება უკვე სავსებით დაეცა და მის ნაცვლად ახალ საზოგადოებრივ ფორმას საძირკველი ჩაეყარა. ძველ დაწესებულებათა გაუქმებამ და ფეოდალურ პრივილეგიების მოსპობამ ხელისუფლების განკარგულებაში მოაქცია უამრავი საარქივო მასალა, რომელიც მომხდარ ცვლილებების გამო უპატრონოდ იყო დატოვებული. ხოლო მეორეს მხრივ, ამავე გარემოებათა ზეგავლენით ეროვნულ საკითხის გამწვავებამ და ამასთან დაკავშირებით საისტორიო მეცნიერების აღორძინებამ გამოიწვია ცხოველი ინტერესი გაფანტულ საისტორიო წყაროებისადმი. ამის შედეგად კი, ვინაიდან ყველაზე უფრო უხვ და სანდო წყაროს ისტორიისათვის საარქივო მასალები წარმოადგენენ, ამიტომ, ბუნებრივად, ამ მასალებმა მეტად აქტუალური და ფართე მნიშვნელობა მოიპოვეს. საჭირო შეიქნა ამ მასალების მეცნიერულად დამუშავება და ისტორიისათვის გამოყენება. არქივების მეცნიერულ საჭიროებისათვის ფართედ გამოყენების აუცილებლობამ კი თავის მხრივ წამოაყენა ცხოვრებაში საკითხი არქივების ცენტრალიზაციის შესახებ.

ცენტრალიზაციის პრინციპი, რომელიც თანამედროვე საარქივო საქმის ძირითად პრინციპს წარმოადგენს, მდგომარეობს იმაში, რომ ლიკვიდაცია-ქმნილ სახელმწიფო დაწესებულებათა (ისტორიული) არქივები, როგორც საუწყებო არქივები, გაუქმებულია და ისინი შეადგენენ ერთიან სახელმწიფო საარქივო ფონდს.¹ ერთიან სახელმწიფო საარქივო ფონდს განაგებს ცენტრალური საარქივო სამმართველო, რომლის განკარგულებაში თანდა-თანობით, განსაზღვრული ვადის განვლისას, გადადის აგრეთვე მომქმედ დაწესებულებათა და ორგანიზაციათა არქივებიც. ცენტრალიზაციის საფუძველზე საარქივო საქმის მოწყობა ჰგულისხმობს ყველა არქივების გაერთიანებას განსაკუთრებულ უწყებაში ერთი მმართველობის ქვეშ, რომელიც ერთად-ერთი რეგულიატორია საარქივო საქმის ამ თუ იმ სახელმწიფოებრივ ერთეულის ფარგლებში.

ცენტრალიზაციის საფუძველზე საარქივო საქმის მოწყობა დასავლეთ ევროპის სხვა და სხვა ქვეყნებში სხვა და სხვა დროს დაიწყო. საფრანგეთში არქივების ცენტრალიზაციის დასაწყისად შეიძლება ჩავთვალოთ 1794 წელი, როდესაც პარიზში დაარსებულ იქმნა ეროვნული არქივი (Archives Nationales),

¹ ამ სიტყვის განმარტება იხ. ქვემოთ, თავში—„საარქივო ტერმინოლოგიისათვის“.

რომელიც წარმოადგენდა აქტოსაცავს მთელი რესპუბლიკისათვის.¹ დაახლოებით 1796 წელსივე დაიწყო არქივების ცენტრალიზაცია ბელგიაში². არქივების კონცენტრაცია პრუსიაში პირველად ეროვნულ მოძრაობისა და შტეინის ბურჟუაზიულ რეფორმების დროს (1810-21 წ.წ.) დაიწყო. საარქივო საქმის ცენტრალიზაციის შესახებ ძირითადი კანონი ინგლისში 1838 წელს, ჩარტისტული მოძრაობის პირველ პერიოდში, გამოიცა. ავსტრიაში საარქივო საქმის რეფორმა დაიწყო მხოლოდ მე 19 ს. 60-იან წლების დასასრულს, როდესაც ავსტრია-პრუსიის ომის შედეგების ლიკვიდაციას შეუდგენ.³

არქივების ცენტრალიზაციის ორგანიზაციული ფორმები სხვა და სხვა ქვეყნებში სხვა და სხვა ნაირად ჩამოყალიბდა და ამ ხაზით არქივების ევოლუციის საფეხურებიც ყველგან ერთნაირი არ არის. მაშინ, როდესაც საფრანგეთში, ბელგიაში, იტალიაში, გერმანიაში და პრუსიაში ცენტრალური და პროვინციალური არქივები გაერთიანებულია საარქივო მმართველობის სპეციალურ ორგანოთა გამგებლობაში, სხვა ქვეყნებში არქივების ერთიანობა გამოიხატება მხოლოდ პროვინციალურ არქივების მთავარ არქივებისადმი ცოტად თუ ბევრად დამორჩილებაში. ამასთანავე ორივე შემთხვევაში საარქივო საქმე სამინისტროს მეურვეობის ქვეშ დარჩა და დამოუკიდებელ უწყებად ვერ გადაიქცა. განკერძოებით სდგას ინგლისი, რომლის სახელმწიფო არქივი უკვე 1838 წლიდან სხვა უწყებებისაგან განცალკევებულია და დამოუკიდებელ უწყებას წარმოადგენს. ამ მხრივ ინგლისის არქივებისა და საარქივო საქმის ნაკლს მხოლოდ ის გარემოება წარმოადგენს, რომ იქ ამ საქმეს ორი დაწესებულება—Public Record Office და ბრიტანეთის მუზეუმი—უდგას სათავეში, რის გამოც ინგლისში ერთიანი საარქივო უწყება ფაქტიურად გაორებული რჩება. ამასთანავე ინგლისში ჯერ კიდევ ცენტრალურ არქივებსა და პროვინციის არქივებს შორის სათანადო კავშირი და ურთიერთობა დამყარებული არ არის.⁴

¹ ორი წლის შემდეგ 1796 წლის 5 ბრიუმერის კანონით საფრანგეთში მოახდინეს ყველა პროვინციის გაუქმებულ დაწესებულებათა არქივების კონცენტრაცია სადეპარტამენტო არქივებში, რომელთაც კამიუსის თაოსნობით თუმცა 1796 წ. ჩაეყარათ საფუძველი, მაგრამ მხოლოდ 1839 წლიდან მიექცათ სათანადო ყურადღება.

საინტერესოა ნაპოლეონ I-ის იდეა მის მიერ დაპყრობილ სახელმწიფოებიდან არქივების პარიზში გადმოტანის შესახებ. 1810 წელს მისი ბრძანებით დაიწყო არქივების გადმოტანა იტალიიდან, გერმანიიდან და ჰოლანდიიდან პარიზში. 1812 წ. 21 მარტ. ნაპოლეონმა ბრძანა სენას მარცხენა ნაპირზე გაეშენებიათ დიდი სასახლე (Palais des Archives) მთელი ქვეყნის არქივების მოსათავსებლად. მაგრამ დაიწყო თუ არა Palais des Archives გაშენება, მდგომარეობა ევროპაში შეიცვალა ისე, რამ ნაპოლეონს არქივებისათვის უკვე აღარ სცალოდა, ხოლო 1814 წლის გადართილების შემდეგ არქივების ცენტრალიზაციის იდეა სავსებით ჩაიშალა და დაიწყო პარიზში გადმოტანილ არქივების უკან მოგზაურობა.

² 1831 წელს ბელგიაში უკვე 60-დე საარქივო ორგანიზაცია მოიპოვებოდა, რომელთა ხელში მყოფი საარქივო მასალა კარგად აღწერილი და მოწესრიგებული იყო ცენტრალიზაციის პრინციპის მიხედვით. ბელგიის არქივები ორგანიზაციისა და მმართველობის მხრივ ძალიან მოგვაგონებენ საფრანგეთის არქივებს.

³ И. Маяковский, Развитие А. в Зап. Европе БСЭ.

⁴ ibid

მსოფლიო იმპერიალისტურმა ომმა არქივების განვითარებაში ცენტრალიზაციის ხაზით ახალი ნაბიჯების გადადგმა აუცილებელი გახადა. ომმა საარქივო მასალები ერთობ გაამრავლა, ხოლო ამასთან დაკავშირებით ყველა ქვეყნების წინაშე წამოიჭრა საკითხი საარქივო ორგანიზაციების საარქივო მასალების ზრდასთან შეფარდების შესახებ. გერმანია, ავსტრია და რუსეთი ამასთანავე დადგნენ არა მარტო ომიანობის საბუთებისა, არამედ უკვე დაცემულ მონარქიულ ხელისუფლებათა მასალების არქივში დაბინავების აუცილებლობის წინაშე. საარქივო მასალების სწრაფმა გამრავლებამ საჭირო გახადა საარქივო საქმის და ორგანიზაციის გადახალისება.

ამგვარი გადახალისება კიდევაც დაიწყო ომის დამთავრების უმალ. უკანასკნელ წლების სიგრძეზე, ჩვენს თვალწინ, მთელ რიგ ქვეყნებში შეუდგნენ საარქივო საქმის უფრო რაციონალურად მოწყობას და გარკვეულ ფორმებში ჩამოყალიბებას. გერმანიაში 1920 წელს დაარსდა ცენტრალური სახელმწიფო არქივი, რომლის გამგებლობაში იმყოფება მთელი გერმანიის არქივები. ინგლისში მთავრობის განკარგულებით დაარსებულ იქმნა სპეციალური კომისია არქივების მდგომარეობის შესასწავლად და მათი გადახალისების პროექტის წარმოსადგენად. ეს კომისია ამ უამდაც მუშაობს ინგლისში. საფრანგეთში შეუდგნენ Ecole des Chartes-ის პროგრამის გადათვალისწინებას. და ასე სხვა ქვეყნებშიც.

მაგრამ განსაკუთრებით სწრაფი ნაბიჯით წავიდა წინ საარქივო საქმე ომის შემდეგ საბჭოთა ქვეყნებში: რუსეთში, უკრაინაში, ბელორუსიაში, უზბეკისტანში და სხვაგან, რომელნიც ყოფ. რუსეთის იმპერიის ნანგრევებზე აღმოცენდნენ 1917 წლის რევოლუციის შემდეგ. 1918 წლის დეკრეტით რუსეთში დაარსებულ იქნა ცენტრალური სახელმწიფო არქივი, რომელიც აერთიანებს რუსეთის ყველა არქივებს.¹ ასეთივე ცენტრალური არქივი უკრაინაში დაარსდა 1921 წ., ბელორუსიაში—1922 წელს, უზბეკისტანში და თურქმენთა რესპუბლიკაში—1925 წელს.

¹ საერთოდ რუსეთში არქივები შედარებით გვიან გაჩნდნენ. პირველი ცნობები რუსულ არქივების შესახებ გვხვდება მხოლოდ მე-13-ტე საუკუნეში. ქ. პსკოვში სამების ტაძართან ამ დროს არსებობდა საკმაოდ მოწყობილი არქივი (ე. წ. „Ларь св. тройцы“), სადაც საეკლესიო სიგელ-გუჯრებს და სხვა საბუთებს ინახავდნენ ხოლმე. ამავე ხანებში ჩნდება არქივი ნოვგოროდშიაც. ცოტა დაგვიანებით, დაახლოებით მე-15-16 ს.ს., არქივები გაჩნდნენ რუსეთის სხვა ქალაქებშიც. სიტყვა „არქივი“ კი რუსულ კანონმდებლობაში პირველად პეტრე I-ის დროს გვხვდება.

რუსეთში არქივების ცენტრალიზაციის შესახებ პირველი პროექტი წარდგინა მთავრობას ბარონ როზენკამპფის მიერ 1820 წ. 8 აპრილს, მაგრამ იგი მაშინდელი ხელისუფლების მიერ უყურდღებოდ იქმნა დატოვებული. შემდეგში, არქივების ცენტრალიზაციის შესახებ საკითხი არა ერთხელ წარუდგენიათ მთავრობისათვის სხვა ცნობილ არქივისტებს, როგორც მაგალითად ნ. კალაშოვს, დ. სამოკვასოვს და სხვებს, მაგრამ ამასაც არავითარი რეალური შედეგი არ მოჰყოლია. ასე მოუსწრო რუსეთის არქივებს 1917 წ. რევოლუციამ.

ამ უამდა რუსეთში საარქივო საქმის მდგომარეობის შესახებ იხ. ვ. მაქსაკოვი „Нечеткие Итоги“, Архивное Дело, выпуск III-IV, გვ. 11, 1925 წ. Москва. ქართულ ენაზე ზოგიერთი მომენტები რუსეთში საარქივო საქმის შესახებ აღნუსხულია შ. ჩხეტიას მოხსენებაში: „რუსეთის საარქ. მოღ. ყრილობა“, საისტ. მოამბე, წიგ., I, 1925 წ., გვ. 275.

საქართველოში საბუთების დაცვა-შენახვისა და არქივების განვითარების ფაზების გამორკვევა ძალიან ძნელია, რადგან ამ საკითხის შესასწავლად მეტად მცირე ცნობები მოგვეპოვება.

ძველ საქართველოში არქივების, როგორც საქმიანი ხასიათის ქალაქებისა და საბუთების შესანახი ადგილის, არსებობა უდავოა, თუმცა ჩვენამდე მოღწეულ ისტორიულ-არქეოლოგიურ ძეგლებში სიტყვა არქივი შენახული არ არის. ამის დამამტკიცებელია თუნდაც ის აუარებელი წერილობითი ძეგლები, მე-5-ე საუკუნიდან მოყოლებული, პალიმესტებისა, სიგელ-გუჯრებისა, ხელნაწერ წიგნებისა და სხვა მანუსკრიპტების სახით, რომლებმაც ჩვენამდე მოაღწიეს. ამას ამტკიცებს ის გარემოებაც, რომ საქართველოში ჯერ კიდევ მე 10-11 საუკუნიდან არსებობდა მწიგნობართ-უხუცესის თანამდებობა, რომლის ხელქვეით მყოფ მოხელის, განსაკუთრებული მწიგნობარის, მოვალეობაში ხალხის აღწერისა და შემოსავლის დავთრებისა და საერთოდ ყოველგვარ სახელმწიფო აქტების დაცვა და შენახვა შედიოდა¹.

მაგრამ ამას გარდა მოგვეპოვება სხვა ცნობებიც საქართველოში საბუთების დაცვისა და შენახვის შესახებ. პროკოპი კესარიელის მოწმობით, კოლხეთის მეფის დესპანები, ლაზიკისა და ირანს შორის არსებულ მეგობრულ დამოკიდებულებების დასამტკიცებლად, სპარსეთის მეფე ხოსროსთან ამ ორი ქვეყნის მიწერ-მოწერის შემცველ საბუთებს იმოწმებდნენ. ეს საბუთები მათ სამშობლოში (ლაზიკაში) და სპარსეთში ინახებოდა თურმე². ეს ცნობა ცხადჰყოფს იმ გარემოებას, რომ დასავლეთ საქართველოში ჯერ კიდევ მე-VI-ს. ქრისტეს შ. სკოდნიათ საბუთების მნიშვნელობა და მათი დაცვა. სომეხთა ისტორიკოსი სტ. ორბელიანის ცნობით, საქართველოს დედაქალაქში და, მაშასადამე, აღმოსავლეთ საქართველოშიც მე-13-ს., მონღოლთა ბატონობის დროსაც, სახელმწიფო დავთარხანა არსებობდა, რომელშიც ხალხის აღწერისა და შემოსავლის დავთრები, უეჭველია, სხვა საბუთებიც იქნებოდა შენახული³.

„საქართველოში რომ ბოლოს დრომდის სახელმწიფო დაწესებულება იყო და შიგ ძველი ყოველგვარი გარიგების წიგნები, დავთრები და საბუთები ინახებოდა, ამას 1750—60 წ., თუ 1798 წ. ქიზიყის გამოსავლის დავთარიც ადასტურებს. იქ ნათქვამია მაგალითად: „ჩვენ მეფემან კახეთისამან ირაკლიმ... ესე განაჩენი გავარიგეთ, ოდეს ვიგულისხმეთ, რაც ძველთაგან დავთრები ან წიგნები იყო კახეთისა, ყველა გაესინჯეთ... (და) გავაჩინეთ და გავარიგეთ, რომ რაც ზოგისა მოსაკლებელი იყო, მოუკელით, და ზოგი, როგორც ძველთაგან ყოფილიყო, აგრევე გავარიგეთ“-ო (ივ. ჯავახიშვილი, ქართული დიპლომატიკა, გვ. 81).

ცხადია, საქართველოში სახელმწიფო დავთარხანის (არქივის) გარდა, საეკლესიო და კერძო არქივებიც იქნებოდა. ქართული ეკლესია ფეოდალურ ხანაში საკმაოდ ძლიერ ორგანიზაციას წარმოადგენდა, ამასთანავე მწიგნობრობა და კულტურის

¹ პროფ. ივ. ჯავახიშვილი, ქართ. სამ. ისტორია, გვ. 137.

² პროფ. ივ. ჯავახიშვილი, ქართული დიპლომატიკა, გვ. 80.

³ ibid.

საქმე მეტნაწილად სასულიერო პირთა ხელში იყო და, ბუნებრივია, ეკლესია-მონასტრებთან ამისი კვალიც—წერილობითი ძეგლებიც, უნდა შენახულიყო. მართლაც, უმეტესი ნაწილი დღევანდლამდე მოღწეულ ძეგლებისა, მოკრეფილია ეკლესია-მონასტრებიდან, სადაც საუკუნეთა სიგრძეზე მათ ჰპოვეს საუკეთესო თავშესაფარი. დასავლეთ ევროპაში ეკლესია-მონასტრები, ვიდრე სახელმწიფო არქივები გაჩნდებოდნენ, ერთად-ერთ საიმედო სიძველეთსაცაეს წარმოადგენდნენ და ჩვენშიც ეკლესია—მონასტრებმა ეს დანიშნულება პირწმინდად შეასრულეს.

რაც შეეხება კერძო არქივებს, ასეთებიც, რა თქმა უნდა, იქნებოდა, ვინაიდან ყოველი გავლენიანი ფეოდალი ცდილობდა შეენახა თავის უფლებებისა და პრეტენზიების დამამტკიცებელი საბუთები. მაგრამ ჩვეულებრივი მომაკვდავებიც, რომელთაც მეფისა ან დიდი ფეოდალისაგან წყალობის სიგელი თუ სხვა გვარი წიგნი მიღებული ჰქონდათ, ამავე მოსაზრებით თავგამოდებით შეინახავდნენ ამ საბუთებს, რათა ჟამთა განვლისას მათ შთამომავლობას ბატონისაგან ბოძებული უფლებები არ დაჰკარგოდა.

ტერმინი „არქივი“ ქართულ ენაში მხოლოდ რუსეთთან შეერთების შემდეგ, ე. ი. მე-19-ტე საუკ. დასაწყისიდან, შემოდის. მანამდე კი არქივის მნიშვნელობით, ამ სიტყვის მაგიერ, ქართულში იხმარებოდა ზემოდ დასახელებული ტერმინი „დავთარხანა“. სიტყვა „დავთარხანა“ ორი ნაწილისაგან შესდგება: დავთარ და ხანა. „დავთარი“ ქართული სიტყვა არ არის და ჰნიშნავს წიგნსა. ეს ტერმინი „ქართულში მონღოლთა ბატონობის დროს შემოდის და თუმცა იგი ჩამომავლობით შესაძლებელია არც მონღოლური და არც სპარსული არ იყვეს და ტყავის, ეტრატის აღმნიშვნელი ბერძნული ტერმინი „დიფთერა“-საგან იყოს წარმომდგარი, მაგრამ „დავთარ“ იმ მნიშვნელობით, როგორც ქართულში შემოვიდა, სწორედ მონღოლთა სახელმწიფოში იხმარებოდა და იქიდანვე უნდა იყვეს შემოიხზული“ (ივ. ჯავახიშვილი, ქართული დიპლომატიკა გვ. 40). „ხანა“—სპარსული სიტყვაა خان (ხანე) და ნიშნავს სახლსა. აქედან „დავთარხანა“ ჰნიშნავს სახლს, სადაც წიგნები (საბუთები) იყო შენახული.

მაგრამ საბუთებს საქართველოში დავთარხანებისა და ეკლესია-მონასტრების ვარდა სხვაგანაც ინახავდნენ. ხელმწიფის კარის გარიგებაში საბუთების საცავად მოხსენებულია „გოდორი“, რომელიც ჩვეულებრივად ზარდახანში იყო ხოლმე მოთავსებული. ზარდახანს და გოდორს ზარდახნის მწიგნობარი და მეგოდრე განაგებდნენ.¹ კერძო პირები კიდევ თავიანთ საბუთებს „პარკებში“ აწყობდნენ თურმე.²

მე-19-ტე საუკ. დასაწყისიდან, ე. ი. რუსეთთან შეერთების შემდეგ საქართველოს არქივების ევოლიუციაში ახალი ხანა იწყება. რუსულ ხელისუფლების დამკვიდრებასთან ერთად საქართველოში ჩნდება მთელი რიგი ბიუროკრატიულ დაწესებულებათა, რომლებთანაც ჟამთა განმავლობაში, საკანცელარიო მიწერ-მოწერის შედეგად, ჩნდება მრავალი საარქივო მასალა. საარქივო მასალის მოსათავსებლად დაწესებულებებთან ეწყობა არქივთსაცავები, რომლებშიც თავს იყრის აგრეთვე ძველი, ქართველ მეფეების დროის, საბუთებიც. მე-19-ე საუკ. მეორე ნახევრიდან

¹ ივ. ჯავახიშვილი, სამართლის ისტორია, გვ. 140.

² ივ. ჯავ., ქართ. დიპლომატიკა, გვ. 80.

ოფიციალური რუსეთის მთავრობას აინტერესებს შესწავლა დაპყრობილი საქართველოს წარსულისა ამ მასალების მიხედვით. ამ მიზნით 1864 წელს მთავრობა ტფილისში აარსებს ე. წ. კავკასიის არქეოგრაფიულ კომისიას, რომელიც ამიერიდან ნაწილობრივ მაინც განაგებს არქივების საკითხს საქართველოში და ხდება სხვათა შორის უძველეს დოკუმენტების ბატონ-პატრონიც.

დასავლეთ ევროპაში ჯერ კიდევ მე-17-ე საუკუნის დასასრულიდან წარმოშობილი ტენდენცია არქივების ცენტრალიზაციისა ჰპოვებს ყრუ გამოძახილს რუსეთშიც და კერძოდ საქართველოშიც. კავკასიის არქეოგრაფიული კომისია ცდილობს გადასდგას ზოგიერთი ნაბიჯები კავკასიის და კერძოდ საქართველოს ფარგლებში არქივების ცენტრალიზაციის საფუძველზე მოსაწყობად. ამ მიზნით არქეოგრაფიულ კომისიის მეორე თავმჯდომარემ დ. კობიაკოვმა 1886 წელს პეტერბურგის მთავრობას წარუდგინა პირველი პროექტი არქივების მოწყობის შესახებ მოხსენებითურთ, სადაც იგი საჭიროდ თვლიდა: 1) ჩრდილოეთ კავკასიის ყველა არქივების დათვალიერებას და იქიდან მნიშვნელოვანი საარქივო მასალების ამოკრეფას, 2) ადგილობრივი (ტფილისის) არქივების დათვალიერებას და მათში უმნიშვნელო საქმეების მოსპობას და 3) ყველა იმ საქმეების ტფილისის არქივში გადატანას, რომელთაც დამუშავება სჭირდებოდა.¹ რამოდენიმე წლის შემდეგ (1894—1896 წ. წ.) დაახლოვებით ასეთივე მოთხოვნილება წარუდგინა მთავრობას კავკასიის არქეოგრაფიული კომისიის მესამე თავმჯდომარემ ე. ფელიცინმა. მაგრამ არქივების ცენტრალიზაციის შესახებ უფრო გარკვევით საკითხი დააყენა ამავე კომისიის უკვე მეხუთე თავმჯდომარემ დ. მიხაილოვმა, რომელმაც 1906 წლის ივნისის 2-ს მთავრობისათვის წარდგენილ მოხსენებაში მოითხოვა: 1) ტფილისში კავკასიის ცენტრალური არქივის დაარსება, 2) არქეოგრაფიულ კომისიის შტატის გადიდება და 3) მისთვის მუდმივი დაწესებულების ხასიათის მიცემა². დასასრულ, 1916 წ. იმავე მიზნით იმეორის ნაცვლის მოადგილეს, თავად ორლოვს, წარუდგინა ახალი მოხსენება, რომელშიც იგი მოითხოვდა ტფილისში „ისტორიული არქივის“ დაარსებას.

სამწუხაროდ, არც ერთ ზედანიშნულ ცდას საგრძნობი შედეგი არ მოჰყოლია, და არქივების ცენტრალიზაციის საქმე საქართველოში ისევე, როგორც რუსეთშიც, 1917 წლის რევოლუციამდე გაუტარებელი და მოუგვარებელი დარჩა. მხოლოდ რევოლუციის შემდეგ შესაძლებელი გახდა ჩვენში საარქივო საქმისათვის ყურადღების მიქცევა და მისი რაციონალურად მოწყობისათვის ზრუნვა. 1920 წ. 23 აპრილს საქართველოს დამფუძნებელმა კრებამ მიიღო კანონი ტფილისში საქართველოს ცენტრალური სამეცნიერო არქივის დაარსების შესახებ, ხოლო ერთი წლის შემდეგ, ე. ი. 1921 წ. საბჭოთა ხელისუფლების მიერ გამოიცა პირველი დეკრეტი საარქივო საქმის რეორგანიზაციისა და ცენტრალიზაციის შესახებ, რომლითაც საარქივო საქმეს საქართველოში მტკიცე საძირკველი ჩაეყარა.³

¹ იხ. ცენტრარქივში დაცული ყოფ. კავკ. არქ. კომისიის არქივი, № 86—89, „О разборе архива Главноначальствующего, а также архивов Северного Кавказа и вообще о будущей деятельности Археографической Комиссии.“

² იხ. ცენტრარქივში იგივე საქმე, სათაურით „Об учреждении Археографической Комиссии“.

³ საქართველოში საარქივო საქმის მდგომარეობის შესახებ იხ. III. Чхетия, Главные моменты Архивного строительства в ССР Грузии (Архивна Справа, кн. 4, Харьков, 1927 წ.) მისივე, Центрархив ССР Грузии, (Архивное Дело, вып. III—IV, Москва, 1926 წ.)

2. ცნება არქივი და მისი ევოლუცია.

ჩვენს დროში თითქმის ყველა ხალხის ენებზე მოქალაქობრივი უფლება მოპოებული სიტყვა არქივი წარმოსდგება ბერძნული *ἀρχεῖον* და ლათინური *archium* ან *archivum*-ისაგან. ბერძნული *ἀρχεῖον*, რომელიც ნაწარმოებია სიტყვა *ἀρχή*-საგან, რაც ხელისუფლებას ჰნიშნავს, 1 საუკუნემდე ქ. წ. იხმარებოდა იმ ადგილის აღსანიშნავად, სადაც იმყოფებოდა ეს ხელისუფლება; ხოლო პირველ საუკუნიდან *ἀρχεῖον*, როგორც უკვე გვქონდა აღნიშნული, იქცევა იმ ადგილის აღსანიშნავ ტერმინად, სადაც სახელმწიფო საბუთები და აქტები (*γρᾱμματᾱ*) ინახებოდა. ლათინური *archium* და *archivum* ან, რაც იგივეა, *archivium* რომაელების მიერ ნასესხები არის II საუკ. ქ. შ. ბერძნებისაგან და ჰნიშნავს იმასვე, რასაც ბერძნული *ἀρχεῖον*, ე. ი. იმ ადგილს, სადაც დაცული იყო ოფიციალური საბუთები და აქტები. თანამედროვე არქივისტიკაში არქივი ეწოდება ადგილს, ან უკეთ დაწესებულებას, სადაც დაცულია მეცნიერულ და პრაქტიკულ მიზნებისათვის—ოფიციალური და კერძო ხასიათის წერილობითი და გრაფიული ისტორიულ-იურიდიული მასალები ნაბეჭდისა და ხელთაწერის სახით.¹

ამ განმარტების მიხედვით არქივს, როგორც დაწესებულებას, კაცობრიობის კულტურულ მიღწევათა საბუთების დაცვისა და გამოყენების საქმეში მეტად ფართე და აქტუალური მნიშვნელობა აქვს მიკუთვნილი. იგი წარმოადგენს ძვირფას საგანძურს, სადაც ისტორიულ-იურიდიულ მასალებისა და საბუთების სახით, ინახება საუკუნეთა სიგრძეზე დაგროვილი ადამიანთა ცოდნა და გამოცდილება. მაგრამ ასეთი თვალსაზრისი და მნიშვნელოვანი ადგილი სახელმწიფოებრივ და საზოგადოებრივ ცხოვრებაში არქივმა მხოლოდ უკანასკნელ დროს მოიპოვა. ისტორიული საბუთების დაცვა და არქივების აუცილებლობა ჯერ კიდევ მაშინ იყო შეგნებული, როდესაც ადამიანმა თავისი აზრის წერილობით აღნიშვნა ისწავლა, მაგრამ საჭირო შეიქმნა ათეული და ასეული წლები იმისათვის, რომ არქივს მიჰკუთვნებოდა ის დიდი მნიშვნელობა, რომელიც მას ახლა აქვს მოპოებული. საჭირო შეიქმნა მრავალი რევოლუციონური და სოციალ-პოლიტიკური ცვლილებანი, რომ წინად არსებული ბარბაროსული შეხედულება არქივზე მოსპობილყო და მის ნაცვლად კაცობრიობას წერილობით ძეგლები-სადმი უანგარო მეცნიერული თვალსაზრისი შეეთვისებია.

არქივის მნიშვნელობის ცვლილებასა და ზრდასთან ერთად იცვლებოდა და იზრდებოდა თვით არქივის ცნებაც. თუ პირველ ხანებში ცნება არქივის ქვეშ იმ ადგილს ჰგულისხმობდნენ, სადაც მხოლოდ უმაღლესი ხელისუფლების ნებისყოფის გამომხატველი საბუთები ინახებოდა, ჩვენს დროში, როგორც ვთქვით, არქივს მიეკუთვნება ყოველგვარი ოფიციალური და კერძო ხასიათის წერილობითი და გრაფიული ისტორიულ-იურიდიული მასალები.

საუკუნეთა სიგრძეზე ცნება არქივის გარკვევით ეტყობა ძლიერი ტენდენცია თავის მოცულობისა და შინაარსის გაფართოებისადმი.

¹ ამ სიტყვის განმარტება იხილე ქვემოთ, თავში „საარქივო ტერმინოლოგიისათვის“.

რომ უფრო გასაგები იყოს ჩვენთვის ცნება არქივი და მისი მოცულობის ჩამოყალიბება ისე, როგორც ეს ზევით იყო განმარტებული, თვალი გადავავლოთ ზოგადად არქივისტიკის ევოლიუციის ფაზებს და ვნახოთ, როგორი შინაარსით იხმარებოდა იგი სხვადასხვა დროს. ჩვენ, რა თქმა უნდა, არ გამოუდგებით ადგილის უქონლობის გამო და იმიტომაც, რომ ეს ამ უამად ჩვენთვის საჭირო არ არის, ძველ და საშუალო საუკუნეებს, როდესაც არქივზე მეტწილად ბუნდოვანი წარმოდგენა ჰქონდათ, და დავიწყებთ მე-17-18 საუკუნედან, როდესაც საარქივო საქმეში გაცილებით უბრალო საკანცელარიო პრაქტიკას და დამოუკიდებელ ორგანიზაციულ ფორმების ძიებას შეუდგენ.

მე-17-18 საუკუნეებში დასავლეთ ევროპაში არქივი, როგორც დავრწმუნდით, თითქმის საყოველთაო მოვლენას წარმოადგენდა. ევროპის ყველა ქვეყნები: საფრანგეთი, გერმანია, ინგლისი, იტალია და სხვა მოფენილი იყო საარქივო დაწესებულებათა და ორგანიზაციათა ქსელით¹. მაგრამ ამ დროს არქივებში ინახავდნენ მხოლოდ ისეთ საბუთებს, რომელნიც წარმოადგენდნენ ხელშეკრულებას, წყალობის წიგნს, რაიმე უფლებას ან სამართალს და სხვა (Urkunden, Titres, Chartes), ე. ი. ისეთ საბუთებს, რომელთაც იურიდიული (პრაქტიკული) მნიშვნელობა ჰქონდათ და ამავე დროს უმაღლეს ხელისუფლების ან დიდ ფეოდალის თუ მთავრის ნებისყოფის ასრულებასა და საერთაშორისო ურთიერთობას გამოხატავდნენ. მხოლოდ ამ კატეგორიის საბუთები იყო ნამდვილ საარქივო მასალად მიჩნეული და მხოლოდ მათ უწოდებდნენ *Gehaime Archiv*, *Trésore des Chartes* და სხვა. დანარჩენი კი ყველაფერი არქივის გარეშე რჩებოდა და საარქივო მასალას არ მიეკუთვნებოდა.²

ამ თვალსაზრისის მიხედვით მთელი საარქივო მასალა, რომელსაც იურიდიული (პრაქტიკული) მნიშვნელობა არ ჰქონდა და მხოლოდ ისტორიულ (მეცნიერულ) ინტერესს და ღირსებულებას წარმოადგენდა, მუზეუმისა და ბიბლიოთეკის ხელში გადადიოდა. ხოლო ის მასალა კი, რომელსაც არც იურიდიული და არც მეცნიერული მნიშვნელობა არ ჰქონდა, როგორც „*papiers inutiles*“, ნადგურდებოდა ხოლმე. თავისთავად ცხადია, რომ აუარებელ საისტორიო მასალებიდან მუზეუმებისა და ბიბლიოთეკების განკარგულებაში გადადიოდა მხოლოდ მცირედი ნაწილი, რომლის ღირებულება მეცნიერული თვალსაზრისით ერთობ დიდი და თვალსაჩინო იყო, დანარჩენი უმეტესი ნაწილი კი—უტილიტარულ საჭიროებისათვის ან მოსასპობ ქალაქის ნაგავად იყო განკუთვნილი.

არქივის ცნების ამგვარი გაგება დაკავშირებული იყო იმ გარემოებასთან, რომ წერილობით ძეგლებს იმ ხანებში უფრო პრაქტიკული და გაბატონებული კლასების ინტერესის თვალსაზრისით აფასებდნენ. არქივზე ხელისუფლების შეზღუდულობა და თვალსაზრისი საფუძვლით დაკავშირებული იყო თანამედროვე საზოგადოების კლასიურ სტრუქტურასა და სოციალურ ტრანსფორმაციასთან. ამ თვალ-

¹ მარტო საფრანგეთში, *Giry*-ს აზრით, ჯერ კიდევ 1770 წლისათვის ითვლებოდა 10.000 არქივოდაკი. (*Д о б и а ш -Р о ж д е с т в е н с к а я , И с т о р и я а р х и в о в р о м а н . Е в р о п ы , გვ . 131*).

² *И . М а я к о в с к и й , А р х и в , м у з е и и б и б л и о т е к а , А . Д . , V - V I , 46 .*

საზრისით კი პოლიტიკური ღირებულება შეიძლება ჰქონოდა მხოლოდ ისეთ ძეგლებს, რომელნიც გამოდგებოდნენ უმაღლეს ხელისუფლებისა და დიდ საგვარეულოთა უფლება-პრეტენზიების დასაცავად და განსამტკიცებლად. ამავე თვალსაზრისით ის საბუთები, სადაც ჩვეულებრივ მომაკდევთა და ქვეშევრდომთა ინტერესი იყო ჩაქსოვილი (Acten, papiers) „Geheime Archiv“-სა და „Trésore des Chartes“-ში შენახვის ღირსად არ იყო ცნობილი. ასეთ საბუთებს შეიძლება მხოლოდ ვიწრო პრაქტიკული მნიშვნელობა ჰქონოდა და ამიტომ მათი ადგილი, ვიდრე ისინი პრაქტიკულ საჭიროებას წარმოადგენდნენ, კანცელარიაში იყო.

ამას გარდა მეცნიერული ინტერესი წერილობით ძეგლებისადმი, რომელნიც ახლობელ წარსულს ეკუთვნოდნენ, იმ ხანებში ერთობ სუსტი იყო; არ ჰქონდათ მაშინ იმის წარმოდგენაც, რომ ასეთი ძეგლების მნიშვნელობა და ფასი რამდენიც დრო გავიდა, იმდენად გაიზარდებოდა, ხოლო რამოდენიმე ათეული და ასეული წლების განვლისას, ამ ძეგლებს მათი წონის ოქროს ფასი დაედებოდა. ყველა ამ გარემოებათა გამო იმ ხანებში მრავალი მასალა, რომელსაც ახლა უდიდესი მნიშვნელობა ექნებოდა წარსულის შესასწავლად, ნადგურდებოდა და ისტორიისათვის სამუდამოდ იკარგებოდა.

მხოლოდ მე-18-ს. დასასრულისა და მე-19-ს. დასაწყისის რევოლუციონერ მოძრაობათა ქარიშხალმა შესცვალა ეს მდგომარეობა. რევოლუციასთან დაკავშირებულ ცვლილებების ზეგავლენით არქივი ამ დროიდან უფრო ფართე მნიშვნელობით შეიჭრა სახელმწიფოებრივ ცხოვრების შინაარსში და იქ მკვიდრი ადგილი მოიპოვა. ამ მხრივ განსაკუთრებული მნიშვნელობა ჰქონდა საფრანგეთის დიდ რევოლუციას, რომელმაც საერთოდ ძველ ფეოდალურ წესწყობილობას და ტრადიციულ შეხედულებებს სავსებით ნიადაგი გამოაცალა.

რევოლუციის პირველ წლებშივე, როდესაც თვად-აზნაურობა, სამღვდლოება და მონარქიული ხელისუფლება საზღვარ-გარეთ გაიქცა, ხოლო თვითმპყრობელობის სახელმწიფო სისტემა დაეცა და ძველი დაწესებულებები გაუქმდნენ, აუარებელ საქმეებს და მიწერ-მოწერას, რომელნიც გაქცეულ ემიგრანტებსა და გაუქმებულ დაწესებულებებს ეკუთვნოდნენ, დაეკარგათ პრაქტიკული მნიშვნელობა. ამასთან დაკავშირებით დღიურ წესრიგში წამოიჭრა საკითხი საისტორიო (ე. ი. უკვე იურიდიული მნიშვნელობა დაკარგული) მასალების ბედ-იღბალის შესახებ.

საფრანგეთში ამ დროს უკვე არსებობდა საკმაოდ კარგად მოწყობილი ეროვნული არქივი, მაგრამ ტრადიციული შეხედულებით არქივი, როგორც ვნახეთ. მხოლოდ Urkunden-ისა და Chartes-ის საცავად ითვლებოდა და ამიტომ იქ მხოლოდ ამ კათეგორიის საბუთების გადაცემა შეიძლებოდა. დანარჩენი კი, ე. ი. რასაც იურიდიული მნიშვნელობა არ ჰქონდა, ან მუზეუმებს და ბიბლიოთეკას უნდა გადასცემოდა, ან კიდევ უტილიტარულ მიზნისათვის უნდა გამოყენებულიყო. მართლაც ეროვნულმა კონვენტმა პირველად ვერ გადასწყვიტა გადაეცა ეროვნული არქივისათვის გაუქმებულ დაწესებულებათა მასალები და მე-11-რე წლის მე-7-დე მესიდორიის კანონით დაავალა შინ. საქმეთა სამინისტროს დაგროვილ მასალებიდან გამოეყა ყოველგვარი Titres, ხოლო დანარჩენი, „inutiles

et odieux“ საბუთების გამოკლებით, გადაეცა ბიბლიოთეკებისათვის. შინაგან საქმეთა სამინისტრო კიდევაც შეუდგა ეროვნულ კონვენტის დადგენილების სისრულეში მოყვანას, მაგრამ მალე ცხადი შეიქნა, რომ საარქივო მასალების ასეთი დაქუცმაცება არ იყო მიზანშეწონილი, და 1801 წელს ეროვნული არქივის შემადგენლობაში საისტორიო მასალების მოსათავსებლად დაარსებულ იქნა bureau des monumens historiques, რომელიც შემდეგში არქივისტ ღონეს მეცადინეობით გადაკეთდა საისტორიო სექციად¹.

ამავე ხანებში ანალოგიურ მოვლენას ჰქონდა ადგილი გერმანიაშიც. აქაც რევოლუციისა და მასთან დაკავშირებულ ცვლილებების ზეგავლენით არქივები იძულებული გახდნენ მიეღოთ თავის წიაღში მთელ რიგ გაუქმებულ დაწესებულებათა და ორგანიზაციათა საბუთები, რომელთაც მხოლოდ, ყოველ შემთხვევაში მეტწილად, სამეცნიერო (საისტორიო) მნიშვნელობა ჰქონდათ. ტრადიციული შეხედულება გერმანიაში ჯერ კიდევ იმდენად ძლიერი იყო ამ დროს, რომ ამ გარემოებამ იქ პირველად დიდი უკმაყოფილება და წინააღმდეგობა გამოიწვია მეცნიერთა მხრივ, რომელნიც ამტკიცებდნენ, რომ არქივში მხოლოდ Urkunden-ი უნდა ინახებოდესო. ამავე ტრადიციის გამო ხშირად თვით არქივებიც უარს აცხადებდნენ ისეთ მასალების მიღებაზე, რომელიც წარმოადგენდა ინტერესს მხოლოდ ისტორიისათვის. მაგრამ ცოტა ხნის შემდეგ გერმანიაშიც შეეჩვივნენ იმ აზრს, რომ არქივში უეჭველად უნდა ინახებოდეს, როგორც იურიდიული მიზნისათვის გამოსაყენებელი საბუთები, ისე აგრეთვე საისტორიო მასალებიც².

ზეალნიშნულ ცვლილებების გამო, რომელთაც არსებითად ადგილი სხვა ქვეყნებშიაც ჰქონდათ ამა თუ იმ სახით, არქივები გადაიქცნენ საცავად არა მარტო Urkunden-ისა და Chartes-ისა, როგორც აქამდე იყო, არამედ ყოველგვარი ოფიციალური ხასიათის წერილობითი ძეგლებისა, რომელნიც წარმოადგენდნენ, როგორც სახელმწიფო და საზოგადოებრივ დაწესებულებათა, ისე აგრეთვე კერძო პირთა და ორგანიზაციათა საქმეებს და მიწერ-მოწერას. ამგვარად არქივის ცნება ერთობ გაფართოვდა, როგორც თავისი მოცულობითა და შინაარსით, ისე აგრეთვე მნიშვნელობითაც. თუ წინად ამ ცნების ქვეშ, როგორც ნათქვამი იყო, მხოლოდ იურიდიული მნიშვნელობის მქონე საბუთები და აქტები იგულისხმებოდა უმთავრესად, ახლა ცნება არქივის განმარტებაში შედის საისტორიო მასალები და საბუთებიც. დასავლეთ ევროპის ამ დროის არქივისტები საარქივო მასალად სთვლიან: „die amtlichen Schriftstücke,“ „les pièces officielles de toute espèce: chartes, comptes, enquêtes etc., et les correspondances publiques ou privées,“ „les dépôts des titres et documents authentiques de toute espèce“.³ ხოლო რუსი არქივისტებიც საარქივო მასალად ჰგულისხმობენ: „государственные

¹ Bordier, Les Archives de la France, 1855, გვ. 12. Langlois et Stein, Les Archives de l'histoire de France, 1891, გვ. 7.

² Lowie, Das deutsche Archivwesen, seine Geschichte und Organisation, 1921 წ., გვ. 4, 90, 91.

³ Löher, Archivlehre, გვ. 208, 325. Langlois et Stein, Les Archives de l'histoire de France, 1891 წ., გვ. 1. Langlois, Revue Internationale des Archives, Bibliothèques et Musées, 1895—1896 წ.წ., გვ. 7.

документы и дела разных ведомств или фамильные бумаги“, „письменные акты и, вообще бумаги, имеющие какое-либо историко-юридическое значение“¹ და სხვა.

არქივის ცნება ამგვარი შინარსით იხმარებოდა მთელ მე-19-ს. სიგძე-ზე და მე-20-ს. დასაწყისშიც, იმპერიალისტური ომის დასასრულამდე. 1914—1916 წ.წ. მსოფლიო ომს, რომელმაც საერთოდ კარდინალური ცვლილებები გამოიწვია ყველაფერში, არ შეეძლო გავლენა არ მოეხდინა საარქივო საქმეზედაც და აი რატომ.

ამ ომის დროს გაჩნდა მრავალი ახალი დაწესებულება და ორგანიზაცია. ამ დაწესებულებათა და ორგანიზაციათა ხელში თანდათანობით თავი მოიყარა დიდძალმა საკანცელარიო საქმეებმა და ქაღალდებმა. ომის გათავების შემდეგ ევროპის სახელმწიფოთა მდგომარეობაში პოლიტიკური და სხვა გვარი ცვლილებები ფაქტი შეიქმნა: ზოგ შემთხვევაში ძველი საზღვრები და ტერიტორია ამა თუ იმ სახელმწიფო ერთეულისა შეიცვალა, გაჩნდა ახალი სახელმწიფოები და სხვა. ამასთან დაკავშირებით აუცილებელი გახდა ერთი სახელმწიფოს მიერ მეორისათვის არქივების გადაცემა საზავო ხელშეკრულების ძალით. დღიურ წესრიგში წამოიჭრა საკითხი დაგროვილ საარქივო მასალებიდან ამა თუ იმ სახელმწიფოსათვის გადასაცემად, ნაწილის ისე გამოყოფის შესახებ, რომ საარქივო ფონდების დაქუცმაცება არ მომხდარიყო. წამოიჭრა აგრეთვე საკითხი სამხედრო არქივების მოწყობის და მათი რაციონალურად გამოყენების აუცილებლობის შესახებ. საკირო გახდა აგრეთვე ომის დროს ევაკუაცია-ქმნილ არქივების თავის ადგილზე დაბრუნება და სხვა. ყველა ამ გარემოებებმა ერთად არქივისტიკის ევოლიუციაში ნიადაგი მოუმზადეს ახალ ეტაპს და არქივის მნიშვნელობის გადიდებაც აუცილებელი გახადეს.

მართლაც, ომის დამთავრების შემდეგ, ერთბაშად გაცხოველდა ყველგან არქივების უფრო საფუძვლიანად მოწყობისა და საარქივო საკითხების შესწავლის საქმე. ევროპის ქვეყნებში შეუდგნენ სახელმწიფო არქივების გადახალისებასა და ახალ საფუძველზე მოწყობას. საარქივო მეცნიერება და ლიტერატურა აღორძინდა და ანგარიშს გასაწევი მოვლენა გახდა. არქივის ცნებასაც უფრო ფართე მნიშვნელობა და შინაარსი მიეცა. მისი განმარტებისათვის ახალი ფორმულა შემუშავდა. ახალი დროის არქივისტები არქივს მიაკუთვნებენ უკვე ყოველ გვარ ქაღალდს და საბუთს, რომელიც დაწესებულებისა, ოჯახისა და კერძო პიროვნების უფლებისა და ისტორიისათვის შეიძლება წარმოადგენდეს რაიმე ინტერესს.² მათი აზრით არქივს უნდა გადაეცეს „ისეთი საბუთები, რომელნიც აღმოცენდნენ და ხმარებაში იყვნენ როგორც კერძო, ისე საზოგადოებრივ საქმეების წარმართვის დროს“.³

¹ В. Иконников, Опыт русской историографии, т. I გვ. 385; А. Воронов, Архивоведение, გვ. 1.

² Fournier, Conseils pratiques pour le classement et l'inventaire des Archives et l'edition des documents historiques écrits, Paris, 1924 წ., გვ. 1.

³ Jenkinson, Manual of Archives administration, 1922 წ., გვ. 11.

როგორც ვხედავთ, არქივის ცნების განმარტების დროს ახლა უკვე აღარ იხმარება ტერმინი „ოფიციალური“, „სახელმწიფოებრივი“, როგორც წინად. მისი ფარგლები და შინაარსი ფართოვდება კერძო პირთა (არა ოფიციალური ხასიათის) ქაღალდებისა და საბუთების ნაკადით. ახალი განმარტების ლოგიკურ ღერძს და ძირითად ატრიბუტს წარმოადგენს საარქივო მასალების მხოლოდ საქმიანი ხასიათი, მათი წარმოშობისა და მიუხედავად. ასეთი გაგებით საარქივო მასალად შეიძლება ჩაითვალოს კერძო პირთა არქივიც, რომელშიც დარჩენილია კვალი კერძო პირის ოფიციალურ დაწესებულებასთან საქმიანი დამოკიდებულებისა და ურთიერთობისა, თუმცა შესაძლებელია ამ კერძო პირს ოფიციალური თანამდებობა არც კი სჭეროდა როდისმე. „არქივის ცნების ქვეშ, ამბობს ინგლისელი არქივისტი ჯენკინსონი, — ნაგულისხმევი უნდა იყოს ქაღალდების კოლექციები, რომელნიც წარმოიშვნ, როგორც კერძო ან ნახევრად კერძო საზოგადოებათა, ისე აგრეთვე ცალკე პიროვნებათაგან, მათი ოფიციალური ან საქმიანი ხასიათის მოქმედების შედეგად.“¹

დასავლეთი ევროპის არქივისტების ამგვარი ფართე განმარტება არქივის ცნებისა, როგორც ვთქვით, შედეგია იმ მდგომარეობისა, რომელიც მსოფლიო იმპერიალისტურ ომისა და მასთან დაკავშირებულ სოციალ-პოლიტიკურ ცვლილებათა ზეგავლენით დამყარდა არქივისტიკაში. მაგრამ არქივისტიკის საერთოდ და კერძოდ არქივის ცნების ევოლიუციას ხელი შეუწყო განსაკუთრებით რუსეთის 1917 წლის რევოლიუციამ, რომელმაც ძირიანად შეარყია და წარხოცა ძველი ტრადიციული შეხედულება არქივებზე.

რუსეთის რევოლიუციამ საბჭოთა რესპუბლიკებში, რომელნიც ყოფ. რუსეთის იმპერიის ნანგრევებზე აღმოცენდნენ, არქივისტიკას მტკიცე საძირკველი ჩაუყარა და არქივის ცნებაც გარკვეული ფორმულით ჩამოაყალიბა. ეს ფორმულა, რომლის რედაქცია თავში იყო მოყვანილი, სავსებით და სწორედ განმარტავს არქივის ცნებას და მის მოცულობას.

ჩვენ აქ ამაზე შევჩერდებით და გადავალთ იმ სამეცნიერო დისციპლინის განმარტებაზე, რომელიც საარქივო საქმის თეორიულ და პრაქტიკულ პრობლემებს შეისწავლის. ეს სამეცნიერო დისციპლინა არის არქივთმეცნიერება.

¹ Jenkinson, A. Manual of Archives administration, 1922 წ., გვ. 8.

3. არქივთმეცნიერება და მისი განვითარება.

არქივთმეცნიერება¹ (Archivwissenschaft), როგორც მეცნიერება, თავის მიზნად ისახავს ორ მთავარ ამოცანას: 1) შეიმუშავოს ძირითადი პრინციპები და წესები არქივების რაციონალურად მოწყობისათვის და 2) ცნობილი გახადოს და სამეცნიერო ხმარებაში შეიტანოს არქივებში დაცული საისტორიო მასალები. პირველი მიზნის მიღწევით არქივთმეცნიერებამ უნდა უზრუნველყოს საარქივო მასალების საუკეთესოდ დაცვა და შესაძლებელი უნდა გახადოს, პრაქტიკული და მეცნიერული მიზნისათვის, ამ მასალებით ადვილად და დაუბრკოლებლად სარგებლობა. ხოლო მეორე მიზნის მიღწევით მან უნდა შესძლოს წერილობითი ძეგლები, გამოქვეყნების საშვალებით, ხელმისაწდომი გახადოს არა მარტო თავის ქვეყნის მკვლევართათვის, არამედ უცხო სახელმწიფოთა მეცნიერებისათვისაც.

არქივთმეცნიერების ის ნაწილი, რომელიც პირველ ამოცანის განხორციელებას ისახავს თავის მიზნად, იწოდება არქივთმცოდნეობად (Archivkunde), ის ნაწილი კი, რომელიც მეორე ამოცანას ისახავს თავის მიზნად, შეიძლება იწოდოს არქივგრაფიად².

არქივთმცოდნეობის საგანს შეადგენს უმთავრესად არქივთმოწყობისა და არქივების გამოყენების ტექნიკური მხარის შესწავლა. მის პროგრამაში სჭარბობს, თუ შეიძლება ასე ითქვას, პრაქტიკული მომენტები, და საკითხები არქივთმცოდნეობის მიერ შეისწავლება პრაქტიკულ მიზანშეწონილების თვალსაზრისით. ის განიხილავს ისეთ საკითხებს, როგორიც არის, მაგალითად: 1) არქივთსაცავისა და აკრთსაცავისათვის შენობის მოწყობა, 2) საარქივო მასალების შენახვის ტექნიკური პირობები, 3) არქივების კონცენტრაციის წესები, 4) ცნობების გაცემა არქივიდან, 5) საარქივო მასალების კლასიფიკაცია და უფარგის ქაღალდების გამოყოფა, 6) საარქივო ფონდების აღრიცხვა და რეგისტრაცია. 7) საარქივო მასალებით სარგებლობის წესები და სხვა. არქეოგრაფიის საგანს კი შეადგენს უმთავრესად საარქივო მასალების ისტორიისათვის გამოყენების თვალსაზრისით შესწავლა. მის პროგრამაში სჭარბობს უფრო თეორიული მომენტები და არქეოგრაფია საარქივო მასალის ამ მიზნით გამოყენების საშუალებებს გვაწვდის. ის შეისწავლის ისეთ საკითხებს, როგორიცაა მაგალითად: 1) წესები და მეთოდები საისტორიო მასალების გამოცემისათვის, 2) საარქივო აღწერის მეცნიერული პრინციპები, 3) წერილობითი ძეგლის ამა თუ იმ წყა-

¹ „არქივთმეცნიერების“ აღსანიშნავად ფრანგულ საარქივო ლიტერატურაში იხმარება „Science des archives“, ხოლო რუსულში — „Наука об архивах“ (იხ. ი. ანდრეევსკის ლექსიკონი ამავე სათაურით პეტერბურგის არქეოლოგიურ ინსტიტუტში წაკითხული 1885-87 წწ.), ან „Архивоведение“ (იხ. ა. ვორონოვის წიგნი ამავე სათაურით.)

² არქივთმეცნიერების განვითარებისა და ფართე მნიშვნელობით ჩამოყალიბების შემდეგ, არქეოგრაფია, ვითარცა დამოუკიდებელი სამეცნიერო დისციპლინა, სრულიად ზედმეტი ხდება: იგი შეიძლება არსებობდეს მხოლოდ, როგორც არქივთმეცნიერების ერთი დარგი. ასეც არის სინამდვილეში: ჩვენს დროში არქეოგრაფია, როგორც ცალკე დისციპლინა, უკვე აღარ არსებობს, ის შეუერთდა არქივთმეცნიერებას.

როსადმი მიკუთვნების მეთოდები, 4) ძეგლის ნატყუარობის გამორკვევის ნიშნები, 5) საისტორიო ძეგლის ტრანსკრიპცია და ტექსტის მომზადება გამოსაცემად და სხვა¹.

არქივთმეცნიერების ორივე დარგს, მაშასადამე, არსებითად ერთი და იგივე საგანთან—საარქივო მასალასთან, აქვთ საქმე. მხოლოდ განსხვავება იმაშია, რომ ერთი მათგანი, როგორც ვნახეთ, ამ საერთო საგნის ერთ მხარეს შეისწავლის, ხოლო მეორე—მეორეს. არქივთმეცნიერება, ისახავს რა პრაქტიკულ მიზნებს, რაციონალურად მოაწყოს და დააყენოს საარქივო საქმე, ცდილობს პრაქტიკული მიზნები შეუფუოს და დაუკავშიროს საისტორიო მეცნიერების თეორიულ მოთხოვნილებებს. არქივთმეცნიერება ამ საერთო—საარქივო—საქმის პირველი საფეხურის სახელმძღვანელო დისციპლინაა, ხოლო არქეოგრაფია ამავე საქმის—მეორე საფეხურის. არქეოგრაფია არქივთმეცნიერების დამატება და შევსებაა, ხოლო ორივე დარგის შეერთება და სინთეზი—არქივთმეცნიერებაა.

არქივთმეცნიერება, ვითარცა ასეთი სინთეზი და ამავე დროს დამოუკიდებელი სამეცნიერო დისციპლინა, გვიან წარმოიშვა და კიდევ უფრო გვიან განვითარდა. თუმცა არქივები, როგორც ვნახეთ, უძველეს დროიდან არსებობდნენ და არქივის ცნებაც პირველად მაშინ ჩაისახა, მაგრამ ამ ცნების ჩამოყალიბება უკანასკნელ პერიოდის სიგრძეზე (ნიშანდობლივ მე-19-ე საუკუნის მეორე ნახევრიდან), არქივების მიერ საზოგადოებრივ ცხოვრებაში ფართე მნიშვნელობის მოპოების შედეგად მოხდა. არქივთმეცნიერებაც თანამედროვე გაგებით და მოცულობით მხოლოდ ჩვენს დროში ჩამოყალიბდა, თუმცა არქივის შესახები ლიტერატურა და შრომები (რა თქმა უნდა, არა წმინდა საარქივო ხასიათისა) არსებობდა ჯერ კიდევ მე-17-ე საუკუნეში და უფრო ადრეც.

აქ საჭიროა აღვნიშნოთ, რომ მე-17-ე საუკუნეში საისტორიო დისციპლინათა (მაგალითად: საკუთრივ ისტორიის, პალეოგრაფიის, დიპლომატიკის, სფრაგისტიკის, ნუმიზმატიკის და სხვათა) დიფერენციაცია და განკერძოება ჯერ კიდევ მომხდარი არ იყო. კერძოდ არქივთმეცნიერებაც ამ დროს ისტორიის ცნებაში შედიოდა და მათი გამიჯვნა მხოლოდ მე-19-ე საუკუნის მეორე ნახევარში მოხდა. მანამდე კი, როგორც სამართლიანად ამბობს ცნობილი არქივისტი პუზინო, „ისტორია“ იყო მექანიკური შეერთება ნედლი მასალისა, სახელმძღვანელო იდეისა და შინაგან გაგების გარეშე. ამიტომ, როდესაც ჩვენ ვლაპარაკობთ არქივთმეცნიერებისა და საარქივო ლიტერატურის შესახებ დაახლოვებით შორეულ წარსულში, უნდა გვახსოვდეს, რომ მაშინდელი საისტორიო ლიტერატურა ამავე დროს იყო საარქივო და სხვა საისტორიო დისციპლინათა შესახები ლიტერატურაც.

¹ არქივთმეცნიერებისა და არქეოგრაფიის, როგორც ერთი სამეცნიერო დისციპლინის—არქივთმეცნიერების—ორი დარგის, ერთი მეორისაგან სასტიკად გამიჯვნა და თვითუფლ ამ დარგის განსახილველ საკითხების ზედმიწევნით ცალკაღვ კვალიფიკაცია მაინც და მაინც საჭირო არ არის. არქივთმეცნიერება უნდა იყოს შესწავლილი, როგორც მთლიანი დისციპლინა და ორივე დარგის სინთეზი, თუმცა არქივთმეცნიერების ევოლიუციაში ხან ერთი დარგი იყო უფრო განვითარებული, ხან კიდევ მეორე.

მართლაც, იმ დროის „საისტორიო“ გამოცემებში ისტორია, პალეოგრაფია, დიპლომატიკა, არქეოგრაფია და სხვა დარგები ისტორიოგრაფიის ერთად შეერთებული იყო, ან სხვანაირად რომ ვთქვათ, მაშინდელ „ისტორიას“ ნედლი მასალა შეადგენდა. და რაკი ასეთ ნედლ მასალათა შორის წერილობით ძეგლებს, ე. ი. საარქივო მასალას, თავისი რაოდენობით და მნიშვნელობით, პირველი ადგილი ეჭირა, ამიტომ გადამეტებული არ იქნება ვთქვათ, რომ მაშინდელი „ისტორია“ იგივე გამოქვეყნებული საარქივო მასალა იყო. მაგალითისათვის ავიღოთ დასავლეთ ევროპის მე-17-ე საუკუნის დასასრულისა და მე-18-ე საუკუნის დასაწყისის საისტორიო პერიოდული გამოცემები; „Der genealogische Archivarius...“, რომელიც გამოდიოდა ლაიპციგში 1732-1755 წლებში, „Historische Remarques“, რომელიც იბეჭდებოდა ჰამბურგში 1699 წ., ან კიდევ ლაიპციგის 1713-1718 წ. წ. გამოცემული ჟურნალები: „Schlüssel zur heutigen Historie...“ „Gespräche in dem Reiche der Todten...“ და სხვა.

ზემოხსენებულ გამოცემათა მიზანს და საგანს ისტორია წარმოადგენდა, მაგრამ მათ შინაარს სახესებით საარქივო მასალა შეადგენდა, და ეს მასალა აქ მოცემულია იმ სახით, როგორც ის არქივიდან გამოსულა: არც ფაქტების განმარტებას, არც მოვლენათა შორის მიზეზობრივ კავშირის დამყარებას, არც საერთო ანალიზს და სინთეზს ჩვენ აქ ვერ ვნახავთ. სად თავდება ისტორია და სად იწყება არქეოგრაფია, ან უკეთ არქივთმეცნიერება და საარქივო ლიტერატურას წარმოადგენს ეს გამოცემები თუ სხვა ხასიათის გამოცემებს, აქ ვერ გაარკვევთ.

მე-18-ე საუკუნიდან ისტორია თითქოს გაემიჯნა არქივთმეცნიერებას და უწინდელი მეთოდი ფაქტების გამოქვეყნებისა მან უარჰყო. ამ პერიოდის საისტორიო გამოცემებში საარქივო მასალები იმ სახით, როგორც ეს წინა პერიოდის გამოცემებში გვხვდებოდა, უკვე აღარ გვხვდება. თუ წინად საისტორიო მეცნიერება, როგორც ვნახეთ, პერიოდულ გამოცემების სახით, თავის მიზნისათვის ნედლ საარქივო მასალას აქვეყნებდა მოვლენათა შორის მიზეზობრივ კავშირის გამოურკვევლად და ამით ძალაუვნებურად არქეოგრაფიისა, ან უკეთ არქივთმეცნიერების საქმეს აკეთებდა, ახლა საისტორიო მეცნიერება დაინტერესებულია არა მარტო მშრალი ფაქტებით, არამედ ამ ფაქტების გამომწვევ მიზეზებითა და მოტივაციითაც. ამიტომ ამ ხანის საისტორიო გამოცემებში საარქივო მასალა იმ სახით, როგორითაც ის არქივიდან გამოდის, უკვე იშვიათად იბეჭდება. მოხდა ისტორიის, როგორც მეცნიერების, თუ შეიძლება ასე ითქვას, დაწმენდა და დახვეწა. ისტორიის გადაგვარება „ისტორიად“, როგორც მოსწრებულათ აღნიშნავს იგივე პუზინო, შეჩერდა და მან შედარებით მტკიცე მეცნიერული საფუძველი მოიპოვა.

სამაგიეროდ ამით ერთგვარი ზიანი მოუვიდა არქივთმეცნიერებას, რომელიც ამ დრომდე ფაქტიურად საისტორიო მეცნიერებასთან იყო დაკავშირებული: რაკი არქივთმეცნიერება ამ დროს ფეხმომავრებული არ იყო იმდენად, რომ მას არქეოგრაფიული მუშაობა მაინც დამოუკიდებლად ეწარმოებია, ხოლო საისტორიო მეცნიერებაც ამგვარ მუშაობას უკვე აღარ აწარმოებდა, ამიტომ არქივთმეცნიერების განვითარებაც შეფერხდა. ამ დროის საისტორიო

გამოცემებში საარქივო ინტერესები, როგორც არქეოგრაფიისა ისე მით უფრო არქივთმცოდნეობის თვალსაზრისით, სავსებით უგულვებელყოფილი აღმოჩნდა და ეს გამოცემები საარქივო ლიტერატურად, უკვე აღარ შეიძლებოდა ჩათვლილიყო,¹ როგორც ეს წინადა შეიძლებოდა.

მხოლოდ მე-19-ე საუკუნის დასაწყისიდან შეიცვალა ეს მდგომარეობა, და ამ დროიდან არქივთმცოდნეობას კვლავ გამოცოცხლება დაეცყო. არქივების მნიშვნელობის გაფართოებასთან ერთად გაიზარდა საარქივო ლიტერატურაც: გაჩნდნენ სპეციალური შრომები და გამოცემები არქივთმცოდნეობის დარგადან. საარქივო შრომებსა და საარქივო მასალებს ამ პერიოდში სცემს, როგორც ოფიციალური დაწესებულება და უწყება, ისე აგრეთვე სამეცნიერო საზოგადოება და კერძო მკვლევარიც. მთავრობა ცდილობს, ფინანსიური და მორალური დახმარებით, ხელი შეუწყოს საარქივო ლიტერატურისა და არქივთმცოდნეობის აღორძინებას. ჩნდება ჯერ ისეთი გამოცემები, როგორიცაა მაგალითად „Monumenta Germaniae historica“ (1826 წლიდან), იტალიური „Fonti per la storia d'Italia pubblicati, dall'istituto storico italiano“ (1887 წლიდან), ან კიდევ ფრანგული—„Collection de textes pour servir à l'étude et à l'enseignement de l'histoire“ (1886 წლიდან) და სხვა, რომლებშიც წმინდა საისტორიო მეცნიერების ინტერესებთან ერთად ჩვენ კვლავინდებურად საარქივო მასალებსაც ვხედავთ გამოქვეყნებულს. შემდეგ ჩნდება ისეთი გამოცემები, რომელნიც არქივების აღწერას და მათ ისტორიას წარმოადგენენ და რომელნიც საერთოდ საარქივო საქმის შესწავლას საქმით ადგილს უთმობენ².

საკიროა აღვნიშნოთ, რომ არქივთმცოდნეობის შესახები შრომებისა და საარქივო საკითხების თეორიული დამუშავების ცდებს გერმანიაში ამაზე უფრო ადრეც, სახელდობრ მე-18-ე საუკუნის დასასრულსა და მე-19-ე საუკუნის დასაწყისშიც, ჰქონდა ადგილი. მაგალითისათვის დავასახელებთ ამ დროის გერმანული არქივისტების ფლადტიუს, ბახმანის და იოგას შრომებს: „Registraturwissenschaft“ (1715 წ.), „Ueber Archive, deren Natur und Eigenschaften“ (1801 წ.), „Handbuch für angehende Archivare“ (1802 წ.), „Ideen einer Theorie der Archivwissenschaft“ (1804 წ.) და სხვა.

დასასრულ, უკვე მე-19-ე საუკუნის ბოლოში და მე-20-ე საუკუნის დასაწყისში, ჩვენ ვხედავთ არქივთმცოდნეობის სწრაფი განვითარებისა და მის საბოლოოდ ჩამოყალიბების მძლავრ ტენდენციას. ამ დროს, ჩვენ მიერ უკვე ზემოდ დასახელებულ მიზეზთა ზეგავლენით, არქივების პრაქტიკული და მეცნიერული მნიშვნელობა ერთობ გაიზარდა, ხოლო ამასთან დაკავშირებით აუცილებელი გახდა ისეთი შრომების და გამოცემების გაჩენა, რომელნიც საარქივო აღმშე-

¹ მაგალითისათვის შეიძლება დავასახელოთ დასავლეთ ევროპის მე-19-ე საუკუნის პირველ ნახევრის და ცოტა შემდეგი დროის საისტორიო გამოცემები: „Historisch-politische Zeitschrift“ (ბერლინი—ჰამბურგი, 1832), „Historisches Taschenbuch“ (ლაიპციგი, 1832), „Korrespondenz-Blatt des Gesamtvereins der deutschen Geschichts—und Altertumsvereine“ (1853 წ.-დან), „Historische Zeitschrift“ (მიუნხენი, 1859 წლიდან) და სხვა.

² მაგალითისათვის დავასახელებთ დას. ევროპის შემდეგ პერიოდიულ გამოცემებს:

ნებლობის დარგში სახელმძღვანელო დისციპლინად გამოდგებოდნენ. გერმანელი არქივისტი ლეჰერის, „Archivlerhe“, რომელიც „Archivalische Zeitschrift“-ის (გამოდის 1890 წლიდან) 13-ტე ტომში გაბნეულ ავტორის საარქივო წერილებისა და შენიშვნების კრებულს წაომოადგენს, ჰოლციინგერის „Katechismus der Registratur und Archivkunde“ (1883 წ.), ჰელფეტი-ის „Staatliches Archivwesen“ (1893 წ.), ფრანგ არქივისტების ლანგლუა და შტაინის „Les archives de l'histoire de France“ (1893 წ.), აგრეთვე რუს არქივისტების: კალაჩოვის „Архивы, их государственное значение, состав и устройство“ (1877 წ.), პროფ. იკონიკოვის „Опыт русской историографии“ (1891-1892 წ. წ.), ანდრეევის „Наука об архивах“ (1885-1887 წ. წ.), ა. ვორონოვის „Архивоведение“ (1901 წ.) და მრავალი სხვა ანალოგიური შრომები ამ პერიოდისა, წამოადგენენ ცდას არქივთმეცნიერების ჩამოყალიბებული, მთლიანი სისტემისას, რომელსაც ევალება უკვე საყოველთაო და აქტუალურ მნიშვნელობა მობოვებულ საარქივო საქმის რეგულიაციის ძირითადი პრინციპების შემუშავება.

ცოტა ხნის შემდეგ ეს ცდა დაგვირგინდა სრული განარჯვებით, და უკვე ჩვენს დროში არქივთმეცნიერებიდან მოიპოვება ისეთი შრომები, რომელნიც თავისი მეცნიერული ღირსებით დასრულებულ საარქივო სახელმძღვანელოდ ჩაითვლებიან. ასეთია მაგალითად ჰოლანდელ ავტორების მიულერის, ფაიტისა და ფრუინის 1898 წელს გამოცემული „სახელმძღვანელო არქივების აღწერისა და მოწესრიგებისათვის“ („Anleitung zum Ordnen und Bearbeiten von Archiven“), რომელიც 1905 წელს გადათარგმნილ იქმნა გერმანულ ენაზე, 1908 წელს—იტალიურზე და 1910 წელს—ფრანგულზე. ასეთივე მაღალი ღირსებისა არის გერმანელი არქივისტის ლეივეის 1921 წელს გამოცემული შრომა—„Das deutsche Archivwesen. Seine Geschichte und Organisation“, ან ინგლისელი ჯენკინსონის „A Manual of Archives administration“ (1922 წ.), ფრანგი ფურნიეს—„Conseil pratiques pour le classement et l'inventaire des Archives et l'edition de documents historiques écrits“ (1924 წელი) და სხვა.

ამ რიგად ჩვენ ვხედავთ, რომ არქივთმეცნიერებამ, ისევე როგორც არქივის ცნებისა და თვით არქივის მნიშვნელობის ევოლიუციამ, საუკუნეთა სიგრძეზე თავის განვითარების რამოდენიმე საფეხურები განვლო და თანდათანობით ჩვენი დროისათვის რთულ და სერიოზულ სამეცნიერო დისციპლინად ჩამოყალიბდა.

არქივთმეცნიერების განვითარებამ და არქივების მიერ ფართე სახელმწიფოებრივი მნიშვნელობის მობოვებამ კულტურულ ქვეყნებში წამოაყენა საკითხი არქივში მომუშავეთა სპეციალურად მომზადებისა და საარქივო სწავლანათლების აუცილებლობის შესახებ. განვიხილოთ ეს საკითხიც.

- 1) „Mitteilungen aus dem Stadtarchiv von Köln“ (1882 წლიდან),
- 2) „Mitteilungen aus dem Staatsarchiv zu Breslau“ (1894 წლიდან),
- 3) „Zeitschrift des d. Vereins für Geschichte Mährens und Schlesiens“,
- 4) „Mitteilungen des Vereins für Geschichte der Stadt Nürnberg“ (1879 წ.).

4. სასაჩივო სწავლა-განათლება.

დასავლეთ ევროპაში არქივისტების მომზადების საკითხს დიდი ხანია განსაკუთრებული ყურადღება აქვს მიქცეული. კულტურულ ქვეყნებში საერთოდ საგანგებო სწავლა-განათლებისა და მომზადების არ მქონე არქივში მომუშავე იშვიათი მოვლენაა. იქ არქივისტს მოეთხოვება არა მარტო არქივთმეცნიერების, როგორც ასეთის, ცოდნა, არამედ მაღალი საერთო განვითარება და საისტორიო დისციპლინათა სპეციალურად შესწავლა. არქივისტისათვის საკმარისი არ არის არქივების მხოლოდ გარეგანი მოწესრიგებისათვის საჭირო გამოცდილება, მას უნდა ჰქონდეს აგრეთვე ფართე ისტორიულ-იურიდიული და ფილოლოგიური მომზადება; ამასთანავე ის უნდა ზედმიწევნით იცნობდეს იმ დაწესებულებათა ისტორიას, რომელთა საარქივო ფონდების მოწესრიგება მას დავალებული აქვს. გარდა ამისა არქივისტი ვალდებულია საგანგებოდ გაცნობილი იყოს დამხმარე დისციპლინებს: პალეოგრაფიას, დიპლომატიკას, სტრაგისტიკას, ნუმისმატიკას და სხ., ზედმიწევნით იცოდეს თავის ხალხის ძველი ენა და ხშირად უცხო ენებიც. მხოლოდ ასეთ რთულ მოთხოვნილებათა დაკმაყოფილების შემდეგ დასავლეთ ევროპაში არქივისტი დაიშვება საარქივო დაწესებულებაში, როგორც სანდო და ჯეროვანად მომზადებული საარქივო მუშაკი.

განსაკუთრებით დიდ მოთხოვნილებას უყენებენ არქივისტს საფრანგეთში, სადაც არქივთმეცნიერება და საარქივო საქმე საერთოდ, შეიძლება ითქვას, მეტად მაღალ დონეზე და მკვიდრ ნიადაგზეა დაყენებული. საფრანგეთში არქივის გამგედ და საერთოდ საარქივო სამსახურში ინიშნება მხოლოდ ისეთი პირი, რომელსაც დამთავრებული აქვს სპეციალური საარქივო სასწავლებელი. ასეთ სპეციალურ სასწავლებელად საფრანგეთში ითვლება საყოველთაოდ ცნობილი და განთქმული პარიზის École Nationale des Chartes.¹

ამ Ecole des Chartes-ს საუკუნეზე მეტი წარსული აქვს და იგი სამართლიანად მთელს მსოფლიოში სანიმუშო საარქივო სასწავლებლად ითვლება. ამიტომ არის, რომ École des Chartes-ში შესვლა და მისი დამთავრება ერთგვარ სიძნელეს წარმოადგენს. Ecole des Chartes-ში შესასვლელად ასპირანტს უნდა ჰქონდეს bachelier de l'enseignement secondaire classique-ის ხარისხი. შესასვლელ გამოცდების დროს დაწესებულია საკმაოდ მკაცრი კონკურსი ორ საგანში. საერთოდ ასპირანტმა ზედმიწევნით უნდა იცოდეს თავისი დედა-ენა (ფრანგული) და ლათინური, საფუძვლიანად ოთხი ევროპული ენა: ინგლისური, გერმანული, ესპანური და იტალიანური. Ecole des Chartes-ში სამი წლის კურსია. საგნებს გადიან თეორეტიულად (ლექციების სახით) და პრაქტიკულად (ლაბორატორიული წესით). პროგრამაში შედის: 1) პალეოგრაფია (ფრანგული და ლათინური), 2) დიპლომატიკა (ეროვნული და პაპური), 3) ლათინური ფილოლოგია,

¹ École des Chartes გაიხსნა 1821 წელს, მაგრამ მალე იგი დაიხურა. 1829 წელს იგი კვლავ გაიხსნა, ხოლო 1846 წელს შემუშავებულ იქნა მისი ახალი წესდება. École des Chartes დაარსების ინიციატივა ეკუთვნის ბარონ ჟერანდოს, რომელმაც 1807 წელს ნაპოლეონის წინაშე აღძრა საკითხი მის დაარსების შესახებ.

4) ფრანგული და პრავანსალური ენები, 5) საფრანგეთის დაწესებულებათა ისტორია, 6) კანონიკური სამოქალაქო და ფეოდალური სამართალი და სხვა. კურსის დამთავრების შემდეგ ასპირანტი ვალდებულია დაიცვას განსაკუთრებული these საარქივო მასალების მიხედვით, რის შემდეგ იგი ღებულობს „შარტელი“-ს დიპლომს.

„შარტელი“-ს დიპლომ მიღებულს სხვა მოწმობა და რეკომენდაცია საარქივო უწყებაში უკვე აღარ სჭირია. ეს დიპლომი თავისდა თავად ჰმოწმობს იმას, რომ მისი პატრონი არქივში მუშაობისათვის ზედმიწევნით მომზადებულია. ამიტომაც მისთვის ყველგან კარი გახსნილია. „შარტელის“ დიპლომის მიღების გზა, როგორც ვხედავთ, მეტად ძნელი და ეკლიანია, მაგრამ სამაგიეროდ ვისაც იგი ელირსა, სავსებით უზრუნველ-ყოფილია: საფრანგეთის კანონის მიხედვით, სახელმწიფო ვალდებულია École des Chartes-ში კურს დამთავრებული შესაფერ მსახურში გაამწესოს და ღირსეული ჯამაგირიც დაუნიშნოს.¹

საფრანგეთის გზას ადგია რამდენიმედ იტალიაც, სადაც არქივთმეცნიერების განვითარება და მომზადებულ არქივისტიების საჭიროებაც უკანასკნელ დროს საგრძნობლად გაიზარდა. იტალიის მთავარ ქალაქებში: რომში, ფლორენციაში, ვენეციაში და სხვაგან მოწყობილია სპეციალური „შკოლები“, ხოლო ნეაპოლში 1907 წლიდან არსებობს Istituto di Studi superiori არქივთმეცნიერებისა და სხვა დამხმარე საგნების შესასწავლად. სამწუხაროდ, ამ შკოლების პროგრამა და სწავლის ვადა ზედმიწევნით და გარკვევით განსაზღვრული არ არის. (მხოლოდ უკანასკნელ დროს ამ შკოლებში, ზოგიერთების გამონაკლისით, შემოიღეს ორი წლის სწავლის ვადა). არ არსებობს აგრეთვე ერთი სისტემა, რომელიც საფუძვლად უნდა ჰქონდეს დადებული ამ შკოლებში სწავლას. იტალიის საარქივო შკოლებში მეცადინეობას საფუძვლად უდევს ნაწილობრივ ფრანგულ École-ის, ნაწილობრივ გერმანულ შკოლის, ნაწილობრივ კიდევ ვენის ინსტიტუტის სასტიკმა. ამიტომ იტალიურმა საარქივო შკოლამ ჯერ-ჯერობით ვერ შექმნა ჩამოყალიბებული არქივისტის ტიპი: იტალიელი არქივისტი სხვა და სხვა ტიპისა არის, მას სხვა და სხვა მომზადება აქვს. ამასთანავე იტალიაში, კარგად და საშუალოდ მომზადებულ არქივისტთან ერთად, შეხვედებით შედარებით ნაკლებად მომზადებულს და ხშირად უფიცსაც. ეს გარემოება შეუძლებელს ხდის იტალიაში საარქივო სწავლა-განათლების დაყენებას ისე კარგად, როგორც ეს საფრანგეთშია.

სამაგიეროდ საარქივო სწავლა-განათლების საქმე კარგად არის დაყენებული მეცნიერების სამშობლოში — გერმანიაში და რამოდენიმედ ავსტრიაშიც. გერმანული შკოლა და სისტემა თავისი აკადემიზმით არ ჩამოუვარდება ფრანგულ შკოლას. გერმანელი არქივისტი ზედმიწევნით კარგად მომზადებულია და ინიციატივითაც სავსეა. — ის საარქივო მომზადებას უნივერსიტეტის კედლებში

¹ École des Chartes 1821 წლის დებულების თანახმად, École-ში კურს დამთავრებული მაშინათვე უნდა დაინიშნოს შესაფერ სამსახურში; 1829 წლის წესდების თანახმად, École des chartes მისწავლეთ მიღელ ხნის განმავლობაში ეძლევათ სტიპენდიები, ხოლო დამთავრების შემდეგ საარქივო ვაკანსიების ერთი მესამედი განკუთვნილია „შარტელებისთვის“; 1846 წლის წესდებით კი ეს ერთი მესამედი აყვანილია სრული 100%-დე.

ლებულობს, სადაც საარქივო მეცნიერებათა და სხვა დამხმარე დისციპლინათა შესასწავლად სპეციალური კათედრებია მოწყობილი. საარქივო საქმეში სპეციალიზაციისა და დახელოვნებისათვის უნივერსიტეტის ჩვეულებრივი ოთხი წლიდან განკუთვნილია ორი წელიწადი. პრაქტიკული მეცადინეობა სწარმოებს არქივებში ლაბორატორიული სისტემით. უნივერსიტეტში კურსის დამთავრების შემდეგ ახალგაზრდა არქივისტი არქეოგრაფიულ გაწერთან ჩვეულებრივად ლებულობს ცნობილ Monumenta Germaniae-ში. გერმანული სისტემის თავისებურობა და მალალი ღირსება იმაში მდგომარეობს, რომ იგი წარმოადგენს ერთ მთლიან სისტემას. ამიტომ გერმანიაში საარქივო სწავლა-განათლებაც თითქმის ყველგან ერთნაირია. გერმანულმა შკოლამ სხვა და სხვა ტიპის არქივისტი არ იცის. კარგად მომზადებული არქივისტის გვერდით შედარებით უფიცი არქივისტი, როგორც ეს იტალიაში ხშირად გვხვდება, გერმანიაში გამონაკლისი და იშვიათი მოვლენაა.

გერმანულმა შკოლამ თავისი კვირტები და ფესვები ავსტრიის ნიადაგზედაც გაუშვა. ქალაქ ვენაში არსებობს სპეციალური საარქივო ინსტიტუტი.¹ ინსტიტუტში შესვლა შეუძლია მხოლოდ იმას, ვისაც უნივერსიტეტის კურსი ბრწყინვალედ დაუმთავრებია. ინსტიტუტში მეცადინეობა გრძელდება ორი წელიწადი. ერთი წლის შემდეგ მსმენელი ითვლება „ინსტიტუტის წევრად“. დამთავრების შემდეგ ნაწილი მიდის საარქივო სამსახურში, ნაწილი კი — წმინდა სამეცნიერო მუშაობას ჰკიდებს ხელს და ცდილობს კათედრა მიიღოს.

ერთის შეხედვით ვენის ინსტიტუტი მოგვაგონებს ფრანგულ École Nationale des Chartes-ს, და მართლაც მათ შორის ბევრი საერთოა. მაგრამ ეს მხოლოდ პირველი შეხედვით: არსებითად ვენის ინსტიტუტი, როგორც ვთქვით, გერმანული შკოლის შტო არის, გერმანული სისტემის საარქივო დაწესებულებაა. გერმანული სისტემის ერთიანობა ვენის ინსტიტუტის მიერ ოდნავაც დარღვეული არ არის, პირიქით, ეს ერთიანობა უფროც დადასტურებულია. საქმე იმაშია, რომ ვენის ინსტიტუტი იურიდიულად და ფაქტიურადაც უნივერსიტეტის დაწესებულებაა. საარქივო სწავლა-განათლების რეგულიატორი და გეგმის შემდგენელი ისევე, როგორც გერმანიაში, აქაც უნივერსიტეტია. პროგრამაც საერთოდ თავის მოცულობითა და შინაარსით აქაც და იქაც ერთნაირია. ერთი სიტყვით ორივე ქვეყნებში, გერმანიასა და ავსტრიაში, არსებითად ჩვენ გვაქვს საარქივო სწავლა-განათლების ერთი მთლიანი სისტემა, რომელიც უნივერსიტეტის სისტემასთან არის დაკავშირებული.

საარქივო სწავლა-განათლებისა და არქივისტების მომზადების საკითხში რამოდენიმედ განცალკევებით სდგას ინგლისი, რომელიც საარქივო საქმის დარგში საერთოდ იმ თავითვე თავისი გზით მიდიოდა. თუ საფრანგეთსა და გერმანიაში, ხოლო ნაწილობრივ ავსტრიასა და იტალიაშიც, საარქივო საქმე (თეორია და პრაქტიკა) ერთიან სისტემაში არის ჩამოყალიბებული, — ინგლისში საარქივო აღმშენებლობა ასეთ ერთიან სისტემას და საფუძველს რამოდენიმედ მოკლებულია. მაშინ, როდესაც ხსენებულ ქვეყნებში არქივები თითქმის სავსებით

¹ ვენის ინსტიტუტი არსებობს 1854 წლიდან და მის ფაქტიურ დამაარსებლად ითვლება École des Chartes მოწაფე თეოდორე ზიკელი.

გაერთიანებულია ცენტრალიზაციის საფუძველზე და ცალკე უწყებად არის გამოყოფილი, ინგლისში ასეთი გაერთიანების პროცესი ჯერ კიდევ სავსებით დამთავრებული არ არის. კონსტიტუციის კლასიკურ ქვეყანაში, ინგლისში, საარქივო საქმეს გარკვეული და, როგორც მოსალოდნელი იყო, ერთიან საფუძველზე დამყარებული კონსტიტუცია არა აქვს. ამასთანავე საარქივო საქმის წარმართვის საქმე ინგლისში სახელმწიფოს ჯერ სავსებით ვერ აუღია ხელში, და იგი ნაწილობრივ მაინც კერძო და საზოგადო ინიციატივის საგანს შეადგენს. ამით აიხსნება ის გარემოება, რომ ინგლისში, როგორც თავის ადგილას უკვე აღნიშნული გვქონდა, დღესაც საარქივო საქმეს ორი დაწესებულება (Public Record Office და ბრიტანეთის მუზეუმი) უდგას სათავეში. ამითვე აიხსნება ის გარემოება, რომ ინგლისში საარქივო სწავლა-განათლება ისე არ არის დაყენებული, როგორც ეს მოსალოდნელი იყო. ინგლისურმა საარქივო შკოლამ ჯერ კიდევ ვერ მოგვცა მაღალი კვალიფიკაციის არქივისტის ტიპი. ინგლისელი არქივისტი, საერთოდ რომ ავიღოთ, თავისი მომზადებით და გამოცდილებით ჩამოუვარდება, როგორც ფრანგ, ისე აგრეთვე გერმანელ არქივისტს. რა თქმა უნდა, ეს იმას არ ჰნიშნავს, რომ ინგლისს არ ჰყავს დიდი ავტორიტეტები და მეცნიერები საარქივო დარგში. პირიქით, ჰალლი, პოოლი, ან კიდევ ჯენკინსონი და სხვები ისეთი დიდი ფიგურებია, რომელთა ბადალი სხვაგან იშვიათად თუ მოიპოვება. მაგრამ თითო ოროლა და, თუ გნებავთ, რამოდენიმე ათეულ გამოჩენილ არქივისტის ყოლა როდის აძლევს ინგლისს უფლებას სთქვას, რომ მას არქივისტების მომზადებისა და, მაშასადამე, საარქივო საქმეც ისე აქვს დაყენებული, როგორც ეს მის ეკონომიურ და კულტურულ სიძლიერეს შეეფერება.¹

საარქივო სწავლა-განათლების მხრივ არსებითად ანალოგიური მდგომარეობა არის დასავლეთ ევროპის სხვა ქვეყნებში, როგორც მაგ. ჰოლანდიაში, ბელგიაში, ესპანიაში და სხვაგან, ამიტომ ამ ქვეყნების შესახებ სიტყვას არ გავაგრძელებთ და გადავალთ საბჭოთა ქვეყნებზე.

საბჭოთა ქვეყნებში საარქივო სწავლა-განათლების საქმე გაცილებით უფრო დაბალ დონეზეა დაყენებული, ვიდრე დასავლეთ ევროპის რომელიმე, ამ მხრივ თუნდაც ჩამორჩენილ, ქვეყანაში. ყოფილ რუსეთის იმპერიაში, ხოლო აწინდელ საბჭოთა კავშირში, არქივარიუსისათვის წინად არავითარი არამც თუ სპეციალური სწავლა-განათლება, არამედ საერთო განვითარებაც და მომზადებაც საჭირო არ იყო. პირიქით, საარქივო სამსახურში აწესებდნენ ჩვეულებრივად ისეთ პირთ, რომელნიც; სხვა სამსახურისათვის თავის მოუშაღებლობის გამო გამოუსადეგარი იყვნენ ან კიდევ ისეთ პირთ, რომელთაც მოხუცებულობისა და შრო-

¹ საჭიროა აღინიშნოს, რომ ინგლისში უკანასკნელ დროს, განსაკუთრებით მსოფლიო ომის შემდეგ, საარქივო საქმემ სწრაფი ნაბიჯით დაიწყო წინსვლა. მთავრობამ მეტი ყურადღება მიაქცია არქივებს, და მათი ცენტრალიზაციის საკითხიც უფრო ფართოდ იქმნა დაყენებული. სწორედ ამ მიზნით ომის შემდეგ დაარსებულ იქმნა სპეციალური კომისია, რომელსაც დავალებული აქვს დათვალიეროს სახელმწიფო და ადგილობრივი არქივების მდგომარეობა და მათი რეორგანიზაციისათვის წარმოადგინოს თავისი აზრი.

მის უნარის დაკარგვის გამო სხვაგან მუშაობა უკვე აღარ შეეძლოთ. არქივში მუშაობა ითვლებოდა ისეთ სამსახურად, სადაც გამოსადეგი იყო ყველა, ვისაც კი მცირე განათლება და სწავლა მიღებული ჰქონდა ან, უფრო სწორად რომ ვთქვათ, ვინც წერა-კითხვის მცოდნე იყო.

ცნობილი რუსი არქივისტის ნ. კალაჩოვის მიერ ჯერ კიდევ გასულ საუკუნის 80-ნ წლებში წამოყენებულ აზრს, — არქივში მომუშავეთა სპეციალურად მომზადების აუცილებლობის შესახებ და ამის შედეგად 1878 წელს პეტერბურგში მისივე თაოსნობით არქეოლოგიური ინსტიტუტის დაარსებას, — მაინც და მაინც ნაყოფი არ გამოუღია და შექმნილი მდგომარეობა არ შეუცვლია. საქმე იმაშია, რომ არქეოლოგიური ინსტიტუტი უფრო არქეოლოგებს ამზადებდა ვიდრე არქივისტებს, თუმცა უნდა აღინიშნოს, რომ ინსტიტუტის პროგრამაში პირველ ხანებში მაინც საარქივო საგნები უფრო სჭარბობდა არქეოლოგიურ საგნებს. ეს იმიტომ, რომ არქივისტების მოთხოვნილება რუსეთში ამდროს სრულიად არ არსებობდა, ვინაიდან საარქივო სამსახურისათვის სპეციალური სწავლა-განათლება და მომზადება სავალდებულო არ იყო. École des Chartes-ის მიბაძვლით დაარსებულმა პეტერბურგის არქეოლოგიურმა ინსტიტუტმა კალაჩოვისა და სხვა ცნობილ რუს არქივისტების თავ-გამოდებული მეცადინეობისდა მიუხედავად რუსულ ნიადაგზე ვერ გაიხარა და მოსალოდნელი ნაყოფი ვერ გამოიღო, რადგან სათანადო ობიექტური პირობები ამისთვის მაშინდელ რუსეთის სინამდვილეში არ არსებობდა.

რევოლუციის შემდეგ, როდესაც საბჭოთა ქვეყნებში საარქივო საქმის დარგში რადიკალური ცვლილებები მოხდა, და იგი სახელმწიფო აღმშენებლობის ერთ მნიშვნელოვან დარგად იქმნა მიჩნეული, — მდგომარეობა არსებითად შეიცვალა და საარქივო სწავლა-განათლების აუცილებლობაც ექვემდებარებოდა გახდა. საარქივო საქმის ცალკე უწყებად გამოყოფამ და საარქივო ორგანიზაციათა ქსელის გაფართოვებამ ერთის მხრივ, და არქივების მიმართ მეცნიერულ მოთხოვნილებათა გაზრდამ მეორეს მხრივ, მწვავედ წამოაყენა საკითხი საარქივო დარგში მომუშავეთა სპეციალურად მომზადების შესახებ, როგორც რუსეთში, ისე აგრეთვე სხვა მოკავშირე რესპუბლიკებშიც: უკრაინაში, ბელორუსიაში, საქართველოში და სხვაგან.

არქივების გადახალისებისა და იქ მომუშავეთა კადრის სპეციალურად მომზადების საკითხმა საბჭოთა ქვეყნებში, ისევე როგორც დასავლეთ ევროპაში, უკვე დაჰკარგა პრინციპიული მნიშვნელობა და გადაიქცა ტენიკურ პრობლემად, რომლის მოგვარებაც სადღეისო საკითხად იქმნა აღიარებული. ეს აიხსნება იმ გარემოებით, რომ საბჭოთა დასახელებულ ქვეყნებში საარქივო დარგში სახელმწიფოებრივი ცენტრალიზაციის სისტემის დამკვიდრებამ აუცილებელი გახადა არქივში მომუშავის უმაღლესი კვალიფიკაცია და სპეციალიზაცია.

რუსეთში საარქივო სწავლა-განათლების საკითხი შედარებით სხვა საბჭოთა რესპუბლიკებთან უფრო ადრე დაისვა, რადგან ხელსაყრელ პოლიტიკურ პირობებთან დაკავშირებით საარქივო საქმის რეორგანიზაცია იქ ჯერ კიდევ 1918 წელს დაიწყო, მაშინ, როდესაც ამავე პირობებთან დაკავშირებით, ამგვარი რეორგანიზაციის მოხდენა სხვაგან გაცილებით უფრო გვიან შეიქმნა შესაძლებელი.

რუსეთში წინად არსებულმა არქეოლოგიურმა ინსტიტუტებმა (პეტერბურგისა — 1878 წ., მოსკოვისა — 1907 წ., კავკასიისა — 1914 წ.), რომლებმაც რევოლუციის დასაწყისის საკმაოდ შეცვლილი პროგრამით მოაღწიეს, — რევოლუციის შემდეგ სრულიად დაჰკარგეს უწინდელი სახე და შინაარსი. თუ წინად არქეოლოგიური ინსტიტუტის პროგრამაში საარქივო საგნები სკარბობდა, რევოლუციის შემდეგ ახლად დაარსებულ არქეოლოგიურ ინსტიტუტებში (ყაზანის, კიევის და კავკასიის), რომელნიც სამეცნიერო აკადემიის ფილიალებს წარმოადგენდნენ, არქივთ-მეცნიერებას სრულიად უმნიშვნელო ადგილი დაეთმო. ამიტომ ამ ინსტიტუტებს უკვე არ შეეძლოთ ეთამაშნათ რუსეთში საარქივო სასწავლებლების როლი და მიეცათ გადახალისებულ არქივებისათვის შესაფერად მომზადებული არქივისტები.

ამ გარემოებასთან დაკავშირებით უკანასკნელ წლებში რუსეთის ცენტრების ინიციატივით არქივთმეცნიერება და სხვა საარქივო საგნები შეტანილ იქმნა უნივერსიტეტის კურსში და საისტორიო-საარქივო საგანთა ციკლი გამოყოფილ იქმნა ცალკე ჯგუფად. საისტორიო-საარქივო მეცნიერებათა ციკლში შეტანილ იქნა როგორც საკუთრივ არქივთმცოდნეობა, ისე აგრეთვე სხვა დამხმარე და მონათესავე საგნებიც, როგორც მაგალითად, ისტორია, პილეოგრაფია, დიპლომატიკა, სფრაგისტიკა და სხვა. საარქივო დარგზე შესვლა ყველას შეუძლია, ვინც უნივერსიტეტში შესულია: ამ დარგზე მისაღებად ცალკე გამოცდები დაწესებული არ არის. საისტორიო-საარქივო მეცნიერებათა კურსს გადიან ჩვეულებრივ უნივერსიტეტის ჰუმანიტარულ დარგებისათვის შემოღებული ვადის, ე. ი. ოთხი წლის განმავლობაში. კურს დამთავრებული საარქივო დარგში საკმაოდ მომზადებულად ჩაითვლება, მაგრამ ის თავის ცოდნით უქველად ჩამოუვარდება დასავლეთ ევროპის, განსაკუთრებით საფრანგეთისა და გერმანიის არქივისტს, რომელსაც პარიზის École Nationale des Chartes-ში და გერმანიის უნივერსიტეტებში ან ვენის ინსტიტუტში მიუღია სწავლა.

აქვე საჭიროა აღინიშნოს, რომ ლენინგრადისა და მოსკოვის უნივერსიტეტებში არქივთმეცნიერების საგნების შეტანამ მოსალოდნელი ნაყოფი ვერ გამოიღო და იმედები სავსებით ვერ გაამართლა. ამიტომ რუსეთში საარქივო დარგის მუშაკთა მომზადების სხვა გზის ძიება აუცილებელი შეიქმნა. ამასთან დაკავშირებით 1918-19 წლებში ლენინგრადის არქეოლოგიურ ინსტიტუტთან გახსნილ იქნა მოკლე ვადიანი საარქივო კურსები, რომელზედაც აკადემიური წლის პირველი ნახევრის განმავლობაში ზოგადად წაკითხული იყო მთელი რიგი თეორიული კურსებისა, ხოლო მეორე ნახევრის განმავლობაში მოწყობილი იყო პრაქტიკული ვარჯიშობა საარქივო მასალებზე.

1919—1920 წლებში ანალოგიური კურსები მოწყობილ იქნა მოსკოვშიც. კურსებზე სხვათა შორის იკითხებოდა შემდეგი საგნები: 1) რუსეთის ცენტრალურ და ადგილობრივ დაწესებულებათა ისტორია მე-15—19-ე ს.ს., 2) რუსეთის საისტორიო გეოგრაფია (მოსკოვის სახელმწიფოს დაარსებიდან), 3) რუსული სამართლის ძეგლები მე-15-19 ს.ს., მათი ტერმინოლოგიასთან დაკავშირებით (თეორიული და პრაქტიკული კურსები), 4) რუსეთის ისტორიის წყაროების განხილვა-მიმოხილვა, 5) რუსული არქივთმეცნიერება. რუსული არქივებისა და

მათი შემადგენლობის შესახებ ისტორიულ ცნობათა კურსი. რუსული არქივების გარეგანი ისტორია მე-14 საუკუნიდან, 6) უცხო არქივები: ინგლისური, გერმანული, შვედური და ვარშავისა, 7) არქივთმცოდნეობა: საარქივო საქმის ტექნიკის ფაქტიური დაყენება დასავლეთ ევროპასა და რუსეთში, არქივების ცენტრალიზაციის მეცნიერული არქივთმცოდნეობის პრინციპები, 8) დიპლომატიკა, სტრატეგიისა და ქრონოლოგიის შესახებ ცნობების დამატებით. საერთო დიპლომატიკა, რუსული დიპლომატიკა, ყალბი საბუთები, 9) აქტების ენა, 10) პალეოგრაფია, 11) მეტროლოგია და ნუმიზმატიკა, 12) უცხო არქეოგრაფიის და საბუთების გამოცემის მიმოხილვა, 13) რუსული არქეოგრაფიისა და საბუთების გამოცემის მიმოხილვა, 14) ძველი ხელნაწერების წაკითხვა და ტრანსკრიპცია (პრაქტიკული ვარჯიშობა).

საარქივო კურსები განმეორებულ იქმნა მომდევნო 1920-21 და 1921-22 წლებშიც გაფართოებული პროგრამით, ხოლო 1924-25 აკადემიურ წელს კურსების პროგრამაში შეტანილ იქმნა აგრეთვე შემდეგი საგნები: 1) რ.ს.ფ.ს.ო.-ს კონსტიტუცია, 2) რუსეთის და მის დაწესებულებათა ისტორია, მე-19—20 ს.ს., 3) საქმისწარმოება მომქმედ დაწესებულებებში, 4) საარქივო საქმე მომქმედ დაწესებულებებში, 5) მე-17—19 ს.ს. ხელნაწერთა წაკითხვა, 6) რევოლუციონურ მოძრაობათა ისტორია რუსეთში, 7) საარქივო კანონმდებლობა რ.ს.ფ.ს.ო.-ში და მთლიანი სახელმწიფო საარქივო ფონდის მიმოხილვა და 8) დიპლომატიური არქივების შინაარსი და ამ არქივებში ძეგლობა.

არსებითად ანალოგიური მდგომარეობა არის უკრაინაშიც. წინად უკრაინა, როგორც ყოფ. რუსეთის იმპერიის ერთ-ერთი ნაწილი, საერთო ბედს იზიარებდა და საარქივო სწავლა-განათლების საქმეც, მაშასადამე, იმავე დონეზე იყო დაყენებული, რომელზედაც ეს საქმე საერთოდ ყოფ. რუსეთის იმპერიაში იყო. ხოლო 1917 წლის რევოლუციის შემდეგ უკრაინის ხალხის საერთო კულტურულ აღორძინებასთან ერთად საარქივო საქმეც აღორძინების გზას დაადგა. საარქივო საქმის აღორძინებამ და არქივების რეორგანიზაციამ კი აუცილებელი გახდა საარქივო სწავლა-განათლების საკითხის მოგვარება.

ამ ჟამად საარქივო დარგში მომუშავეთა კვალიფიკაციის საკითხი უკრაინაში მიჩნეული არის ერთ-ერთ მთავარ საკითხად. უკრაინის საარქივო დაწესებულებებში და არქივთსაცავებში შეიძლება დაშვებულ იქნას მხოლოდ ისეთი პირი, რომელსაც სათანადო საარქივო მომზადება და ცოდნა აქვს მიღებული. უკრაინაში ამ ჟამად სწარმოებს ერთი მხრივ, ახალ არქივისტთა კადრის მომზადება, ხოლო მეორეს მხრივ, ძველ მუშაკთა კვალიფიკაციის ამაღლება. პირველი მიზნისათვის სახალხო განათლების ინსტიტუტის (უნივერსიტეტის) სოციალ-ეკონომიურ განყოფილებაზე შემოღებულია არქივთმცნიერებისა და სხვა მონათესავე საგნების კურსი, ლენინგრადისა და მოსკოვის საისტორიო-საარქივო ციკლთა გამოცდილების გამოყენებით. ინსტიტუტის საარქივო დარგის პროგრამაში შედის: 1) არქივთმცნიერება, 2) საბჭოთა აღმშენებლობის კანონმდებლობა და პრაქტიკა, 3) საბჭოთა დაწესებულებების სამდივანმწიგნობროს ტექნიკა, 4) საზოგადო ისტორია, 5) გეოგრაფია, 6) პალეოგრაფია, 7) დიპლომატიკა, 8) ნუმიზმატიკა, 9) სტრატეგია, 10) უკრაინის ისტორია და სხვა.

საარქივო დარგში მომუშავეთა კადრის კვალიფიკაციის ამაღლების მიზნით უკრაინის სხვა და სხვა ქალაქებში (მაგ. ხარკოვში, კიევში, ჩერნიგოვში და სხვა-

გან) ყოველ წლიურად ეწყობა რუსეთის მსგავსად მოკლე-ვადიანი საარქივო კურსები. კურსების მიზანია არქივში მომუშავეებს გააცნოს საარქივო ტექნიკასა და მეცნიერებაში შემოღებული ახალი მეთოდები და წესები. კურსებზე ლექციების სახით იკითხება არქივთმეცნიერებისა და სხვა დამხმარე დისციპლინათა ზოგადი კურსი. მაგრამ კურსებზე მეცადინეობა სწარმოებს მეტ წილად ლაბორატორიული წესით¹.

საქართველოში საარქივო სწავლა-განათლებისა და საარქივო მუშაკთა მომზადების საქმე ერთობ დაბალ დონეზეა დაყენებული ან, უკეთ რომ ვსთქვათ, იგი აქ სრულიად მოუგვარებულა. ჩვენში ისევე, როგორც უკრაინაში, მეტად მწვავედ სდგას საკითხი ერთი მხრივ ძველ მუშაკთა გადამზადებისა, ხოლო მეორეს მხრივ ახალ ძალების მომზადების შესახებ. მაგრამ ამ მხრივ საქართველოში, სამწუხაროდ, ჯერჯერობით ფაქტიურად არაფერი გაკეთებულა.

მხოლოდ გასულ 1926 წელს ცენტრარქივის დირექტორის ალ. წერეთლის ინიციატივით სახელმწიფო უნივერსიტეტის კურსში შეტანილ იქმნა არქივთმეცნიერების კურსიც, რომელიც სხვა დამხმარე დისციპლინათა გარდა ჰეგულისხმობს შემდეგ საარქივო საკითხების შესწავლას: 1) ისტორიული მიმოხილვა არქივებისა და საარქივო საქმისა უძველეს დროში, საშუალო საუკუნეებში და ჩვენს დროში. ისტორიული მიმოხილვა არქივებისა და საარქივო საქმისა დასავლეთ ევროპაში, აღმოსავლეთ ქვეყნებში, რუსეთსა და საქართველოში. 2) არქივთა ორგანიზაციების სხვა და სხვა სისტემები. საუწყებო არქივების სისტემა და არქივების სახელმწიფო ცენტრალიზაციის სისტემა. თანამედროვე საარქივო კანონმდებლობა დასავლეთ ევროპაში დ.ს.ს.რ.-ში. რ.ს.ფ.ს.რ.-ის სახალხო კომისართა საბჭოს 1918 წლის ივნისის 1 დეკრეტი. საქართველოს რევკომის 1921 წლ. 2 ივნისის დეკრეტი საარქივო საქმის რეორგანიზაციისა და ცენტრალიზაციის შესახებ. 3) საარქივო მუშაობის მეთოდები და წესები. საარქივო მასალის დაცვა-შენახვა. საარქივო მასალის გადაცემა კერძო პირთა და დაწესებულებათა მიერ საარქივო უწყებისათვის. საარქივო მასალის კლასიფიკაცია და უვარგისი მასალის მოსპობა. გარშევი კომისიები. საარქივო მასალის აღწერა. საარქივო სტატისტიკა. 4) საარქივო მასალის დამუშავება. არქივებიდან ცნობის და ამონაწერების გაცემა. არქივის შენობაში საარქივო მასალებზე მუშაობის წესები. საარქივო აღწერების გამოცემა. საარქივო მასალების გამოცემის წესები. 5) საარქივო არქიტექტურისა და ჰიგიენის მოთხოვნები. საარქივო შრომის დაცვის სპეციალური ფორმები. 6) ბიბლიოთეკები არქივებთან. 7) საარქივო მუშაკთა სპეციალური მომზადება. ტექნიკური და სამეცნიერო პერსონალი არქივებში და სხვა².

სამწუხაროდ 1926-27 აკადემიურ წელში არქივთმეცნიერების კურსის წაკითხვა უნივერსიტეტში, სხვა და სხვა ობიექტურ გარემოებათა გამო, მოუხერხებული შეიქნა და ამრიგად საქართველოში საარქივო სწავლა-განათლების საკითხი, რომელიც გასულ 1926 წ. თითქოს დადებითად გადაწყდა, ჯერ ისევ მოუგვარებელი რჩება.

¹ უკრაინაში საარქივო სწავლა-განათლების შესახებ იხ. შ. ჩხეტია, საარქივო აღმშენებლობის ძირითადი პრინციპები უკრაინაში, გვ. 16, 1926 წ.

² ეს პროგრამა ცენტრარქივის დავალებით პროფეს. მ. პოლივეტოვის მიერ შედგენილი და ცენტრარქივის პასუხისმგებელ თანამშრომელთა თათბირის მიერ მოწონებული მთლიანად იბეჭდება ამავე ნომრის ოფიციალურ განყოფილებაში.

5. საარქივო ტერმინოლოგიისათვის.¹

არქივი, როგორც დავრწმუნდით, ძველი ინსტიტუტია, ხოლო არქივთმცნიერებაც ჩვენს დროში საკმაოდ ჩამოყალიბებული დისციპლინაა, მაგრამ ამისდა მიუხედავად საარქივო პრაქტიკასა და თეორიაში ერთსახეობა ჯერ კიდევ საესებით მიხწეული არ არის. სხვადასხვა ქვეყნებში, ხშირად ერთ და იმავე ქვეყანაშიც, სხვა და სხვანაირი მეთოდია არქივთმოწყობისა და საარქივო მუშაობის.

ამგვარივე სხვაობა არსებობს აგრეთვე საარქივო ტერმინების ჩამოყალიბებისა და კვალიფიკაციის საქმეშიც. იშვიათ გამონაკლისის გარდა, თითქმის ყველგან დღესაც ადგილი აქვს საარქივო ტერმინების აღრევას და სხვა და სხვაგვარ ინტერპრეტაციას. ერთი და იგივე საარქივო ცნება ხშირად სხვა და სხვანაირი მნიშვნელობით იხმარება ხოლმე, ან პირიქით, ორი სხვადასხვა შინაარსის ტერმინები ადეკვატურ ტერმინებად არის მიჩნეული და სხვა.

საილუსტრაციოდ ავიღოთ ერთი რომელიმე საარქივო ტერმინი, თუნდაც ტერმინი „საარქივო ფონდი“, რომელიც საარქივო პრაქტიკაში უფრო დამკვიდრებულია. ეს ტერმინი საარქივო კანონმდებლობაში, საარქივო საქმის თეორია-სა და პრაქტიკაშიც საესებით განმტკიცებულ და მოშინაურებულ ტერმინად ითვლება. მაშასადამე, მოსალოდნელი იყო, რომ ამ ცნების განმარტების დროს, სრული ერთგვარობა მიხწეული თუ არა, ყოველ შემთხვევაში პრინციპიალურ სხვაობას მაინც ადგილი არ ექნებოდა. სამწუხაროდ, ამ ტერმინის განმარტებაში ისეთივე გაუგებრობას აქვს ადგილი, როგორც საერთოდ სხვა საარქივო ცნებების ახსნა-განმარტების დროს. მაგალითად ჰოლანდიელი ავტორები Müller-ი, Feith-ი და Fruin-ი თავიანთ სახელმძღვანელოში „Anleitung zum Ordnen und Bearbeiten von Archiven“ ასე განმარტავენ ამ ტერმინს: „საარქივო ფონდი არის დაწესებულებისა ან მის ერთ-ერთ თანამდებობის პირის მიერ ოფიციალურად მიღებულ ან შედგენილ წერილობითი, ნახაზი და ნაბეჭდი საბუთების ჯამი, იმდენად ყოველშემთხვევაში, რამდენად ეს საბუთები განკუთვნილი იყო ამ დაწესებულებაში ან ამ თანამდებობის პირის ხელში შენახვის მიზნით დასატოვებლად“.² სრულიად სხვაგვარად განმარტავს ამავე ტერმინს მოსკოველი არქივისტი ვ. შერე-მეტევსკი. „საარქივო ფონდი ეწოდება, ამბობს ის, ამ ფონდის ინდივიდუალურ ხასიათთან შეფარდებულ განსაკუთრებულ საერთო სათაურით გაერთიანებულ შენახვას ერთეულების ჯამს, რომელსაც აქვს თავისი კერძო ნუმერაცია.“³ როგორც

¹ შ. ჩხეტიას მონოგრაფიის ეს თავი იბეჭდება სადისკუსიო წესით. რედაქცია.

² იხ. Müller, Feith und Fruin, „Anleitung zum Ordnen und Bearbeiten von Archiven“, თავი 1, § 1.

საარქივო ფონდის ამგვარი განმარტება მოწონებულ იქნა ჰოლანდელ არქივისტების ასოციაციის მიერ, რომელიც დაარსებული იყო ქ. ჰაარლემში 1891 წ., ჰოლანდელ არქივისტების კონფერენციის მიერაც, რომელიც ყოველწლიურად თავს იყრის ხოლმე ჰოლანდიის სამეფოს გენერალური არქივისტის თავმჯდომარეობით, და ბოლოს, 1897 წელს შინაგან საქმეთა სამინისტროს მიერ.

³ იხ. Архивное Дело, вып. II, 1925 წ. გვ. 50

ვხედავთ, ამ განმარტებებს შორის საკმაო განსხვავებაა, მაგრამ ეს განსხვავება კიდევ უფრო შორს მიდის, თუ ამ განმარტებებს შევადარებთ იმ ფორმულას, რომელიც წარმოდგენილ იყო ბ. ან ფილოვის მიერ სრულიად რუსეთის საარქივო მოღვაწეთა ყრილობაზე 1925 წ. პროექტის სახით. ამ პროექტში ეს ტერმინი ასეა განმარტებული: „დაწესებულებისა ან პირის საარქივო ფონდი ეწოდება საარქივო მასალების მთელ ჯამს, რომელიც შექმნილია ამ დაწესებულების ან პირის მუშაობ-მოქმედების პროცესში“.¹

ასეთივე მდგომარეობა არის სხვა საარქივო ცნებების ახსნა-განმარტების დროსაც.

რით აიხსნება ის გარემოება, რომ ძირითადი საარქივო ტერმინებისათვის მაინც ჯერ კიდევ საერთო ფორმულების ჩამოყალიბება ვერ მოხერხებულა? ეს აიხსნება ერთი მხრივ იმით, რომ არქივების სახელმწიფოებრივი ცენტრალიზაციის სისტემა, რომელთანაც დაკავშირებულია საარქივო ცნებების კვალიფიკაცია, როგორც ვნახეთ, შედარებით ახალი სიქმეა, ხოლო მეორეს მხრივ იმითაც, რომ თვით საარქივო ტერმინებისთვის გარკვეული ფორმულების ჩამოყალიბება თავისდა თავად ერთგვარ სიძნელეს წარმოადგენს.

საქმე იმაშია, რომ საარქივო ტერმინების სახით ჩვენ საქმე გვაქვს ისეთ ცნებებთან, რომელნიც საერთოდ ძნელად განიმარტებიან. ადვილი საქმეა მათემატიკური ფორმულების, ან კიდევ თეორიულ-იურიდიულ ფორმულების ჩამოყალიბება, რადგან ეს ფორმულები ყველგან თითქმის ერთნაირია; მაგრამ სხვანაირი მდგომარეობაა საარქივო ცნებების განმარტების დროს, ვინაიდან ამ შემთხვევაში, შესაძლებელია ჩვენ მივიღოთ არა განყენებულ ნიშნების ჯამის გამომხატველი ფორმულა, ან კიდევ წმინდა თეორეტიული ტიპის ფორმულა, როგორც ეს მათემატიკურ ცნებების განმარტების დროს შეიძლება, არამედ მხოლოდ „მოკლე აღწერა საარქივო ცხოვრების ამა თუ იმ მოვლენისა“.

ამავე დროს საარქივო საქმეში საერთოდ არსებული გაურკვეველობა საკმაოდ აბრკოლებას ჰქმნის ყოველდღიურ საქმიანობაში. ამიტომ ამ გაურკვეველობის აღკვეთას და ერთსახეობის დამკვიდრებას უაღრესი პრაქტიკული და თეორიული მნიშვნელობა აქვს. კერძოდ საარქივო ტერმინალოგიის კრისტალიზაცია და საარქივო ცნებებისათვის გარკვეული შინაარსისა და ფორმის მინიჭება თვით ცხოვრების მიერ არის ნაკარნახევი, და ამიტომ მისი სწორედ გადაჭრას მეტად აქტუალური მნიშვნელობა აქვს.

ამით აიხსნება ის გარემოება, რომ ამ მიმართულებით ერთი ხანია, რაც გაცხოველებული მუშაობა დაიწყო. ეს მუშაობა დღესაც სწარმოებს. დასავლეთ ევროპის მთელ რიგ ქვეყნებში საარქივო დაწესებულებები, ცალკე არქივისტები, სახელმწიფოებრივი ორგანოებიც ცდილობენ საარქივო ტერმინებისთვის გარკვეული ფორმულა შემოიღონ და მას მყარი საფუძველი მოუძებნონ. ეს საკითხი იქ ხშირად საარქივო კონფერენციებისა და ყრილობების მსჯელობის ობიექტიც არის ხოლმე.

¹ იხ. Протоколы Первого Съезда Архивных деятелей РСФСР, 1926 წ., გვ. 249.

კერძოდ საბჭოთა ქვეყნებში ამ საკითხის დამუშავებას კარგა ხანია შეუდგნენ, და ამ მხრივ ერთგვარი დადებითი მიღწევებიც გვაქვს. განსაკუთრებით ეს ითქმის რუსეთის შესახებ. თუ არ ვცდებით, ჯერ კიდევ 1919 წელს ლენინგრა-დედ არქივის ტექმა რ. ს. ფ. ს. რ. ცენტრარქივის ლენინგრადის განყოფილება-ში და ა. ლაპო-დანილევსკის ხსოვნის საპატივსაცემოდ დაარსებულ წრეშიც საკმაოდ იმუშავეს საარქივო ტერმინოლოგიის საკითხზე და ტერმინოლოგიის პროექტიც შეიმუშავეს.¹ 1922 წელს მოსკოვში რუსეთის ცენტრარქივის სამეცნიერო-თეორე-ტიულ განყოფილებასთან დაარსებულ იქმნა სპეციალური კომისია, რომელსაც და-ვალებული ჰქონდა საარქივო სახელმძღვანელოს შედგენა და კერძოდ საარქივო ტე-რმინოლოგიის დამუშავება. კომისიის მიერ გამოცემულ სახელმძღვანელოში ზოგიე-რთი საარქივო ტერმინი კიდევაც დამუშავდა. 1924 წელს ცენტრარქივის სამეცნიე-რო-საორგანიზაციო კოლეგიამ თავი მოუყარა ყველა მასალებს ამ საკითხის შე-სახებ და საარქივო ტერმინოლოგიის ფორმულები ხელახლა დაამუშავა. 1925 წელს მოსკოველ არქივისტმა. ვ. შრემეტევსკიმ ამ საკითხს საგანგებო წე-რილი მოუძღვნა და საარქივო ტერმინოლოგიის საკუთარი პროექტი წარმოად-გინა. დასასრულ, არქივისტმა ბ. ანფილოვმა სრულიად რუსეთის საარქივო მოღვაწეთა 1-ლ ყრილობაზე 1925 წ. საგანგებო მოხსენება გააკეთა ამ საკით-ხის შესახებ და სპეციალური კომისიის მიერ შემუშავებული პროექტი წარმოად-გინა.²

ამ რიგად, როგორც ვხედავთ, ეს საკითხი საკმაოდ აქტუალური მნიშვნე-ლობის მქონე საკითხია და მისი გადაჭრაც არქივთმეცნიერებაში ერთგვარ აუ-ცილებლობას წარმოადგენს.

არსებობს მთელი რიგი საარქივო ტერმინებისა, რომელთაც საარქივო პრაქტიკაში გარკვეული მნიშვნელობის მიკუთვნება სჭირიათ,³ მაგრამ ამათში ზოგიერთი ძირეული ტერმინი მოითხოვს უფრო ზედმიწევნითი განმარტებას. ასეთ ძირეულ ტერმინებს წარმოადგენენ შემდეგი ცნებები: 1) საარქივო მასალა, 2) სა-არქივო საბუთი, 3) საქმე, 4) ნაკრავი, 5) შესანახი ერთეული, 6) საარქივო ფონდი, 7) ერთიანი სახელაწიფო საარქივო ფონდი, 8) არქივი და 9) არქივთ-საცავი.

სამწუხაროდ, ამ ტერმინების კვალიფიკაციის დარგში, როგორც ვთქვით, არქივთმეცნიერების მიღწევები სავსებით დამაკმაყოფილებელი არ არის იმ მხრივ მაინც, რომ თუ ძირითადი განსხვავება არა, პატარა ნიუანსები მაინც, მათი განმარტების დროს თავიდან აცილებული არ არის.

ქვემოთ მოყვანილი განმარტებები საარქივო ტერმინებისა არ ეკუთვნის რომელიმე სკოლას ან ცალკე არქივისტს. იგი წარმოადგენს ერთგვარ სინთეზს

¹ ეს პროექტი გამოქვეყნდა, დისკუსიის წესით, 1925 წელს (იხ. Архив. Дело, вып. II, 1925 წ. გვ. 50).

² იხ. Протоколы Первого Съезда Ар. деят. РСФСР, 1926 წ., გვ. 248.

³ მაგ. ჰოლანდელი არქივისტები მიუღწერია, ფაიტი და ფრუინი განმარტებენ ისეთ ცნებებსაც, როგორიცაა მაგ., „რესტრი“, „ოქმი“, „კრებული“, „მაჩვენებელი“, „კათალოგი“ და სხვა (იხ. Anleitung zum Ordnen und Bearbeiten von Archiven, თავი VI, §§ 84—100).

ამ მხრივ არსებულ ფორმულებისას, საქართველოს საარქივო პრაქტიკასთან შეგუებით.

განმარტოთ თვითეული ზემოდ დასახელებული ტერმინი ცალ-ცალკე და ვიწყით უფრო მარტივი ცნებიდან, როგორც ათის ცნება „საარქივო მასალა“.

საარქივო მასალა (Archivmaterial) ეწოდება პრაქტიკული (იურიდიული) ან მეცნიერული (ისტორიული) თვალსაზრისით ღირებულების მქონე ყოველგვარ წერილობით და გრაფიულ მასალას, ხელნაწერისა და ნაბეჭდის სახით, რომელიც წარმოსდგა ოფიციალურ დაწესებულებათა ან კერძო პირთა და ორგანიზაციათა მუშაობა-მოღვაწეობის შედეგად.

წერილობითი, გრაფიულ და ნაბეჭდ საარქივო მასალას შეიძლება თან ახლდეს სხვა და სხვა ნივთიერი საგნებიც, როგორც მაგალითად: მოდელები, ნიმუშები, შტამპება, ბეჭდები (ლიკვიდაცია-ქმნილ დაწესებულების მასალასთან ან, როგორც ნივთიერი დამამტკიცებელი საგანი, სასამართლოს გამოძიების საქმესთან), სასტამბო დაზგა, (ყალბ ასიგნობასთან), გეკტოგრაფი, სტეკლოგრაფი, რემინგტონი (პროკლამაციასა ან სხვაგვარ საბუთთან) და სხვა. ყველა ამგვარი საგნები და ნივთები, რამდენადაც მათ ამა თუ იმ დაწესებულებისა თუ კერძო პირის საარქივო მასალასთან კავშირი აქვთ, ჩათვლებიან საარქივო მასალად.

ამავე განმარტების მიხედვით საარქივო მასალად ჩათვლებიან: რუკები, გეგმები, სქემები, დიაგრამები, დაბეჭდილი წიგნები, ცხრილები და სხვა, რამდენადაც ისინი ოფიციალური დაწესებულებისა ან კერძო პირის თუ ორგანიზაციის მოღვაწეობას ან მის დახასიათებას წარმოადგენენ.¹

საარქივო საბუთი (Archivdocument) ეწოდება საარქივო მასალის უმარტივეს და დაუნაწილებელ ლოდიკურ ერთეულს, რომელიც შეიძლება აღირიცხოს და დაცულ იქნას ცალკე ან, თავის ინდივიდუალობის დაუკარგავად, სხვა უფრო

¹ რუსეთის საარქივო მოღვაწეთა ყრილობაზე 1925 წელს ბ. ანფილოვის მიერ წარმოდგენილ პროექტში ეს ტერმინი ასეა განმარტებული: „Архивным материалом называется письменный или иной графический материал делового, научного или повествовательного характера, являющийся непосредственным выражением прошлой деятельности учреждений организаций и лиц и подлежащий хранению в интересах научного и практического использования (Протоколы 1-го сессия Арх. деят. РСФСР, гв. 251.) როგორც ვხედავთ, ამ განმარტებით ცნება „საარქივო მასალა“-ში არ შედის არც ნაბეჭდი საარქივო მასალა და არც ნივთიერი საგნები, რომელნიც მოსალოდნელია (თუმცა იშვიათად, მაგრამ მაინც) წერილობითი და გრაფიულ საარქივო მასალას, როგორც ჩვენს განმარტებაშია აღნიშნული, დანართის სახით თან ახლდეს. „საარქივო მასალის“ ფორმულა ბ. ანფილოვის პროექტის მიხედვით რომ დაკავანონოთ, საარქივო უწყებას არ შეუძლია მიიღოს, ვთქვათ, სასამართლოს ორგანოსაგან ჩვეულებრივი საარქივო მასალასთან რომელიმე ნივთიერი საგანი, რომელიც პირველს თან ახლავს, როგორც დამამტკიცებელი საბუთი, ან კიდევ დაწესებულებისაგან მისი მუშაობა — მოქმედების ანგარიში, უკეთეს ის დაბეჭდილ მასალას წარმოადგენს. ცხადია, ასეთი განმარტება „საარქივო მასალების“ ცნებისა სრულიად შეუფერებელი და მიუღებელია, ვინაიდან ნივთიერი საგნები დი ნაბეჭდი ნაწარმოებებიც ზშირად წერილობითი, ე. ი. ჩვეულებრივ საარქივო მასალასთან ორგანიზულად არიან ხოლმე დაკავშირებული და მათი განცალკევება ერთმეორისაგან სრულიად დაუშვებელია.

ეს ტერმინი, ჩვენის აზრით, უფრო სწორად განმარტებული აქვთ ლენინგრადელ არქივისტებს (იხ. Архивное Дело II, გვ. 50), რომელთაც ჩვენ ოდნავი განსხვავებით მხარს უჭერთ კოდევაც.

რთულ საარქივო ერთეულის (კრებულის, საქმის, ნაკრავლის და სხვათა) შემადგენლობაში.

საარქივო საბუთად ჩაითვლებიან: კანონები, დეკრეტები, მანიფესტები, ბრძანებები, პროემოგრაფიები, მოხსენებები, დღიურები, მემუარები, საკანცელარიო და საბუხჰალტრო დავთრები, სიგელ-გუჯრები და სხვა ანალოგიური ერთეულები, რომელნიც წარმოადგენენ კერძო ან ოფიციალური ხასიათის დამოუკიდებელ მთელს და განკერძოებულ ლოლიკურ ერთეულს, ხელნაწერისა და ნაბეჭდის სახით.

სამეცნიერო აღწერის დროს საბუთიდან შეიძლება განცალკევებულ იქნას ნაწილები — პარაგრაფებისა, აბზაცებისა ან კიდევ მუხლების სახით, როგორც მაგალითად, დღიურიდან — ცალკე თავები, საბუხჰალტრო დავთრიდან — გასაგლის ცალკე მუხლები, მოხსენებიდან — ცალკე აბზაცები და სხვა, მაგრამ ეს ნაწილები არ შეიძლება გამოყოფილ იქნეს ცალკე აღთვალვისა და დაცვის მიზნით.¹

საქმე (Akten) ეწოდება საარქივო საბუთების ისეთ კრებულს, რომელიც წარმოადგენს ერთ ან მთელ რიგ მონათესავე საკითხების შესახებ აღმოცენებულ მიწერ-მოწერას ან სხვაგვარ ფიქსაციას.

ტერმინი „საქმე“ შეიძლება ჰნიშნავდეს ერთ საბუთსაც (მაგ., ცნობად მიღებულ მომართვას, დაუკმაყოფილებელ და შეუწყნარებელ თხოვნას, შეჩერებულ საჩივარს, წყალობის წიგნს და სხვას), რომლის შესახებ შემდეგი წარმოება არ მომხდარა, უკეთეს ის აღრიცხულია განსაკუთრებული ნომრით და მოთავსებულია ერთ ყდაში თავისი განსაკუთრებული სახელწოდებით (სათაურით).²

ნაკრავი (Bündel) ეწოდება რამოდენიმე საქმეების ხელოვნურ გაერთიანებას ორგანიზულ კავშირის გარეშე, მხოლოდ და მხოლოდ პრაქტიკული მოსაზრებებით, ე. ი. ადვილად დაცვისა და გამოყენების მიზნით.

საქმეების ნაკრავლში გაერთიანებას საფუძვლად უდევს არქივისტების სურვილი გარეგნულ წესრიგში მოიყვანონ განცალკევებული საქმეები და გაადვილონ მათი მოძებნა საჭირო შემთხვევებში. ამ მხრივ ნაკრავი არ წარმოადგენს ორგანიზულ მთლიან ერთეულს, არამედ შემადგენელ ნაწილების მიხედვით იგი უფრო საბუთების კონგლომერატია.

¹ ტერმინი „საარქივო საბუთი“ ბ. ანფილოვის პროექტში სრულიად გამოტოვებულია. სჩანს ეს ცნება მას ზედმეტად მიუჩნევია. სამწუხაროდ, ყრილობასაც არ დაუწინავეს საჭიროდ ამ ცნების შეტანა საარქივო ტერმინოლოგიაში, მაშინ როდესაც ცნება „საარქივო საბუთი“ ისეთივე განმტკიცებული ტერმინია საარქივო პრაქტიკაში, როგორც, მაგალითად ტერმინი „საარქივო მასალა“.

² რუსეთის 1925 წ. ყრილობის მიერ, ბ. ანფილოვის პროექტით, ამ ტერმინისათვის მიღებულ იქნა დროებითი სახმარებლად შემდეგი ფორმულა: „Телом называется обособленная группа бумаг, связанных единством предметов или общностью корреспондента“ (Протокол, გვ. 255) კორესპონდენტური პრინციპი „საქმეების“ შედგენის დროს მიღებული იყო კანცელარიებში წინა, ახლა ეს პრინციპი უარყოფილია და მის ნაცვლად შემოღებულია საგნობრივი პრინციპი, რომელიც ჰგულისხმობს ერთ ან რამოდენიმე მონათესავე საკითხს „საქმის“ შედგენის საფუძვლად. კორესპონდენტური პრინციპით შედგენილი „საქმე“ გამოყენების დროს როგორც დამოკვეთისათვის ისე აგრეთვე პრაქტიკულ ხასიათის ცნობის ამოკრეფისათვისაც ერთგვარ დაბრკოლებას წარმოადგენს. ამიტომ „საქმის“ ცნებაში კორესპონდენტული ელემენტი ზედმეტად უნდა ჩაითვალოს.

საარქივო პრაქტიკაში ნაკრავლის სიდიდე განსაზღვრულია. ერთ ნაკრავ-
ლში შეიძლება იყოს დაახლოვებით არა უმეტეს ხუთი საშუალო ტანის საქმისა
და მისი სისქე არ უნდა აღემატებოდეს თუთხმეტ-ჩვიდმეტ სანტიმეტრს.¹

შესანახი ერთეული (Aufbewahrungseinheit) ეწოდება საარქივო მასალის
ნაწილს, რომელიც ცალკე სათაურით მოთავსებულია ერთ ყდაში ან კანში და
საინვენტარო აღწერაში აღრიცხულია განსაკუთრებულ ნომრის ქვეშ.

საარქივო მასალის შესანახ ერთეულად დანაწილება, ისევე როგორც ნაკრავლ-
ში საქმეების გაერთიანება, გამოწვეულია მხოლოდ პრაქტიკული მოსაზრებებით,
ე. ი. მასალების დაცვისა, ინვენტარიზაციისა და გამოყენების გაადვილების
მიზნით.

შესანახ ერთეულად შეიძლება ჩაითვალოს ცალკე საარქივო საბუთი ან მისი
ნაწილიც, უკეთეს საბუთს წარმოადგენს ხელნაწერი, დაწერილი რამდენიმე ცა-
ლკე რვეულად ან წიგნად; შესანახ ერთეულად შეიძლება ჩაითვალოს აგრეთვე
საქმე, ნაკრავლი, წიგნი, რვეული, გრაფიკი და სხვა მისთანანი, უკეთეს ისი-
ნი საინვენტარო დავთარში ცალკე ნომრით არიან აღრიცხული.

შესანახი ერთეული შეიძლება იყოს ნორმალური და არანორმალური. ა) ნო-
რმალურ შესანახ ერთეულად შეიძლება ჩაითვალოს ისეთი ერთეული, რომე-
ლიც შეიცავს სრულ საქმისწარმოებას, ან საქმისწარმოების ერთად-ერთს შენა-
ხულს ნაწილს განსაზღვრული საკითხის შესახებ; ან კიდევ ასეთივე ერთეული,
მისი მოცულობის გამო დანაწილებული რამოდენიმე ერთეულად, რომელნიც საინ-
ვენტარო აღწერაში აღრიცხული არიან უშუალოდ ერთი მეორეს მიმდევრო ნო-
მრებით. ბ) არანორმალურ შესანახ ერთეულად კი შეიძლება ჩაითვალოს
საქმისწარმოება, განსაზღვრული საკითხის შესახებ, შემთხვევით დანაწილებული
რამოდენიმე შესანახ ერთეულად, მათი აღრიცხვის ნომრებს შორის უშუალო კავ-
შირის გარეშე, ხშირად სხვა და სხვა არქივში, ან ერთი არქივის სხვა და სხვა
ნაწილში მოთავსებით.

საარქივო ფონდი (Archivsfond) ეწოდება შესანახ ერთეულების ისეთ გან-
კერძოებულ ჯამს, რომელსაც აქვს თავისი დამოუკიდებელი ნუმერაცია, და რო-
მელსაც შემადგენელი მასალების ხასიათისა და წარმოშობის მიხედვით, შეიძლე-
ბა მიეკუთვნოს ერთი საერთო სახელწოდება.

საარქივო ფონდი განიყოფება: ბუნებრივ საარქივო ფონდად და ხელოვ-
ნურ საარქივო ფონდად. ბ) ბუნებრივი საარქივო ფონდი ეწოდება ისეთ
საარქივო ფონდს, რომელიც წარმოადგენს ერთ რომელიმე დაწესებულების ან
დაწესებულების განყოფილების მუშაობა—მოღვაწეობის შედეგად აღმოცენებულ
საარქივო მასალათა ჯამს. კერძო არქივებში ბუნებრივი ფონდი შეიძლება ეწო-
დოს ფონდის შემკრების კოლექციის შემადგენელ ერთეულების მიერ ჯამს. ბ)
ხელოვნური საარქივო ფონდი ეწოდება ისეთ საარქივო ფონდს, რომელიც
ერთ რომელიმე დაწესებულების ან პირის საკუთარი საბუთების გარდა შეიცავს

¹ ტერმინი „ნაკრავლი“ რუსული საარქივო ტერმინოლოგიიდან გამოიტყობილია. „საქა-
რთველოს საარქივო პრაქტიკაში საქმეების ხელოვნურ გაერთიანებას და ასეთ გაერთიანების
აღსანიშნავად „ნაკრავლის“ ხმარებას საკმაო ტრადიცია აქვს. ამიტომ ამ ტერმინის ქართულ
საარქივო ტერმინოლოგიიდან განდევნა, ჩვენის აზრით, უმართებლოდ უნდა ჩაითვალოს.

სხვა დაწესებულებათა შემთხვევით (დაუდევრობით, გაუგებრობით, გადატანის დროს და სხვათა გამო) მოყოლილ საბუთებსაც.

ურთიერთი დამოკიდებულების თვალსაზრისით საარქივო ფონდი იყოფა სამ ჯგუფად: ძირითადი, თანამგზავრი და შენაერთი ან შენაკადი. ა) ძირითადი ფონდი ეწოდება ისეთ დაწესებულების ფონდს, რომელიც თავის არსებობის მთელი ხნის სიგრძეზე თავის კომპეტენციის ფარგლებში ჰმოქმედებდა სრულიად დამოუკიდებლად და სხვა რომელიმე დაწესებულებასთან მას არასოდეს ორგანიზული ან ტექნიკური კავშირი არ ჰქონია. ბ) თანამგზავრი ფონდი ეწოდება ისეთ დაწესებულების ფონდს, რომელიც თავისი კომპეტენციით, ასე თუ ისე, დამოუკიდებელ დაწესებულებას წარმოადგენდა, მაგრამ მას სხვა დაწესებულებასთან, რომელსაც ძირითადი ფონდი აქვს, მუდმივი ორგანიზული ან ტექნიკური კავშირი ჰქონდა. გ) შენაერთი ან შენაკადი ფონდად იწოდება ისეთი დაწესებულების ფონდი, რომელიც დამოუკიდებელი დაწესებულება იყო, მაგრამ ბოლო დროს, მომხდარ ცვლილებების გამო, შეუერთდა მეორე დაწესებულებას.

საარქივო ფონდი შეიძლება იყოს მთელი, როდესაც ის შეიცავს ამა თუ იმ დაწესებულების სრულ საქმისწარმოებას მის არსებობის მთელ ხნის სიგრძეზე, და დეფექტიანი, როდესაც ფონდმა დაჰკარგა შემადგენელ ერთეულების ნაწილი, კატასტროფისა და უბედურ შემთხვევის შედეგად, ან კიდევ სხვა და სხვა არქივთსაცავთა შორის დანაწილების გამო.

ერთიანი სახელმწიფო საარქივო ფონდი ეწოდება მთელი სახელმწიფოს ყველა საარქივო ფონდების ჯამს, რომელიც გაერთიანებული არის სპეციალურ სახელმწიფო ორგანოს (ცენტრალურ საარქივო სამართველოს) ხელმძღვანელობისა და კონტროლის ქვეშ.

ერთიან სახელმწიფო საარქივო ფონდის ნაწილს შეადგენს ყოველგვარი საარქივო მასალა, (აქა თუ იმ სახელმწიფოს ტერიტორიის ფარგლებში), მიუხედავად იმისა იმყოფება თუ არა ის ცენტრარქივის ან მის ორგანოთა გამგებლობაში და არის თუ არა ის მათ მიერ აღრიცხვაზე აღებული.

არქივი (Archiv) ეწოდება დაწესებულებას ან დამოუკიდებელს, ან რომელიმე მომქმედ ადმინისტრატიულ დაწესებულებასთან შეერთებულს, სადაც ინახება საარქივო მასალა.

არქივის დანიშნულებას შეადგენს მის განკარგულებაში მყოფ საარქივო მასალების, პრაქტიკული და მეცნიერული თვალსაზრისით გამოყენების მიზნით, დაცვა, სისტემატიზაცია, აღწერა და გამოქვეყნება.¹

არქივთსაცავი (აქტთსაცავი) ეწოდება შენობას, სადაც ინახება საარქივო მასალა.²

¹ ტერმინი „არქივი“ ყოველდღიურ საარქივო პრაქტიკასა და ცხოვრებაში ხშირად სხვა მნიშვნელობითაც იხმარება. ასე, მაგალითად, არქივს უწოდებენ შენობას, სადაც შენახულია საარქივო მასალა. არქივს ხმარობენ აგრეთვე საარქივო მასალის, ან კიდევ საარქივო მასალების ჯამის აღსანიშნავადაც, დასასრულს, არქივს უწოდებენ კრებულს, სერიებს ან კიდევ ჟურნალებს, რომლებშიც მოთავსებულია საარქივო მასალები ან ისტორიული საბუთები.

² ეს ტერმინი არ არის განმარტებული ლენინგრადულ არქივისტების მიერ შედგენილ პროექტში, ხოლო ბ. ანფილოვის განმარტება საცხებით უდგება ჩვენს განმარტებას (Протокол, гл. 250).

6. საარქივო ლიტერატურა და კანონმდებლობა.

საარქივო ლიტერატურას ოდნავ ჩვენ უკვე შევეხეთ ზემოდ, როდესაც ლა-პარაჟი გვქონდა არქივთმცნიერების შესახებ, მაგრამ იქ ამ საკითხს შევეხეთ იმდენად, რამდენადაც ეს საჭირო იყო არქივთმცნიერების განვითარების საფეხურების გამოსარკვევად. აქ კი ჩვენ გვინდა დავასახელოთ საარქივო საქმის შესახებ ქართულ და უცხო ენაზე დაწერილი შრომებიდან და გამოცემებიდან ისეთები, რომელნიც შედარებით ტიპიურ და სპეციალურ საარქივო ლიტერატურად ჩაითვლებიან და რომელნიც, ამავე დროს, საარქივო საქმის ტექნიკისა და თეორიის შესასწავლად აუცილებელ საჭიროებას წარმოადგენენ.¹

რაც შეეხება საარქივო კანონმდებლობას, უნდა აღინიშნოს, რომ ადგილის უქონლობის გამო აქ შეუძლებელია დასავლეთ ევროპის სახელმწიფოებში მრავალ ათეულ წლების სიგრძეზე სხვადასხვა დროს გამოცემულ საარქივო კანონებისა და წესების არამც თუ მიმოხილვის შედეგად, არამედ უბრალო დასახელებაც კი, ვინაიდან ამ კანონებისა და წესების რიცხვი მეტად დიდია. ამიტომ აქ ნაჩვენები იქნება მხოლოდ საბჭოთა ქვეყნებში: რუსეთში, უკრაინაში და საქართველოში გამოცემული საარქივო კანონები და წესები, მაგრამ ამავე დროს ამათგან მხოლოდ ისეთები, რომელნიც თანამედროვე საარქივო საქმის სტატიკისა და დინამიკის შესასწავლად განსაკუთრებული ღირებულების მქონე არიან.

საჭიროა აღვნიშნოთ აგრეთვე, რომ დასავლეთ ევროპის კანონმდებლობისათვის გვერდის ავლით შექმნილ ზარვეხს ამსუბუქებს ის გარემოება, რომ საბჭოთა ქვეყნები საარქივო კანონმდებლობის მხრივ დასავლეთ ევროპის ქვეყნებს მაინც და მაინც არ ჩამოუვარდებიან, ზოგიერთ შემთხვევაში-კი, პირიქით, კიდევაც უსწრებენ წინ (ყოველშემთხვევაში იმდენად მაინც, რამდენადაც საქმე შეეხება თანამედროვე საარქივო საქმის ძირითად პრინციპების დაკანონებისა და ცხოვრებაში გატარების).

საარქივო ლიტერატურით განსაკუთრებით მდიდარია დასავლეთი ევროპა და მიმოხილვასაც იქიდან დავიწყებთ.

განსაკუთრებული ყურადღების ღირსია გერმანელ მეცნიერის Löhner-ის საუცხოვო შრომა „Archivlehre“ (Paderborn, 1890 წ.), რომელშიც თავმოყრილია Archivalische Zeitschrift-ში ავტორის მიერ სხვადასხვა დროს დაბეჭდილი საარქივო წერილები და შენიშვნები. Löhner-ის შრომის ღირსება იმაში მდგომარეობს, რომ იგი წარმოადგენს ორგანიულად მთლიან კრებულს, სადაც მოთავსებულია ავტორის მიერ მონოგრაფიულად და, მაშასადამე, სისრულით დამუშავებული სტატიები საარქივო საქმის თეორიისა და ტექნიკის შესახებ.

¹ საარქივო ლიტერატურის და კანონმდებლობის სრული მიმოხილვა მეტად დიდ სარგებლობას მოუტანდა არა მარტო იმას, ვინც დაინტერესებულია საარქივო საქმით და მონდობილია იგი შეისწავლოს, არამედ იმასაც, ვინც დაინტერესებულია საერთოდ ისტორიით, მაგრამ ასეთი მიმოხილვის შესადგენად საჭიროა ხანგრძლივი დრო და დასავლეთ ევროპის წიგნთსაცავებში მუშაობის შესაძლებლობა, რაჟი ჩვენ ამგვარ შესაძლებლობას სრულიად მოკლებული ვართ, ამიტომ მიმოხილვის დროს ვსარგებლობთ იმ მასალებითა და ბიბლიოგრაფიულ ცნობებით, რომელნიც ჩვენ პირადად მოგვეპოება, და ვებნებთ მხოლოდ უმთავრეს შრომებს და გამოცემებს.

თვით Archivalische Zeitschrift-ი, რომელიც გამოდის 1890 წლიდან მიუნხენში ბავარიის სახელმწიფო არქივის ცენტრალურ სამმართველოს თაოსნობით, უნდა ჩაითვალოს ერთ-ერთ საუკეთესო საარქივო ჟურნალად. Archivalische Zeitschrift-ის თანამშრომელთა უმეტესობა ბავარიის არქივისტებია, რის გამოც ჟურნალში საარქივო საქმის პრაქტიკული მომენტები მეცნიერული სერიოზულობითა და საქმიანი ობიექტივობით არის ხოლმე ყოველთვის გაშუქებული. წერილების ობიექტს მეტწილად არქივები და საარქივო ფონდები წარმოადგენენ, მაგრამ ამისდა მიუხედავად ჟურნალის ნომრები ერთ მეორისაგან ხშირად ძირითადად განსხვავდებიან: ზოგიერთ ნომერში სჭარბობს ისეთი წერილები, რომელნიც წარმოადგენენ არქივების აღწერას, მათ ისტორიას, თავგადასავალს, აწინდელ მდგომარეობის მიმოხილვას და სხვა; ზოგიერთ ნომერში-კი იბეჭდება უფრო მომეტებულია ისეთი წერილები, რომელნიც ცალკე საარქივო საბუთის გარჩევას, აღწერას და სხ. წარმოადგენენ. ამას გარდა თითქმის ჟურნალის ყოველ ნომერს დართული აქვს ოფიციალური განყოფილება, სადაც იბეჭდება საარქივო საქმის შესახები კანონები, დადგენილებები, წესები და სხვა. ჩვეულებრივად ჟურნალის ნომრის ბოლოში მოთავსებულია საარქივო ლიტერატურის მიმოხილვა ან კიდევ საარქივო მოღვაწეთა ნეკროლოგი.¹

Holtzinger-ის შრომა „Katechismus der Registratur und Archivkunde“, რომელიც დაიბეჭდა ლაიპციგში 1883 წელს, წარმოადგენს მოკლე, მაგრამ საუცხოვოდ შედგენილ სახელმძღვანელოს არქივისტებისათვის. Holtzinger-ის დასახელებულ წიგნში მრავალი თეორიული და პრაქტიკული საარქივო საკითხებია მეცნიერულად გაშუქებული, რის გამოც მას დღემდე თავისი მნიშვნელობა არ დაუკარგავს.

დიდი და საყოველთაო პოპულიარობა მოპოებული აქვს პოლანდელ ავტორების Müller-ისა, Feith-ისა და Fruin-ის სახელმძღვანელოს „Anleitung zum Ordnen und Bearbeiten von Archiven“, რომელიც დაიბეჭდა 1893 წელს. სახელმძღვანელოს პოპულიარობას ჰმოწმობს სხვათაშორის ის გარემოებაც, რომ იგი 1905 წელს გადათარგმნილ იქნა გერმანულ ენაზე, 1908 წ.—იტალიურზე, ხოლო 1910 წ. კიდევ—ფრანგულზე. სახელმძღვანელო შეიცავს 100 პარაგრაფს, რომელიც დაყოფილია 6 თავად. პირველი თავი, რომელიც შეიცავს 14 პარაგრაფს, შეეხება არქივთსაცავების შემადგენლობისა და წარმოშობის საკითხს; მეორე თავი შეიცავს 11 პარაგრაფს და მოგვითხრობს საარქივო საბუთების წესრიგში მოყვანის წესების შესახებ; მესამე თავში, რომელიც 12 პარაგრაფს შეიცავს, ლაპარაკია საარქივო ინვენტარების შედგენაზე; მეოთხე თავი შეიცავს

¹ პეროდულ საარქივო გამოცემებიდან შეიძლება დავასახელოთ კიდევ:

- 1) „Mitteilungen aus dem Stadtarchiv von Köln“ (1882 წ.-დან 1903 წ.-დე გამოვიდა 31 ნომერი),
- 2) „Mitteilungen aus dem Staatsarchiv zu Breslau“ (1894 წ.),
- 3) „Annuario del R. archivio di stato di Milano“,
- 4) „Zeitschrift des d. Vereins für Geschichte Mährens und Schlesiens“,
- 5) „Beiträge zur Kunde Steiermärkischen Geschichtsquellen“ (1864 წ.),
- 6) „Mitteilungen des Vereins für Geschichte der Stadt Nürnberg (1879 წ.),

19 პარაგრაფს და მიძღვნილია საარქივო ინვენტარების წარმოების საკითხი-სადმი; მეხუთე თავში (13 §§) ლაპარაკია საარქივო აღწერის ზოგიერთ წესების შესახებ; დასასრულ, მე 6 თავში (16 §§) ავტორები მოგვითხრობენ საარქივო ტერმინოლოგიის შესახებ. სახელმძღვანელოს ავტორებს მხედველობაში აქვთ ჰოლანდიის არქივები, სადაც ინახება მასალები მხოლოდ 1851 წლამდე.¹ ამიტომ ზოგიერთი წესები, რომელიც სახელმძღვანელოში მოცემულია, სხვა ქვეყნის, კერძოდ საქართველოს, საარქივო პრაქტიკისთვის სრულიად შეუფერებელია.

გერმანელ არქივისტების შრომები უფრო ანდრინდელ პერიოდისა: Fladt-ის „Registraturwissenschaft“ (1765 წ.) და Bachmann-ის „Ueber Archive, deren Natur und Eigenschaften“ (1801 წ.), ან კიდევ Zinkernagel-ის „Handbuch für angehende Archivare“ (1802 წ.) და Oegg-ის „Ideen einer Theorie der Archivwissenschaft“, თუმცა იმ ხანას ეკუთვნიან, როდესაც გერმანიაში და საერთოდ დას. ევროპაში საარქივო საქმის შესახებ სპეციალური შრომები პირველად გაჩნდნენ, მაგრამ მაინც ზოგიერთ ინტერესს ჩვენი დროისათვისაც მოკლებული არ არიან. ეს შრომები ჩვენთვის საინტერესოა ყოველ შემთხვევაში იმ მხრივ მაინც, რომ ამ შრომების სახით ჩვენ გვაქვს შედარებით ადრინდელი ცდა საარქივო საქმის თეორეტიულად დასაბუთებისა და არქივების, როგორც ცალკე დაწესებულებების, აღიარებისა.

უფრო საყურადღებო ლიტერატურად უნდა ჩაითვალოს შემდეგი შრომები: Helfert-ის „Staatliches Archivwesen“, რომელიც დაიბეჭდა ვენაში 1893 წელს, Brand-ის „Archivwissenschaft“, პადერბორნში 1854 წელს დაბეჭდილი, F.—Champollion-ის „Manuel de l'archiviste des préfectures, des mairies et des hospices“, რომელიც გამოიცა პარიზში 1860 წ. და Richou-ს „Traité théorique et pratique des archives publiques (Paris, 1883 წ.), ან კიდევ Langlois და Stein-ის 1893 წ. პარიზში გამოცემული წიგნი „Les archives de l'histoire de France“, E. Lelong-ის „Archives“ (Paris, 1889 წ.), Desjardins-ის ლექციები „Le service des archives départementales. Conférences faites aux élèves de l'Ecole des Chartes“ (Paris, 1890 წ.) და H. Breslau-ს წიგნი „Handbuch der Urkundenlehre für Deutschland und Italien“ (Leipzig, 1889).

დასავლეთ ევროპის უახლესი საარქივო ლიტერატურიდან დავასახელებთ შემდეგი ავტორების მეტად საინტერესო შრომებს.

- 1) A. Pesce,—„Notizie sugli archivi di stato“, Roma, 1906 წ.
- 2) Jenkinson,—„A Manual of Archives administration“, Oxford, 1922 წ.
- 3) Loewe,—„Das deutsche Archivwesen, seine Geschichte und Organisation“, Breslau, 1921 წ.
- 4) Giuseppi,—„A guide to the manuscripts in the Public Record Office“, London, 1923 წ.

¹ შემდეგი დროინდელი საარქივო მასალები ჰოლანდიაში, ჩვეულებრივად დაწესებულებების არქივებში ინახება.

5) Fournier, — „Conseils pratiques pour le classement et l' inventaire des archives et l' edition des documents historiques écrits“, Paris, 1924 წ.

რუსეთში, როგორც თავის ადგილას უკვე აღნიშნული იყო, საარქივო ლიტერატურა შედარებით გვიან გაჩნდა. ამიტომ რუსეთი საარქივო საქმის შესახებ სპეციალური შრომებით მეტად ღარიბია. მაგრამ რუსულ ენაზედაც მოიპოება ისეთი შრომები ჯერ კიდევ მე 19 ს. დასასრულს დაწერილი, რომელთაც ნაწილობრივ მაინც დღესაც არ დაუკარგავთ თავისი მნიშვნელობა.

ამ შრომათა შორის პირველი ადგილი ეკუთვნის შექველად პროფ. იკონ-ნიკოვიჩის კაპიტალურ შრომას „Опыт Русской Исторической“¹ ორ ტომად (Киев, 1891—1892 წ. წ.). პირველ ტომში ავტორი ეხება შემდეგ საკითხებს: საარქივო მასალები და მათი გამოცემა, მწიგნობრობის დასაწყისი რუსეთში, ხელნაწერთა შეგროვება, მოსკოვის ბიბლიოთეკა, სამეფო არქივი, მე XIX ს. პირველ მეოთხედში აღმოჩენილი მასალები, რუმინელების მოღვაწეობა, არქეოგრაფიულ კომისიისა და არქეოგრაფიულ ექსპედიციის მუშაობა-მოქმედება, საარქივო საქმეზე არსებული შეხედულება რუსეთში, საგუბერნიო, საოლქო, საეკლესიო და სხვაგვარი არქივები, ადგილობრივი კომისიები ძველი აქტების აღსაწერად და სხვა. მეორე ტომში ავტორი ეხება: მანეცნიერო აკადემიის, უნივერსიტეტების, არქეოლოგიურ ინსტიტუტის და სხვა სამეცნიერო დაწესებულებათა არქივებს, საგვარეულო და კერძო არქივებს; მეორე ტომის მე 9 თავში ლაპარაკია უცხოეთის არქივებისა, ბიბლიოთეკებისა და მუზეუმების შესახებ.

მნიშვნელობას მოკლებული არ არის ცნობილი რუსი არქივისტის ნ. კალაჩოვიჩის წერილები: „Архивы, их государственное значение, состав и устройство“, რომელიც დაბეჭდილი იყო Сборник государственных знаний, ტ. IV-ში, და „Архивы“, რომელიც მოთავსებული იყო Труды первого археологического съезда, ტ. I-ში. საყურადღებოა აგრეთვე ი. ანდრეევსკის მიერ პეტერბურგის არქეოლოგიურ ინსტიტუტში 1885-87 წ. წ. წაკითხული ლექციები, „Наука об архивах“ (ლიტოგ.), დ. სამოკვასოვის „Централизация государственных архивов Западной Европы в связи с архивной реформой в России (1899-1900 წ. წ.)“ ორ ნაწილად.

ა. ვორონოვიჩის შრომა „Архивоведение“, რომელიც 1901 წელს დაიბეჭდა პეტერბურგში, თუმცა ამ ჟამად საკმაოდ მოძველებულია, მაგრამ თავის დროისთვის საყურადღებო შრომად უნდა ჩაითვალოს. თავის წიგნში ავტორი ეხება შემდეგ საკითხებს: 1) არქივების გარეგნული მოწყობა, 2) საარქივო მასალის დალაგების სისტემა, 3) სააქმეების აღწერა და მაჩვენებლების შედგენა, 4) არქივის მიერ საბუთების მიღება და მიღებული საბუთის საარქივო მასალებში ჩარიცხვა, 5) ცნობების გაცემა და გარეშე პირთა დაშვება არქივში სამე-

¹ საარქივო საქმის თეორიასა და პრაქტიკას ბევრი რამ საერთო აქვს საბიბლიოთეკო საქმესთან, ამიტომ არქივისტებისათვის სასარგებლოა გაცნობა იმ ლიტერატურასთანაც, რომელიც მიძღვნილია ამ საქმისადმი. ბიბლიოთეკათმცოდნეობის შესახებ დაწერილ შრომებიდან ჩვენ დავასახელებთ: Seizinger-ის „Theorie und Praxis der Bibliothekswissenschaft“ (Dresden, 1863 წ.), რომელსაც დართული აქვს დამატების სახით „Grundlinien der Archivwissenschaft“, Petzhold-ის „Katechismus der Bibliothekenlehre“ (Leipzig, 1877 წ.) და სხვა.

ცადინოდ, 6) საქმეების მოსპობა და 7) არქივის სამმართველო და არქივების ცენტრალიზაცია. ვორონოვის შრომაში მოცემული წესები, როგორც ვთქვით ჩვენი დროისათვის მოძველებულია, მაგრამ ზოგიერთი საკითხების გარკვევა ახლაც მნიშვნელობას მოკლებული არ არის.

რუსულ საარქივო საქმეში, როგორც ზევით აღნიშნული იყო, რეგენერაციის პროცესი დაიწყო 1917 წლის რევოლუციის შემდეგ, როდესაც 1918 წ. 1 ივნისის დეკრეტით დაკანონებულ იქნა არქივების სახელმწიფოებრივი ცენტრალიზაციის სისტემა და როდესაც დაარსებულ იქნა ცენტრალური საარქივო სამმართველო (რ. ს. ფ. ს. რ. ცენტრარქივი). ამ დროიდანვე იწყება საარქივო ლიტერატურის გამოცოცხლება რუსეთში. 1923 წლიდან რ. ს. ფ. ს. რ. ცენტრარქივი სცემს პერიოდულ ჟურნალს „Архивное Дело“-ს, რომელიც თავის მიზნად ისახავს საარქივო საქმის თეორიულ და პრაქტიკულ პრობლემების მეცნიერულ დამუშავებას. ჟურნალში იბეჭდება წერილები, როგორც თანამედროვე არქეოგრაფიის პრობლემების შესახებ, ისე აგრეთვე არქივთმცოდნეობის შესახებაც. ასეთია მაგალითად, საკითხები საარქივო მასალების რაციონალურად შენახვისა და მეცნიერულად აღწერის შესახებ, საკითხი საარქივო საქმის პოპულიარიზაციისა და საარქივო მასალებზე მეცნიერულ შეხედულების პროპაგანდის შესახებ და სხვა, რომელთა გაშუქებაც წარმოადგენს ხსენებულ ჟურნალის მთავარ ამოცანას.

დღემდე გამოვიდა „Архивное Дело“-ს ცხრა ნომერი 6 წიგნად (вып. I, 1926 წ., вып. II, 1925 წ., вып. III-IV, 1925 წ., вып. V-VI, 1926 წ., вып. VII, 1926 წ., და вып. VIII-IX, 1926 წ.)

რუსულ უახლეს საარქივო გამოცემებს შორის განსაკუთრებული ადგილი უჭირავს რ.ს.ფ.ს.რ.-ს საარქივო მოღვაწეთა 1-ლ ყრილობის ანგარიშს, „Протоколы первого Съезда архивных деятелей Р.С.Ф.С.Р.“ წიგნი წარმოადგენს სტენოგრაფიულ ანგარიშს მოსკოვში 1925 წ. მოწყობილ საარქივო მოღვაწეთა ყრილობისას, სადაც დამუშავებული იყო მთელი რიგი თეორიულ და პრაქტიკულ საარქივო საკითხებისა, რომელთაც მეტად აქტუალური მნიშვნელობა აქვთ საარქივო ცხოვრებასა და აზროვნებაში. ამ საკითხებს შორის უფრო საყურადღებოა შემდეგი საკითხები: 1) ურთიერთობა ცენტრარქივისა და სამეცნიერო დაწესებულებათა შორის, 2) საარქივო საქმე დასავლეთ ევროპაში, 3) საარქივო აღმშენებლობა ადგილებზე, 4) ცენტრარქივის მორიგი საორგანიზაციო ამოცანები, 5) საარქივო ტერმინოლოგია, 6) საარქივო მუშაობის სანიტარული პირობები და სხვა. წიგნში მოთავსებულია მოხსენებები და კამათი ამ საკითხების გარშემო. წიგნს დართული აქვს თვითივე საკითხის შესახებ ყრილობის მიერ მიღებული რეზოლუციები.¹

¹ ჩვენ სპეციალურ საარქივო ლიტერატურად არ ვთვლით ისეთ გამოცემებს, რომლებშიც მხოლოდ საარქივო მასალები იბეჭდება. ამიტომ გვერდს უვლით ისეთ რუსულ ჟურნალებს, როგორიცაა მაგ. „Красный Архив“, „Архив Истории Труда“ და სხვა ანალოგიური გამოცემები.

დაახლოებით ასეთივე გამოცემას წარმოადგენს უკრაინის ცენტრარქივის ჟურნალი „Червоный Архив“, რომელიც გამოდის ხარკოვში (ჯერჯერობით გამოვიდა მხოლოდ ერთი №), ან კიდევ დასავლეთ ევროპის ჟურნალები:

ასეთივე განსაკუთრებული ყურადღების ღირსია ლენინგრადში 1920 წელს რუსეთის ცენტრარქივის მიერ გამოცემული წიგნი „Архивные Курсы“, რომელიც წარმოადგენს პეტერბურგის არქეოლოგიურ ინსტიტუტთან არსებულ საარქივო კურსებში 1918 წელს წაკითხულ ლექციების კრებულს. კრებულში სხვათა შორის მოთავსებულია: პროფ. ს. პლატონოვის „Речь, произнесенная при открытии Потроградских Архивных Курсов 31 авг. 1918 г.“, პროფ. ა. პრესნიაკოვის „Исторические источники и подлинные документы в научной работе“, პროფ. გ. წერეთლის „Архивы классической древности“, პროფ. ე. ტარლეს „Национальный Архив в Париже“, ანა ლიუბიმენკოს „Французская школа архивистов „Ecole des Chartes“, პროფ. მ. პოლიევკტოვის „Архивное дело в Германии и Австрии“ და სხვა.

უკრაინაში საარქივო ლიტერატურის გაჩენა მიუკუთვნება იმ ხანას, როდესაც საარქივო საქმის რეორგანიზაცია და ცენტრალიზაციის პრინციპზე მისი მოწყობა დაიწყო. ეს ხანა 1924—1926 წლებია. ამ წლების სივრცეზე უკრაინულ ენაზე გამოცემულ საარქივო ლიტერატურიდან უფრო საყურადღებოა უკ. ცენტრარქივის პერიოდული ჟურნალი „Архівна Справа“ (Харків, 1925 წ.), როგორც სპეციალური საარქივო ორგანო, და „Бюлетень“ Центрального Архівного Управління УСРР, რომელიც გამოდის ხარკოვში სისტემატიურად ყოველ ორკვირაში 1926 წ.-დან. Архівна Справа წარმოადგენს მეცნიერულ-პოპულიარულ საარქივო ჟურნალს, სადაც იბეჭდება წერილები არქივთმეცნიერებისა და საარქივო საქმის შესახებ, როგორც უკრაინასა და სხვა საბჭოთა რესპუბლიკებში, ისე აგრეთვე დასავლეთ ევროპაშიც. „Бюлетень“-ი კი წარმოადგენს უკრცენტრარქივის ოფიციალურ ორგანოს, სადაც საარქივო წესები, ცირკულარები და ინსტრუქციები იბეჭდება ხოლმე უმთავრესად.

„Архівна Справа“ ჯერჯერობით, თუ არ ვცდებით, გამოვიდა მხოლოდ ოთხი ნომერი (წიგნი 1, 1925 წ.; წიგნი 2—3, 1926 წ.; წიგ. 4, 1927 წ.)

საქართველოში, როგორც არა ერთხელ იყო ზევით აღნიშნული, საარქივო ლიტერატურა მხოლოდ 1917 წლის რევოლიუციის შემდეგ, ან უკეთ 1921 წლის 1 ივლისის დეკრეტით არქივების სახელმწიფოებრივი ცენტრალიზაციის სისტემის დაკანონების შემდეგ გაჩნდა. 1924 წელს საქართველოს ცენტრარქივმა დაიწყო ჟურნალ „საისტორიო მონამბის“ გამოცემა. „საისტორიო მონამბე“-ში საარქივო ხასიათის შრომებიდან დაიბეჭდა: ს. კაკაბაძის წერილი „საარქივო საქმის შესახებ საქართველოში“, მისივე მოხსენება „ჩრდილოეთ კავკასიიდან არქივების და სამუზეუმო კოლექციების რეევაკუაციის შესახებ 1923 წ.“¹ შ. ჩხეტიას მოხსენება „სრულიად რუსეთის საარქივო მოღვაწე-

1) „Monumenta Germaniae historica“ (1826 წ.-დან)

2) „Fonti per la storia d' Italia pubblicati, dall'istituto storico italiano“ (1887 წ.)

3) „Collection de textes pour servir à l'étude et à l'enseignement de l'histoire“ (1886) წ.-დან) საქართველოში ასეთ გამოცემას წარმოადგენს გ. კავკასიის არქეოგრაფიულ კომისიის „Акты“, რომელიც გამოდიოდა ტფილისში 1866—1904 წ.წ.

¹ იხ. „საისტ. მონამბე“, წიგ. I, 1924 წ., გვ. 267 და 272.

თა 1-ლ ყრილობისა და მოკავშირე რესპუბლიკათა ცენტრარქივების წარმომადგენელთა თათბირის შესახებ“, მ. კლოჩკოვის „Судьба кавказского наместничьего архива“.¹ მ. პოლიევკტოვის წერილი „Кавказская Археографическая комиссия и ее наследие в Центральном архиве ССР Грузии“².

ჟურნალი „საისტორიო მოამბე“ გამოდიოდა ორი წლის განმავლობაში 1924 წ.-დან 1925 წ.-მდე. ამ ხნის განმავლობაში გამოვიდა სულ ოთხი ნომერი. მაგრამ გარდა ზემოხსენებული შრომებისა, არქივისა და საარქივო საქმის შესახებ, „საისტორიო მოამბეში“ სხვა არ დაბეჭდილა, თუ არ მივიღებთ მხედველობაში ცალკე საარქივო საბუთებისადმი მიძღვნილ წერილებს, რომლებიც შეადგენდნენ უმთავრესად ჟურნალის ყველა ნომრის შინაარსს.

1926 წლიდან საქართველოს ცენტრარქივი „საისტორიო მოამბის“ ნაცვლად სცემს სპეციალურ საარქივო ორგანოს „საქართველოს არქივს“, რომელიც თავის მიზნად ისახავს ერთის მხრივ საარქივო საქმის თეორიისა და ტექნიკის მეცნიერულ დასაბუთებას, ხოლო მეორეს მხრივ საქართველოში საარქივო რეფორმის პროცესის გაშუქებას. ჟურნალში იბეჭდება წერილები, რომლებიც მიძღვნილია როგორც საარქივო საქმის თეორიულ და პრაქტიკულ პრობლემებისადმი, ისე აგრეთვე ცალკე საისტორიო საბუთისადმიც. ამას გარდა ჟურნალს აქვს ცალკე ოფიციალური განყოფილება, სადაც იბეჭდება უმაღლეს ხელისუფლებისა და ცენტრარქივის სამართველოს მიერ გამოცემული საარქივო კანონები, დეკრეტები, წესები, ცირკულიარები და სხვა.³

ჯერჯერობით გამოვიდა „საქართველოს არქივის“ მხოლოდ სამი ნომერი პირველ ნომერში მოთავსებულია შემდეგი წერილები: შ. ყარამანაძის „სამაზრო საარქივო აპარატის მოწყობისათვის“, პროფ. მ. პოლიევკტოვის „რისთვის არის საჭირო არქივი“, მ. დიაკონენკოს „საქართველოს ცენტრარქივის არქივთსაცავებში მოთავსებულ არქივების მდგომარეობა“, გ. ბოჭორიძის „ძველი ქართული საბუთები და ხელნაწერი წიგნები“, ს. ესაძის „კავკასიის სამხედრო არქივები და ცენტრარქივის სამხედრო ფონდი“, გ. გოზალიშვილის „ცენტრარქივის სამეცადინო დარბაზი“ და შ. ჩხეტიას „საარქივო აღმშენებლობის ძირითადი პრინციპები უკრაინაში“. ამავე ნომერს დართული აქვს ოფიციალური განყოფილება, სადაც მოთავსებულია საქართველოს უმაღლესი მთავრობისა და ცენტრარქივის მიერ გამოცემული საარქივო კანონები და წესები.

მეორე ნომრიდან „საქართველოს არქივი“ უფრო გაფართოებული პროგრამით გამოდის. მას აქვს სამი განყოფილება: პირველ განყოფილებაში იბეჭდება საარქივო საბუთები და ამ საბუთებზე დამყარებული გამოკვლევები, მეორე განყოფილება დათმობილი აქვს არქივთმეცნიერებასა და საარქივო საქმეს, ხოლო მესამე განყოფილებაში კვლავინდებურად საარქივო კანონები და წესები იბეჭდება. ამას გარდა ჟურნალის ყოველ ნომერს დართული აქვს საინფორმა-

¹ იხ. „საისტ. მოამბე“, წიგ. I, 1925 წ., გვ. 69 და 275.

² იხ. „საისტ. მოამბე“, წიგ. II, 1925 წ., გვ. 120.

³ ამ ჟურნალის მიზნისა და მიმართულების შესახებ უფრო დაწვრილებით იხ. „საქართველოს არქივი“-ს წიგნ. I, 1926 წ. წინასიტყვა (ეკუთენის ალ. წერეთელს)

ციო და კრიტიკა-ბიბლიოგრაფიის განყოფილება, სადაც საარქივო ცხოვრებიდან საყურადღებო მოვლენებისა და საარქივო ლიტერატურის შესახებ წერილები იბეჭდება ხოლმე.¹

საარქივო კანონმდებლობის მხრივ, როგორც ზევით ვამბობდით, საბჭოთა ქვეყნები არ არიან დასავლეთ ევროპის ქვეყნებთან შედარებით ისე ჩამორჩენილი, როგორც საარქივო ლიტერატურის მხრივ. პირიქით, საბჭოთა საარქივო კანონმდებლობა, რამდენადაც იგი არქივების სახელმწიფოებრივ ცენტრალიზაციისა და საარქივო ორგანოების კომპეტენციის განმტკიცებისაკენ არის მიმართული, ზოგიერთ შემთხვევაში უფრო სრული და რაკიონალურია, ვიდრე დასავლეთ ევროპის საარქივო კანონმდებლობა.

ეს ითქმის განსაკუთრებით რ.ს.ფ.ს.რ.-ს შესახებ, სადაც ამ უკანასკნელი წლების განმავლობაში უმაღლეს სახელმწიფო ორგანოსა და ცენტრარქივის სამართველოს მიერ გამოცემულია მთელი რიგი დეკრეტებისა, წესებისა, ინსტრუქციებისა და სხვა, რომელნიც აწესრიგებენ საარქივო ცხოვრებას რუსეთის ფარგლებში.

დავასახელებთ უფრო მნიშვნელოვან კანონმდებლობითი აქტებს და ინსტრუქცია—წესებს. ასეთებია:

1) სახ. კომ. საბჭოს 1918 წ. ივნისის 1-ს დეკრეტი საარქივო საქმის რეორგანიზაციისა და ცენტრალიზაციის შესახებ (Собрание Указаний, 1918 г., № 40, გვ. 514),

2) სახ. კომ. საბჭოს 1919 წ. მარტის 31-ს დეკრეტი საარქივო საქმეების შენახვისა და მოსაზრების შესახებ (Собр. Указ., 1919 г., № 29, გვ. 313),

3) სრულიად რუსეთის ცენტრალურ აღმასრულებელ კომიტეტის 1922 წ. იანვრის 30-ს დეკრეტი — დებულება რ.ს.ფ.ს.რ. ცენტრარქივის შესახებ (Собр. Указ., 1922 г., № 13, გვ. 122),

4) სრულიად რუსეთის ცენტრალურ აღმასკომის პრეზიდიუმის 1922 წ. ივნისის 9-ს № 13833 ცირკულიარი საარქივო მასალების განადგურების წინააღმდეგ ზომების მიღების შესახებ (გადაეცა რადიოთ 1922 წ. ივნისში რ.ს.ფ.ს.რ. ყველა საგუბერნიო და საოლქო აღმასკომებს),

5) სრ. რუსეთის ცაკის 1922 წ. ნოემბრის 20-ს დეკრეტი — დებულება საგუბერნიო საარქივო ბიუროების შესახებ (Собр. Указ., 1922 г., № 78, გვ. 973),

6) სახ. კომ. საბჭოს დადგენილება (1923 წ. აგვ. 10) რ.ს.ფ.ს.რ. ცენტრარქივის სპეციალურ თანხების შესახებ,

7) სახ. კომ. საბჭოს 1926 წ. თებერვლის 4-ს დეკრეტი ცენტრარქივისათვის ნეგატივების, ფოტო-სურათებისა და კინო-ფილმების გადაცემის შესახებ (Собр. Уз., 1926 წ., № 7, გვ. 47),

¹ ქართული საარქივო ლიტერატურის მიმოხილვის დროს საჭიროა დასახლებულ იქნას ცნობილ ქართველ მეცნიერის, პროფ. ივ. ჯავახიშვილის ორი მეტად ძვირფასი შრომა: ქართული პალეოგრაფია“ (ტფილისი, 1926 წ.) და „ქართული დიპლომატიკა“ (ტფილისი, 1926 წ.). მართალია, ეს შრომები წმინდა საარქივო ლიტერატურას არ წარმოადგენენ, მაგრამ ქართველ არქივისტისათვის მათი გაცნობა აუცილებელია.

8) სრ. რუსეთის ცაკის 1926 წ. თებერვლის 22-ს დეკრეტი საარქივო მასალების მოწესრიგებისა და მთლიან სახ. საარქივო ფონდში გადაცემის შესახებ (Собр. Узак. 1926 г., № 19, გვ. 142),

9) სრ. რუსეთის ცაკის 1926 წ. მარტის 15-ს დეკრეტი საარქივო ფონდების კონცენტრაციისა და ადგილებზე არქივების დაარსების შესახებ (Собр. Узак., 1926 г., № 19, გვ. 144),

10) სახ. კომ. საბჭოს 1926 წ. მარტის 31-ს დეკრეტი ცენტრარქივის საარქივო მასალებით სარგებლობის წესების შესახებ (Собр. Узак., 1926 г., № 20, გვ. 157),

11) რ. ს. ფ. ს. რ. ცენტრარქივის მიერ 1925 წ. თებერვლის 3-ს გამოცემული დებულება მთლიან სახ. საარქივო ფონდის შესახებ (Собр. Узак., 1927 г., изд. 2-ое გვ. 22),

11) ცენტრარქივის დაწესებულებებიდან ცნობების, ამონაწერების და პირების გაცემის წესები (იქვე გვ. 27),

13) ცენტრარქივის ინსტრუქცია საარქივო მასალების გამრჩევ კომისიას (იქვე, გვ. 36),

14) ცენტრარქივის მიერ გამოცემული წესები—მომქმედ საბჭოთა დაწესებულებებში, პროფესიონალურ და კოოპერატიულ ორგანიზაციებში მიმდინარე საქმის წარმოების საარქივო ნაწილის მოწესრიგების შესახებ (1926 წ. მოსკოვი) და სხვა.

უკრაინის რესპუბლიკაში გამოცემულ საარქივო კანონებისა და წესებიდან უფრო საყურადღებოა:

1) სრულ. უკრაინის ცაკის 1925 წლის დეკ. 16-ს დეკრეტი ერთიან სახელმწიფო საარქივო ფონდის შესახებ (Збірник Указонень, Розпоряджень і інструкцій в Архівній справі, 1926 рік, გვ. 5),

2) სრ. უკრაინის ცაკის 1925 წ. ნოემბრის 4-ს დეკრეტი—დებულება ცენტრარქივისა და მის ადგილობრივი ორგანოების შესახებ (Зб. Уз., 1926 წ. გვ. 81),

3) უკრცენტრარქივის მიერ გამოცემული წესები სახელმწიფო და საზოგადოებრივ დაწესებულებათა საქმისწარმოების საარქივო ნაწილის მოწესრიგების შესახებ (იქვე, გვ. 15),

4) ცენტრარქივის ინსტრუქცია საარქივო დაწესებულებებში საიდუმლო მასალების შენახვის შესახებ (იქვე, გვ. 29) და სხვა.

საქართველო საარქივო კანონმდებლობის მხრივ, სამწუხაროდ, სხვა საბჭოთა რესპუბლიკებთან შედარებით, ერთობ ჩამორჩენილია. მთელი საარქივო კანონმდებლობა საქართველოში გამოიხატება სამი იურიდიულ აქტში, რომელიც უმაღლესი ხელისუფლების მიერ გამოიცა მთელ ხნის განმავლობაში საარქივო საქმის წარსამართავად. ამათგან ერთს, კანონს ტფილისში ცენტრალურ სამეცნიერო არქივის დაარსების შესახებ, რომელიც დადგენილი იყო საქართველოს დამფუძნებელ კრების მიერ 1920 წლის აპრილის 23-ს (იხ. გაზ. „საქართველოს რესპუბლიკა“, 1920 წ., № 91) ამ უმად ძალა უკვე დაკარგული აქვს და ანგარიშში არ ჩაითვლება, ხოლო ორი დანარჩენიდან პირველი წარმოადგენს საქართველოს რევოლუციონურ კომიტეტის მიერ 1921 წლის ივლისის 1-ს გამოცემულ დეკრეტს საარქივო საქმის რეორგანიზაციის შესახებ (იხ. საქართველოს არქივი“, წიგ. I, 1926 წ.). ამ დეკრეტით საარქივო საქმეს საძირკველი

ჩაეკარა საქართველოში ცენტრალიზაციის საფუძველზე და ამ მხრივ იგი ჩვენში ძირითად საარქივო კანონს წარმოადგენს. საუწყებო არქივების გაუქმება და ერთიან სახელმწიფო საარქივო ფონდის დაკანონება, საარქივო საქმის წარსამართავად სპეციალური ინსტიტუტის—ცენტრარქივის—დაარსება, არქივების გაერთიანება ცენტრალიზაციის საფუძველზე და სხვა,—აი ხსენებულ დეკრეტის მთავარი მომენტები.

მეორე კანონმდებლობითი აქტი, რომელიც ამ ჟამად ძალაშია, წარმოადგენს სრ. საქართველოს ცენტრალურ აღმასრულებელ კომიტეტის მიერ 1926 წლის სექტემბრის 1-ლს დამტკიცებულ დებულებას სამაზრო საარქივო ბიუროების შესახებ (იხ. გაზ. „კომუნისტი“, 1926 წ., № 206). ამ დებულების თანახმად საქართველოს ყველა მაზრებში სამაზრო აღმასკომებთან არსდება საარქივო ბიურო, რომელიც უკანასკნელის ნაწილს შეადგენს. ბიუროები საარქივო საქმეში ემორჩილებიან რესპუბლიკის ცენტრარქივს და მისი დირექტივების მიხედვით უძღვებიან საარქივო აღმშენებლობას ადგილობრივად.

ამაზე მეტი კანონმდებლობითი აქტი საარქივო საქმის შესახებ, სამწუხაროდ, როგორც ვთქვით, საქართველოში არ მოიპოვება.¹ მაგრამ საქართველოს ცენტრარქივის მიერ ამ გარემოების შესამსუბუქებლად 1925—1926 წ. წ. სიგრძეზე გამოცემულია მთელი რიგი საარქივო წესებისა, ინსტრუქციებისა და ცირკულიარებისა, რომელნიც ოდნავ მაინც კანონების მაგიერ დახმარებას უწევენ, როგორც საარქივო ორგანოთ, ისე აგრეთვე საბჭოთა დაწესებულებებს გაუძღვენ საარქივო საქმეს. ამ წესებიდან და ინსტრუქცია-ცირკულიარებიდან დავასახელებთ:

- 1) ცენტრარქივის სამართველოს ინსტრუქცია რწმუნებულებს მაზრებში მუშაობის შესახებ („საქართველოს არქივი“, წიგ. I).
- 2) ინსტრუქცია გამრიგე კომისიას საარქივო მასალების გადარჩევის შესახებ (იქვე).
- 3) წესები სახელმწიფო დაწესებულებათა და ორგანიზაციათა მოთხოვნით საარქივო მასალების გაცემის შესახებ (იქვე).
- 4) წესები საარქივო მასალებით სარგებლობის შესახებ ცენტრარქივის შენობაში (იქვე).
- 5) წესები არქივიდან ცნობებისა და საბუთების პირების გუცემის შესახებ („საქართველოს არქივი“ წიგ. II—III, 1927 წ.).
- 6) ცირკულიარი არქივების განადგურების წინააღმდეგ ზომების მიღების შესახებ (იქვე).

როგორია საერთო აზრი ჩვენ მიერ ზემოდ დასახელებულ საარქივო კანონებისა და როგორი მდგომარეობა არის დამკვიდრებული საარქივო აღმშენებლობისა?

¹ საარქივო კანონმდებლობის მხრივ ასეთი მდგომარეობა საარქივო ორგანოების მუშაობაში ჰქმნის დიდ დაბრკოლებას, რომელიც შეუძლებელს ხდის ამ ორგანოების უფრო ნაყოფიერ მოღვაწეობას. ამიტომ საქართველოს ცენტრარქივი ამ ჟამად აწარმოებს ენერგიულ მუშაობას ამ მხრივ არსებულ ხორცეზის შესავსებლად და საარქივო ორგანოების სათანადო კანონებით უზრუნველსაყოფად: ცენტრარქივის საინსპექტორო-საინსტრუქტორო განყოფილება ამ ჟამად ამუშავებს საარქივო კანონებისა და დეკრეტების მთელ რიგ პროექტს სადაც ჯერ არს წარსადგენად.

ნებლობის დარგში ამ კანონების ძალით საბჭოთა ქვეყნებში? რაში მდგომარეობს საერთოდ საბჭოთა საარქივო კანონმდებლობის კონსტიტუციონალური მხარე და როგორია ის იურიდიული ნორმები, რომელნიც ამ კანონმდებლობის თანახმად დაკანონებულია საარქივო საქმის წარსამართავად აღნიშნულ ქმეცებში?

მთელი საბჭოთა საარქივო კანონმდებლობის დედა-აზრი და შინაარსი შეიძლება ჩამოვაყალიბოთ შემდეგ მთავარ დებულებებად:

1. საბჭოთა ქვეყნებში, მომქმედ საარქივო კანონების ძალით, სახელმწიფო დაწესებულებათა ყველა ცალკე საუწყებო არქივები გაუქმებულია.

2. ამა თუ იმ რესპუბლიკის ტერიტორიაზე არსებული საარქივო ფონდების მთელი ჯამი შეადგენს ამ რესპუბლიკის ერთიან სახელმწიფო საარქივო ფონდს.

3. ერთიან სახელმწიფო საარქივო ფონდის გამგებლობა დაკისრებული აქვს საგანგებო უმაღლეს ორგანოს — ცენტრალურ საარქივო სამმართველოს, რომელიც ერთად-ერთი რეგულიატორია საარქივო საქმის რესპუბლიკის ფარგლებში.

4. რესპუბლიკის ყველა ადმინისტრატიულ ერთეულებში (გუბერნიებში, ოლქებში და მაზრებში) მოწყობილია საარქივო აპარატები ბიუროების სახით. ეს ბიუროები იმყოფებიან სათანადო აღმასკომების ბიუჯეტზე, ხოლო საარქივო საქმეში უშუალოდ ემორჩილებიან ცენტრალურ საარქივო სამმართველოს.

5. ცენტრალურ საარქივო სამმართველოსთან და მის ადგილობრივ ორგანოებთან არსებობენ სახელმწიფო არქივთსაცავები და აქტთსაცავები, რომლებშიც კონცენტრაციის წესით თავს იყრის ყველა საარქივო ფონდები მთელი რესპუბლიკისა.

6. ცენტრალური საარქივო სამმართველო, როგორც მმართველი აპარატი, მოწყობილია ცენტრალისტურ პრინციპზე და მისი დადგენილება-განკარგულება-ნი საარქივო საქმის დარგში სავალდებულოა რესპუბლიკის მთელს ტერიტორიაზე.

7. ცენტრალური საარქივო სამმართველო თავის სტრუქტურისა და უფლება-კომპეტენციის მიხედვით წარმოადგენს ცალკე უწყებას, რომელსაც საარქივო საქმის დარგში ემორჩილებიან ყველა სახელმწიფო, პროფესიული და კოოპერატიული დაწესებულებანი თუ ორგანიზაციები.

8. მომქმედ საბჭოთა, პროფესიულ და კოოპერატიულ დაწესებულებათა და ორგანიზაციათა განკარგულებაში საქმისწარმოებით დამთავრებული საარქივო მასალა რჩება მხოლოდ ხუთი წლის განმავლობაში, რის შემდეგ ეს მასალა უნდა გადაირიცხოს ერთიან სახელმწიფო საარქივო ფონდში ცენტრალური საარქივო სამმართველოს განკარგულებაში.

9. დაწესებულებებს და ორგანიზაციებს არა აქვთ უფლება მოსპონ (გაანადგურონ, გაჰყიდონ) ან გადასცენ სხვა დაწესებულებას საარქივო მასალა, რაც გინდა უმნიშვნელო იყოს ის, ცენტრალური საარქივო სამმართველოსაგან წერილობითი ნებართვის მიუღებლად.

ვ. თოფურია

ფონეტიკური დაკვირვებანი ქართულურ ენებში

III

კ და ხ სიბილანთ-აფრიკათბთან მჟგოლობაში *

ძველს-ქართულში გამოყენებული ორი გრაფიკული კ და ხ ნიშანი რომ ორი სხვადასხვა არტიკულაციის ბგერის გამომსახველი იყო, ეს ცხადად მტკიცდება ერთის მხრით იმავე ძველი-ქართულის ტექსტებით, სადაც მათი ხმარება განსაზღვრულ სიტყვებში იმდენად სასტიკადაა დაცული, რომ აღრევას არცერთხელ არა აქვს ადგილი ¹ (იხ. აკად. ნ. მარის Грам. др.-гр. яз., § 12) და მეორის მხრით ცოცხალი დიალექტებითა ² და სვანური ენით. ძველს-ქართულში ხ'ანით ან კ'არით გადმოცემული სიტყვა ზოგიერთ თანამედროვე კილოში დღესაც შესაფერისს ბგერას შეიცავს, მაგ.: სსხე, ხსტი, ხუთა, ხანი, ხახვა, ხახელი,

* წაკითხულია მოხსენებად „ქართული საენათმეცნიერო საზოგადოების“ საჯარო სხდომაზე 1926 წლ. 1 ივნისს.

¹ თუ კი მხედველობაში არ მივიღებთ ერთადერთ სიტყვას, სადაც ხ'სა და კ'ს შენაცვლება გვხვდება; სახელდობრ: განკწნაღსა უგწწნელისა ნათლისა-გან (უნ. სიძველეთსაც. ხელ. № 95, 284b) და უწწწნელ (TP, XII, გვ. LVI₀) ამ გარემოებას ჩემი ყურადღება არნ. ჩიქობავამ მიაქცია.

გვიანდელს ხელთნაწერებში მათი აღრევა არც ისე იშვიათია განსაკუთრებით სიგლებში.

² კვესურული, მოკეური, ქიზიყური, ინგილოური, ფერეიდნული და სხ.

ვ. თოფურიას წერილი, რომელიც არსებითად ენათმეცნიერების დარგს ეკუთვნის, „საქართველოს არქივში“ იმიტომ იბეჭდება, რომ ძველი ტექსტების გამოცემის დროს სწორი ტრანსკრიპციის დასაცავად და შერყვნილი ადგილების აღსადგენად ზოგიერთი სასარგებლო წესების შემცველია. ფიქრობთ, ამ მხრივ იგი ქართველ არქივისტებსაც გამოადგება.

რედაქცია.

ტეხს..., მეგრამ: ფეკი (ფერკული), კელი (კელაფანი, საკელური, კელში-
ფე), შკარი, შკედი, კრა, კმა და სხვა მრავალი. სვანურიც, რასაკვირველია,
სათანადო წესს იცავს, თუმცა უნდა აღინიშნოს, რომ ქართულიდან შე-
სული ზოგი კარიანი სიტყვა იქ სწანად გამოითქმის, როგორც მაგ.:
ხელწიფ, ხედ (|| კედ), ხმწჷ, სხსწჷ (|| სკსწჷ) და სხ., რაც იმის მაჩვენებე-
ლია, რომ ესენი სვანურში მხოლოდ მას შემდეგ არიან შეჭრილნი, რო-
ცა ქართულის ზოგს კილოსა და სალიტერატურო ენაში კ დაიკარგა და
მისი მაგივრობა პირველმა მიიჩემა. თანამედროვე მეგრულ-ქანურში კი კ
სრულებით არ მოგვეპოვება; უნდა ვიგულისხმოთ, რომ იგი, როგორც
დღევანდელს სალიტერატურო ქართულში, სწშია გათქვეფილი.

I

უკეთუ გვინდა ვიცოდეთ, თუ რა შემთხვევებში გვხვდება ს ან კ, ამის-
თვის საჭიროა საგანგებოდ შედგენა იმ სიტყვების სიისა, რომელნიც ამა
თუ იმ ნიშნის მატარებელნი არიან, რადგანაც მათი ხმარებისათვის სა-
ერთო წესის გამომუშავება შეუძლებელია. ოღონდ კერძო შემთხვევაში,
როგორც ამაში ქართველურ ენებზე დაკვირვებაში და მათმა ისტორიულ-
შედარებითი მეთოდით შესწავლამ დაგვარწმუნა, ს და კ ზოგიერთ თანხმოვ-
ნებთან მეზობლობაში, როგორაც არიან, მაგალითად: ს შ (ზ ჟ) ციშ-
ლაუტები, წ ჭ ც ჩ (ძ ჯ) აფრიკატები და წინაენისმიერი თ, გარკვეულ
წესს ემორჩილებიან, თითქოს ერთგვარი სისტემის შექმნაც კი შეიძლება
იმისდამხედვით, თუ რომელი ადგილი უჭირავთ მათ ჩამოთვლილ ზგე-
რებთან მეზობლობაში: წინა თუ უკანა. დაგროვილი მასალა გვა-
ჯერებს, რომ:

A. უკეთუ ს შ ც ჩ თ ზგერებს შემდეგ ს ისმის, იგი
უსათუოდ უნდა გადმოვცეთ სწანით. ამის დასადასტურებლად
თვით ძველი-ქართ. ტექსტებიდან და ცოცხალი ენებიდან ამოღებული
მაგალითები ავამეტყველოთ:

ქართულიდან:	მეგრულ (-ქანურიდან):	სვანურიდან:
სხ: სხვა	სხსჷჷ ბტომა, ცეკვა	წესხჷინდ ფესვი
სისხლი	სხუნჷჷ რჩევა, სხლვა	მასხწჷ წკნელი
სხეული		უსხჷჷჷ უსხი
შხ: შხამი	შხუ სხვილი	აშხაღ ტოტი
შხედი	შხვა სხვა	მეშე შავი
შხლართვა	შხერი ცხვარი	ეშხუ ერთი

ცხ: ცხება	კიწცხი სეტყვა	ცხკე რყე
რიცხვა	ცხატუა სხევა	ცხიკ კალათა
ცხრა	ატხაჯი (ჰან.) სავარცხელი	ცხამ ღვარძლი
ცეცხლი	მუწიწხი ვარსკვლავი	მეცხი ცივი
ჩხ: ჩხეკა	ჩხამი თევზი	კიჩხ კიბე
ჩხირა	კუჩხე (ჰან.) ფეხი	ფაჩხი ფიჩხი
კიჩხიბი	ჩხონაფა ცხონება	მაჩხი მცენ.
ჩხიკვი	ჩხორა ცხრა	კაჩხე კოჭლი
თხ: თხედი	თხზინა ღვეწა	თხკე მეგელი
თხრა	ღათხაფა დავარდნა	ჭითხ წყრთა
თხრამბა	თხამუ თხველა, მურყანი	ათხე ახლა

მსგავსი მაგალითების რიცხვის გადიდება უსაზღვროდ შეიძლებოდა, მაგრამ ჩვენ თუ აქ თითზე ჩამოსათვლელითა დავამყოფილდით, ეს იმიტომ, რომ სხ ჰხ ჩხ ცხ თხ კომპლექსებიანი სიტყვების მონახვა და ზემოთქმულის შემოწმება ყველას შეუძლია რომელიც უნდა ძველი აიღოს. ოღონდ ქართულისა და მეგრულ-ჰანურის ჩვენ მიერ საგანგებოდ გადასინჯულ უამრავ ტექსტში ჩვენ ვერ შევძელით წხ ჟხ; ძხ ჟხ; წხ ჰხ კომპლექსიანი მაგალითი მოგვეპოვა. თეორიულად ასეთ ჯგუფებს არც მოველოდით, რადგანაც პირველი ოთხი (ფ ყ ძ ჯ) მეღე-რია და ორი უკანასკნელი (წ ჯ) — ყ რ უ, ამიტომ, ბუნებრივია, მათ მეზობლად ხ'ს მაგიერ მისი შესატყვისი და მათი შესაბამისი ღ და ყ გვქონოდა, რაც მართლაც ასეა; აი, ზღ ჟღ ძღ ჯღ წჟ ჰჟ მაგალითებში: ზღვა, ზღუდე; ჟღერა, ჟღერთა; ძღაფა, ძღვენი; ჯღახა, ჯღახი; წჟადი, წჟანა; ჰჟელეტი, ჰჟეჭა...

სვანურში კი ხმოვანთა რედუქციის წყალობით, რომელიც, როგორც ცნობილია, მეტად გავრცელებულ ფონეტიკურ მოვლენად ითვლება, ქართულ-მეგრულისათვის უჩვეულო ჟხ წხ ჰხ... კომპლექსებსაც წავაწყდებით, თუნდაც აი ამ მაგალითებში:

ხაჟხა [|| ხაჟხა ჰქვია] < ჟახე (სახელი);

კაწხირ (კოწახური). ეს სიტყვა ქართულიდანაა შესული ჯერ ა ხმოვნის ამოგდებით, როგორც ეს გვაქვს დეღბერ (დედაბერი), კაღბეტ (კალაპოტი), მოღაღტ (მოღალატე), გაღჟან (გალავანი) და სხვებში, შემდეგ უ'ს გაუმლაღტებითა და კ'ს გ'დ გადასვლით; ე. ი. კაწახირ-ი > * კაწხირ > კაწხირ;

დიწიჭუი (< *დი-წიჭუი წუხება). ესეც ნასესხებია ქართულიდან.

დიწი (< *დი-წი-ი ცოხნა; გათვალვა). ალბათ აქედანაა ნაწარმო-

ები მუწიჭია (ცული თვალისა; = ჭურია);

დიწი (< *დი-წი-ი დაქირვება; მსწეს მქირია);

მუჭი (< *მუჭი-ი ტკბილი);

რედუქციისავე შემდეგ უნდა იყოს მიღებული მეწიჭად (კრავი $1\frac{1}{2}$ წლ.), მანჭიჭად (მცენ.) და სხვა მსგავსი რამოდენიმე სიტყვა.

ამგვარად, ირკვევა, რომ ქართველური ენებისათვის დამახასიათებელი ყოფილა სხ შს ცხ ჩხ თხ; ზდ ჟდ ძდ ჯდ [დდ]; წე ჭე [ტე] კომპლექსები. თუ კი სვანურში ეს სისტემა ოდნავ შერყეულია, ეს, როგორც ვთქვით, რედუქციის გავრცელებულობას უნდა მიეწეროს, რის გამოც იქ შესაძლებელი გახდა წხ ჭხ... ჯგუფების აღმოჩენა. ქართული კი ასეთს დაჯგუფებას თავს აღწევს, თუნდაც რედუქციის წყალობით მასში მისთვის არაკანონზომიერი კომპლექსები მივიღოთ. თავის დასაღწევად მოშველებულია ქართულში საკმაოდ ფართედ მოღებული ასიმილაცია. თქმული რომ საბუთიანი იქმნას, საილუსტრაციოდ მოვიტანთ ცნობილ მაგალითს ტეხა ზმნიდან, რომლის მედიო-პასივი ფორმა უნდა ყოფილიყო *ტეს-ედ¹-ამ-ა (როგორც *ჯ-ედ-ამ-ა, *ე-ედ-ამ-ა...) > *ტხდ-ამ-ა (მსგავსად: ჯდ-ამ-ა, ედ-ამ-ა-ი), მაგრამ უკანასკნელმა სწორედ მასში უჩვეულო კომპლექსის მიღების გამო „ფერი იცვალა“ და მოგვცა ტეედამა². სვანურს კი რადგანაც ქართულივით ასიმილაცია მაინც-ღამაინც არ ახასიათებს, ამიტომ წხ ჭხ და მსგავსი ჯგუფები სრულ გამძლეობას იჩენენ. აქედანვე ჩანს აგრეთვე, რომ ქართველურ ენებში ციშლაუტებსა და აფრიკატებს შემდეგ ე შეუქმნებელია იყოს: არა გვაქვს სე შე ტე... კომპლექსები³. მაგრამ:

B. ხსენებულ (ციშლაუტ-აფრიკატ) ბგერებს წინ უთუოდ ე უნდა იყოს და ეარითვე უნდა აღვნიშნოთ. აი თვით ფაქტი:

ესათვის: ეს-ნ-ა: ზარი იესენ (უნ. ხ., № 1142, 10 ა); მესხელის (კიმენი, 104₂₀); წეს ადგესნის (TP, III, ია 70); კსნიდ არს (ib., კე 23); დაჭკსნდეს ძა.

¹ მედიო-პასივის -ნ-დ ფორმანტი რომ-*ენ-² *ედ-საგან არის წარმოდგარი, ეს საკმაოდ დამაჯერებელი საბუთებით დადგენილი იყო არნ. ჩიქობავას მიერ ერთერთ მის მოხსენებაში.

² აკ. შანიძე, ნასახელარი ზნეები ქართულში: ტფ. უნ. მ., I, 89.

³ მაცკვარმან (ფიზიოლ., 42₂₂), რასაკვირველია, კორექტურული შეცოთმაა.

რდუნა (ხანძრ., მთ. 10); ესნეკინება, საკსნილა; აგრეთვე საკსარი: საკსრად სე
ლის ჩემის (ივ. ჯავახიშვილი, ქართ. პალეოგრაფია, 162¹⁹⁻²⁰);
საკსრად (№ 1142, 59 b); მძიმე საკსარს არ მაგვიტანენ (ევეს. მას., 169²⁰)...

ეს-ენ-ებ-ა: მოკსენება (კიმენი, 103²⁶); მან მოიკსენა სიტუა (TP, V,
57⁶⁰); საკსენებელ (№ 1142, 18 a); ეს-აგ-ნ-ა: საკსაგარი, მასკაგარი;
ესმება; მასკენის (№ 1142, 11 a); მეკსიერი; დაკსანებენ (ევეს. მას.,
139²⁷)...

კშ: კშირი: კშირთა (უნ. ხ., № 95, 485 b); განკშირდა (ib., 83 a);
სიკშირე... სიკშირე: სიკშირესაგან ქვთაღსა დაბრკოლებდა (№ 95, 113 b)...

კშეა: დაეკა კარი (ადიშ. სახ., მათე XXV, 10) || დაეკას კარი (ტბეთ.
სახ.); საკშეკნი იგი ბჭეთა (№ 95, 339 a); დაეკა (ib., 340 a); და-
კშელი მტილი (ib., 19 b); დამიკშიდა (№ 1142, 58 a)...

აღსანიშნავია აქვე კ'ს ე'დ შენაცვლება: და გ'ა ღრმათა უფსკრულთა-
გან დაეშობილსა მას... განადგებდა (№ 95, 468 b) ანდა პირუკუ: და
მეკსეულად სიტუეს მას მისსა აღიფხურა ბორცვ იგი (ib., 189 a)...

კც: მცცე: დაეცა მკერდსა ზ'ა მისსა გოდებითა და მკცეთა თვსთა
იფხურდა (კიმენი, 164²⁵); მკცვანება არს გონიერება კაცისა (გრგ.
ხანძრ., გ. 42-3)...

სხვა მოსალოდნელი კ'ს კწ კჭ... კომპლექსებიანი მაგალითი ჩვენ
ძველი-ქართულიდან არა გვაქვს. დიალექტებსა და სალიტერატურო ქარ-
თულში არსებული ორიოდ შემთხვევა, როგორცაა: ხჭენა, სთამა, მა-
ხთა, სთის; ხჩამა, ხწევა¹ ... ძველი-ქართულისათვის უცნობია და ამდენ-
ადვე ახალი მონაცემი. პირველი წყების სიტყვებში ასეთი კომპლექსე-
ბის მიღება რომ ან ხმოვნისა და ან თანხმოვნის გამოცვლას მიეწერება,
ამაში ჩვენ მათი პირვანდელი სახე გვარწმუნებს: ღრჭენა, სლდამა და სხ.
(იხ. დაწვრილებით ჩვენი: „ბგერით მოვლენათა თანამიმდევრობა“: მიმო-
მხილველი, I, 210-11 და პროფ. აკ. შანიძე, „ევეს. მასალები“: წე-
ლიწდელი, I-II, გვ. 323: სთიშვიდი). ხწევაში კი ს დართულია. მაშა-
საღამე, ჩვენ მიერ წამოყენებული დებულება ქართულით გამა-
რთლებულია. მაგრამ

როგორაა საქმის ვითარება ქართულის მონათესავე ენებში წარმო-
დგენილი? სვანური, რომელსაც კ შემოუნახავს, ამ სისტემის დაცვაში
ძველს-ქართულსა და კ'ს შემცველ ცოცხალ დიალექტებს მისდევს. ამას

¹ სიტყვათა განმეორებით წარმომდგარი ჩუხჩუხი, ჩხჩხი; ჭიჭიხი; ცხ-
ცხი; თუთუხი, თათათი მხედველობაში არ მიიღება...

გვაფიქრებინებს ის მცირე მასალა, რომლის თავმოყრა ჩვენ შეუძლებელია. საერთოდ კი უნდა ითქვას, რომ ქართველურ ენებში რამდენადაც მეტია რიცხვით სხ შეს ცხ... კომპლექსიანი სიტყვა, იმდენად ნაკლები მოგვეპოვება ეს კმ... ჯგუფიანი ლექსიკა, ამიტომ თქმულის დასამოწმებლად ესა მოგვყავს:

ლიკზერ (მთის საკუთარი სახელია);

მკშუნა (ხველაბატონები); (< ლი-კშუნე < *ლი-კშუნე; ფუძეა: კშუნხელა);

ლიკშდე (< *ლი კეშდე ყეფა);

ლიკშანი (< *ლი-კეშანი ხერა ძელისა);

ლიკე (< *ლი კიე ცვეთა, მეგრ. სიხუ); ლიკი (< *ლი-კეი დაკვესება);

ლიკე (< *ლი-კე გამრჯდება; დაღუბვა, დაქცევა); ლიკი (გაწყრომა წმიდანის)...

თითქმის ყველა აქ მოყვანილი მაგალითი ქართული და-კმ ზმნის ტიპისაა, ე. ი. რედუქტიაქმნილნი არიან. მაგრამ ხმოვნის შეკუმშვამდეც რომ უნდა არსებულებოდა თითქმის ამ მაგალითებში კ, ეს მტკიცდება იმ შემთხვევებით, სადაც რედუქციის შემდეგ შეხვედრილი სც ხს... უცვლელად რჩება და არ იქცევა კც კშ'დ... მაშასადამე, აქაც იგივე გამძლეობაა, როგორიც ზემოთ გვქონდა. აი საბუთი:

ლიხტქე (< *ლი-ხი/ცტქე გასკდომა, სიხტქე—ნასესხებია მეგრულით);

ლიხზჟე (< *ლი-ხაზჟე ხაზვა—ნასესხებია ქართულით);

აფხზ აფხაზეთი (gen. აფხზი; pl. აფხზა აფხაზები);

ლიხჯნე (< *ლი ხეჯნე ხახუნე);

ლიხშე (< *ლი ხაშე ხაშმება—ნასესხებია ქართულით)...

რედუქციის შემდეგაა მიღებული ნახთაღ (|| ნახთაღ)იც ნამჯა.

ამგვარად, უნდა დავასკვნათ, რომ სვანურიც ბუნებრივ კომპლექსებს იცავს ქართულის მსგავსად. თუმცა, მართალია, ქართულისებრი თვალსაჩინო და ურყევი საბუთი ამისთვის არა გვაქვს, მაგრამ საკმარისია, გვგონია, ისიც, რომ ყველა შემომოყვანილი მაგალითი სვანურია, რაც შესაძლებლობას ბადებს დავუშვათ, რომ რედუქტიამდე ეგების ყოფილიყო, ვთქვათ, ლი-ხი-ე, ხოლო ხმოვნის ამოღების შემდეგ ქცეულიყო ლი-კე'დ. ამით ის დაიცავდა კომპლექსის ჩვეულებრივობას. რომ ეს დაშვება არც ისე უსაბუთო უნდა იყოს, ამას გვაფიქრებინებს ლიკზჟე ზმნა, რომლის პარალელებია: ლიხზჟე; ნამყო-სრულში ანკა-ჩე || ანხჩე... რედუქციის სიხშირით გამოწვეულმა შეხვედრამ იგი კომ-

პლექსად მიიჩნია. მაგრამ თუ ეს ასე არ მოუვიდა ლახშე, ლახზაჟი¹ სა და მისთ., ეს იმიტომ, რომ ისინი გვიან შემოსულნი არიან სესხების გზით, და თვით შემომტანთ კი თანამედროვე ქართული, სადაც კარ მოგვევო- ვება, კარგად იციან. ამ გარემოებას ჩვენ ზემოთ დასაწყისშივე მივა ქციეთ ყურადღება.

როგორ ექცევა ჩვენს კომპლექსებს მეგრულ-ქანური? ხსენებულ ენებს კარ გააჩნიათ, ამიტომ იგინი იძულებული იქნებოდნენ ეს ბგერა ხ²ში გაეთქვიფათ. ასეც მოხდა ოღონდ კომპლექსებისადმი მოპყრობა სხვადა- სხვაგვარია. დავაწყით მეგრულით. ამ ენაში მაგალითი მცირე გვაქვს. რაც არის, ისიც ორი ტიპისაა:

a. თუ ქართულიდან ნასესხებია ამ კომპლექსით, მაშინ მეგრულში მას მეტათესი¹ მოხდის:

კსნა (=კს-ნ-ა) = რ-სს-ება (კს > სს)

კს ნ-ილ ი = რ-სს-ინ-ი

ე-კს ნ.ება = რ-ცხ-უ (კს > სს > ცხ)

მ-კც ე = რ-ცხ-ვანე (რ მეგრულ ნიადაგზეა დართული), ხოლო

b. თუ ქართულის შესატყვისია, მაშინ მოსალოდნელი კ (> ხ) დაკარგულია²:

კს-ენ-ება (კს-ფე-ნ-ა) = შ-ინ-აფა (< *კშ-ინ-აფა. ამდენადვე პროფ. აკ. შანშიძის მოსაზრება, რომ ესენი ექვივალენტები არიან, გამართლებულია);

მ-კც-ე = ჩე (< *კჩე თეთრი). აქედანაა ალბათ რ-ჩინუ³ც (მოხუცი).

ქანური კი ამ სიტყვის ისტორიულ სახეს იცავს; გვხვდება: სჩე || ქჩე || ქშე (თეთრი); აქედან: ხ/ქჩე-ჭარეა (ჭრელი); სჩენჯა (|| ქჩენჯა || ქშენჯა; ჯახე) = მეგრ. ჩეჯა (ალვის ხე, თეთრი ხე)...

ხჩანი (|| ქჩანი) = მეგრ. რ-ჩინუ (მოხუცი); რჩინუ || რქჩინუ (გაქა- ლარავება)...

ხც || ქც: რქცუ (ლობა); ხცაფერი || ქცაფერი (დამპალი); იხ. ნ. მარი, Гр. чанс. яз., 235 და პ. ჭარაია, Об отнош. абх. яз., 54).

¹ ქართულს დიალექტებშიაც არა იშვიათია ამ მაგალითებში მეტათესი: შხარი, სხნაფი, სხნა, მცხაფანი (უკანასკნელი სალიტერატურო ენაშიც შეიჭრა).

² კიდევ მეტი: მეგრული გ³საც კარგავს, რის ფაქტი ჩვენ ერთი მაგალი- თის მიხედვით დავადგინეთ (იხ. ბევრით მოვლენათა თანამიმდევრობა: „მიმო- მხილველი“, I, 210). მეორე მაგალითის მოტანაც შეიძლება: ძვ. ქ. გზ-ნ-ა (აღვგენ საკუთადი: ძვ. სას. პ., ლვ) = ქან. რ-გზ-აფუ (ვოგზამ ვანთებ) = მეგრ. რ-ს აზა: აქაც გ დაიკარგა.

მაშასადამე, მეგრული ისტორიულ კ'ს (>ხ'დ და მასთან გ, ქ'ს...) ციშლაუტ-აფრიკატების წინ კარგავს, ხოლო ქანური იცავს¹; ეს კი იმის მადასტურებელია, რომ მეგრულ-ქანურიც წინა ეპოქებში ქართულ-სვანურს გვერდში უდგა და ამ კომპლექსებს ატარებდა.

დასკვნა: ყველა ზემოთქმულისდაკვალად გამოდის, რომ უძველეს პერიოდში ქართველური ენები

1. ს შ ც ხ ციშლაუტ-აფრიკატებისა და წინაენისმიერი თ'ს მომდევნო მეზობლად ხ'ს, [დ] ზ ყ ძ ჯ'სთან ღ'სა და [ტ] წ ჯ'ს გვერდით ე'ს ატარებდნ და ქმნიდნ სხ შს ცხ ჩს თხ; [ღღ] ზღ ჟღ ძღ ჟღ; [ტე] წე ჟე კომპლექსებს²; ხოლო

2. ხსენებული ბგერების წინ კი—კ'ს და გვექონდა: კს კშ; აც კჩ; [აღ, **კზ აჟ კძ კწ კწ კწ] ჯგუფები. ვარსკვლავქვეშ მოქცეულთათვის მაგალითი არ მოგვეპოვება³.

II

მაგრამ თუ ძველი-ქართულისა და ნაწილობრივ სვანურის ტექსტებს გულდასმით გადავათვალიერებთ, იქ აღმოვაჩინებთ ისეთ ფაქტებს, რომელნიც ჩვენს დასკვნას ერთის შეხედვით არაა უოღნავ შეარყევენ, არამედ ნიადაგსაც კი გამოაცლიან. აი, თუნდაც სახელდახელოდ მოვიტანოთ მაგალითები: შტასი, ზიტაჰში, ნახჭი, ოხჭანი და სხვა საკმაო რიცხვი მსგავსი შემთხვევებისა. ჩვენი დებულების თანახმად მოველოდით *ნაჭი, *ზიტაჰში... მართლწერით, გვაქვს კი ნახჭი; კ'ს მაგიერ ხ! რით ავხსნათ ეს? ან ჩვენი დასკვნა არ შეესაბამება სიმართლეს, ან ეს მაგალითები. თუ კარგად შევისწავლით საქმის ვითარებას, დავინახავთ, რომ დასკვნაც სწორია და მაგალითებიც მართებული. ოღონდ თუ მათ შორის არ არის თანხმობა, ეს თვით ფაქტებით აიხსნება: არცერთი მათგანი არ არის წმინდა ქართული; ყველა ნახესხეობია. მიუყვეთ კვალდაკვალ:

¹ რომ მეგრულიც არ ღალატობდა ამ წესს, ჩანს გეოგრ. ნომენკლატურიდან სუხჩე (სენაკ. მ. სოფელია), თუ, რასაკვირველია, ეს მეგრული წარმოებაა. შეიძლება სხვაც მოინახოს.

² შდ. აკად. ნ. მარის Грам. груз. яз., § 042.

³ მსგავსივე წესი, გვეგონია, უნდა ყოფილიყო დაცული სხვა სამეულ (დ ტ თ; ბ ზ ფ) თანხმონებთან. მაგრამ ამ წერილში თუ მხოლოდ ჩამოთვლილით დავკმაყოფილდით, ეს იმიტომ, რომ წესი მათი მეოხებით უფრო აშკარა და ნათელია.

შტახსი (მარან-გუნდრუკად, შტახსად, კასიად: აბუღუმ. აკად. ნ. მარის გამოცემით, 8, 2₁₋₂) = Σταχί, სომხ. *Մսախ* (TP, III, XCI, შნშ.) || შტახში (შეკრულია შტახში — ქმისწყლავი ჩემი: პროფ. ალ. ცაგარელი, Свед. пам. гр. письм., I, 22);

ბადახში, ბადახშანი გინა ბადახში (...ბადახშითა და ლაღითა: ვეფხ-ტყ, 1926, 1277...; ნ. მარი, TP, IV, რნგ; ი. აბუღადი, ვეფხ-ტყ, ლექსიკ.);

ბიტახში (მოსვლაჲ ბიტახშისაჲ: № 95, გვ. 737, b სვეტი; ადღა ბიტახში: 739 a); გვხვდება ბიტახში';

არტახშე (ესთერ არტახშისგან განერა: ფიზ., 27₅₅₋₆; ამის შესახებ აკად. ნ. მარი ამბობს: ... в груз. имя Артаксеркса красуется в семит., resp. сир. форме артахш... в м. артахшес..., с сохранением гортанного б перед шипящим, тогда как в арм-ом это гортанное уже скрадено: *Արտաշէս*: ib., 98—99); შდ. მეგრული.

დუხჭირი (...მის თვალად არ დუხჭირის: ი. აბუღადით ვეფხ-ტყ. 587, 2); სპარს. (TP, IV, რნგ; ვეფხისტყ. ლექსიკ., გამ. ი. აბუღადისა 1926);

ოხჭანი (შიიდო მხნა ოხჭანი ამის ცხოვრებისა: უნ. ხ. № 95, 78 b; დიხს იქმენ უოხჭნოს ცხოვრებისა: ძვ. სას. პ., ლც); სოვხ. *ქაჩან* (TP, IV, რნთ)...

ნახჭი (არღარა ნახჭი გამოტეოფლვილ და არტა ქელსა შეცნიერებისსა შესებულ: TP, III, ნდ₅₇₋₆₀; ნახჭნი ფერკთა მისთანა: № 95, 476 b; იხ. აკად. ნ. მარის TP, III, LXV)...

ასევე ნახსენებნი არიან ზოგი სომხურიდან, სპარსულიდან, ზოგიც თურქულიდან შემდეგი სიტყვები: თახსირი (არაბ.; < თახსირ-ი); სახსლაშათი (არაბ.; < სად-საღამათი); ვახში; იახშიოდ; ბახხა (< ბად-ჩა); ზარდახხა, resp. ზარდაშა (TP, IV, რნგ); ზანდუხხა; ბოხხა; თახხა; ეუღუხხი (თუღუხხი; შე-თუღუხე); ჩახხური (შალღარი); მუხთადი; ვახთი (დრო); ახთი (დარი); საბახთან (დილით; სამი უკანასკნელი იხმარება ქანურში); დოხთური (Доктор); ვახშამი და სხ. მრავალი, რომელთაგან არცერთი ძველს-ქართულში არ გვევლინება. მაშასადამე, შედარებით გვიან შემოხიზნულან ქართულში; ამდენად ჩვენს დებულებას მათ თავზე ვერ მოვახვევთ. რაც შეეხება პირველთ, ძველი-ქართულით ამოკრებილთ, განსაკუთრებით შტახსი, ნახჭი, ოხჭანი... ესენი მწიგნობრული გზით შემოსულან და, ცხადია, ჩვენს წესს არ ექვემდებარებიან, ან უკეთ: საერთო სისტემა მათზე ვერ გავრცელდებოდა. აქედან კვლავ დასკვნა: ქართველურ ენებში სესხების

გზით შემოტანილი სიტყვები კომპლექსებისათვის დამახასიათებელ წესს არ ემორჩილებიან. ამიტომ არცაა გასაკვირი, რომ სვანურში ვახშჷ, ხახსან და სხვა ამ სახით გვევლინებოდეს. თუ ნასესხები სიტყვები გამოვრიცხეთ (რაც ბუნებრივია), მაშინ ჩვენი დებულება აქაც ძალაში დარჩება¹.

III

მართალია, ქართულმა და სვანურმა ეს სისტემა ვერ გაატარეს უცხო მასალაში, შემოსულ სიტყვებში, მაგრამ საკუთარს ქონებას კი ცდილობენ ეგ წესი დააცვიფრონ. ამას გვაფიქრებინებს ის ორიოდე მაგალითი, რომელიც ჩვენ ხელთა გვაქვს:

1. **ნახშირი** რომ ნაშხიჩა¹ საგანაა მიღებული, ამას ცხადჰყოფს მეგრულ-სვანურთან შედარება (იხ. ა.ჩ. ჩიქობავა, გარე-კახური დიალექტოლოგიურად: „არილი“, გვ. 61 62). იგი ძველი ქართულის ტექსტებში არ შეგვხვდრია. ხევსურულში ლიტერატურული სახე აქვს შენარჩუნებული, ე. ი. მეტათესმომხდარი იხმარება, ოღონდ ჩვეულებრივი კომპლექსის დაცვის ტენდენციისა გამო ხ > კ²დ შ³ს წინ, და ვკითხულობთ: აიდეხს ჯამით ნახშირს (ხევსურ. მასალები ბ. გაბუერიისა პროფ. აკ. შანიძის რედაქციით: „წელიწადული“, I—II, 150⁵); მოსკრის და-ნით ცოცოტას ამ ნახშირს (იხ. 7-8)...

2. **ვაკშამი**: იქ ივაკშჷმენ (იხ., 142²⁶); ოკშამზე რა დამსხდარან (183⁹); ოკშამა მოვიდა (195²²); ივაკშჷმეს (იხ., 196¹⁸)... ხევსურულს კომპლექსების ბუნებრივობა დაუცავს: პირველ შემთხვევაში მეტათესით შეხვედრილი ხშ და მეორე შემთხვევაში ნასესხებ სიტყვაში მოცემული ხშ კშ⁴დ გადაუცეთებია².

სვანურში რომ რედუქციით დაჯგუფებული ხშ ხს... სრულ გამოქლეობას იჩენენ, ამის შესახებ ჩვენ ზემოთ გვქონდა ლაპარაკი. შეიძლება ამას ეკ. ცუ... კომპლექსებიანი მაგალითიც დავუროთოთ: ჟაჟჟჟჟ (ხეა); ჟეჟჟჟჟ (საკ. სახელია ადგილისა მულახს ახლო); ალბათ აქედანაა: მუჟჟჟჟჟჟ || მუჟჟჟჟჟჟ (ჩიტია). აგრეთვე:

¹ ხ³ს, როგორც პრეფიქსულ ელემენტს, ან -სე, -ში, -თან... თანდებულს, ანგარიშში ვერ მივიღებთ, მიუხედავად იმისა, რომ მათი დართვით კომპლექსი შეიქმნება: ოთხშაბათი; ოთხთან; ოთხში; ანდა: ხწყურის; ხჭრის... სვანურიდან: ღახსგურდა; ოხსეე; ღახჰჰმა; ახწინდა; ოხცხა და სხ. მრ.

² მაგრამ შდ. ხთიშვილი (და არა: კთიშვილი!).

ზეთკაზრ || ზითკაზრ (< *ზს/იდაკაზრ < *ზედკა-ზრ: იხ. ბგერით მოვლენათა თანამიმდევრ., 208);

ცაქეშად (შვილდ-ისარი) < ცხეო + კეშად (ცხეო — ისარი, ტყვია + კეშად შვილდი; ცხუდაკეშე: ლაშხურად, გვ. 56 არს. ონიანის ტექსტებით)...

მაგრამ მიუხედავად ამგვარი „გამძლეობისა“, სვანურშიაც ვაჟნევთ ხეცურულისებურ ტენდენციებს, აი მაგ.:

1. *ღი-ხაჩ-აჟი > *ღი-ხეჩ-აჟი > ღიხჩაჟი (მორჩენა, განკურნვა): რედუქციით ზ > ჟ და ლ-ის მეზობლობაში დაიკარგა; დაჯგუფდა ხჩ, რომელიც ზოგიერთების გამოთქმაში კაქდ მოისმის: ღიკაჩაჟი (შდ. ზემოთ).

2. ჩახთაღ (ნამჯა) ნარედუქციალია; მიღებულია ჩახთაღ-ისაგან (ერთი ღერო). ზოგიერთების გამოთქმით ჩაკთაღ გვესმოდა, — უეჭველია ჩ-თ-ის დაჯგუფების გამო.

3. მუდაქეშარი || მუდაქეშარი: ასიმილაციით: მუთაქეშ/არი მცენარეა (შდ. ზეთკაზრ); უკანასკნელს ზოგიერთნი მუთხეშარი-თ გამოთქვამენ. ეგვევ გვე-თქმის ზემომოყვანილ

4. ცაქეშად || ცაქეშად-ის შესახებაც; ამ კომპოზიტი, რომელიც ერთ სიტყვად წარმოდგინება სვანის ცნობიერებაში, თითქოსდა უჩვეულო დაჯგუფების თავიდან ასაცილებლად, ზოგი ი-ს ჩაურთავს და ზოგიც პირდაპირ ცხ-ს ხმარობს, და თქვენ გესმით: ცხეშად; ცაქეშად || ცაქეშად; ცაქეშად¹...

მსგავსივე მოვლენა უნდა გვქონდეს ქართულის შემდეგ მაგალითებში:

1. **ერთხელ:** რამელ ერთხელ ციხედ მოვიდეს (გრგ. ხანძთ., ნე₇₀) < ერთ + კელ, რომლის შესახებ აკად. ნიკო მარი წერს: Слово это по-является и в древних памятниках, напр. в Ж. Гр. X., но здесь вм. к вульгарный х (ЯЭ, II, 470, შნშ. 2). ხ-ს „ვულგარობაში“ ალბათ თ-ს უდევს წილი.

2. **თხა** რომ მიღებულია *თკა-დან და ეს უკანასკნელი წარმომდგარია დაკ-იდან, ეს ჩვენ განვიხილეთ „ბგერით მოვლენათა თანამიმდევრობა“ში (გვ. 211—13).

¹ საინტერესოა აღსანიშნავად ის შეგნებული დამოკიდებულება სიტყვებისადმი, რომელსაც სვანი ინტელიგენტები იჩენდნენ. როდესაც მე გარკვეულად მესმოდა ფინთხაშ (gen.) და ასეც ვწერდი, ისინი მისწორებდნენ დ-დ (ფინდხაშ) და საბუთად მოჰყავდათ ფინდიხ სიტყვა (ტყვია); ასევე ეპყრობოდნენ ღიხჩაჟი-ს და აწარმოებდნენ ზაჩა-დან (კარგი)...

3. მ-კედ-არი; ს-კედ-არი ს ძირი კედ (< ე-ედ) გამოყენებული უნდა იყოს სხდომა-ში, სადაც ს ისეთივე ფორმანტია ალბათ, როგორც ს-ელა, ს-ეიდლა, ს-რბელა, ად ს-არება-ში, რომლის დართვის შემდეგ ე > ხ-დ; მაშასადამე, *ს-კედ-ამა > *სკდამა > სსდამა. ამ მაგალითს ჩემი ყურადღება არნ. ჩიქობავამ მიაქცია.

4. გულის-კმა: გულის-კმა ეფის (ადრ. სახ., მათე XIII, 23); გერ გულის-კმა ეონ (ib., მრკზ IV, 12; ლკ. VIII, 10); გულის-კმა (გრგ. ხანძთ; ცხ. საბაქი, 13₂₈ ..) ნაწარმოებია ისე, როგორც გულის-წერამა, გულის-ეური, გულის-თქუმა. ძველი-ქართულის ტექსტებში ის გულისსხმა მართლწერით ხშირად გვხვდება (გულის სხმა ეფის: უნ. ხ. № 38, 31 ხ; გ-ლის სხმა: № 1142, 195 ა და მისთ.) და ალბათ ამან აფიქრებინა აკად. ნ. მარსა, პროფ. კ. კეკელიძესა და სხვ., რომ გულისკმა უმართებულოდ გამოცხადებინათ. პროფ. ი. ყიფშიძეს იგი გულის-ხუმა-მდე აჰყავს (Др.-груз. хрестоматия, გვ. 45). მაგრამ, როგორც სვიმონ ჯანაშიამ სრულიად სამართლიანად აღნიშნა, ეს გაუგებრობა (ცხორება საბა ასურისა: „არილი“, 23), და მიუღებელია გულისკმა-ს გულისსხმა-დ შეცვლა (კიმენი, XLVII). ხოლო თუ ძველს ტექსტებში გულისსხმა იხმარება, ამის მიზეზი ამ სიტყვის გაკომპოზიტების შემდეგ ს-ში უნდა ვეძიოთ¹, რაც პროფ. აკ. შანიძეს არაერთხელ აღუნიშნავს.

*
* *

ამ კომპლექსების დადგენით შესაძლებელი ხდება ზოგი სასარგებლო დასკვნის გაკეთება:

1. ირკვევა, რომ ქართველურ ენებს გაყოფამდე ციზლაუტ-აფრიკატებს შემდეგ ხ, ხოლო წინ ე გამოუყენებით და ჰქონიათ: სხ შხ ცხ ჩხ...; კს კშ კც კჩ... კომპლექსები.

შენიშვნა I. ნასესხები სიტყვები ამ წესს არ იცავენ (ამდენად გამოგვადგება ეს სისტემა უცხო მასალის გამოსაყოფად).

შენიშვნა II. სალიტერატურო ქართულმა და ზოგმა დიალექტმა ე ხ-ში გათქვიფა და ერთგვარობა დაამყარა. ასევე მოიქცა მეგრულ-ქანურიც ოღონდ მეგრული უფრო შორს წავიდა: მოსალოდნელ ე + ხ შ

¹ დავუმატებთ ფერეიდნულიდანაც, სადაც ეს კომპლექსი მეტათესს შემდეგ სხ-დ იქცა: გასხნან, ღავსხნათ (< გაკსნან, ღავკსნათ: არნ. ჩიქობავა, ფერეიდნულის მთავარი თავისებურებანი: „ტფ. უნ. მოამბე“, VII, გვ. 201).

ც ჩ კომპლექსში კ დაკარგა საკუთარს სიტყვებში, ხოლო ნასესხებში გადასმა (მეტათესი) მოახდინა და ჰოგვცა ს შ ც ჩ+ხ (ამდენად ადვილდება მეგრულში შემოხიზნული ქონების გამოცალკევება და საკუთარი სიტყვებისათვის ისტორიული სახის მიცემა).

2. ძველი ტექსტების გამოცემის დროს შერყეული ადგილის აღსადგენად (რასაკვირველია, იმ ქართული სიტყვებისათვის, რომელნიც ამ კომპლექსებს შეიცავენ) ეს სისტემა, გვგონია, გამოგვადგება.

3. საერთოდ ეტიმოლოგიისათვის, ვფიქრობთ, ფართოდ გამოიყენება. ამის მცირე ნიმუში ზევითაც არის მოცემული. საინტერესოა აგრეთვე გამოიკვეს: წყ ტყ ჰყ კომპლექსებში რა წარმოშობისაა ყ: არის ეს მიღებული ხ¹საგან (როგორც ტყდამა²ში), თუ სხვაგან უნდა ვეძიოთ მისი სათავე? ამას ალბათ მომავალი გვიჩვენებს, [და დასასრულ

4. სხვათა შორის თვით სიტყვის დამარცვლისათვისაც უნდა ჰქონდეს მნიშვნელობა].

30. V. 1926

ტფილისს.

დაგაბაშვიტი შანიშვანი

წერილისათვის: „ვინ არის „კალმასობის“ ანუ „ხუმარსწავლა“ წოდებული ქართული ენციკლოპედიის ავტორი?“

ეს წერილი უკვე დაბეჭდილი იყო, როდესაც იონა ხელაშვილის მოღვაწეობის კვლევა-ძიების წარმოებაში ჩვენ წავაწყდით ერთს მის წერილს, რომელიც მოკლედ და მკაფიოდ იძლევა გადამჭრელს პასუხს ჩვენგან სათაურის სახით დასმულს კითხვაზე. ჩვენდა სასიამოვნოდ, ეს პასუხი სრულებით ეთანხმება იმ პასუხს, რომელიც ჩვენ მივეცით ამ კითხვაზე. ვნახობთ მხოლოდ იმას, რომ იონა ხელაშვილის ეს წერილი ამ ექვსი თვის წინად არ ჩაგვივარდა ხელში და მოგვიხდა საკმაო დროს და ენერგიის დახარჯვა იმ კითხვის გადასაწყვეტად, რომელსაც იგი ერთის დაკვრით სწყვეტს.

იონა ხელაშვილის აღნიშნული წერილი მოთავსებულია მის წერილთა კრებულში, რომელიც ინახება სახელმწიფო უნივერსიტეტის სიძველეთა საცავში (№ 1532 წკ). იგი მიწერილია იონასგან 1825 წ. სექტემბრის 4-ს ძმებთან და რძლებთან, რომელთაც ხელაშვილი უმტკიცებს წერა-კითხვის და საზოგადოდ განათლების საჭიროებას ადამიანისათვის. ამ წერილში სხვათა შორის იონა სწერს: „მე თუ ისევ მეროჭიკე¹ ვყოფილვყავ, ჩემი სახელი აქვე მკვდარი იქმნებოდა. თვითცა მრავალი წიგნები შავჰსთხზე ჩემით საქართველოსთვის და დაბადების² ოდენი წიგნი დაწერა, თორმეტი წელიწადია ჰწერს იონანე ბატონის შვილი ჩემს სახელსა ზედა, ე. ი. მაღაპარაკებს ყოველსავე ჰსწავლასა სულიერსა და ხორციელსა.“ დაბადების ოდენი წიგნი, რომელსაც სწერდა თორმეტის წლის განმავლობაში იონანე ბატონიშვილი და რომელშიაც იგი აღაპარაკებს იონა ხელაშვილს ყოველსავე სულიერს და ხორციელს სწავლას, ცხადია, არის **კალმასობა** ანუ **ხუმარსწავლა**. იონა ხელაშვილი, რომელსაც ბევრნი მიაწერდნენ ამ წიგნის ავტორობას, აქ თვითონ თავის პირით აცხადებს, რომ წიგნი დაწერილია არა მისგან, არამედ იონანე ბატონიშვილისაგან, ე. ი. ის ადასტურებს მას, რის დამტკიცებაც თხზულების შინაგანის და გარეგანის ნიშნების მიხედვით არის ჩვენის წერილის საგანი.

დ. კარიჭაშვილი.

10 მარტს 1927 წ.

¹ მოჯამაგირე. იონა ხელაშვილი ვიდრე ოცის წლისა გაზდებოდა, მოჯამაგირედ იდგა.

² დაბადება—ბიბლია.

საინფორმაციო ნაწილი

ს. ს. ს. რ. ცენტრარქივში.

1926 წლის 5 აპრილიდან ცენტრარქივის ყველა განყოფილებაში მუშაობა სწარმოებს საპერსპექტივო გეგმის მიხედვით, რომელსაც წინასწარ ადგენს პასუხისმგებელ თანამშრომელთა თათბირი, ხოლო ამტკიცებს ცენტრარქივის დირექტორი და შემდეგ განათლების კომისიარი. 1926 წ. 5 აპრილიდან 15 ოქტომბრის ვადით შედგენილი გეგმის სამუშაოები შესრულებულია 100%/. ასევე შესრულებულ იქმნა ორთვიანი გეგმა 1926 წლ. 15 ოქტომბრიდან 15 დეკემბრამდე. ამჟამად სწარმოებს მუშაობა ექვსთვიან საპერსპექტივო გეგმის (1926 წ. 15 დეკემბრიდან 1927 წ. 15 ივნისამდე) სისრულეში მოსაყვანად.

უკანასკნელი საპერსპექტივო გეგმით შესრულებულ სამუშაოთა შედეგი მიმდინარე წლის მარტამდე გამოიხატება შემდეგში:

საარქივო ფონდთა და წიგნთა რეგისტრაცია. გამორკვეულია ს. ს. ს. რ. მთლიანი სახელმწიფო საარქივო ფონდის შემადგენლობა, იგი აღრიცხულია ბარათების სისტემით.

გადამრჩევი ხასიათის მუშაობა. გადარჩეულია შემდეგი საარქივო ფონდები:

ა) ტფილისის და ქუთაისის სახაზინო პალატისა და ხაზინათა (1862—1919 წ. წ.)

ბ) საგუბერნიო და სამაზრო დაწესებულებათა ფონდები (1810—1919 წ. წ.), „საქართველო-იმერეთის“ საგუბერნ. სამმართველოსი, ტფილისისა და ქუთაისის საგუბერნიო სამმართველოსი, ტფილ. და ქუთაისის საგუბერნიო საგლეხო და სამოქალაქო საქმეთა საკრებულოსი, საქართველოს და საქართველო-იმერეთის სამოქალაქო გუბერნატორების, ტფილისის სამხედრო და სამოქალაქო გუბერნატორების, ტფილისის გენერალ-გუბერნატორის, ქუთაისის გუბერნატორის, საქართველოს და საქართველო-იმერეთის სააღმშენებლო კომისიების, საქართველოს და ტფილისის სამკურნალო გამგეობის; საქართველოს და საქართველო-იმერეთის და ტფილისის საგუბერნიო ბრალმძებელთა, ტფილისის საგუბერნიო სამხედრო საქმეთა საკრებულოსი; ტფილისის საგუბერნიო სტატისტიკური კომიტეტისა, საქართველოს ქალაქთა გამაუმჯობესებელი კომისიისა, ახალციხის საქალაქო პოლიციის, ახალქალაქის, სიღნაღის, თელავის და გორის სამაზრო სამმართველოთა, მაზრის უფროსების, საფაშალიყოს და სანჯაყების, საგუბერნიო საპყრობილეთა სამხრუნველო კომიტეტის, საგუბერნიო მიწისმზომელთა და მომრიგებელ შუამავალთა.

გ) საადგილ-მამულო ფონდები (1830—1918 წ. წ.)

მიწათმოქმედების და სახელმწიფო ქონებათა სამმართველოს, სახელმწიფო ქონებათა სამმართველოს იურისკონსულტისა, საქართველო-იმერეთის სახელმწ. ქონებათა პალატის, ტფილისის სახელმწიფო ქონებათა პალატის, ბაქოს და განჯის სახელმწიფო ქონებათა სამმართველოსი, საქმეები საღალო და საიჯარო, სამიწო, გადმოსახლებულთა, სატყეო, საუფლისწულო მამულების, განსაკუთრებულ დავალებათა მქონე მოხელეთა, სახაზინო მიწების აგენტებისა და ზედამხედველების, სამეურნეო და სხვა...

დ) კასპიის ოლქისა და კავკასიის მხარეთა სააქციო გადასახადების სამმართველოსი (1873—1920 წ. წ.)

ე) ტფილისის სასულიერო სემინარიის (1817—1917 წ. წ.)

ვ) ტფილისის საკომერციო ბანკის.

ზ) ფინანსთა სამინისტროს, დროებით გენერალ-გუბერნატორებისა და საქართველოს მენშევიკურ მთავრობის საგუბერნიო კომისიებისა (1918—1920 წ.)

თ) საქართველოს პროლეტკულტის (1924—1926 წ. წ.)

ი) გადარჩეულია ალფაბეტის რიგზე ფორმულიარული ნუსხები სხვა და სხვა პირთა.

კ) ამჟამად ირჩევა ტფილისის პოლიციის საარქივო ფონდი. ამას გარდა დაჯგუფებულია და სათანადო ეტიკეტებით აღნუსხულია საარქივო მასალები მთავარ მართებლის და მეფის მოადგილისა ა. კავკასიაში. საფოსტო ოლქის, ცხენთა ზენის ოლქის სამმართველოსი, ყულფის მარილის სამრეწველოების, ტფილისის საპყრობილეთა ინსპექტორის და ტფილისის სახელმწიფო ბანკის კანტორის.

შესრულებულია მუშაობა ზენობის უფარგის ქაღალდებისგან გასაწმენდად.

მაჩვენებელთა და საინვენტარო აღწერათა შედგენა. შესრულებულია, ამ. კავკასიის მთავარმართებლის, მეფის მოადგილის ა/კავკასიაში და ამიერ კავკ. მეფის მოადგილის სამდივანმწიგნობროს საარქივო ფონდების საინვენტარო აღწერათა შესადგენი სამუშაო.

ამავე სახით მოწესრიგებულია სამდივანმწიგნობროები კავკასიის სამოსწავლო ოლქის სამზრუნველოისა, საცენზურო კომიტეტისა, ა/კ. საგანგებო კომიტეტისა და საქართველოს მენშევიკურ მთავრობის სახალხო განათლების და შინაგან საქმეთა სამინისტროების და დროებით გენერალ-გუბერნატორების.

ამჟამად დგება საინვენტარო აღწერა საარქივო ფონდების: მთავარ სამმართველოს უფროსის, კავკასიის მეფის მოადგილის და მთავარ სამმართველოს დეპარტამენტის სამდივანმწიგნობროების, სახაზინო გადასახადთა, მთიელთა, საგადასახადო, საფინანსო და საეროზო განყოფილებების; ა/კ. მთავარ სამმართველოსთან არსებულ სახელმწიფო ქონებათა ექსპედიციის, ა/კ. სამოქალაქო სამმართველოს უფროსის, საგარეო ვაჭრობის დეპარტამენტის და მეფის მოადგილის სახეიდრო და სახალხო სამმართველოს სამდივანმწიგნობროების. სულ აღწერილია 62160 საქმე და საბუთი.

საალფაბეტო მაჩვენებელი შედგენილია შემდეგი საარქივო ფონდებისათვის: კავკასიის მთავარმართებლის დიპლომატიურ სამდივანმწიგნობროისა, კავ-

კასიის მეფის მოადგილისა, ა./კ. კომიტეტის, შინაგან საქმეთა სამინისტროსი და აგრეთვე სახალხო განათლების სამინისტროს სამოსწავლო ოლქის პირად შემადგენლობისა და სახ. განათლების კომიტეტის საქმეებისა.

სამხედრო-საისტორიო არქივში მუშაობა სწარმოებდა იმპერიალისტურ ომის საარქივო მასალათა გადასარჩევად: კავკასიის არმიის შტაბისა, სამხედრო-სანიტარულ სამმართველოსი, საქმეები ჯარის ხელმძღვანელთა პირად შემადგენლობის შესახებ; შეტანილია სააღფაბეტო მაჩვენებელში საქმეები ჯარის ხელმძღვანელთა და ექიმთა სამსახურის ნუსხები. ამას გარდა სამხედრო არქივის თანამშრომელნი ასრულებდნენ კავკასიის წითელ დროშ. არმიის სპეციალურ დავალებებს.

იურიდიულ არქივში დასრულებულია გადარჩევა საქმეებისა ტფილისის სასამართლო პალატის 1 და 2 სისხლის სამართლის დეპარტამენტისა, ამავე პალატის პირველ ინსტანციის საქმეებისა, საოლქო სასამართლოს, სასამართლო პალატის თავმჯდომარეთა, საოლქო სასამართლოს და სასამართლოს ბრალმდებელთა სამდივნომწიგნობროსი. გამოყოფილია საქმეები, რომელნიც შეეხებოდა სომხეთის და აზერბეიჯანის რესპუბლიკებს, ყოფილ ყუბანის, დაღესტნის, თურგის ოლქებს და სტავროპოლის გუბერ. ასევე გამოყოფილია ოსმალეთის ტერიტორიის შესახები საქმეები.

ძველ საბუთთა არქივში დასრულებულია აღწერა ყველა ძველ დოკუმენტებისა, ძველ ხელნაწერ და სტამბის წიგნების და განსაკუთრებულ მნიშვნელობის საქმეებისა. ამჟამად სწარმოებს მუშაობა ძველ ქართულ საბუთების კლასიფიკაციისათვის.

არქეოგრაფიულ კომისიის არქივი. წესრიგში მოყვანილია არქეოგრაფ. კომისიის საკუთარი არქივი. მასალებს შედგენილი აქვს საინვენტარო აღწერა. გადარჩეულია ჩრდილოეთ კავკასიის არქივის საბუთების პირები და საბუთები, აღწერილი და წესრიგში მოყვანილია საბუთები, რომელნიც არქეოგრაფ. კომისიის მიერ დაჯგუფებული იყო პირების გადასაღებად. დასრულებულია გადარჩევა დაბეჭდილ მასალების და საბუთების პირების გლეხთა რეფორმის შესახებ, შედგენილია ინვენტარი და მაჩვენებელი ნუსხებისა. ამჟამად სწარმოებს მუშაობა პირების საბარათო სისტემის კატალოგის შესადგენად.

საკონტროლო - შემმოწმებელი კომისია. შესრულებულია სამუშაოები: ა) უვარგის ქაღალდის გამოსაყოფად. ბ) ტფილისის აღმასკომის საადმინისტრაციო განყოფილების არქივის დასათვალიერებლად და ინსტრუქციის მისაწოდებლად. გ) ტფილისის სასწავლებლის (ქიმიურ ტექნიკუმის, 2 და 3 სამრეწველო ეკონომიურ ტექნიკუმების და ტფილისის ინდუსტრიალურ ტექნიკუმის) არქივების განსახილველად.

სამეცადინო დარბაზი. აღრიცხულია 83 პირის მეცადინობა, რომელთა მიერ სამუშაოდ გამოთხოვილ იქმნა 1980 საქმე და საბუთი პოლიტიკურ, ეკონომიურ, ისტორიულ და სამხედრო ხასიათისა.

ბიბლიოთეკა. 1926 წ. პირველ ივლისიდან ა. წ. თებერვლამდე დამუშავებულია 6845 წიგნი. ამთავან 3009 ქართული და 3856 რუსული. შედგენილია საანბანო კატალოგი, შედგენილია და დაბეჭდილი სისტემატიური კატალოგი. დამუშავებულია და რეგისტრაციაში გატარებული მიმდინარე ლიტერატურა: წიგნები 618, გაზეთი 2235, ჟურნალი 352.

ცნობების გაცემა. გაცემულია 357 ცნობა სხვადასხვა ფონდის საარქივო მასალებიდან.

სამეცნიერო საბჭოს პირველი საორგანიზაციო სხდომა გაიმართა 1927 წ. მარტის 7-ს. სხდომაზე სხვათა შორის განხილულ იქნა შემდეგი საკითხები: 1) დირექტორის ალ. წერეთლის მოხსენება ცენტრარქივის მუშაობა-მოღვაწეობის შესახებ, 2) საინსპექტორო-საინსტრუქტურო განყოფილების გამგის შ. ჩხეტიას მოხსენება — სამეცნიერო საბჭოს დებულების შესახებ, 3) რუსეთიდან მიღებულ 1832 წ. შეთქმულების მასალების დამუშავების შესახებ და სხვა. საბჭომ საჭიროდ სცნო გამოჰყოს შემდეგი კომისიები: ა) ისტორიულ-საზოგადოებრივი, ბ) ძველი ქართული საბუთების და გ) ყოფ. არქეოგრაფიულ კომისიის საარქივო მასალების.

1832 წლის შეთქმულების მასალები. განათლების სახალხო კომისარიატის შუამდგომლობის თანახმად რ. ს. ფ. ს. რ.-ის ცენტრარქივმა გადასცა საქართველოს ცენტრარქივს 1832 წლის შეთქმულების მასალები დროებით სარგებლობისათვის. სამეცნიერო საბჭოს დადგენილების თანახმად, საქ. ცენტრარქივს განზრახული აქვს შუამდგომლობა აღძრას რუსეთის ცენტრარქივის წინაშე ამ მასალების სამუდამოდ საქართველოში დატოვების შესახებ. ამჟამად ცენტრარქივი იმუშავებს რაციონალ წესებს მისი მეცნიერული ექსპლოატაციისათვის.

საქართველოს ცენტრალური საარქივო სამ- მართველო და მისი დაწესებულებები.

სამმართველო.

დირექტორი—ალ. წერეთელი.

სამეცნიერო საბჭო

თავმჯდომარე—ალ. წერეთელი.

წევრები: { პროფ. ივ. ჯავახიშვილი, პროფ. კ. კეკელიძე,
პროფ. აკ. შანიძე, ვ. ბერიძე, სვ. ყაუხჩიშვი-
ლი, სვ. ჯანაშია, პროფ. გ. ნათაძე, დამს. პროფ.
გ. წერეთელი, სვ. ხუნდაძე, შ. ჩხეტია, ბ. ბი-
ბინეიშვილი, ა. მიქაძე, ა. ასათიანი, ლ. შენგე-
ლაია, პ. საყვარელიძე, პროფ. მ. პოლიევქტო-
ვი, ი. იოვიძე, მ. დიაკონენკო, ს. ესაძე, ვ.
მანგოლდტი, გ. ბოჭორიძე, მ. კობიაშვილი.

სამეცნიერო-საგამომცემლო კოლეგია

თავმჯდომარე—ალ. წერეთელი.

წევრები: { შ. ჩხეტია (თავმჯდომარის მოადგილე)
მ. პოლიევქტოვი პროფ.
ი. იოვიძე
გ. ბოჭორიძე
გ. გოზალიშვილი (მდივანი)

საორგანიზაციო განყოფილება

გამგე (იგივე დირექტორის მოადგილე)—ი. იოვიძე.

საინსპექტორ-საინსტრუქტორ განყოფილება

გამგე—შ. ჩხეტია.

ტახნაშვიტი ნაწილი
გამგე—მ. დიკონენკო.

სამნაწილი ნაწილი
გამგე—გ. გოზალიშვილი.

სამდივანაწილი ნაწილი
მდივანი—ე. წერეთელი.

საკონტროლო-შემოწმებადი კონსიდა
წევრები: {
ვ. მანგოლდტი (თავმჯდომარე)
მ. სარაჯიშვილი
ი. ეფშირიშვილი.

ცენტრარქივის დაწესებულებები.

აქადემიური ბიბლიოთეკა (ლენინის ქ. № 48)
გამგე—მ. თუმანიშვილი.

სამეცადინო დარბაზი (ლენინის ქ. № 48)
გამგე—გ. გოზალიშვილი.

1. საისტორიო არქივები:

1) მთავარი საისტორიო არქივი (ლენინის ქ. № 48)
გამგე—შ. ჩხეტია.
მოადგილე—ივ. რატიშვილი.

2) ძველი საბუთების არქივი (ლენინის ქ. № 48)
გამგე—გ. ბოჭორიძე.

3) სამხედრო-საისტორიო არქივი (ლენინის ქ. № 48)
გამგე—ს. ესაძე.

4) იურიდიული არქივი (სასამართლოს ქ. № 32)
გამგე—მ. კობიაშვილი.

5) არამოგრაფიული კომისიის არქივი (ლენინის ქ. № 48)

გამგე—პროფ. მ. პოლივექტოვი.

6) ტფ. მუნიციპალური არქივი (ქუკოვის ქ. № 11)

გამგე—ქ. ქავთარაძე.

II. საბჭოთა არქივები:

7) საბჭოთა არქივი (ლენინის ქ. № 48)

დრ. გამგე—ი. იოვდიე.

8) წითელი არმიის არქივი (თბილისი)

გამგე—ს. ესაძე

საკრედიტო კოლეგია.

შემაჯავრობი მთავარი კორექტორული შეცდომები.

გვ. სტრ.	დაბეჭდილია:	უნდა იყოს:
72 ₁	საქალაქო	სახალხო
74 ₁₄	ქურთებმა	თურქებმა
114 ₄₋₅	საკური	საკუთარი
146 ₂₅	გერმანული	გერმანელი
148 ₂	პოლეოგრაფია	პალეოგრაფია
166 ₉	Исторический	Историографии

ცენტრარქივის გამოცემები

1. სამეცნიერო ჟურნალი „საისტორიო
მოამბე“ 1924 წ. წიგ. I. ფ. 2 მ.
2. „ „ „ „ 1924 წ. წიგ. II. ფ. 2 მ.
3. „ „ „ „ 1925 წ. წიგ. I. ფ. 2 მ.
4. „ „ „ „ 1925 წ. წიგ. II. ფ. 2 მ.
5. მონოგრაფია „Тов. Камо“ 1924 წ. ფ. 50 კპ.
6. „სამილახვროს დავთარი“ 1925 წ. ფ. 50 კპ.
7. „ფარსადან გიორგიჯანიძის
ისტორია“ 1925 წ. ფ. 1 მან.
8. საისტორიო-საარქივო ჟურნალი
„საქართველოს არქივი“ 1926 წ. წიგ. I. ფ. 1 მან.
9. „ „ „ „ 1927 წ. წიგ. II. ფ. 2 მან.
10. „ „ „ „ 1927 წ. წიგ. III. ფ. 2 მან.

ცენტრარქივის გამ. აკემები იუიღება: ტფილისში —
 ცენტრარქივში (ლენინის ქ. № 48) და სახელგამის მაღა-
 ზიაში (რუსთაველის პროს.), ხოლო პროვინციებში — სა-
 მაზრო საარქივო ბიუროებში.